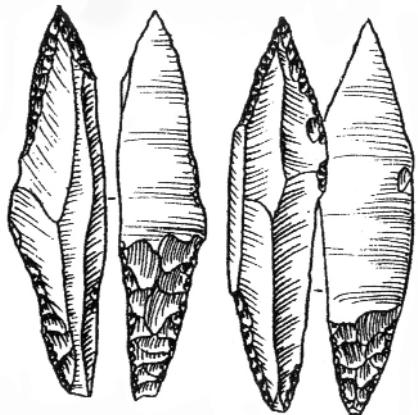

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

КАМ'ЯНА ДОБА УКРАЇНИ

ВИПУСК 13

До 60-річчя Л.Л. Залізняка

КИЇВ
ШЛЯХ
2010

УДК 902(477)
ББК 63.4 (Укр.)
К 18

К 18 Кам'яна доба України: Збірник наукових статей. – Вип. 13. – Київ: Шлях, 2010. – 324 с.: іл.

ISBN 978-966-650-251-6

Черговий 13 випуск “Кам’яної доби України” присвячено 60-річному ювілею науково-го редактора видання Л.Л.Залізняка. Збірник містить статті з проблематики, якою займається ювіляр. Це, перш за все, проблеми епохи каменю, а також питання іndoєвропейстики та україногенези.

Для археологів, істориків-представників, викладачів історії, студентів і краєзнавців, усіх, кого цікавить археологія.

ББК 63.4 (Укр.)

Затверджено до друку Вченою радою Інституту археології НАН України

РЕДАКЦІЙНИЙ КОЛЕКТИВ

д.і.н., проф.	Залізняк Л.Л. (головний редактор видання)
к.і.н., с.н.с.	Манько В.О. (відповідальний редактор)
к.і.н., с.н.с.	Кухарчук Ю.В. (відповідальний секретар)
д.і.н., пр.н.с.	Степанчук В.М.
д.і.н., проф.	Ситник О.С.
д.і.н., проф.	Мацкевич Л.Г.
д.і.н., пр.н.с.	Чабай В.П.
д.і.н., проф.	Отрощенко В.В.
д.і.н., пр.н.с.	Сапожников І.В.
к.і.н., с.н.с.	Колесник О.В.

Рецензенти:

д.і.н., проф. Гладілін В.М.
д.і.н., пр.н.с. Ключко В.І.

Свідоцтво про державну реєстрацію засобу масової інформації КВ №8605 від 01.04.2004 р.

**Зареєстровано вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України
як фахове видання в галузі археології**

ISBN 978-966-650-251-6

© Інститут археології НАН України, 2010
© Видавництво “Шлях”, 2010

Леонід Львович Залізняк

ЗМІСТ

Кухарчук Ю.В., Конча С.В.
ВІД ПАЛЕОЛІТУ
ДО НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
(Л.Л. ЗАЛІЗНЯКУ – 60)

7 Kukharchuk Yu.V., Koncha S.V.
FROM PALEOLITHIC
TO INDEPENDENT UKRAINIAN STATE
(IN HONOR OF THE 60 THE ANNIVERSARY
OF PROFESSOR L.L. ZALIZNYAK)

Отрощенко В.В.
МАГІСТЕРСЬКА ПРОГРАМА НАУКМА
“АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ИСТОРІЯ УКРАЇНИ”
І ЛЕОНІД ЗАЛІЗНЯК

28 Otroshchenko V.V.
MASTER PROGRAM AT NAUKMA
“ARCHAEOLOGY AND ANCIENT HISTORY
OF UKRAINE“ AND LEONID ZALIZNYAK

Степанчук В.М., Рижов С.М.,
Матвійшина Ж.М., Кармазиненко С.П.
ПОНОВЛЕННЯ РОБІТ
НА МІСЦЕЗНАХОДЖЕННІ
МЕДЖИБІЖ: РЕЗУЛЬТАТИ 2008–2009 РР.

33 Stepanchuk V.M., Ryzhov S.M.,
Matviishina Zh.M., Karmazinenko S.P.
RENEWING OF STUDIES ON MEDZHYBIZH
LOCALITY: RESULTS OF 2008-2009

Гладилін В.М.
МІКРОІНДУСТРІЇ
РАНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ:
ЗАМІСТЬ ПІСЛЯ СЛОВА

45 Gladilin V.M.
EARLY PALEOLITHIC MICRO-INDUSTRIES:
INSTEAD OF AN EPILOGUE

Кухарчук Ю.В.
ЗНАРЯДДЯ МУСТЬЄРСЬКОГО
КОМПЛЕКСУ ЖОРНОВА

47 Kuharchuk Yu.V.
TOOLS OF MOUSTERIAN ASSEMBLAGE
OF ZHORNIV

Залізняк Л.Л., Беленко М.М.,
Федорченко О.С., Нездолій О.І.,
Озеров П.І.
ДОСЛІДЖЕННЯ СТОЯНКИ ВІСЬ
У 2009, 2010 РОКАХ ТА ЇЇ МІСЦЕ
У ПІЗНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ УКРАЇНИ

57 Zaliznyak L.L., Belenko M.M.,
Fedorchenco O.S., Nezdoliy O.I.,
Ozerov P.I.
INVESTIGATION OF THE SITE OF VYS'
IN 2009 AND 2010 AND ITS PLACE
IN LATE PALEOLITHIC RECORDS
OF UKRAINE

Степанчук В.М., Сапожников І.В.
ПРИРОДА І ЛЮДИНА
В СЕРЕДНЬОМУ Й ВЕРХНЬОМУ
ПЛЕЙСТОЦЕНІ УКРАЇНИ:
ОСНОВНІ ТRENДI ЗАСЕЛЕННЯ
ТА КУЛЬТУРНОЇ ДИНАМІКИ

72 Stepanchuk V.M., Sapozhnykov I.V.
NATURE AND MAN IN THE MIDDLE
AND UPPER PLEISTOCENE OF UKRAINE:
THE MAIN TRENDS
OF PEOPLING
AND CULTURAL DYNAMIC

Пазинич В.Г.
СЕРЕДНЬОАНТРОПОГЕНОВИЙ
ОЗЕРНИЙ ЕТАП БАСЕЙНУ ДНІПРА

86 Pazynych V.G.
THE LACUSTRINE STAGES
IN DNIPRO-RIVER QUATERNARY HISTORY

Гладких М.І., Рижов С.М.,
Суховий М.О.
ОРИНЬЯКОЇДНА СТОЯНКА
ГОРДАШІВКА I НА ЧЕРКАЩИНІ

95 Gladkikh M.I., Ryzhov S.M.,
Sukhovyj M.O.
AURIGNACOIDE SITE
OF GORDASHIVKA I IN CHERKASY REGION

Ситник О.С. ЛИПСЬКА ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА: АНАЛІЗ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ДЖЕРЕЛ	113	Sytnyk O.S. LYPS'KA PALEOLITHIC CULTURE: ANALYSIS AND INTERPRETATION OF SOURCES
Залізняк Л.Л., Ветров Д.О., Хоптинець І.М. ДОСЛІДЖЕННЯ ГРАВЕТСЬКОЇ СТОЯНКИ ТРОЯНОВЕ 4 У 2008, 2009 РОКАХ	138	Zaliznyak L.L., Vetrov D.O., Hoptynets I.M. INVESTIGATION OF GRAVETTIAN SITE OF TROYANOVA 4 IN COURSE OF YEARS 2008-2009
Кротова О.О. ПАМ'ЯТКА ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ МИСЛИВЦІВ НА БІЗОНІВ (ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ АМВРОСІЙВСЬКОГО КІСТКОВИЩА)	159	Krotova O.O. THE SITE OF UPPER PALEOLITHIC BISON HUNTERS (ON INTERPRETATION OF AMVROSIYIVKA BONE BED)
Ступак Д.В. НОВА ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА ОБОЛОННЯ В СЕРЕДНЬОМУ ПОДЕСЕННІ	169	Stupak D.V. NEW UPPER PALAEOLITHIC SITE OBOLONNYA IN MIDDLE DESNA RIVER REGION
Шидловський П.С., Хоптинець І.М. ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИЙ КОМПЛЕКС ВЕЛИКИЙ ДИВЛІН НА ПІВНОЧІ ЖИТОМИРЩИНИ	179	Shydlovskyi P.S., Hoptynets I.M. UPPER PALAEOLITHIC COMPLEX OF SITES VELYKYJ DYVLYN ON THE NORTH OF ZHYTOMYR REGION
Матвійшина Ж.М., Залізняк Л.Л., Пархоменко О.Г. АРХЕОЛОГІЧНІ ТА ПАЛЕОГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕЗОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ ТАЦЕНКИ ПІД КІЄВОМ	199	Matviishina Zh.M., Zaliznyak L.L., Parkhomenko O.G. ARCHAEOLOGICAL AND PALAEOGEOGRAPHICAL STUDIES ON MESOLITHIC SITE TATSENKY NEARBY KIEV
Товкайло М.Т. РАННЬОНЕОЛІТИЧНИЙ ГОРИЗОНТ ПОСЕЛЕННЯ ГАРД І ПРОБЛЕМА НЕОЛІТИЗАЦІЇ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО НАДЧОРНОМОР'Я ТА ПОБУЖЖЯ	208	Tovkailo M.T. EARLY NEOLITHIC HORIZON OF THE SETTLEMENT OF GARD AND THE PROBLEM OF NEOLITIZATION PROCESS IN THE NORTHWEST BLACK SEA AREA AND THE SOUTHERN BUG BASIN
Манько В.О. ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕОЛІТУ В УКРАЇНІ	229	Manko V.O. PROBLEMS OF INVESTIGATIONS OF NEOLITHIC IN UKRAINE
Переверзєв С.В., Сорокун А.А. ДОСЛІДЖЕННЯ НЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ РОМАНКІВ 1 НА КИЇВЩИНІ	254	Pereverzhev S.V., Sorokun A.A. THE RESEARCH OF THE NEOLITHIC SITE ROMANKIV 1 IN KIEV REGION

Яневич О.О. ПОХОВАННЯ ТА КУЛЬТУРНИЙ ШАР ЕНЕОЛІТИЧНОГО ЧАСУ СТОЯНКИ БУРАН-КАЯ 4 В КРИМУ	270 Yanevych O.O. THE BURIAL AND CULTURAL LAYER OF ENEOLITHIC AGE AT THE SITE OF BURAN-KAYA 4 IN THE CRIMEA
Потехіна І.Д. ЕНЕОЛІТИЧНЕ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У СВІТЛІ НОВИХ АНТРОПОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ З ТЕРИТОРІЇ КРИМУ	278 Potekhina I.D. ENEOLITHIC POPULATION OF THE SOUTH EAST EUROPE IN THE LIGHT OF NEW ANTHROPOLOGICAL DATA FROM THE CRIMEAN PENINSULA
Клейн Л.С. ПРО СТЕПОВЕ ПОХОДЖЕННЯ ІНДОСВРОПЕЙЦІВ (З ПРИВОДУ КНИГИ ДЕВІДА ЕНТОНІ “КІНЬ, КОЛЕСО Й МОВА” 2007)	291 Klejn L.S. STEPPE ORIGINS OF INDO-EUROPEANS REVISITED (REGARDING DAVID ANTHONY'S BOOK “THE HORSE, THE WHEEL AND LANGUAGE” 2007)
Конча С.В. СТО РОКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ІНДОСВРОПЕЙСТИКИ	300 Koncha S.V. HUNDRED YEARS OF UKRAINIAN INDO-EUROPEAN STUDIES
Фігурний Ю.С. ЕТНОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕОНІДА ЗАЛІЗНЯКА В ІНСТИТУТІ УКРАЇНОЗНАВСТВА КНУ У 1993–2004 РОКАХ	315 Figurnyj Yu.S. LEONID ZALIZNYAK' ETHNOLOGICAL INVESTIGATIONS AT THE INSTITUTE OF UKRAINIAN STUDIES OF KIEV STATE UNIVERSITY IN THE YEARS 1993–2004

Кухарчук Ю.В., Конча С.В.

**ВІД ПАЛЕОЛІТУ
ДО НЕЗАЛЕЖНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ
(Л.Л. Залізняку – 60)**

Статтю присвячено висвітленню життєвого шляху та головних творчих здобутків д.і.н., професора Л.Л.Залізняка.

Про відомого українського археолога доктора історичних наук, професора Леоніда Львовича Залізняка написано поки що небагато, хоча як провідного мезолітознавця України його знають уже добрих три десятиліття. Красномовне свідоцтво того – посилання на численні праці ученого, які знайдете практично в кожній науковій розвідці з цієї проблематики. Та й не тільки з цієї. Мабуть небагато знайдеться науковців, які, досягнувши найвищих висот у своїй фаховій галузі, так само активно проявили себе і в суспільній діяльності, педагогічній роботі, організаторській справі. І в кожній із цих сфер професор Залізняк досягнув неабияких успіхів, здобув заслужену повагу і авторитет. До його думки прислухаються, його запрошують на телебачення для інтерв'ю або участі в обговоренні злободенних проблем минулого і сьогодення. Його голос можна чути по радіо – в авторських передачах, присвячених як історико-археологічній тематиці, так і актуальним питанням наукового та суспільного життя України. Знаходить він час і для читання лекцій наживо – студентам Національного університету “Києво-Могилянська академія” чи популяризуючи наукові знання в різних містах України.

Тож не буде перебільшенням сказати, що ім'я Л.Л.Залізняка добре відоме не тільки науковому середовищу, а й значно ширшим колам освіченої громадськості. Шістдесятлітній рубіж, який переступає вчений, є приводом розповісти про його життєвий шлях, про внесок в історичну науку, а принаїдно торкнутися й інших сфер його багатогранної діяльності.

Л.Л.Залізняк народився 19 січня 1951 року в Києві. Леонідом його назвали на честь репресованого батька – Левка Митрофановича Залізняка, якого (уже не вперше) вислали до Сибіру незадовго до народження сина. Невдовзі

Kuharchuk Yu.V., Koncha S.V.

**FROM PALEOLITHIC TO
INDEPENDENT UKRAINIAN
STATE (in honor of the 60 the
anniversary of Professor
L.L. Zaliznyak)**

заарештували й матір, Котляренко Ірину Андріївну, як дружину “ворога народу”. Тому дитячі роки Леоніда пройшли у тітки, в м.Амвросіївка на Донбасі. Про свій статус “сина ворога народу” хлопець дізнався ще в ранньому дитинстві – від сусідів, а пізніше і від шкільних учителів. Хоча в дитинстві Леонід не спізняв батьківського тепла, вплив на формування його свідомості і розуміння життєвих цінностей особистості Левка Митрофановича, який загалом провів у тaborах ГУЛАГу понад чверть століття, – був суттєвим. Тому не зайве навести деякі факти із його біографії.

Левко Митрофанович Залізняк народився в с.Оситняжка Златопольського району на Кіровоградщині. З дитинства вважав себе нащадком знаменитого земляка, ватажка гайдамаків Максима Залізняка. Велика родина Залізняків брала участь у відомому антибільшовицькому (“куркульському”, як навчали раніше) повстанні 1919-1923 рр. в легендарному Холодному Яру. Прізвище (іноді – псевдонім) “Залізняк” носили кілька відомих учасників повстання.

Мефодій Голик-Залізняк був одним із головних отаманів “Холодноярської республіки”, яка контролювала понад 25 навколоишніх сіл і мала 15-тисячну армію. Ліквідувати це могутнє утворення, що спиралося на підтримку місцевого населення, більшовицькій владі вдалося тільки шляхом спецоперації під назвою “амністія”. Мефодій був серед тих дев'яти отаманів, які не піддалися на провокацію, але потрапили в засідку і були кинуті до Лук'янівської в'язниці у Києві. Засуджені до страти, повстанці 9 лютого 1923 р. перебили охорону і спробували звільнитись, але всі загинули у нерівному бою з підрозділами ГПУ.

Прийняв загибелю від рук більшовицької влади і старший брат Левка Митрофановича Мирон,

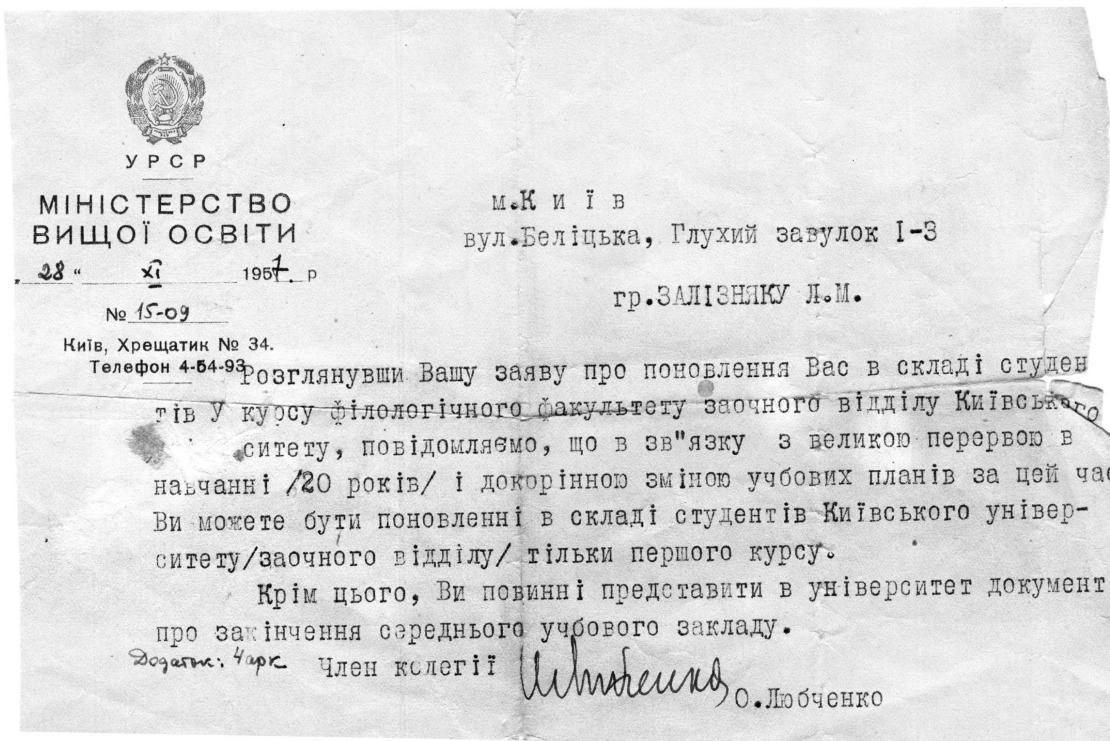
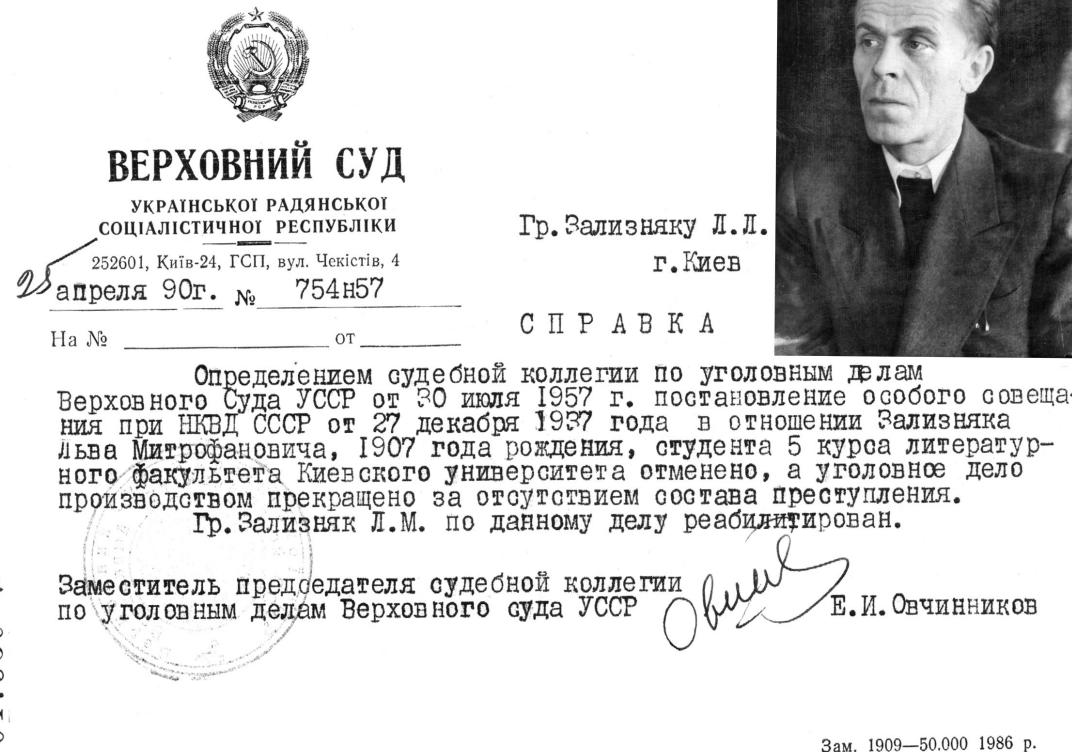

Фото 1. Довідка про реабілітацію Залізняка Левка Митрофановича та відмова у поновленні його студентом філфаку Київського університету.

якого, сплутали з дядьком, одним із лідерів повстання. Обезголовлене тіло знайшли на кризі замерзлого ставка. Згодом, коли з'ясувалася “прикра помилка”, голову сина повернули матері.

Утиски та переслідування повстанців, їхніх родичів та співчуваючих тривали й після розгрому Холодноярської республіки – їх ув'язнювали або виселяли в інші місця. Оселившись у 1926 р. в Києві, Левко Митрофанович Залізняк як “політично неблагонадійний” постійно перебував під наглядом “органів”, а в кінці 20-х рр. навіть провів якийсь час за гратами. Та попри всі перепони, маючи здібності до гуманітарних наук, спромігся вступити на філологічний факультет Київського університету. Але закінчити його не дали: у 1937 р. розгорнулася кампанія по знищенню української інтелігенції, і майже увесь п’ятий курс філфаку було заарештовано. Набутий у неволі досвід допоміг вистояти на езуїтських допитах, не підписати протокол з абсурдними звинуваченнями. Тому Левко Митрофанович був одним із небагатьох його однокурсників, хто уникнув розстрілу, натомість був засуджений до тривалого ув’язнення в ГУЛАГу.

Довгі роки перебування в тaborах Воркути, Красноярська, на засланні в Сибіру не знищили у Левка Митрофановича потягу до навчання. В ув’язненні він проштудіював усю багатотомну “Історію України-Русі” М.С.Грушевського. Мав чималі знання і з історії мистецтва, музики, сам малював і грав на фортепіано. Ці здібності допомогли вижити в тaborах та на засланні, де працював художником у театрах ГУЛАГу, настроював музичні інструменти табірному начальству.

Після реабілітації у 1957 р. сім’я воз’єдналася в Києві. Левко Митрофанович зробив спробу поновитися в університеті. Але 50-літньому “ворогові народу” запропонували вступати на перший курс, на загальних підставах. Зверхньозарозумілий тон, яким з ним говорили, не залишив сумнівів яким буде результат. Та й образливо було колишньому п’ятикурснику, без п’яти хвилин спеціалісту (який не за власним бажанням перебував у тривалій “академівідпустці”), розпочинати навчання з нуля, з учорашніми десятикласниками.

Нереалізованими лишилися й інші таланти Левка Митрофановича. До самої смерті у 1975 р. він працював художником-оформлювачем та настійником піаніно. Однак його потяг до гуманітарних сфер, уміння цікаво розповідати та дохідливо пояснювати передалися синові, певною мірою визначивши і вибір ним професії.

Археологію Леонід Залізняк, як і більшість із тих, хто обрав цей фах, зацікавився ще в шкільні роки. Відвідував археологічний гурток – спочатку шкільний, в Амвросіївці, а у 9-11 класах – у Київському палаці піонерів ім. М.Острозвського. Заняття там вів ще молодий, але вже знаний палеолітознавець В.М.Гладилін, який саме в ті роки досліджував у Донбасі мустьєрські стоянки Антонівка I і II. Дитячі враження від знайомства з матеріалами цих пам’яток та знаменитої Амвросіївської палеолітичної стоянки, особисте спілкування з відомим палеолітчиком пробудили у юнака потяг до первісного періоду археології.

Пізніше, у 70-80 роки Леонід Залізняк сам керуватиме археологічним гуртком Палацу піонерів, активно залишаючи школярів до дослідження мезолітичних стоянок навколо Києва. З того гуртка вийде цілий ряд нині знаних археологів, із яких тільки у відділі кам’яного віку Інституту археології НАН України сьогодні працює четверо – д.і.н. В.М.Степанчук, к.і.н. Д.Ю.Нужний, к.і.н. Д.Л.Гаскевич, м.н.с. Д.В.Ступак. Цей гурток став ядром археологічної секції Малої академії наук України, яку Л.Л.Залізняк очолюватиме упродовж 30-ти років. Набутий педагогічний досвід стане йому в нагоді і коли доведеться “кувати археологічні кадри” на значно вищому рівні підготовки спеціалістів – на заснованій ним у Національному університеті “Києво-Могилянська академія” магістерській програмі з археології.

Але це буде пізніше. А поки що випускник київської середньої школи № 173, попри застереження батьків, робить спробу вступити на історичний факультет Київського університету ім. Т.Шевченка. Не добравши потрібних балів, все ж не покидає надій здобути омріяній фах. Працює – то за трудовою угодою, а то й без оплати – лаборантом Дніпро-Донецької експедиції Інституту археології АН УРСР, куди вперше потрапив ще в шкільні роки. Звідси його у травні 1969 р. призвали до армії. Демобілізувавшись у 1971 р., знову подає документи на істфак КДУ, цього разу – на вечірнє відділення. І поступає. Навчаючись – працює в Закарпатській і Кримській палеолітичних експедиціях Інституту археології – спочатку на договірних засадах, а з кінця 1972 р. уже як штатний лаборант провідної археологічної установи України. Визначився він і з проблематикою у межах кам’яної доби, на яку його спрямував завідуючий відділом первісної археології д.і.н. Д.Я.Телегін, – мезоліт Полісся.

У вільні від університетських та інститутських обов’язків вихідні дні студент Залізняк вирушає

Фото 2. Л.Залізняк у день прийняття присяги в м.Мерефпа під Харковом. 29.06.1969.

приміською електричкою в лісові нетрі Київщини чи Житомирщини. Блукає там заболоченими берегами річок у пошуках непримітних (розміром із гудзик або запальничку) правильно обтесаних кремінців – слідів діяльності палеолітичних і мезолітичних мисливців, які мешкали в цих краях 7-12 тисяч років тому. У мандрах Києво-Житомирським Поліссям його нерідко супроводжують школярі-гуртківці – Д.Нужний, В.Степанчук, С.Балакін, О.Крушинін, Д.Нененко, П.Шидловський. Залучає їх і до дослідження нових мезолітичних стоянок – Таценки, Лазарівка, Бородянка 1-4, Кухарі, Рудня, Тетерів 3, Раска, Мартиновичі, Протереб, Прибірськ 3, Оболонь, Прибір 1-13, Крушники та ін.

Тож закінчував університет (у 1977 р.) Л.Л.Залізняк уже досить зрілим польовиком, маючи в своєму активі цілу низку особисто відкритих археологічних пам'яток. Працюючи на посаді старшого лаборанта Інституту археології – ведучи розвідувальні роботи, здійснюючи керівництво розкопками об'єктів та беручи участь у написанні наукових звітів експедиції свого вчителя і наукового керівника д.і.н. Д.Я.Телегіна – він знаходить час і для занять на курсах англійської мови. Тому не дивно, що у 1978 р. інститут саме його направляє у складі делегації молодих перспективних дослідників від України на археологічне стажування до Югославії (в

Македонію), а у 1979 та 1980 рр. – в експедицію Інституту археології АН СРСР на архіпелаг Шпіцберген (Норвегія). Це були роки переведення в практичну площину перших кроків, зроблених у напрямі міжнародної “розрядки”, тому участь радянських учених у наукових дослідженнях за рубежем мала не тільки археологічне, а й зовнішньополітичне значення. За вагомий особистий внесок у роботу Шпіцбергенської експедиції Л.Л.Залізняку, клопотанням Інституту археології СРСР, дирекція винесла подяку.

Уже на кінець 1978 р. Л.Л.Залізняк подає для обговорення на відділі кандидатську дисертацію. Тема дисертації – “Мезоліт Південно-Східного Полісся” – цілковито відповідала проблематиці та регіону досліджень і значною мірою була забезпечена матеріалами, добутими власними пошуковими роботами. А це – понад 25 мезолітичних і ранньонеолітичних місцезнаходжень, із яких 7 були досліджені розкопками. Вводячи в науковий обіг цілий пласт нових мезолітичних пам'яток і запропонувавши власну схему їх культурно-хронологічного поділу, дисерант зробив у цій роботі вдалу спробу пояснити причину радикальної відмінності

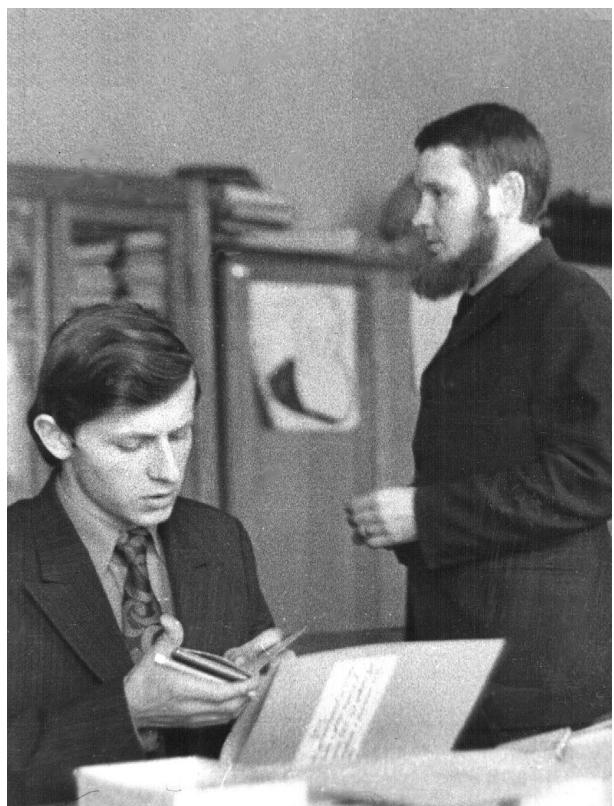

Фото 3. Л.Залізняк і В.Отрощенко в Інституті археології АН УРСР. 1973 р.

зандрового мезоліту Полісся від лесового мезоліту південних територій України.

Переведений після успішного захисту дисертації у 1979 р. на посаду наукового співробітника Інституту археології, молодий учений ще з більшою наполегливістю і самовіддачею поринає у дослідницьку діяльність. Щороку по кілька місяців працює в експедиціях, відкриває і розкопує нові стоянки, пише статті, подає до друку монографію. Видати наукову книжку у ті роки було значно важче, ніж сьогодні. В Україні монографічні дослідження з археології виходили, як правило, лише у видавництві “Наукова думка”, тому треба було кілька років “вистояти в черзі”. Тож підготовлена на основі кандидатської дисертації монографія з одноіменною назвою побачила світ тільки через п'ять років (1984).

На цей час об'єктом вивчення для Л.Л.Залізняка стала вже вся територія Українського Полісся – від Західного Бугу до Подесення. У 1980-1982 рр. він концентрує свої зусилля на дослідженнях мезоліту Новгород-Сіверського Полісся. Розкопує вже відомі пам'ятки – Пісочний Рів, Смічка XIV, відкриває й досліджує нові стоянки – Бір, Залісся 4, Балка 1 і 2, Бугри, Студенок, Мураги, Попове

Озеро, Віть, Гридасове та ін. Ці роботи, що збільшили джерелознавчу базу мезоліту Новгород-Сіверського Полісся у п'ять разів, знайшли відображення в серії статей та монографії “Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья” (1986).

З 1983 р., у зв'язку з призначенням відповідальним за підготовку Зводу пам'яток археології Рівненської та Волинської областей, Л.Л. Залізняк знову переносить основні археологічні роботи на Західну Волинь. Щорічно обстежує вже відомі пам'ятки, відкриває й розкопує нові. Особливо плідними були дослідження цілих “кущів” свідерських пам'яток біля волинських озер Нобель, Люб'язь, Омит, Самари, Лютка, стоянок Переволоки, Мульчиці, Рудня, Сенчиці, Воронцове, Данилово, Дарщин, Грушвиця, Красносілля, Балаховичі, Кричельськ, Березно, Тутовичі, Хренники та ін. У цей же період – до кінця 80-х років – досліджувалися стоянки інших мезолітичних культур: кудлайвської (Люботинь 3, Омит, Поляни, Криниця 1 і 2) та яніславицької (Сенчиці 5а, Непірець, Переволока 2, Рудня 1, Корма). Археологічні розвідки у Західному Поліссі велися за активної

Фото 4. Л.Залізняк і М.Сагайдак. Конференція в Ужгороді 1978 р.

участі колег із Волині, великих ентузіастів археології – Г.В. Охріменка та В.К. Пясецького.

До пошукових робіт Л.Л.Залізняка фінальний палеоліт і мезоліт Українського Полісся фактично були *terra incognita* на археологічній карті країни. Своєю діяльністю у цьому регіоні він ліквідував велику білу пляму на мапі мезолітичної Європи. В уже названих монографічних дослідженнях, а також у монографіях “Охотники на северного оленя Українського Полесья епохи фінального палеолита” (1989), “Население Полесья в мезолите” (1991) “The Swidrian Reindeer-Hunters of Eastern Europe” (1995), “Mesolithic Forest Hunters in Ukraine Polessya” (1997) було здійснено культурну диференціацію та періодизацію фінального палеоліту й мезоліту поліської зони України і продемонстровано, що культурні явища Українського Полісся XI-V тис. до н.е. були генетично пов’язані з великими культурними спільнотами мезоліту Південної Балтії. Варто відзначити, що ці праці пролили світло не тільки на маловідомий фінальний палеоліт і мезоліт Північної України, але й на кам’яну добу Білорусі та Південно-Східної Балтії.

З середини 80-х років Л.Л.Залізняк активно розробляє методику реконструкції способу життя первісних суспільств на основі етно-археологічного моделювання. Застосувавши власні методичні напрацювання на практиці, реконструює господарський уклад, побут і соціальні відносини суспільства первісних мисливців на північного оленя кінця льдовикової доби та лісових мисливців мезолітичної Європи. Ці реконструкції, а також підсумки багатолітнього вивчення фінального палеоліту і мезоліту Полісся, втілені в уже згадуваних монографіях 1989 та 1991 років, лягли в основу докторської дисертації “Населення Полісся у фінальному палеоліті та мезоліті”, захищеної у 1989 р.

Отримавши ступінь доктора наук, а невдовзі й посаду провідного наукового співробітника відділу кам’яного віку Інституту археології, учений ставить перед собою нове масштабне завдання – розробити схему періодизації та культурної диференціації фінального палеоліту й мезоліту усієї України. Це стає головним стрижнем його наукових досліджень останніх двох десятиліть. Власне бачення проблеми, викладене в десятках написаних за цей період статей, він узагальнює у чотирьох фундаментальних монографіях: “Передісторія України X-V тис. до н.е.” (1998), “Фінальний палеоліт Північного Заходу Східної Європи” (1999), “Фінальний

палеоліт і мезоліт континентальної України” (2005) та “Мезоліт заходу Східної Європи” (2009).

Утім, польові дослідження науковця не обмежувалися територією Полісся. У різні роки останньої четверті XX століття він брав участь у дослідженнях пам’яток різних періодів кам’яної доби і в Закарпатті (печера Молочний камінь), Надпоріжжі (Ігрень 8), у Донбасі (Рогалик), на Полтавщині (В’язівок), у Криму (Ласпі 7, Заскельна V, VI, Пролом, Сари-Кая).

На початку ж ХХІ століття Л.Л.Залізняк переносить основні археологічні роботи на кордон Черкащини і Кіровоградщини – у басейн річки Велика Вись. На чолі створеної ним Археологічної експедиції Національного університету “Києво-Могилянська академія” він упродовж 2001-2006 рр. досліджує групу мезолітичних – ранньонеолітичних стоянок біля с.Добрянка Черкаської області, відкритих його колегою по роботі у відділі археології кам’яного віку д.і.н. В.М.Степанчуком. Розкопки цих пам’яток дали цікавий фактичний матеріал щодо початкового етапу неолітизації України. Останніми ж роками (2006-2010) активно досліджується відкритий місцевим ентузіастом-краєзнавцем П.І.Озеровим вузол палеолітичних стоянок поблизу м.Новомиргорода на Кіровоградщині.

Отже, творчий шлях Л.Л.Залізняка в галузі археології кам’яної доби триває вже близько 40 років. Його можна розділити на чотири приблизно рівні за тривалістю періоди, кожен із яких увінчував чи то захист дисертації, чи вихід фундаментального монографічного дослідження. Так, 70-і роки – період вивчення мезоліту Київського Полісся – завершився захистом кандидатської дисертації. Дослідження у 80-х роках мезоліту усього Українського Полісся, а також проблеми соціально-економічних реконструкцій первісності на базі етно-археологічного моделювання завершилося захистом докторської дисертації. 90-і роки були присвячені періодизації та культурній диференціації фінального палеоліту й мезоліту України, а перше десятиліття ХХІ століття – дослідженю пам’яток кам’яної доби басейну р.Велика Вись на кордоні Черкащини та Кіровоградщини.

У науковій долі ученої було чимало знаменних подій, але особливо знаковим для нього став 2000-й рік. Цього року йому присвоюють академічне звання професора (цілком заслужено – за плечима 5 захищених під його науковим керівництвом кандидатів історичних наук); його призначають

завідуючим відділу археології кам'яного віку; у Національному університеті “Києво-Могилянська академія” розпочало свій шлях його дітище – перша в Україні спеціалізована магістерська програма з підготовки фахових археологів.

Здавалося б, заглиблений у найвіддаленіше минуле професор, обтяжений керівництвом одного із шести наукових підрозділів провідної археологічної установи України та ще й педагогічною діяльністю, має бути так само далеким від сучасних політичних проблем, як палеолітична Європа – від сучасної постіндустріальної. Однак Л.Л. Залізняк не лишився стороннім спостерігачем бурхливих подій кінця ХХ – початку ХХІ століття. У період розхитування та падіння радянської системи і становлення незалежної України, дослідник займає активну громадянську позицію. Переконаний прибічник української незалежності, він веде велику просвітницьку роботу по розвінчанню імперських міфів та радянських стереотипів мислення. Пише публіцистичні статті з історичної тематики, виступає з доповідями на конференціях, з лекціями перед студентами та військовими, готує цикли передач на радіо.

З 1993 р. не полишаючи основної роботи в Інституті археології НАНУ, Л.Л. Залізняк стає співробітником щойно створеного при Київському Національному університеті ім. Тараса Шевченка Інституту українознавства (де працював до 2003 року). Маючи певні наробітки в галузі етнічних проблем первісності, адаптує свою тематику до питань, які досліджує ця науково-дослідницька установа. Зокрема, активно розробляє тему україногенези та націогенези, обґрунтуючи новими фактами правдивість задекларованої ще століття тому М.С. Грушевським ранньосередньовічної версії походження українців. Новим важливим напрямком наукової діяльності Л.Л. Залізняка стають питання витоків українського народу, становлення української державності, творення української нації. Результатом його наполегливої праці в царині виправлення викривлень української національної історії стали численні статті та ціла низка книжок: “Нариси стародавньої історії України” (1994), “Україна в Російській імперії” (1994), “Походження українського народу” (1996), “Від склавинів до української нації” (1997, 2004), “Первісна історія України” (1999), “Україна в колі світових цивілізацій” (2006), “Походження українців: між науковою та ідеологією” (2008). На широкому фактологічному матеріалі автор цих праць обґрутує концепцію незалежних витоків

і своєрідних шляхів формування й розвитку українського етносу від раннього Середньовіччя до сьогодення, розвінчує тенденційні теорії щодо однічної етнічної єдності і неподільності східних слов'ян, а також виключно позитивного впливу Росії на розвиток української нації. Його витримані в наукових рамках екскурси в палеоетнологію, проблему україногенези, в ранньослов'янське минуле, добу Київської Русі, в проблему цивілізаційного вибору України отримали схвальні відгуки фахівців. Завдяки доступному, популярному стилю викладу, ці праці користуються попитом у широкого кола читачів.

Водночас із розвінчанням імперських міфів радянської доби, Л.Л. Залізняк спрямовує свою полеміку і проти доморощених творців нових міфів про трипільське (з VI тисячоліття до н.е.!) або “арійське” походження українців. На його переконання, ці псевдонаукові “концепції”, безпardonно експлуатуючи ледь пробуджену національну свідомість, шкодять як розвитку національної освіти і поширенню справжніх наукових знань, так і престижу вітчизняної науки в світі. Пояснити це невігласам (у тому числі деяким чиновникам від науки, а також окремим політичним діячам) Л.Л. Залізняк намагається на сторінках популярних періодичних видань, на радіо, на лекціях всеукраїнського лекторію товариства “Знання”.

Цікавить ученого і проблема іndoєвропейстики, де він запропонував власне бачення мезолітичного підґрунтя іndoєвропейської сім'ї народів. На його думку, остання почала формуватися на основі культурно-історичної єдності, яка у VII-V тис. до н.е. охоплювала величезний простір від Данії до Середнього Дніпра й Сіверського Дінця.

Активно розробляє Л.Л. Залізняк також питання цивілізаційної ідентифікації країн Східної Європи. Ціла серія його статей присвячена аргументації того, що Україна протягом Середньовіччя розвивалася в лоні європейської цивілізації, що на євразійську орбіту Російської імперії вона потрапила недавно і не з власної волі. Зокрема, вказує він, Лівобережжя та Подніпров'я опинилися в лоні Росії 200 років тому, а Західна Україна – лише з початком кривавих подій Другої світової війни. Провідна думка, яку невтомно обстоює вчений у своїх працях цього спрямування – Україна як органічна частина Європи не має альтернативи європейському вибору.

Наукові досягнення Леоніда Львовича Залізняка – як у галузі первісності, так і у сфері дослідження українського етно-

Фото 5. Л.Залізняк і В.Зубар на колгоспних полях під Борисполем. 1988 р.

націєтворення – знайшли своє втілення в кількох курсах лекцій, які з 1994 року він читає у стінах Національного університету “Києво-Могилянська академія”. Потужно діє і набирає все більшої популярності в Україні його дітище – магістерська програма з археології. У 2010 р. відбувається вже десятий випуск її вихованців, з яких понад 60 % стали археологами. Інакше кажучи, 10-15 % усіх нині діючих фахових археологів України є випускниками цієї програми. Дев'ятеро з них уже захистили кандидатські дисертації за спеціальністю “археологія”. Такого ККД, мабуть, не досягла жодна магістерська програма університету.

А ще однією унікальною особливістю цієї програми є те, що при ній діє Археологічна експедиція НаУКМА. Отож, підготовка спеціалістів з археології ведеться на магістерській програмі “Археологія і давня історія України” комплексно. Взимку в аудиторіях НаУКМА та лабораторіях Інституту археології НАНУ п'ятнадцять співробітників Інституту (усі

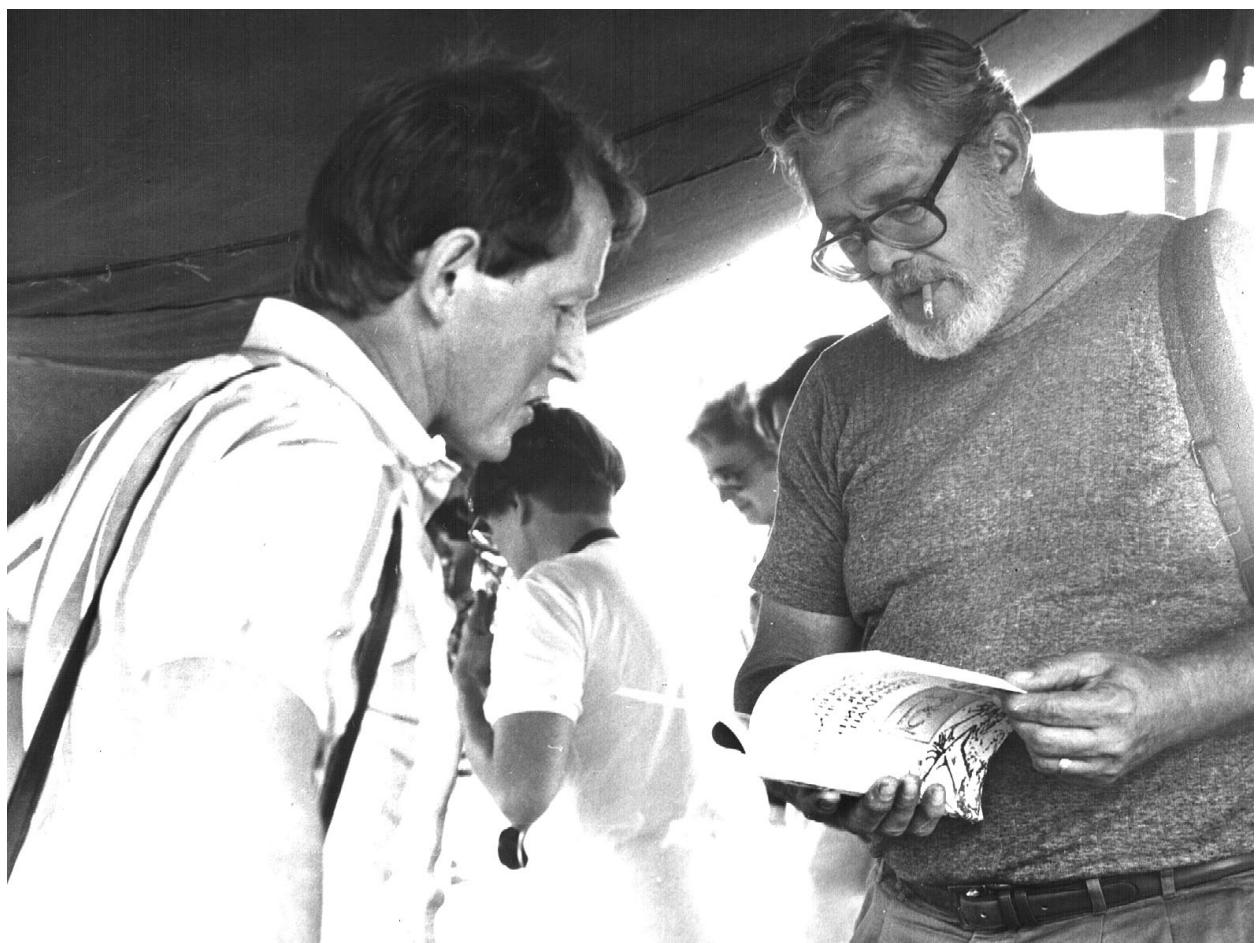

Фото 6. Л.Залізняк і Л.Бінфорд. Амвросіївка, 1989 р.

– доктори й кандидати наук) дають студентам теоретичні знання; влітку ж студенти – разом із викладачами, в їхніх експедиціях, – закріплюють ці знання на практиці.

Основна група майбутніх магістрів зазвичай проходить археологічну практику в експедиції Л.Л. Залізняка. Кожен рік досліджень цієї експедиції супроводжується виходом низки публікацій її керівника у співавторстві з аспірантами – учоращими студентами магістерської програми. Такими публікаціями, керуванням розкіпом, участю в написанні експедиційного звіту, доповідями на щорічних “Днях науки в НаУКМА” починається входження в науку тих, хто завтра підхопить естафету археологічних досліджень в Україні. Цю сповнену енергії і хороших амбіцій зміну готує в аудиторіях НаУКМА і гартує в археологічних експедиціях професор Л.Л. Залізняк, щедро передаючи молоді, разом з колегами-викладачами, свій досвід і знання. Кілька років тому під його редакцією вийшов підготовлений викладацьким колективом НаУКМА підручник “Археологія України” (2005). Дбаючи про якнайшвидше наукове зростання найуспішніших випускників програми, від добився для них у НаУКМА трьох щорічних місць в аспірантуру. Саме випускники програми “Археологія і давня історія України” складають і основний контингент абітурієнтів в аспірантуру Інституту археології.

Чимало зроблено Л.Л. Залізняком і для успішного та продуктивного функціонування в Інституті археології НАНУ відділу археології кам’яної доби, очолюваного ним ось уже десять років. За цей час відділ тричі досить солідно прозвітував про завершені відомчі планові теми. На базі відділу або за його участі проведено кілька наукових конференцій у Києві та інших містах України. У 2001 р. зусиллями завідувача відділу був заснований щорічник “Кам’яна доба України”, тринадцятий випуск якого нині виходить у світ. Це надало співробітникам відділу виключну можливість публікувати у виданні з ВАКівським статусом не тільки статті, а й монографічні дослідження. Приклад колегам подав сам головний редактор видання, видрукувавши в ньому дві фундаментальні монографії (2005, 2009).

А загалом у творчому доробку професора Л.Л. Залізняка близько 300 наукових праць, з яких 12 монографій, 4 навчальні посібники для вишів, 4 науково-популярні книжки, авторські розділи в численних колективних монографіях. Це – без урахування доброї півсотні науково-популярних і «на злобу дня» статей в журналах і газетах, кількох авторських програм по радіо, через які учений доносить до широкого загалу доступною мовою власну компетентну думку та колosalний багаж знань, які, як ми вже тепер знаємо, виходять далеко за межі археологічної науки.

Леонід Львович Залізняк у розквіті творчих сил. Окрім усього про що йшлося вище, він – член спеціалізованих ученіх рад по захисту докторських дисертацій Інституту археології НАНУ та Київського Національного університету імені Тараса Шевченка, науковий керівник кількох аспірантів (на сьогодні захищених уже шість), член редколегій низки періодичних наукових видань, представник України в Комісії з палеоліту Міжнародної спілки протоісториків. Його наукові погляди й концепції добре відомі далеко за рубежем, зокрема, дві монографії, присвячені фінальному палеоліту і мезоліту Полісся, видано англійською мовою в Берліні і Оксфорді (1995, 1997). Співпрацювати з ним вважають за честь зарубіжні колеги-археологи, запрошууючи на міжнародні конференції з проблематики та до участі в міжнародних дослідницьких програмах і експедиціях.

Але ученого більше ваблять українські археологічні “бур’яни”, до яких щороку разом із ним виїздить його дружина Ганна Миколаївна Залізняк – вірна супутниця в житті й науці, помічниця у налагодженні експедиційного побуту. Ось і цього року ще до початку літа вони вже зробили марш-кідок невеликим розвідувальним загоном на Кіровоградщину, де здійснили рекогносцируальні роботи, намітивши об’єкти проведення цьогорічної археологічної практики студентів. У найближчих планах Леоніда Львовича – видання колективної монографії за результатами досліджень експедиції НаУКМА. Нема сумніву, що і цей задум буде втілено в життя, як усі справи, за які він береться.

Побажаємо ж колезі творчої наснаги і нових наукових звершень.

Фото 7. Л.Залізняк і С.Смирнов. 2000 р.

Фото 8. На пікетуванні “Банкової”, 2002 р. Зліва направо: В.Отрощенко, В.Софієнко, Л.Залізняк, С.Сегеда, Г.Залізняк, О.Сегеда, Ю.Кам’яний, Ю.Кухарчук. 2002 р.

Фото 9. Л.Залізняк. Володимирівка, 2010 р.

Фото 10. Новомиргородська експедиція, весна 2010 р. Зліва направо: М.Беленко, А.Недашковський, Л.Залізняк, Г.Залізняк, І.Хоптинець, О.Григорчук, Д.Ветров, О.Нездолій, О.Ліфантій.

ОСНОВНІ НАУКОВІ ПРАЦІ Л.Л.ЗАЛІЗНЯКА

АРХЕОЛОГІЧНА ТЕМАТИКА

1973

1. Закарпатская полеолитическая экспедиция // АО в 1972. – М., 1973. – С.267 (у співавторстві з В.Гладиліним, А.Дем'яненко).

1975

2. О мезолитических и неолитических памятниках долины Здвижа // АО в 1974. – М., 1975. – С. 280 – 282.

3. Раскопки на Игрыньском полуострове // АО в 1974. – М., 1975. – С.358, 359 (у співавторстві з Д.Телегіним).

1976

4. Мезолітичні пам'ятки типу Таценки – Кудлаївка // Археологія. – 1976. – №20. – С. 60-66.

5. Новое в исследовании мезолита территории Польши // Открытия молодых археологов Украины. – Ч. 1. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 6-8.

1977

6. Мезолит Восточной Волыни и Киевского Поднепровья в свете новых исследований // Новые исследования археологических памятников на Украине. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 23-44.

7. Исследование мезолитических памятников в Киевском Полесье // АО в 1976. – М., 1977. – С. 295-296.

8. Исследование мезолитических стоянок в Крыму // АО в 1976. – М., 1977. – С.296 (у співавторстві з Д.Телегіним, В.Степаненком).

1978

9. Неолитические поселения у г. Бородянка // АО в 1977. – М., 1978. – С. 325-326.

10. Рудоострівська мезолітична культура // Археологія. – 1978. – № 25. – С.12-21.

11. Об остриях с микрорезцовым сколом в мезолите Северной Украины // Орудия каменного века. – К., 1978. – С. 89-97.

12. Новые мезолитические памятники р.Уж // АО в 1978. – М., 1979

13. Памятники типа Журавка культурной области Федермессер // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг. – Ужгород, 1978. – С. 27-28.

1979

14. О влиянии северопричерноморской кукрекской мезолитической культуры на мезолит Полесья // Памятники древних культур Северного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 5-14.

15. Неолітичні пам'ятки р. Здвиж // Археологія. – № 31. – С. 54-65.

16. Мезолит Юго-Восточного Полесья // Автореф. дис. на соиск. уч. степ. к.и.н. – К.,1979. – 19 с.

17. До палеолітичної карти Нижнього Подністров'я // Археологія. – 1979. – № 30. – С. 47-50.

1980

18. Rudoy Ostrov, Kukhary // Early Man News, 3-4.- Tubingen, 1978-79. – 1980. – Р.50.

19. Мезолитические культуры Украинского Полесья и их место в европейском мезолите // Первобытная археология: поиски и находки. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 109-124.

20. Неолітичне поселення в гирлі р. Злобич // Археологія. – 1980. – № 34. – С.75-82 (у співавторстві з В.Пясецьким).

21. Исследования памятников в долинах рек Уж и Тетерев // АО в 1979. – М., 1980. – С. 221 (у співавторстві з В.Непріною).

22. Мезолітична стоянка Прибірськ 3 // Археологія. – 1980. – № 35. – С.111-113 (у співавторстві з Д.Нужним).

1981

23. К проблеме определения мезолита как эпохи // Археологические исследования на Украине в 1978 – 1979 гг. – Днепропетровск, 1981.

24. О генетической подоснове Таценки-Кудлаевской мезолитической культуры // Древности Среднего Поднепровья. – К., 1981. – С. 5-12.

25. Опыт типолого-статистического анализа каменного инвентаря мезолитических культур Восточной Европы // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. – Тез. докл. респ. конф. молод. ученых. – К., 1981. – С.15-16.
- 1983
26. Исследование мезолитических памятников на Средней Десне // АО в 1981. – М., 1983.
- 1984
27. Мезолит Юго-Восточного Полесья. – К.: Наукова думка, 1984 . – 120 с.
28. Деснянська мезолітична культура // Археологія. – 1984. – № 46. – С.1-17.
- 1985
29. Яніславицькі культурні традиції в неоліті Правобережного Полісся // Археологія. – 1985. – № 49. – С.41-48 (у співавторстві з С.Балакіним)
30. Нові мезолітичні пам'ятки Волинського Полісся // Археологія. – 1985. – № 52. – С. 86-98 (у співавторстві з Г.Охріменком).
- 1986
31. Культурно – хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины. – К.: Наукова думка, 1986. – С.74-142.
32. Археологическая конференция, посвященная 50-летию образования Института археологии Академии наук УССР (Киев, 1984) // Советская археология. – 1986. – № 2. – С.280-283 (у співавторстві з М.Шульженко).
- 1987
33. О характере общин позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Исследование социально-исторических проблем в археологии. – К., 1987. – С.57-71.
34. Неолітичні поселення Корма 1 та Крушники на Житомирщині // Археологія. – 1987. – № 58. – С.64-73 (у співавторстві з С.Балакіним та Г.Охріменком).
35. Свідерські мисливці гірського Криму // Археологія. – 1987. – № 60. – С. 6-16 (у співавторстві з О.Яневичем).
- 1988
36. Мисливці прильдовикової Европи в кінці плейстоцену на початку голоцену // Археологія. – 1988. – № 64. – С.11-21.
- 1989
37. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. – К.: Наукова думка, 1989. – 182 с.
38. Аренсбургские традиции в мезолите Полесья // Каменный век. Памятники, методика, проблемы. – К.1989. – С.135-144.
39. Население Украинского Полесья в финальном палеолите и мезолите // Автореферат дис. на соиск. уч. степ. д.и.н. – К., 1989. – 32 с.
40. Закономірності в розміщенні стоянок кам'яного віку // Археологія. – 1989. – № 2. – С. 11-20.
41. Про багатоваріантність розвитку привласнюючої економіки // Тез. докл. конф. ИА АН УССР. – Одеса, 1989. – С.74-76.
42. Типы экономики населения Новгород-Северского Полесья в финальном палеолите и мезолите / / Тез. докл. конф. “Новгород-Северскому – 1000 лет”. – Чернигов – Новгород-Северский, 1989. – С.9-11.
43. Эпоха мезолита и типы мезолитического хозяйства Восточной Европы // Первобытная археология. – К., 1989. – С.76-85.
- 1990
44. Социальная структура общества позднепалеолитических охотников приледниковой Европы / / Каменный век на тер-ри-тории Украины. - К., 1990. – С.71-81.
45. Первобытные охотники открытых пространств // Вопросы археологии юга Восточной Европы. – Элиста, 1990. – С.4-13.
46. Типи господарства та етнокультурні процеси у фінальному палеоліті та мезоліті // Археологія. – 1990. – № 1. – С. 3-9.

47. Реконструкція первісних суспільств за їх культурно-господарським типом // Археологія. – 1990. – № 4. – С.3-12.
- 1991
48. Население Полесья в мезолите. – К.: Наукова думка, 1991. – 172 с.
- 1992
49. Модели адаптации каменного века Новгород-Северского Полесья // Тезисы конф. – Чернігов, 1992.
50. Красносільська та пісочнорівська культури Східної Європи // Тези конф. ІА АН України. – Ужгород, 1992.
- 1993
51. Річний господарський цикл мисливців лісової зони Європи в мезоліті // Археологія. – 1993. – № 4. – С.5-13.
52. Системи господарської адаптації мисливських суспільств на межі плейстоцену та голоцену / / Оточуюче середовище і стародавнє населення України. – К., 1993. – С.4-21.
53. Про функції пізньопалеолітичних гарпунів з рогу північного оленя // Тези конф., Трігнє, Бельгія), 1993.
54. Культури з наконечниками стріл на пластинах в Східній Європі // Тези конф., Люблін, 1993.
55. Красносельская и песчаноровская культуры // Тез. докл. конф. “Час, помнікі, людзі”. – Менск, 1993. – С.47-50.
- 1994
56. Фінальний палеоліт Лівобережної України // Археологический альманах. – № 3. – Донецьк, 1994. – С. 231-244.
57. Late Mesolithic and Neolithic subbase of Indo-Europeans // The indo-europeanization of Northern Europe. – Vilnius, 1994. – P.32-33.
- 1995
58. The Swidrian Reindeer-Hunters of Eastern Europe. - Wilkau-Husslau, 1995. – 212 p.
59. Фінальний палеоліт України // Археологія. – 1995. – № 1. – С.3-12.
60. Ранній мезоліт України // Археологія. – 1995. – №3. – С.3-16.
61. Пізній мезоліт України // Археологія. – 1995. – №4. – С.3-16.
62. Мисливці раннього голоценового лісостепу за матеріалами стоянки В'язівок 4А на Полтавщині / / Археологический альманах. – № 4. – Донецьк, 1995. – С.97-103 (у співавторстві з І.Гавриленком).
- 1996
63. Зимівниківська мезолітична культура Лівобережної України // Археологія. – 1996. – №1. – С. 3-15, (у співавтор. з І.Гавриленком).
64. Полісся в системі культурно-історичних регіонів України (за даними археології) // Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996. – С.182-188.
65. Походження людини та заселення України // Археологія. – 1996. – №2. – С.124-133.
66. Палеоекономічна реконструкція суспільства степових мисливців // Археологія. – 1996. – №3. – С.29-38.
- 1997
67. Mezolithic Forest Hunters in Ukrainian Polessye. - British Archaeology Reports. – № 659. – Oxford, 1997. – 140 p.
68. Найдавніше минуле України. – К.: Наук. думка, 1997.
69. Способи життя мисливських суспільств України на межі плейстоцену і голоцену // Археологія. – 1997. – № 1. – С.17-27.
- 1998
70. Передісторія України X-V тис. до н.е. – К., 1998. – 307 с.
71. Етнокультурні процеси в Середньому Подніпров'ї за матеріалами мезолітичних могильників Надпорожжя // Археологія. – 1998. – №1. – С.69-76.
72. The Ethnographic Record, and Structural Changes Economy of Boreal Europe // Harvesting the Sea, Farming the Forest. – Sheffield, 1998. – P.45-51.
73. Неолітизація України та проблема формування генетичного підґрунтя індоєвропейців // Записки НТШ. – Т.CCXXXV. – Львів, 1998. – С.93-110.

74. The Late Mesolithic Subbase of the Ukrainian Neolithic // Beyond Balkanization.- Baltic-Pontic Studies. – V.5. – Poznan, 1998. – P.120-145.

1999

75. Фінальний палеоліт Північного-Заходу Східної Європи. – К., 1999. – 284 с.

76. Tanged Point Cultures in the Western Part of Eastern Europe // Tanged Points Cultures in Europe. – Lublin, 1999. – P.202-218.

77. Terminal palaeolithic of Ukraine, Belarus and Lithuania (Survey of cultural differentiation) // Folia Quaternaria. – № 70. – Krakow, 1999. – P.333-351.

2000

78. R.Rimantiene as a founder of the periodization of the Final Paleolithic of North-West Eastern Europe // Lituos Archeologija. – № 19. – Vilnius, 2000. – P.31-45.

79. Культурно-історичні зв'язки Полісся та проблема його неолітизації // Міжнародний симпозіум “Ад неалітызацыі да пачатку опої бронзы”.- Брест, 2000. – С.6, 7.

80. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епіграветту // Археологія. – 2000. – №2. – С.4-11.

81. Заселення півночі Східної Європи за даними археології // Етнічна історія народів Європи. – Вип.5. – К., 2000 – С.4-9.

82. Коли і як почали формуватися культурно-історичні провінції України // Археологический альманах. – № 9. – 2000. – С.185-190.

83. Культурно-історичні зв'язки Полісся у первісну добу // Археологія. – 2001. – №4. – С.119-125.

2001

84. Культурно-історичні зв'язки Полісся і проблема його неолітизації // Od neolitizacij do poczatku epoky brazu. – Poznan, 2001. – С.15-28.

85. Замість передмови: археологія в НаУКМА // Магістеріум. – №6. – Археологічні студії. – К., 2001. – С.3-5.

86. Археологічний експеримент в Києво-Могилянській академії // Археологія. – 2001. – №2. – С.148-149.

87. Полісся у первісну епоху // Vita Antiqua. – №3-4. – К., 2001. – С.51-58.

2002

88. Свідерські стоянки біля с.Лютка. – Луцьк, 2002. – 60 с. (у співавторстві з П.Петровським).

89. Шпанська культура: реальність і фантазії // Кам'яна доба України. – Вип.1. – 2002. – С.121-131.

90. Дослідження кукрекської стоянки Добрянка на Черкащині // Археологічні дослідження у 2001 р. – К., 2002. – С.123-126.

91. Палеоліт і цивілізаційна концепція Шпенглера-Тойнбі // Археологія. – 2002. – № 1. – С.14-24.

92. Багатоваріантність розвитку людства за кам'яної доби // Сучасні проблеми археології. – К., 2002.

93. The primary population of East European North according to archaeology data // The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia. – №IV. – Oulu, 2002. – P.301-317.

94. Дослідження кукрекської стоянки Добрянка на Черкащині // Археологічні дослідження у 2001 р. – К., 2002. – С.123-126.

95. The Zimovnyky Culture of Eastern Ukraine // Archeologia Bulgarica. – 2002. – №2. – P.1-12 (with I.Gavrilenko).

96. Дослідження кам'яної доби в Україні за роки незалежності // Археологія.- 2002. – №2. – С.135-139.

2003

97. Археологічна експедиція НаУКМА 2002 р. Дослідження городища Пісочний Рів на Десні // Магістеріум. – Вип.11. – Археологічні студії. – К., 2003. – С. 5-13, (у співавторстві з Д.Каравайком, С.Маярчаком).

98. Нова стоянка красносільської культури на Рівненщині // Кам'яна доба України. – Вип.4. – 2003. – С.302-305, (у співавторстві з В.Ткачем).

99. “Археологічно ми багатші від сусідів, але...” // Урок української. – №7. – 2003. – С.48-49

100. Мисливці на мамонтів: від романтичних фантазій до прозаїчних реалій // Кам'яна доба України. – Вип.2. – 2003. – С.42-57.

2004

101. Кам'яна доба України: проблеми та перспективи // Кам'яна доба України. – Вип.4. – 2004. – С.11-17
102. Трипілля очима науковців і політиків // Археологія. – 2004. – № 3. – С.95-103.
103. Мезоліт лісостепу Центральної України // Археологія. – 2004. – №4.- С.3-16.
104. Мезолітична стоянка Дніпровець біля Черкас // Кам'яна доба України. – Вип.5. – 2004. – С.209-216 (у співавторстві з Д.Деткіним, М.Сиволапом).
105. Стоянки біля с.Добрянка на р.Тікіч та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я // Кам'яна доба України. – Вип. 5. – 2004. – С.137-168 (у співавторстві з В.Маньком).
106. “Передісторія України...” Десять років по тому // Кам'яна доба України. – Вип.5. – 2004. – С.121-131.

2005

107. Археологія України. Курс лекцій. - К., 2005. - 504 с. (у співавторстві з В.Отрощенком, К.Бунятян, В.Зубарем, Р.Терпиловським, О.Моцею).
108. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України // Кам'яна доба України. - Вип.8.- К., 2005. – 184 с.
109. Чорноморський потоп та його археологічні наслідки // Археологія. – 2005. – №3. – С.3-12.
110. Дослідження стоянок біля с.Добрянка на Черкащині Археологічною експедицією НаУКМА у 2001, 2003-2005 рр. // Magisterium. – №.20. – К., 2005. – С.6-17 (у співавторстві з М.Товкайлом, Ю.Кухарчуком).
111. Стоянка Добрянка 3 та її місце в неоліті Буго-Дніпровського межиріччя // Кам'яна доба України. – Вип.7. – 2005. – С.96-116 (у співавторстві з М.Товкайлом, О.Журавльовим).
112. Ukraine and the Problem of Indo-European Original Motherland // Archeology in Ukraine. – Kyiv-Ostyn, 2005. – P.102-137.
113. Молодь і археологія. Любов без взаємності // Magisterium. Археологічні студії. – №20. – К., 2005. – С.3-5.

2006

114. Культурно-історичні провінції України у первісну добу // Археологія. – 2006. – № 3. – С.3-15.
115. Гребеніківська мезолітична культура: походження, хронологія, історична доля // Археологія. – 2006. – №4. – С.3-17
116. Grebeniky culture of Odessa region as a possible consequence of the Black Sea flood // Black sea – Mediterranean corridor during the last 30 ky. – Odessa, 2006. – P.180-181.
117. The Archeology of the occupation of the East European Taiga Zone at the turn of the Paleolithic and Mesolithic // Archeologia Baltica. – №7. – Klaipeda, 2006. – P.94-107.

2007

118. Фінальний палеоліт. Мезоліт // Україна: хронологія розвитку. – К., 2007. – С.64-87.
119. Гравет Центральної України та його історичні долі // Археологія. – 2007. – №2. – С.3-9 (у співавторстві з В.Степанчуком, Д.Ветровим, М.Товкайлом, П.Озеровим).
120. Граветська стоянка Троянове 4 під Новомиргородом // Кам'яна доба України. – Вип.10. – К., 2007 (у співавторстві з В.Степанчуком, Д.Ветровим, М.Товкайлом).
121. Проблема неолітизації Правобережної України за матеріалами розкопок стоянки Добрянка 3 у 2007 р. // Кам'яна доба України. – Вип.10. – 2007. – С.148-167 (у співавторстві з М.Товкайлом).
122. Результати дослідження Археологічної експедиції НаУКМА у 2006 р. // Magisterium. Археологічні студії. – №27. – К., 2007 (у співавторстві з М.Товкайлом, В.Степанчуком, Д.Ветровим).
123. Культурно-історичні провінції України за даними археології // Wspolnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukainy i Polski. – Warszawa, 2007. – С.90-107.
124. Неолітизація Правобережної України: балканізація чи “східний імпульс” // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Вип.7. – Луганськ, 2007. – С. 6-14 (у співавторстві з Ю.Панченком).
125. Дослідження стоянки Добрянка 3 на Черкащині у 2006 р. // АДУ 2005-2007 pp. – К., 2007. – С.169-172 (у співавторстві з М.Товкайлом).
126. Троянове 4 – перша граветська стоянка у Середньому Подніпров'ї // АДУ 2005-2007 pp. – К., 2007. – С.165-168 (у співавторстві з В.Степанчуком, Д.Ветровим, М.Товкайлом, П.Озеровим).

2008

Від палеоліту до незалежної Української держави

127. Полісько-Дніпровська катастрофа фінального палеоліту з позиції археології // Археологія. – 2008. – № 3. – С.5-10.
128. Фінальний палеоліт та мезоліт Середнього Подесення // Сіверянський літопис. – 2008. – № 6. – С.3-14.
129. Стоянка Вись на Кіровоградщині та її місце у пізньому палеоліті України // Кам'яна доба України. – Вип.11. – 2008. – С.59-74 (у співавторстві з М.Беленком, П.Озеровим).
130. Дослідження граветської стоянки Троянове 4 під Новомиргородом у 2007 р. // Кам'яна доба України. – Вип.11. – 2008. – С.82-95 (у співавторстві з Д.Ветровим, І.Хоптинцем).
131. Доба катастроф у первісній Європі та її історичні наслідки // Кам'яна доба України. – Вип.11. – 2008. – С.96-115.
132. Граветська стоянка Троянове 4 під Новомиргородом // Археологический альманах. – №19. – Донецьк, 2008 (у співавторстві з В.Степанчуком, Д.Ветровим, М.Товкайлом, П.Озеровим).
- 2009
133. Мезоліт заходу Східної Європи // Кам'яна доба України. – Вип.12. – 2009. – 27 д.а.
134. Нові дослідження граветської стоянки Троянове 4 під Новомиргородом 2007 р. // С.Н.Бибиков и первобытная археология. – СПБ, 2009. - С.174-180, (у співавторстві з Д.Ветровим).
135. Стоянка Вись початкової пори верхнього палеоліту // АДУ 2006-2007. – К., 2009. – С.102-105 (у співавторстві з В.Маньком, М.Беленком).
136. Стоянка Вись ранньої пори верхнього палеоліту на Кіровоградщині // Археологія. – 2009. – №3. – С.35-44 (у співавторстві з М.Беленком).
137. Стоянка Вись під Новомиргородом // Магістеріум. Археологічні студії. – Вип.36. – К., 2009. – С.10-14 (у співавторстві з М.Беленком).
138. Западная культурно-историческая провинция Восточной Европы // Взаимодействие и хронология культур мезолита и неолита Восточной Европы. – СПб, 2009. – С.16, 17.
139. Феномен трипільської культури // Українська академія мистецтв. – Вип.15. – К., 2009. – С.7-25.
- 2010
140. Професор Києво-Могилянської академії Віталій Михайлович Зубар // Боспорские исследования XXVI. – Симферополь. – Керчъ, 2010. – С.33-38.
141. Періодизація та культурна диференціація верхнього палеоліту України // Археологія. – 2010. – №4. – С.4-13.
142. Дослідження стоянки Вись у 2009 році та її місце у пізньому палеоліті України // Кам'яна доба України. – Вип.13. – 2010. – С. 75-84 (у співавторстві з М.Беленком, О.Федорченко, П.Озеровим).
143. Дослідження граветської стоянки Троянове 4 у 2008, 2009 роках // Кам'яна доба України. – Вип.13. – К., 2010. – С.85-95 (у співавторстві з Д.Ветровим, І.Хоптинцем).
144. Западная культурно-историческая провинция Восточной Европы // Взаимодействие и хронология культур мезолита и неолита Вост. Европы.-СПб, 2009.- С. 16, 17.
145. Періодизація верхнього палеоліту України // Актуальні проблеми археології.-Тернопіль, 2010.- С.13-16

ЕТНОЛОГІЯ

1. Образ воїна-звіра в козацькій міфології // Пам'ятки України. – 1991. – №5. – С.40-43.
2. Українське лицарство від княжої доби до часів козацьких // Тези конф. Кам'янець-Подільський, 1991.
3. Від козацької вольності до Новоросії // Пам'ятки України. – 1991. – № 2. – С.18-23.
4. Україна і Росія. Різні історичні долі // Старожитності. - 1991. – №10.
5. Чи були запорожці лицарями? // Тези конф. “Берестецька битва”. – Рівне, 1991.
6. Українське лицарство княжої доби та козацьких часів // Дума. – К., 1992. – 0,4 д.а.
7. Від княжої дружини до козацького лицарства // Дума. – К., 1992.
8. Архаїчні корені українського козацтва // Археологічні дослідження українського козацтва. – К., 1993.
9. Україна в Російській імперії. – К., 1994. – 128 с.
10. Україна між Європою та Азією // Наука і суспільство. – 1994. – № 9-10. – С.63-69.
11. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994. – 256 с.

12. Етногенез українців // Генеза. – 1995. – № 3. – С.151-156.
13. Полісся в системі культурно-історичних провінцій України за даними археології // Жива вода. - Жовтень, 1995.
14. Походження українського народу // Матеріали до української етнології 1(4). – К., 1995. – С.115-123.
15. Україна: витоки і пращури // Наука і суспільство. – 1996. – № 3-4. – С.33-40.
16. Михайло Грушевський – фундатор наукової концепції походження українського народу // Тези конф. “Михайло Грушевський”. – Херсон, 1996.
17. Походження українського народу // К., 1996. – 80 с.
18. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність // Пам’ять століть. - 1996. – №2. – С.2-14.
19. Червона китайка, оселедець і... Рігведа // Наука і суспільство. – 1996. – №10. – С.63-69.
20. Етногенез українців, білорусів та росіян за даними археології // Пам’ять століть. – 1997. – №4. – С.2-13.
21. Походження східнослов’янських народів // Дніпро. – 1997. – №9-10. – С.71-81.
22. Закономірності етногенезу українців та їхніх сусідів // Україна: людина, суспільство, природа. – К., 1997.
23. Минуле та майбутнє Східної Європи очима А.Тойнбі // Україна: людина, суспільство, природа. – К., 1997.
24. Україна на порозі Європи // Дніпро. – 1997. – № 3-4. – С.82-86.
25. Україна в системі світових цивілізацій // Пам’ять століть. – 1997. – №1. – С.4-10.
26. Українці колись молилися на схід // Віче. - 1997. – № 2. – С.102-113.
27. Про українську націю та національну ідею // Дніпро. – 1997. – №5-6. – С.71-76.
28. Трипільці: хто вони ? // Генеза. – 1997. – №5.
29. Від склавинів до української нації. – К., 1997. – 256 с.
30. Коли і як формувалася українська нація // Історич. Календар. – К.1997. - С.24-26.
31. Від іndoєвропейців українських степів до аріїв Індії // Історич. Календар.- К., 1997. – С.62-63.
32. Проблема давньоруської народності // Історич. Календар. – К., 1997. - С.122-123.
33. Від склавинів до першої української держави // Історич. Календар. – К., 1997. – С .151-152.
34. Київська Русь – праукраїнська держава // Історич. Календар. – К., 1997. - С.180-183.
35. Етнічні процеси в Київській Русі // Історич. Календар. – К., 1997. – С.211-213.
36. Генеза білорусів та росіян // Історич. Календар. – К., 1997. – С.243-245.
37. Східна Європа в системі світових цивілізацій // Українознавство. – Вип.ІІ. – К., 1997. – С. 210-218.
38. Історичні етапи формування українського народу // Українознавство. Матер. III міжнар. конф. україніc-тів. – К .,1997. – С.62-69.
39. Культурно-історичні зв’язки Полісся у первісну добу // Українознавство, Вип.ІІІ. – К., 1997
40. Етногенез українців та їхніх сусідів з позицій сучасної етнології // Наукові записки КМА. – Т.2. – К., 1997. – С.52-60.
41. Київська Русь – перша українська держава // Пам’ятки України. – 1997. – №3. – С.42-48.
42. Нова російська демократія чи старий імперіалізм ? // Дніпро. – 1998. – №1-2. – С.126-130.
43. Плач як форма політичної активності в сучасній Україні // Дніпро. – 1998. – № 3-4. – С.104-107.
44. Київська Русь: праукраїнська держава чи “спільній стовбур” східних слов’ян // Український історик. – Т.35. – Нью-Йорк – Київ, 1998. – С.230-239.
45. Ще раз про спадщину та спадкоємців княжого Києва // Дніпро. – 1998. – №7-8. – С.74-82.
46. Де, як і коли народилася давньоруська народність // Пам’ять століть. – 1998. – №6. – С.2-15.
47. Що відбувається на пострадянському просторі // Дніпро. – 1999. – №1-2. – С.88-95.
48. Козацька Україна – прямий нащадок України-Русі // Людина і політика. – 1999. – №1. – С . 34-38.
49. Трипільське коріння українців: міф чи реальність? // Культурологічні студії. – Вип.2. – К., 1999. – С.9-17.
50. Проблеми україногенези: від “застарілого” М.Грушевського до модерного В.Пироженка // Пам’ять століть. – 1999. – №3. – С.149-156.

51. Проблеми україногенези: чи застаріло “застаріле” // Вісник Національної академії наук. – №7. – 1999. – С.53-60.
52. Давньоруська народність: нова версія старого міфу // Україна, українці, українознавство. – К., 1999. – С.184-189.
53. Первісна історія України. – К.: Вища школа, 1999. – 264 с.
54. Українці: звідки ми і наша мова // Український вибір. – №1-2. – М., 1999 (у співавторстві з Г.Півтораком).
55. Українці: звідки ми і наша мова // Український вибір. – №3-4. – М., 1999 (у співавторстві з Г.Півтораком).
56. Міграції в давній історії України // Проблеми міграцій. – №3. – 1999. – С.40-44.
57. Козацька Україна – прямий нащадок України-Русі // Людина і політика. – 1999. – №1. – С.34-38.
58. Давньоруська народність. Історія проблеми // Наукові записки НаУКМА. – Т.9. – Ч.1. – К., 1999. – С.203-208.
59. Цивілізаційний вибір України // Пам'ять століть. – 1999. – №6. – С. 24-30.
60. Україна на цивілізаційному роздоріжжі // Наукові записки НаУКМА. – Т.13. – 1999. – С.7-16.
61. Якщо росіяни лехіти, то чи була давньоруська народність? // Наукові записки НаУКМА. – Т.18. – К., 2000. – С.53-60.
62. Проблема походження іndoєвропейців // Дивослово. – №5. – 2000. – С.23-27.
63. Про лехітських пращурів росіян та давньоруську народність // Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура. – К., 2000. – С.125-132.
64. Про історичні витоки українського народу // Українознавство 2001. Календар. – К., 2000. – С.53-59.
65. О лехитских пращурах и древнерусской народности // Украинское обозрение. – Февраль. – М., 2001. – С.36-39.
66. Україна серед світових цивілізацій. – К., 2001. – 96 с.
67. Походження східних слов'ян // Дивослово. – 2001. – №3. – С.26-28.
68. Україна на цивілізаційному порубіжні // Українознавство 2002. – Календар. – К., 2001. – С.70-74.
69. Проблеми етногенези українців з позицій сучасної європейської етнології // Магістеріум. Археологічні студії. – Вип.6. – К., 2001. – С.49-56.
70. Давньоруська народність: нова версія старого міфу // Етнічна історія народів Європи. – Вип.9. – К., 2001. – С.14-21.
71. “Свиня як критерій нордичних народів та семітів” // Київська Старовина. – 2002. – №3. – С.152-160
72. М.Ю.Брайчевський і походження слов'янських народів // Михайло Брайчевський. Учений і особистість. – К., 2002. – С.67-83.
73. Етногенез українців: імперські міфи та історична реальність // Вісник українознавства. – №6. – 2002. – С.5-12.
74. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? // Магістеріум. Археологічні студії. – №11. – 2003. – С.82-94.
75. Від склавинів до української нації // К., 2004. – 256 с. (Видання друге, доповнене).
76. Давньоруська народність: нова версія старого міфу // Урок української. – №4. – 2004. – С.50-55.
77. Походження українців. У лещатах імперських міфів // Магістеріум. Археологічні студії. – №20. – 2005. – С.94-100.
78. Біля витоків етнічного поділу людства // Етнічна та етнокультур-на історія України. – К.: Наукова думка, 2005. – С.5-68.
79. Походження українців у тумані патріотичних міфів та політичних спекуляцій // Той, хто відродив Могилянку. – К., 2007. – С.334-349.
80. Цивілізаційний вибір України очима Семюеля Хантингтона та українців // Україна в пошуках себе. Національна ідея проблеми розвитку. – К., 2007. – С.47-74.
81. Україна та проблема іndoєвропейської батьківщини // Українська етнологія. – К., 2007. – С.8-16.

82. Походження українців очима науковців, політиків та фантастів // Збірник наукових праць НДІ українознавства. – Том XII. – К., 2007. – С.223-241.
83. Походження українців: між наукою та ідеологією. – Темпора, 2008. – 104 с.
84. Україногенеза в тумані міфології // Новітні міфи та фальшивки про походження українців. – Темпора, 2008. – С.33-50.
85. Походження українського народу. Аналіз концепцій // Новітні міфи та фальшивки про походження українців. – Темпора, 2008. – С.121-135.
86. Древнерусская чи давньоукраїнська народність? // Магістеріум. Археологічні студії. – Вип.36. – К., 2009. – С.70-75.

МОНОГРАФІЇ З ПРОБЛЕМАТИКИ КАМ'ЯНОЇ ДОБИ

1. Мезоліт Юго-Восточного Полесья. – К.:Наук.думка, 1984. – 12 д.а.
2. Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины. – К., 1986. – 7 д.а.
3. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финаль-ного палеолита. – К., 1989. – 17,5 д.а.
4. Население Полесья в мезолите. – К.: Наук.думка, 1991. – 17 д.а.
5. The Swidrian Reindeer-Hunters of Eastern Europe. – Berlin, 1995. – 25 д.а.
6. Mesolithic Forest Hunters in Ukraine Polessya. – Oxford, 1997. – 25 д.а.
7. Передісторія України Х–V тис. до н.е.. – К.: Бібл.українця, 1998. – 35 д.а.
8. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. - К.: Вид-во НаУКМА, 1999. – 24,7 д.а.
9. Свідерські стоянки біля с.Лютка. – Луцьк, 2002. – 4 д.а. (у співавторстві з П.Петровським).
10. Фінальний палеоліт та мезоліт континентальної України // Кам'яна доба України. – №8. – К., 2005. – 29 д.а.
11. Фінальний палеоліт. Мезоліт // Україна: хронологія розвитку. – К., 2007. – 2 д.а.
12. Мезоліт заходу Східної Європи // Кам'яна доба України. – №12. – К., 2009. – 32,5 д.а.

КНИЖКИ З ЕТНОЛОГІЇ, НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

1. Нариси стародавньої історії України. – К.: Абрис, 1994. – 15 д.а.
2. Україна в Російській імперії. – К.: Бібл.українця, 1994. – 8 д.а.
3. Походження українського народу. – К.: Бібл.українця, 1996. – 5 д.а.
4. Від склавинів до української нації. (Курс лекцій). – К.: Бібл.українця, 1997, 2004. – 17 д.а.
5. Найдавніше минуле України. – К.: Наук. думка, 1997. – 5,1 д.а.
6. Первісна історія України (Навч. посібник). – К.: Вища школа, 1999. – 18,7 д.а.
7. Україна в колі світових цивілізацій. – К., 2001. – 5 д.а.
8. Біля витоків етнічного поділу людства // Етнічна та етнокультурна історія України. – К., 2005. – 5,5 д.а.
9. Археологія України. Курс лекцій. – К., 2005. - 40 д.а. (у співавторстві з В.Отрощенком, К.Бунятян, В.Зубарем, Р.Терпиловським, О.Моцею).
- 10.Походження українців: між наукою та ідеологією К., Темпора, 2008. – 10 д.а.

Kukharchuk Yu.V. , Koncha S.V.

**FROM PALEOLITHIC TO INDEPENDENT UKRAINIAN STATE (IN HONOR OF THE 60
THE ANNIVERSARY OF PROFESSOR L.L. ZALIZNYAK)**

Proposed article deals with life way and major creative achievements of Doctor of Historical Science,
Professor L.L. Zaliznyak

Фото 11. Розкопки стоянки Троянове 4. 2009 р.

Фото 12. Розкопки стоянки Вись. 2009 р.

Отрощенко В.В.

**МАГІСТЕРСЬКА ПРОГРАМА
НАУКМА “АРХЕОЛОГІЯ ТА
ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ” І
ЛЕОНІД ЗАЛІЗНЯК**

Статтю присвячено результатам роботи магістерської програми “Археологія та давня історія України” Національного університету “Києво-Могилянська академія”, заснованої десять років тому Л.Залізняком.

Серед численних талантів і здібностей одного з провідних українських археологів, доктора історичних наук, професора Леоніда Залізняка окремої уваги заслуговує дар організаційний. Попри великий обсяг наукової, лекційної та редакційної роботи, цей дослідник наприкінці ХХ ст. відчув та конструктивно зреагував на процес природного старіння контингенту археологів у країні. Найнаочніше брак молоді став помітним серед науковців провідної установи – Інституту археології НАН України (ІА НАНУ). Чи то виши втомилися готувати якісну молоду зміну корифеям поважного віку, чи в доступі допитливої юні до ІА НАНУ, напрацьованому раніше, з'явилися певні пороги, нині сказати важко. Але потреба в побудові нестандартного містка від всеукраїнської студентської лави до провідної структури академічного профілю ставала простотаки нагальною.

Керівництво Національного університету “Києво-Могилянська академія” (НаУКМА) ще на початковій фазі відновлення навчального процесу практикувало запрошення відомих археологів для лекційної, а з часом – і для науково-організаційної роботи. Досить згадати докторів історичних наук М.Брайчевського та М.Чміхова. Останній очолив кафедру культурології та археології в НаУКМА і мав намір започаткувати магістерську програму (МП) з археології. На заваді тоді стала передчасна смерть знаного науковця. На середину 90-х рр. ХХ ст. до Могилянки запросили й Л.Залізняка. Учений не обмежився суто викладацькою практикою, але й зацікавився розгалуженою мережею магістерських програм НаУКМА.

Отже, ідея спеціалізованої програми для підготовки археологів визрівала поступово і впродовж декількох років обговорювалась у ректораті вишу. Зрештою її було втілено у проекті МП “Археологія та давня історія України”,

Otroshchenko V.V.

**MASTER PROGRAM AT NAUKMA
“ARCHAEOLOGY AND ANCIENT
HISTORY OF UKRAINE” AND
LEONID ZALIZNYAK**

розробленому та матеріалізованому наполегливими зусиллями професора Залізняка. Найважчою перепоною на цьому шляху став спротив чиновників Міністерства освіти та науки (МОН): адже в НаУКМА була відсутня рання археологічна спеціалізація для студентів-бакалаврів. Та наполегливість переконаної у своїй правоті людини взяла гору, і врешті-решт МОН, якраз напередодні нового тисячоліття, підтримало черговий експеримент Могилянки (Залізняк 2001, с.148-149). Непростою справою виявилося й організаційне погодження магістерської програми з археології з кафедрою культурології. Зрештою її було вмонтовано до структури кафедри історії факультету гуманітарних наук. Керівником новоствореної МП призначили професора Л.Залізняка, який просто й дохідливо виклав мету та програмні засади новоствореної МП (Залізняк 2001а, с.3-5).

Навчальному процесові, який мав розпочатися 1 вересня 2000 р., передували важкі пошуки перших сміливців, що побажали б долучитися до археології саме в стінах НаУКМА. Треба було загітувати бодай 10 слухачів, які, до того ж, мали скласти вступні іспити з археології, української та англійської мов. Відразу ж стало зрозуміло, що внутрішнього (могилянського) ресурсу для наповнення слухачами МП “Археологія та давня історія України” недостатньо. Адже перед дипломованими бакалаврами відкривали двері й інші конкурентні програми (історія, культурословіє тощо) з доволі перспективними пропозиціями. Аби зіп’ятися на ноги, довелося залучати ресурси з інших вишів України, заохочуючи до вступу на МП усіх бажаючих з дипломом про вищу освіту. Значною мірою проблему першого набору вирішив донецький десант із чотирьох осіб, мобілізований з південного сходу за активної участі В.Горбова. Утім, ця проблема не зникла і в наступні роки: керівникові програми та й усім

Фото 1 і 2. Випускники магістерської програми з викладачами. 2005 і 2009 рр.

викладачам – науковим співробітникам Інституту археології НАНУ – доводиться використовувати широке коло власних археологічних контактів у пошуках талантів, аби виявити юні обдарування та переконати їх спробувати щастя на програмі. Ось і посунули до Могилянки потенційні археологи з обширів від Луганська до Львова, яких керівник МП настійливо переконує говорити по-українськи.

Додатковим перспективним джерелом пошуку майбутніх магістрів археології стала Мала академія наук (МАН). Упродовж багатьох років Л.Залізняк очолював секцію археології МАН на заключному етапі всеукраїнського шкільного конкурсу в столиці. Краї з учасників, ставши призерами конкурсу, обирають археологію і, отримавши вже вищу освіту, стають слухачами програми. Керівник секції археології, дотримуючись норм вимогливості та об'єктивності, регулярно отримував грамоти від міністрів МОН. Аж до березня 2010 року, коли новопризначений очільник відсторонив Л.Залізняка від плідної роботи в МАН. Телефонним дзвінком, без будь-яких пояснень причин. Імовірно, за надто високий професіоналізм та зайву принциповість – що сьогодні не на часі...

Логіка організації МП вимагала й наступного кроку – відкрити перед кращими випускниками магістеріуму можливість вступу до аспірантури НаУКМА за спеціальністю “археологія”. Аспірантуру під МП також довелося проштовхувати в кабінетах МОН її керівників, щоправда тепер уже – за дієвої підтримки ректорату НаУКМА та дирекції ІА НАНУ. Лише 2002 року, з відкриттям аспірантури, магістерський проект Л. Залізняка набув логічного організаційного завершення (Залізняк 2003, с.3). Таким чином, вдалося практично напрацювати щаблі археологічного поступу для талановитої молоді: МАН – ВНЗ – МП – аспірантура – захист дисертації. Подолавши їх успішно, молода людина відносно швидко стає фахівцем вищої кваліфікації – кандидатом історичних наук.

Унікальною МП, започатковану Л.Залізняком, порівняно з аналогами в інших видах держави, робить її викладацький склад. Адже викладачами археологічних дисциплін тут виступають провідні фахівці кожної конкретної галузі археології з ІА НАНУ, працюючи погодинно, а ще – керуючи темами магістерських та кандидатських досліджень. Лекторами 35-ти археологічних курсів виступали член-кореспонденти НАНУ Г. Івакін та О. Моця, завідувачі відділів ІА НАНУ, професори, доктори та кандидати історичних наук.

Кожного з них індивідуально переконав і привів на програму Л. Залізняк і кожен з них розробив ексклюзивні програми профільних лекційних курсів. Щодо викладацького складу існують і проблеми такого порядку, як надто скромна зарплата, подекуди – брак викладацького досвіду, недостатнє володіння державною мовою. Тому спостерігається певна плинність кадрів, як із зазначених причин, так і внаслідок трагічного збігу обставин. На жаль, передчасно обірвався життєвий шлях кращих викладачів програми докторів історичних наук О.Приходнюка та В.Зубаря, кандидатів історичних наук В.Зоценка та В.Петрашенко, які презентували ще першу генерацію викладачів МП. Натомість, вже підготували власні курси та розпочали лекційну роботу на програмі перші випускники нашого магістеріуму, кандидати історичних наук Р.Рейда та О.Федорченко. Регулярно звертаються до керівника МП з пропозиціями лекційної роботи на програмі й інші авторитетні фахівці. “Безпосереднє поєднання академічної науки з вищою освітою гарантує високий рівень знань майбутніх фахівців з археології та давньої історії” (Залізняк 2001а, с.5).

Не покладаючись виключно на державне фінансування МП, професор Л.Залізняк постійно шукає і знаходить спонсорів програми, аби полегшити побут та тягар обов'язкових фінансових виплат для її слухачів. Його ставлення до талановитої молоді є просто-таки батьківським. Впродовж усіх десяти років функціонування МП спонсорську допомогу майбутнім археологам надає професор Д.Кarter з Інституту класичної археології Техаського університету (США). Він же тривалий час фінансував і археологічну практику для студентів МП на розкопках Херсонесу, оплатив ремонт та облаштування спеціалізованої аудиторії в НаУКМА. Щорічну премію Т.Геврика для найкращих студентів МП започаткували професори Р.Голод та О.Третяк з м.Філадельфія (США). Краї з слухачі та аспіранти (О.Федорченко, О.Дяченко) стажувалися в наукових центрах США за стипендією Фулбраїта. Премію академіка НАНУ П.Толочки для кращих молодих археологів держави вибороли слухачі та випускники МП Т.Шевченко, В.Жигола, О.Дяченко. Разова допомога слухачам програми надходила від фонду братів Віталія та Володимира Кличків, колекціонера та мецената С.Платонова.

Навчаючись у магістеріумі, студенти мають регулярну практику розкопок археологічних

об'єктів на теренах Києва. Часто ця робота визначає їх майбутню долю – як дослідників найдавніших сторінок історії столиці України. Поза тим, з 2002 року функціонує – як навчально-дослідний підрозділ програми – створена і очолювана Л.Залізняком Археологічна експедиція НаУКМА. Розмаїття місць проведення нею археологічної практики (Київ, Крим, Чернігівщина, Черкащина, Кіровоградщина) та участь слухачів і аспірантів в інших експедиціях НАНУ сприяє вихованню знаючих польовиків для української археології. Нині деято з них уже очолює самостійні експедиційні загони (Д.Каравайко, Е.Кравченко, С.Разумов та ін.).

Польова практика поєднується на МП з цілеспрямованим навчанням тонкощам написання наукових статей, підготовки доповідей та виступів на наукових симпозіумах. Щорічний День науки в НаУКМА є гарним полігоном для підготовки доповідачів з перспективою лектури. Кращі доповіді викладачів та слухачів МП традиційно видаються у вигляді збірок “Археологічні студії” під грифом “Магістеріум”. За 10 років функціонування програми вже видано 5 таких збірок з інтервалом у 2 роки. Зусиллями Л.Залізняка “Археологічні студії” НаУКМА набули ваківського статусу.

Програма забезпечена відповідною оргтехнікою, навчальною та методичною літературою. Створено, за сприяння ІА НАНУ, археологічну бібліотеку, яку постійно поповнюють археологічними виданнями з власних книгозбірень викладачі НаУКМА. Сьогодні бібліотека налічує вже понад 3 000 томів і займає окреме приміщення. Неодмінним методистом вищої категорії на МП впродовж усіх десяти років працює В.Шумова – єдиний штатний співробітник проекту.

Зараз, коли виповнилося 10 років МП “Археологія та давня історія України”, є всі підстави підбити конкретні підсумки її діяльності. А вони досить вагомі, щоб не сказати – вражаючі. За 9 випусків з програми вийшло 93 дипломованих магістрів. Понад 50 із них продовжили навчання в аспірантурах чи працюють в установах археологічного профілю, музеях, системі охорони пам'яток культурної спадщини. 20 випускників пройшли чи проходять курс аспірантури при МП. Ще 10 – в ІА НАНУ. Це – не враховуючи навчання випускників в аспірантурі інших наукових та освітніх установ. Неухильно зростає кількість

захищених випускниками МП дисертацій. Когорту кандидатів історичних наук поповнили Д.Каравайко, Е.Кравченко, Т.Шевченко, П.Нечитайлло, Р.Рейда, Г.Вертієнко, О.Дяченко, С.Разумов, О.Федорченко. Природно, що більшість із них вилися до штату ІА НАНУ, а інші працюють у споріднених археології структурах.

Л. Залізняк уважно збирає інформацію щодо кількості археологів в Україні загалом. Досить умовні підрахунки, зазвичай, наближаються до критично низької, як на нашу велику державу, позначки в 300 осіб. Десятирічна робота МП дозволила збільшити цей показник десь на 50 пунктів, які складуть мінімум 17% від зрослої кількості дослідників. Як працюють нині ці 17% видно з двох невеликих підрахунків, зроблених у вересні 2010 року. Згідно програми Міжнародної наукової конференції на пошану І.С.Винокура (м.Кам'янець-Подільський, 23-25 вересня 2010 р.) з 119-ти заявлених українських учасників 18 були випускниками та ще 1 студентом МП, що сукупно складає 16%. У третьому числі журналу «Археологія» за 2010 р. серед 23 авторів 4 є випускниками МП, що становить понад 17%. Ці кількісні показники свідчать, що вихованці МП вже зайняли своє і цілком помітне місце в археологічній громаді нашої держави. Ризику припустити, що питома вага могилянців надалі буде в ній тільки зростати.

Усі ці досягнення стали можливими завдяки закладеним з самого початку Л.Залізняком підвалинам плідного співробітництва МП з провідною археологічною установою України – Інститутом археології НАНУ. Його наукова база (фонди, бібліотека, архів) активно використовуються викладачами та слухачами програми. Існування програми було б неможливе без колективу однодумців, що сформувався за останні 10 років. Викладачами програми підготовлено підручник нового покоління “Археологія України”, що вийшов друком під редакцією проф. Л.Залізняка у видавництві “Либідь” у 2005 р.

Навіть сuto формальні результати перших 10-ти років та перспективи функціонування МП засвідчують вагомі здобутки її керівника. А Л.Залізняк плекає новий задум: добитися приміщення під археологічний музей НаУКМА, аби досягти ще вищої предметності та якості освіти для нової генерації українських археологів.

Бог Вам в поміч, пане Леоніде!

ЛІТЕРАТУРА:

Залізняк Л. Замість передмови: археологія в Наукма // Магістеріум. – Археологічні студії. – К., 2001. – Вип. 6. – С.3-5.

Залізняк Л. Археологічний експеримент у Києво-Могилянській академії // Археологія. – 2001а. – № 2. – С.148-149.

Залізняк Л. Три роки магістерської програмі “Археологія та давня історія України” (замість передмови) // Магістеріум. – Археологічні студії. – К., 2003. – Вип.11. – С.3-4.

Otroschenko V.V.

MASTER PROGRAM AT NAUKMA “ARCHAEOLOGY AND ANCIENT HISTORY OF UKRAINE” AND LEONID ZALIZNYAK

The article is devoted to the results of the master's program "Archaeology and Ancient History of Ukraine" ten years ago founded by L. Zaliznyak at the National University of Kyiv-Mohyla Academy.

Фото 3. Ю.В.Болтрук, Г.М.Залізняк, В.В.Отрощенко і Л.Л.Залізняк.

Степанчук В.М., Рижов С.М.,
Матвіїшина Ж.М.,
Кармазиненко С.П.

**ПОНОВЛЕННЯ РОБІТ НА
МІСЦЕЗНАХОДЖЕННІ
МЕДЖИБІЖ:
результати 2008-2009 рр.**

Stepanchuk V.M., Ryzhov S.M.,
Matviishina Zh.M.,
Karmazinenko S.P.

**RENEWING OF STUDIES
ON MEDZYBIZH
LOCALITY:
results of 2008-2009**

Палеонтологічне місцезнаходження Меджибіж відоме вже більше 100 років. У 1950-х рр. тут були виявлені перші предмети, їмовірно оброблені рукою викопної людини. У кінці 1990-х – на початку 2000-х рр. з'явилися нові повідомлення про наявність тут археологічних матеріалів у відкладах міндель-риського віку (~ 400 тис. р. тому). У 2008-2009 рр. експедицією ІА НАНУ та КНУ ім. Т. Шевченка за участі співробітників ІГ НАНУ та ІЗ НАНУ на місцезнаходженні були проведені рекогносцируальні роботи, що засвідчили археологічний статус пам'ятки і безперечну перспективність її подальшого археологічного дослідження.

Палеонтологічне місцезнаходження на місці гранітного кар'єру, що розташований на лівому березі р. Південний Буг на захід від пгт. Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької області, вже більше ста років відоме геологам-четвертинникам та палеонтологам. Послідовність залягання геологічних шарів у районі Меджибожа вивчалася в різний час такими авторитетними фахівцями як В.Д. Ласкарьов, В.Г. Бондарчук, М.Ф. Веклич (Ласкарев 1914; Бондарчук 1931; Гожик 1969); взагалі ж із матеріалами місцезнаходження за час, що минув, працював не один десяток учених-природознавців.

Результати їх робіт однозначно свідчать про те, що основний палеонтологічний комплекс Меджибожа датується часом міндель-риського міжльодовиків'я. Безумовний пріоритет у знахідці тут виробів із кременю, вірному їх трактуванні і оцінці значення пам'ятника для вітчизняного палеолітознавства належить В.К. Пясецькому. Кам'яні артефакти, як повідомлялося, траплялися в одних і тих самих горизонтах, що й викопна міндель-риська фауна. З 1996 і до недавна на місцезнаходженні проводилися розкопочні роботи В.К. Пясецьким і Л.І. Рековцем (Пясецкий 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001; Рековец 2001а, 2001б; Rekovets et al. 2007).

Уже перші публікації зазначених фахівців містили інформацію, цілком достатню для того, щоб палеонтологічне місцезнаходження Меджибіж було віднесене також і до

археологічних місцезнаходжень (Степанчук 2006). Археологічний статус місцезнаходження не здався сумнівним і авторам недавнього зведення щодо ранніх палеолітичних пам'яток Євразії (Mishra et al. 2007). Утім, в іншому масштабному огляді ранніх пам'яток Східної Європи Меджибіж взагалі не згадується (Doronichev 2008). Деякі українські палеолітознавці, що мають справу з ранніми матеріалами, зайняли підкреслено скептичну позицію, не згадуючи Меджибіж при розгляді ранніх палеолітичних пам'яток країни, або взагалі не визнаючи наявності там артефактів. Така позиція не видається вірною. З іншого боку, очевидно передчасним є й визначення Меджибожа як “ашельської стоянки” (див.: Пясецкий 2001) – даних для такого твердження також не достатньо.

Загалом же склалася досить парадоксальна ситуація: фахівці суміжних наук твердять про наявність раннього археологічного місцезнаходження, а археологи не квапляться ні прийняти ці твердження на віру, ні зробити спробу перевірити їх безпосередньо в полі.

Археологічне обстеження Меджибожа у 2008-2009 рр. було проведено спільними зусиллями ІА НАНУ і КНУ Т. Шевченко саме з метою внести ясність у це питання. У 2008 р. короткотермінової рекогносцировкою, проведеною під час палеонтологічних досліджень Л.І. Рековця, було встановлено наявність шару, що містить четвертинну фауну і, водночас, гарно збережені крем'яні вироби. З'ясувалося також, що частина

кісток мають пошкодження, безпосередньо пов'язані з діяльністю давньої людини (Степанчук 2009; Stepanchuk et al. 2009; Степанчук, Рижов у друці). У 2009 р. на місцезнаходженні в районі т.зв. розкопу біля каменю, було закладено розкоп загальною площею близько 23 кв.м. Утім, товща відкладів виявилася непорушеною роботами минулих років лише на ділянці близько 3 кв.м, а ще близько 10 кв.м становили неповністю пробрану нижню частину нашарувань. Крім того, зачисткою було досліджено загальний розріз (Степанчук и др. 2010). Археологічна колекція суттєво поповнилася новими знахідками, були виявлені нові, досить неочікувані, аспекти.

Основні результати попередніх досліджень

Геологічний розріз і природничо-наукові дані. Згідно з В.К. Пясецьким (2001), у профілі, про який іде мова, розрізняються голоценові, причорноморські, дофінівські, бузькі, витачівські та удайські ґрунти й леси, які підстеляються алювіальними відкладами русової та заплавної фацій. За даними А.Л. Чепалиги (Rekovets et al. 2007), профіль складений субаеральними відкладами, представленими верхньоплейстоценовими лесами й ґрунтами та подвійною середньоплейстоценовою алювіальною пачкою, що перекриває базальні архейські граніти. Вказані алювіальні пачки містять багаті палінологічні, малакологічні, мікро- і мегафауністичні рештки. Повідомляється про певні і досить істотні відмінності у складі палеонтологічних решток та споро-пилкових зразків, що походять як із відкладів т.зв. першого (нижнього) і другого (верхнього) алювіальних циклів Меджибожа, так і з переходного шару між ними (Rekovets et al. 2007).

Згідно з даними М.С. Комар (Пясецький 2001; Revovets et al. 2007), нижній горизонт алювіальних відкладів Меджибожа характеризується переважанням (до 80%) деревного пилку, представленого численними зернами сосни й дуба, і далі – липи, в'яза та граба. Наявні й екзотичні види – горіх, шовковиця та ін. Дрібну та середню фауну представляють: *Marmota* sp., *Trogontherium* *cuvieri*, *Trogontherium* cf. *Minus*, *Micromys* sp. та ін. Серед великих ссавців присутні трогонтерієвий слон, етруський носоріг, гіантський та благородний олені, ведмідь Денінгера та ін. За результатами польового визначення (П.В. Пучков), у матеріалах Меджибожа, добутих у 2009 р., представлені рештки носорога, кабана, благородного оленя, гієни (?), бобра, трогонтерія,

точніше невизначимих копитних і парнопалих, а також залишки гризуної і земноводних. Значним є перелік молюсків, головним чином прісноводних.

Археологічні дані. Перші артефакти були виявлені тут у 1950-х рр. В.К. Пясецьким. У процесі розкопок 1990-х рр. артефакти фіксувалися в літогоризонтах 3 (дофінівський ґрунт, за В.К. Пясецьким), 7 (заплавна фація алювію, представлена важким коричневим супіском з марганцево-залізистими стяжіннями) і 12 (Пясецький 2001). Цей останній, 12-й горизонт, складений кварцевими світло-сірими, місцями яскраво-бурими, пісками і включає окремі уламки сарматського вапняку ооліту, дрібні слабо окатані крем’яні гальки, великі пласкі крем’яні гальки “морського типу окатаності”, а також поодинокі артефакти (Пясецький 1996). Горизонт 12 підстилається гранітами. Згідно з Л.І. Рековцем, саме нижня частина нашарувань містить кам’яні артефакти. За даними цього дослідника, вони пов’язані з тонким прошарком щільного глинистого седименту, що перекриває граніти і підстилає відклади першого алювіального циклу Меджибожа (Rekovets et al. 2007).

У цілому ж, власне археологічна колекція, опублікована В.К. Пясецьким (2001) та Л.І. Рековцем (2001) включає скребло, кілька сколів та скалок, нуклеподібний артефакт і скол із пісковику.

Результати рекогносцирувальних робіт 2008-2009 рр.: нові дані до геологічної характеристики місцезнаходження

Роботи на розрізі (основний розкоп та зачистка) проводилися в 2009 р. у рамках вже традиційної співпраці з археологами на палеолітичних пам’ятках Побужжя (Матвіїшина та ін. 2009а, 2009б, 2009в; Matviishina 2008). Основними завданнями було: уточнення стратиграфії і послідовності відкладів у наявному розрізі; дослідження додаткових розрізів і їх кореляція; уточнення генезису і типів ґрунтів; відтворення умов проживання давньої людини палеоліту. Метою палеопедологічного вивчення ставилося дослідження розрізу додатковими методами, зокрема за допомогою мікроморфологічного аналізу. Педологічний і мікроморфологічний аналіз проводився за усталеними методиками (Веклич и др. 1979; Матвіїшина 1982).

Морфологічний опис і замальовки розрізу, інтерпретація даних виконані Ж.М. Матвіїшиною, мікроморфологічний аналіз

шліфів із непорушену структурою проведено С.П. Кармазиненком, в роботі по оформленню матеріалів брав участь С.П. Дорошкевич.

Зверху до низу в розрізі виявлено такі стратиграфічні горизонти: голоценовий (hl), бузький (bg), витачівський (vt), удайський (bd), прилуцький (pl), кайдацький (kd), дніпровський (dn), завадівський (zv) (рис. 1), нижче залягають граніти. Уступ до рівня води – 3-4 м. Поодинокі кістки поганої збереженості були виявлені в р-горизонті, численні фауністичні рештки й артефакти пов’язані із zv-горизонтом.

Голоценовий горизонт представлений сучасним ґрунтом – 0,0-0,90 м. Має генетичні горизонти Н, Нрк, Phk, Рк. Н (0,0-0,20 м) – сірий, пухкий, зернисто-грудкуватої структури, з корінням рослин, легкий до середнього суглинок. Переход добре помітний за кольором, межа – дрібнозатічна.

Нрк (0,20-0,35 м) – сірувато-палевий, слабко ущільнений, грудкуватої структури середній суглинок, з міцелярними формами карбонатів по тріщинах, з великою кількістю коріння рослин, червоточинами та окремими кротовинами до 10 см у діаметрі. Межа дрібнозатічна по тріщинах.

Phk (0,35-0,60 м) – бурувато-палевий, пухкий, грудкуватої структури, з великою кількістю червоточин та кротовинами в 5-6 см у діаметрі. Наявна велика кількість міцелярних форм карбонатів. Переход та межа поступові, помітні за кольором та різким підвищенням вмісту карбонатів, які скипають з 10 % розчином соляної кислоти (HCl).

Рк (0,60-0,90 м) – білевато-палевий легкий суглинок з червоточинами та кротовинами. Матеріал різко скипає з 10 % розчином HCl, чітко виокремлюється в профілі за збільшенням вмісту міцелярних форм карбонатів.

Бузький горизонт – 0,90-1,50 м – бурувато-біло-палевий пилуватий легкий-середній суглинок вертикально-стовпчастої структури, з кротовинами та червоточинами, наповненими сірим та бурим матеріалом. Переход добре помітний за кольором, межа хвиляста, з морозобійними тріщинами.

Витачівський горизонт – 1,50-2,80 м – представлений ґрунтовою свитою, що складається з ґрунтів кліматичних оптимумів vt_{b2} та vt_{b1}. Верхній ґрунт кліматичного оптимуму vt_{b2} – 1,50-2,20 м – світло-бурий монолітний, середній до важкого суглинок з озалізненим матеріалом. Верхня межа сильно розбита морозобійними тріщинами. Умовно ґрунт vt_{b2} можна віднести до

бурового лісового, періодично вологого режиму. Ґрунт vt_{b1} можна визначити як **темно-бурий**, що сформувався у змінно-вологому кліматі при достатньому зволоженні.

Прилуцький горизонт в розрізі представлений ґрунтами pl_c і pl_{b2}.

Прилуцький ґрунт заключної стадії pl_c – 2,80-3,10 м – сірувато-бурий за кольором, дуже пухкий пилувато-піщаний легкий суглинок з міцелярними формами карбонатів відображає заключну стадію прилуцького ґрунтоутворення; малопотужний, частково опіщаний, найбільш близький до **дерново-карбонатних** нерозвинутих. Прилуцький ґрунт кліматичного оптимуму pl_{b2} – бурувато-сірий, супіщаний, з генетичними горизонтами Нк, Нрк, Рк; вирізняється темно-сірим кольором з буруватими та коричнюватими відтінками, добре гумусований. Ґрунт близький до **чорноземів буровоземовидних**, але дещо вологіших за сучасні умови формування.

Кайдацький горизонт представлений ґрунтом кліматичного оптимуму kd_{b1}. Кайдацький ґрунт кліматичного оптимуму kd_{b1} – 3,70-4,10 м – представлений лісовим ґрунтом з диференціацією профілю за елювіально-ілювіальним типом. Ґрунт kd_{b1} за сумою макро- і мікроморфологічних ознак може бути зіставлений з лісовим **дерново-підзолистим алювіальним**, що сформувався на дніпровських супісках.

Дніпровський горизонт – 4,10-5,0 м – представлений піщаними шарами, чітко розділеними дуже яскравими чорними і темно-бурами марганцевими і залізистими прошарками потужністю до 10 см. Прошарки мають хвилясті обриси і поділяють дніпровську товщу на дві частини: верхню, представлена головним чином дрібнозернистими розсипчастими однорідними світло-сірими шаруватими пісками з поодинокими прошарками дрібного гравію і гальки, з ортзандами і озалізненими прошарками; і нижню, складену сірим із вохристими плямами піском з поодинокими включеннями великих уламків вапняку, шарувато орієнтованим (потужність нижнього шару близько 0,60 м).

Завадівський горизонт – 5,0-5,3 м – представлений відкладами стадії zv₃.

zv₃ – 5,0-5,30 м – ґрунтові відклади представлени кількома шарами, в яких знайдені артефакти і знаряддя праці давньої людини. Верхній шар (5,0-5,10 м) – світло-сірий, пухкий, добре відсортований ущільнений дрібнопіщаний матеріал. Це – найбільш однорідний шар розрізу.

Шар в інтервалі (5,10-5,20 м) – темно-бурий до чорного, представлений сполуками марганцю та заліза, що забарвлюють піщаний матеріал. *Шар в інтервалі* (5,20-5,30 м) – яскраві іржаво-бури алювіальні омарганцювані та озарізнені піщані відклади теплої фази, що включають дрібну напівобкатану та добре обкатану гальку, жорству та уламки граніту. 5,30 м і нижче – кора вивітрювання гранітів.

Результати рекогносцирувальних робіт 2008-2009 рр.: нові дані до археологічної характеристики місцевезнаходження

Непорушені ділянки були виявлені в 2009 р. лише у західній частині основного розкопу (рис. 2). Вони пробиралися ножами, з постійним планіграфічним і стратиграфічним контролем, 3D фіксацією знахідок та інш. необхідними процедурами. В процесі цих робіт у відкладах завадівського горизонту стадії zv₃ (за Ж.М. Матвіїшиною та С.П. Кармазиненком), у 12-му (за В.К. Пясецьким 2001) або в 15-му і 16-му (за А.Л. Чепалигою; Rekovets et al. 2007) літогоризонтах, які теж відносяться згаданими авторами до завадівського (лихвінського, гольштейнського, міндель-риського) часу, були виявлені фауністичні залишки, у т.ч. з різними пошкодженнями, поодинокі крем'яні гальки і їх фрагменти, об'єкти з інших порід каменю, частина яких демонструє ознаки навмисної модифікації.

Знахідки модифікованої кістки

Численними (більше 10-ти) виявилися уламки кістки з групами чи поодинокими нарізками, завдовжки від кількох до 20 мм, розташованими під різними кутами до довгої осі кістки. Цю групу доповнюють інші предмети, пошкодження на яких також з'явилися, швидше за все, в процесі утилізації туші тварини: фрагменти кісток з ознаками ударів тупим предметом, кістяні відщепи, у тому числі й цілком типові. Виявлено фрагмент кістки з виразною зарубкою, тобто слідом удару гострим лезом (рис. 3). Виявлено також три фрагменти з групами коротких (до кількох мм) паралельних тонких нарізок-подряпин, які є або результатом механічного контакту кістки з яким-небудь гострим предметом в природних умовах, або результатом повторюваного підрізання лезом кам'яного знаряддя. Кілька предметів є відходами вже не розбивання, а розщеплення кістки.

Завдяки широкій представленності специфічних видів фрагментації кістки, є всі підстави вважати, що значну частину кісток було утилізовано у їх свіжому стані. Об'єктивно тут

можна припускати дію людини або великих хижаків; меншою мірою – природних чинників. Слід зауважити, що розтрошили кістки переважаючих у колекції великих ссавців до існуючого стану здатні лише великі хижаки. У версію “великого хижака”, проте, не вписується (окрім згаданих вище нарізок, зарубок, відщепів) і така деталь, як фрагментованість зубів носорога: жоден хижак не стане утилізувати подібні, енергетично непоживні об'єкти.

У цілому, вигляд серії кісток Меджибожа з розкопок 2009 р. може бути пояснений дією комплексу чинників, але переважаючим серед них слід визнати антропогенний.

Знахідки модифікованих каменів

Поверхня гранітного цоколя, що перекрита 15-м і 16-м літогоризонтами, різної мірою всіяна блоками, валунами й валунчиками із згладженими поверхнями. Переважають тут, звичайно, природні об'єкти. Разом з тим, частина каменів демонструє краще або гірше виражені ознаки модифікацій.

Можна розрізняти як окремості каменю з ознаками оббивки, так і скалки-відходи такої оббивки. Модифікована сировина (переважно, середньозернисті граніти) дуже специфічна і, як правило, не дає змоги легко і однозначно “прочитати” послідовність, напрям і число сколів. У той же час, зустрінуті в різному поєднанні такі ознаки, як контури негативів, гострі кути між сусідніми поверхнями, наявність інтенсивно окатаних і неокатаних поверхонь, серійність у повторенні “неприродних” форм валунчиків, певна система оббивки, аналоги відбивної площинки, спинки й черевця дозволяють виокремити низку артефактів і ще групу предметів, що можливо відносяться до артефактів.

До безсумнівно, на наш погляд, видозмінених рукою людини кам'яних артефактів Меджибожа, належать: чоппінг на окремості темно-сірого граніту (рис. 4); предмет, що типологічно нагадує овальний біфас (рис. 5: 5); три сколи з подібного світло-сірого з темними вкрапленнями граніту (рис. 5: 1, 5); крайовий скол із плитки шаруватої крем'янистої породи (рис. 5: 3) та деякі інші предмети.

Висновок про використання в Меджибожі граніту в якості сировини для кам'яних знарядь, зрозуміло, не можна віднести до звичних. У той же час практика використання таких порід на ранніх стадіях палеоліту мала місце, хоча, безумовно, перевага, за наявності вибору, віддавалася іншим матеріалам. Джерела

повідомляють про гранітні вироби – іноді поодинокі, іноді серійні, в залежності від ступеню нестачі сировини, – переважно в нижньому палеоліті Африки і Азії, хоча є вказівки і на наявність таких виробів у галькових індустріях Європи (Braun et al. 2008; Chauhan 2009; Howell & Clark 2004 (1964); Leakey 1994; Momin 1995; Nelson 1993; Pappu 2001 та ін.).

Наскільки складною є оббивка граніту за умови дотримання палеолітичної технології? Чи піддається він взагалі планованій модифікації? У польових умовах був проведений експеримент з виготовлення чопперів, чоппінгів і рубила з середньозернистою граніту місцевого походження. В якості відбійника використовувався валунчик такої ж сировини. Як з'ясувалося, обробка не вимагає ніяких особливих мускульних зусиль, і застосовуючи навики, отримані при роботі з ізотропними породами, цілком можливо отримати виріб планованої форми. У той же час, матеріал виявився, як і слід було очікувати, набагато менш передбачуваним, аніж кремінь чи шерт: вироби виходили грубими, тонке доведення принципово неможливе, контури негативів сколів найчастіше читаються погано, відходи оббивки часто складені аморфними скалками й уламками. Серед останніх, однак, є поодинокі предмети, які мають ознаки сколів. Так само й серед кінцевих продуктів можна розпізнати навмисність форми, відновити схему обробки і, інколи, реконструювати послідовність зняття. У цілому ж продукти експерименту виявилися принципово подібними до матеріалів, виявлених на місцезнаходженні в процесі польових робіт.

Знахідки модифікованих крем'яних гальок

У самій нижній частині колонки відкладів, фактично на поверхні плити, зустрічаються крупні плоскі крем'яні гальки, інтенсивно окатані. Сировина в них сіра за забарвленням, середньо- і грубозерниста. Такий кремінь не відомий у виробах, проте окремі гальки безумовно були навмисно трансформовані.

Зокрема, в колекції є практично повний, за винятком одного невеликого фрагменту, складень видовженої грушоподібної сплющеної гальки з трьох фрагментів. Кремінь сірий, із зеленкуватим відтінком, з цяточками включень світлішої забарвленості, та досить товстою кіркою. Поверхня гальки сіра і світло-сіра, окатана, на ній простежуються ділянки озалиження, що утворилися ще до фрагментації.

Одна з довгих кромок гальки демонструє один окремий і три суміжні між собою виразні

негативи, причому удари наносилися в поперемінній манері. Прилегла ділянка кромки (ребра) гальки з переходом на торцеву частину також має негативи, але дрібніші і менш виражені. Метою зазначеної обробки ще цілої на той момент гальки, мабуть, було отримання гострих ребер. Проте, ця мета не була досягнута: товста кірка завадила дістатися до власне крем'яної серцевини.

Причиною фрагментації є навмисний(?) потужний удар у середню частину гальки (читається точка удара і конус ударного горбка). Такий удар міг мати за мету отримання скалок з гострими ріжучими краями, і в такому випадку він був вдалий. Два фрагменти складня були виявлені в 2009 р. (13e сл.16; 14d сл.16a), ще один походить з нижнього горизонту нашарувань із розкопок Л.І. Рековця 2000 р. Фрагменти знаходилися на віддалі 80 см один від одного.

Знахідки виробів з кременю

Для виготовлення нечисленних крем'яних артефактів використовувався коричневий тонкозернистий кремінь, за даними В.К. Пясецького, приносний. Лусочка і мікровідщеп з ретушшю були виявлені у 2008 р. у кв.14e 15-го літологічного горизонту – на ділянці, прилеглій безпосередньо до площа, розкритої розкопом 2009 р. Єдиний артефакт 2009 р., виготовлений із такої сировини, був виявлений в останці седиментів 16-го горизонту на кв.10c (рис.6: 8). Формально це нуклеус для мікровідщепів (розміри 20 x 20 x 21 мм). Дивує, що при розщепленні такого маленького предмету застосовувався, як свідчать характерні ознаки, прямий удар жорстким відбійником у поєднанні з потужним силовим імпульсом.

Згадані вироби з кременю, поряд із опублікованими раніше (Пясецький 2001; Рековець 2001а, 2001б; Stepanchuk 2009; Stepanchuk et al. 2010) (рис. 6) характеризуються однаковим рівнем збереженості, практично не окатані, мають “свіжий” вигляд, хоча й дещо люстровані. Умовно ці вироби можуть бути віднесені до т.зв. “основного комплексу”. У матеріалах Меджибожа є також предмети, які різко відрізняються від згаданих вище.

Ідеється про інтенсивно окатані, покриті темним люстром, поодинокі кремені з ознаками навмисної обробки. Про них нічого не повідомляє В.К. Пясецький, але вони є в матеріалах Л.І. Рековця і були зустрінуті також у 2009 р. в тріщинах і западинах між каменями, практично на самому гранітному цоколі. Суттєво, що сировиною слугував сірий середньозернистий

кремінь. Серед знахідок: дзьобоподібне знаряддя на гальці або еродованому сколі, відщепи з ретушшю (рис. 5: 2), сколи-відходи оббивки гальки та пласка галька, що має уздовж одного з кінців серію з шести-восьми негативів, які розташовані послідовно та утворені *поперемінними* ударами, нанесеними з протилежних поверхонь.

У цілому складається враження, що місцевонаходження, разом з матеріалами т.зв. “основного комплексу”, містить і більш давню індустрію. Утім, наявний на сьогодні фактичний матеріал поки що надто незначний, щоб висловлювати якісь припущення про вік, специфіку, умови акумуляції та ін. аспекти цього “давнього комплексу”.

Висновки

Основним результатом робіт 2008-2009 рр. слід визнати те, що отримано вагомі аргументи на користь археологічного статусу місцевонаходження Меджибіж і підтверджено наявність культуроміщуючого шару. Отже, цілком обґрунтованим видається віднесення Меджибожа до числа археологічних місцевонаходжень.

ЛІТЕРАТУРА

Бондарчук В.Г. Фавна солодководних покладів Меджибожа // Збірник пам'яті академіка П.А. Тутковського. – К., 1931.

Веклич М.Ф., Матвіїшина Ж.Н., Медведев В.В., Сиренко Н.А., Федоров К.Н. Методика палеопедологіческих исследований. – К.: Наук. думка, 1979.

Гожик П.Ф. О возрасте меджибожской фауны // Материалы по четвертичному периоду Украины. - К., 1969.

Ласкарев В.Д. Геологические исследования в Юго-Западной России. 17-й лист 10-ти верстной карты Европейской России. – СПб., 1914.

Матвіїшина Ж.Н. Микроморфология плейстоценовых почв України. – К.: Наук. думка, 1982.

Матвіїшина Ж.М., Кармазиненко С.П., Дорошкевич С.П. Морфогенетичні особливості плейстоценових відкладів нових опорних розрізів Вінниччини // Наукові записки Вінницького держ. ун-ту ім. М.Коцюбинського. Серія “Географія”. – Вип.18. – Вінниця, 2009а. – С.9-17.

Матвіїшина Ж.М., Кармазиненко С.П., Дорошкевич С.П. Плейстоценові викопні ґрунти Середнього Побужжя // Науковий вісник

Було виконано палеопедологічне дослідження розрізу і підтверджено завадівській вік шарів, що містять артефакти і фауну великих наземних ссавців. Уперше були отримані вказівки на наявність в межах місцевонаходження кількох різночасових нижньопалеолітичних комплексів. Безперечний інтерес викликає серія виробів із ґраніту, що містить чоппінги, чоппери і відходи їх виготовлення. Варто наголосити, що дані 2009 р. свідчать на користь визначальної ролі антропогенного чинника в накопиченні на місцевонаходжені фаяністичних решток. Висхідний культурний горизонт є, безумовно, пошкодженим: жодних аналогів жилої поверхні, що добре збереглася, роботами 2009 р. не виявлено. Поки що нема однозначних вказівок ані на обставини накопичення культурних решток, ані на послідовність, умови та чинники подальшого руйнування жилої поверхні і перевідкладення решток життєдіяльності.

Насамкінець слід наголосити: подальше дослідження місцевонаходження видається необхідним, а сама пам'ятка, безперечно, є унікальним для України джерелом для реконструкції раннього епізоду проникнення нижньопалеолітичного населення на Східноєвропейську рівнину.

Чернівецького ун-ту ім. М.Коцюбинського. – Вип.459. – Географія. – Чернівці, 2009б. – С.41-45.

Матвіїшина Ж.М., Кармазиненко С.П., Степанчук В.М. Дрібна ритміка лесово-грунтovих відкладів Побужжя на основі вивчення археологічних пам'яток // Фізична географія та геоморфологія. Вип. 56. – К. 2009. – С.272-282.

Пясецький В.К. О раскопках среднеашельского местонахождения Меджибож на р. Южный Буг в 1996 году. – НА ІА НАНУ, 1996/37, ФЕ 26056.

Пясецький В.К. Звіт про розкопки палеолітичної стоянки Грядки в Дубенському районі Рівненської області та ашельського місцевонаходження Меджибіж в Летичевському районі Хмельницької області за 1997 р. – НА ІА НАНУ, 1997/6, ФЕ 26167.

Пясецький В.К. Звіт про археологічні дослідження в Меджибожі на Південному Бузі; в Малому Поліссі і на Волинській височині в 1998 р. – НА ІА НАНУ, 1998/11, ФЕ 26387.

Пясецький В.К. Звітна записка про деякі роботи на середньоашельському місцевонаходжені Меджибіж в 1999 р. – НА ІА НАНУ, 1999/26, ФЕ 26590.

Пясецкий В.К. Звітна записка про розкопки середньоашельського місцезнаходження Меджибіж на Південному Бузі в Летичівському районі Хмельницької області в серпні 2000 року. – НА ІА НАНУ, 2000/5, ФЕ 26756.

Пясецкий В.К. Среднеашельское местонахождение Меджибож // *Vita Antiqua*. – Вып.3-4. – К., 2001. С.125-134.

Рековець Л.И. Териофауна и материальная культура местонахождения Меджибож. // *Vita Antiqua*. – Вып.3-4. – К., 2001. С.135-137.

Рековець Л.И. Меджибож – местонахождение териофауны и многослойная палеолитическая стоянка человека в Украине // Вестник зоологии. – Вып.35(6). – К., 2001б. – С.39-44.

Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. – Черновцы, 2006.

Степанчук В.Н. Отчет об археологической рекогносцировке палеонтологического местонахождения Меджибож в Хмельницкой области в 2008 г. – НА ІА НАНУ 2009/5, ФЕ 26756, 56 с.

Степанчук В.Н., Матвишина Ж.Н., Кармазиненко С.П. Отчет о рекогносировочных раскопочных работах в Летичевском р-не Хмельницкой области в 2009 г. – НА ІА НАНУ, 142 с.

Степанчук В.Н., Рыжов С.Н. Рекогносировка местонахождения Меджибож в 2008-2009 гг. // Археологічні дослідження в Україні (у друці). – 142 с.

Braun D.R., Plummer T., Ditchfield P., Ferraro J.V., Maina D., Bishop L.C., Potts K. Oldowan behavior and raw material transport: perspectives from the Kanjera Formation // *Journal of Archaeological Science*. – 35. – 2008. P.2329-2345.

Chauhan P.R. Paleolithic exploitation of rounded and sub-angular quarzites in the Indian subcontinent In B.Adams & B.S. Blades (eds) *Lithic Materials and Paleolithic Societies*, Blackwell Publishing Ltd. – 2009. – 97-115.

Doronichev V.B. The Lower Paleolithic in Eastern Europe and the Caucasus // Reappraisal of

the Data and New Approaches / *PaleoAnthropology*. – 2008. – P.107-157.

Howell F.C., Clark J.D. Acheulean Hunter-Gatherers of Sub-Saharan Africa // C.F. Howell, F. Bourliure (eds) *African ecology and human evolution* Routledge. – London, 2004. – P.458-533.

Leakey M.D. The Masek Beds and sites in uncertain stratigraphic positions In M.D. Leakey, D.A. Roe (eds) *Olduvai Gorge, 1951-1961: Excavations in beds III, IV, and the Masek beds* // Cambridge University press. – 1994. – P.116-129.

Matviishyna Zh. Record of peleoenvironment in the loess-soil key section of Pobuzhye (Ukraine) // *Zapis zmian srodowiskowych w poznoplristocenskich sekwencjach lessowo-glebowych*. – Wroclaw, 2008. – P.203-211.

Mishra S., White M.J., Beaumont P. et al. Fluvial deposits as an archive of early human activity // *Quaternary Science Reviews*, doi: 10.1016/j.quascirev. 2007.06.035.

Momin K.M. Recent discovery of prehistoric sites in the Ajibode area of Ibadan, Nigeria: a preliminary report // *Nyame Akuma*. – 44. – 1995. – P.38-42.

Nelson S.M. The archaeology of Korea // Cambridge University Press. – 1993. – P.312.

Pappu Sh. Introducing Indian Prehistory // *Teaching South Asia*. – Vol.I. – N.1. 2001. / <http://projectsouthasia.sdsstate.edu/TSA/VIN1/Pappu.htm>

Rekovets L., Chepalyga A., Povodyrenko V. Geology and mammalian fauna of the Middle Pleistocene site Medzhybozh, Ukraine // *Quaternary International*. – 160. – P.70-80.

Stepanchuk V.N. Medzhybozh, Ukraine: early Middle Pleistocene evidence of human dispersal at the East European Plain // Древнейшие миграции человека в Евразии. – Новосибирск: ИАЭ СО РАН, 2009. – С.291-300.

Stepanchuk V., Ryzhov S., Rekovets L., Matviishina Zh. The Lower Palaeolithic of Ukraine: Current Evidence // *Quaternary International*. – 23 December 2009. / <http://dx.doi.org/10.1016/j.quaint.2009.12.006>

Stepanchuk V.N., Ryzhov S.N., Matviishina Zh.N., Karmazinenko S.P.

RENEWING OF STUDIES ON MEDZHYBIZH LOCALITY: RESULTS OF 2008-2009

Medzhybozh locality is known among palaeontologists and geologists for circa 100 years. First artifacts were recovered here in 1950th by geologist V. Piasetski. Pilot archaeological and paleopedological survey of 2008-2009 reveals presence of artifacts in Zavadivka (Holstein) sediments. Alongside with flint and granite artifacts, culture-bearing fluvial sediments contain numerous intensively fragmented fauna remains, some of which provide well-recognizable cutmarks, isolated chopmark, bone flakes and retouched (?) pieces. Medzhybozh currently represents the only known in East European plain locality of Middle Pleistocene age where lithic artefacts and man-transformed fauna remains are recovered in the context of good stratigraphy and accompanied with full spectrum of rich biostratigraphical evidence.

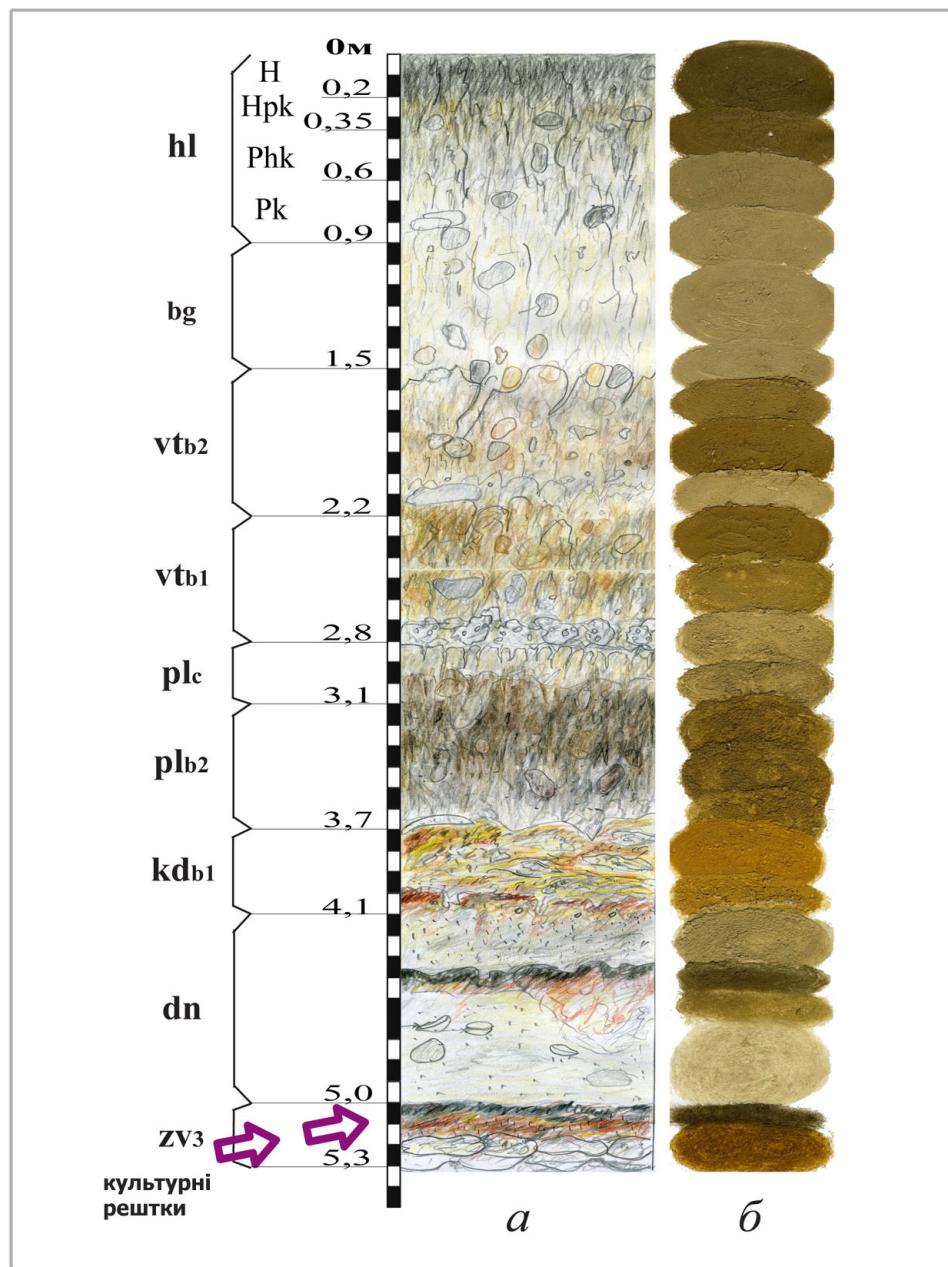

Рис. 1. Меджибіж, роботи 2009 р. Замальовки (а) і примазки (б) натурального матеріалу плейстоценових відкладів. Розчистка №1 археологічного розрізу біля смт. Меджибіж (за Ж.М. Матвіїшиною).

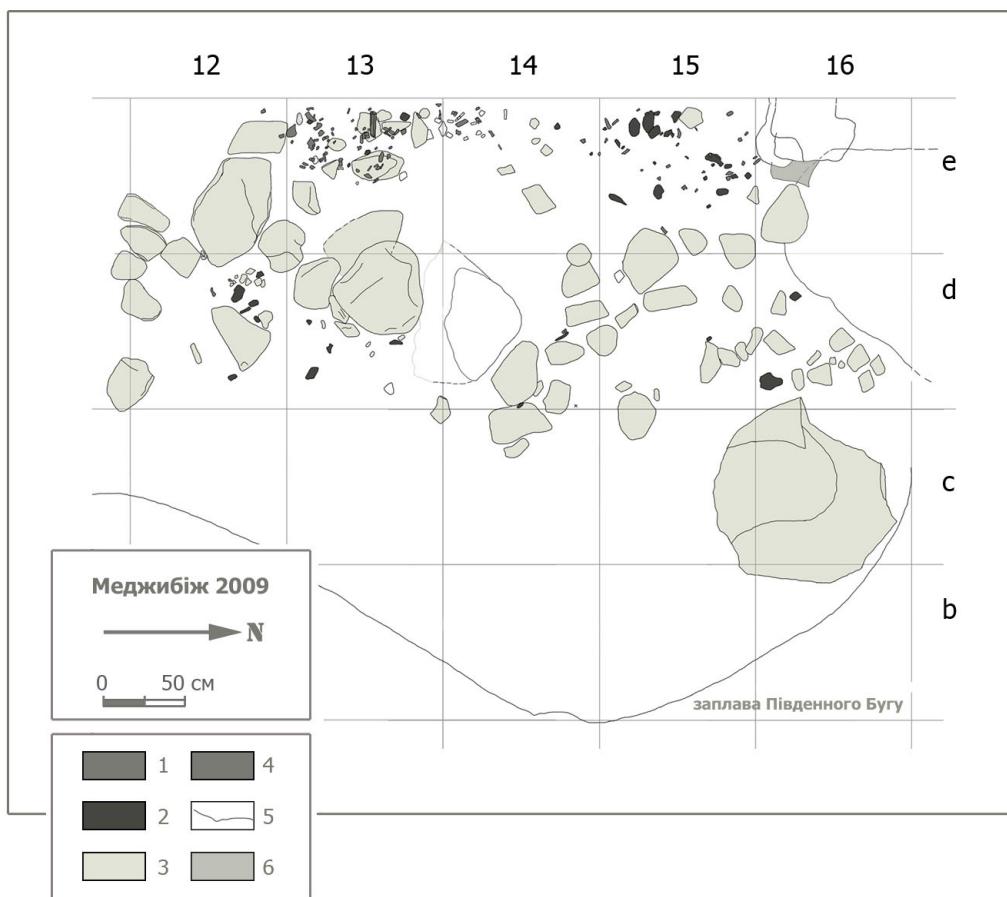

Рис. 2. Меджибіж. План основного розкопу 2009 р. на ділянці кв. 12-16 б-е, рівень 15 та 16 літологічних горизонтів (за А.Л. Чепалигою). Умовні позначки: 1 – кістка, 2 – модифіковані фрагменти породи, 3 – природні блоки граніту, 4 – кістка з ознаками антропогенної модифікації, 5 – край гранітної плити, 6 – нижній горизонт зцементованого пісковику.

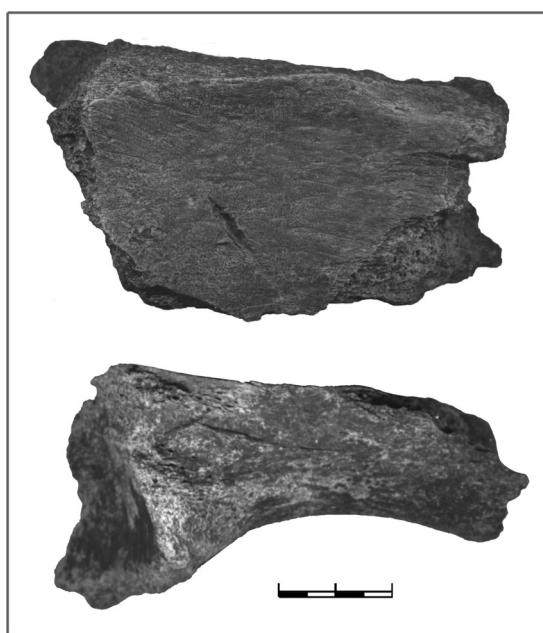

Рис. 3. Меджибіж. Уламок правої сідничної кістки тазу носорога (слона?)* із зарубкою на внутрішній поверхні (*попереднє визначення О.П. Журавльова).

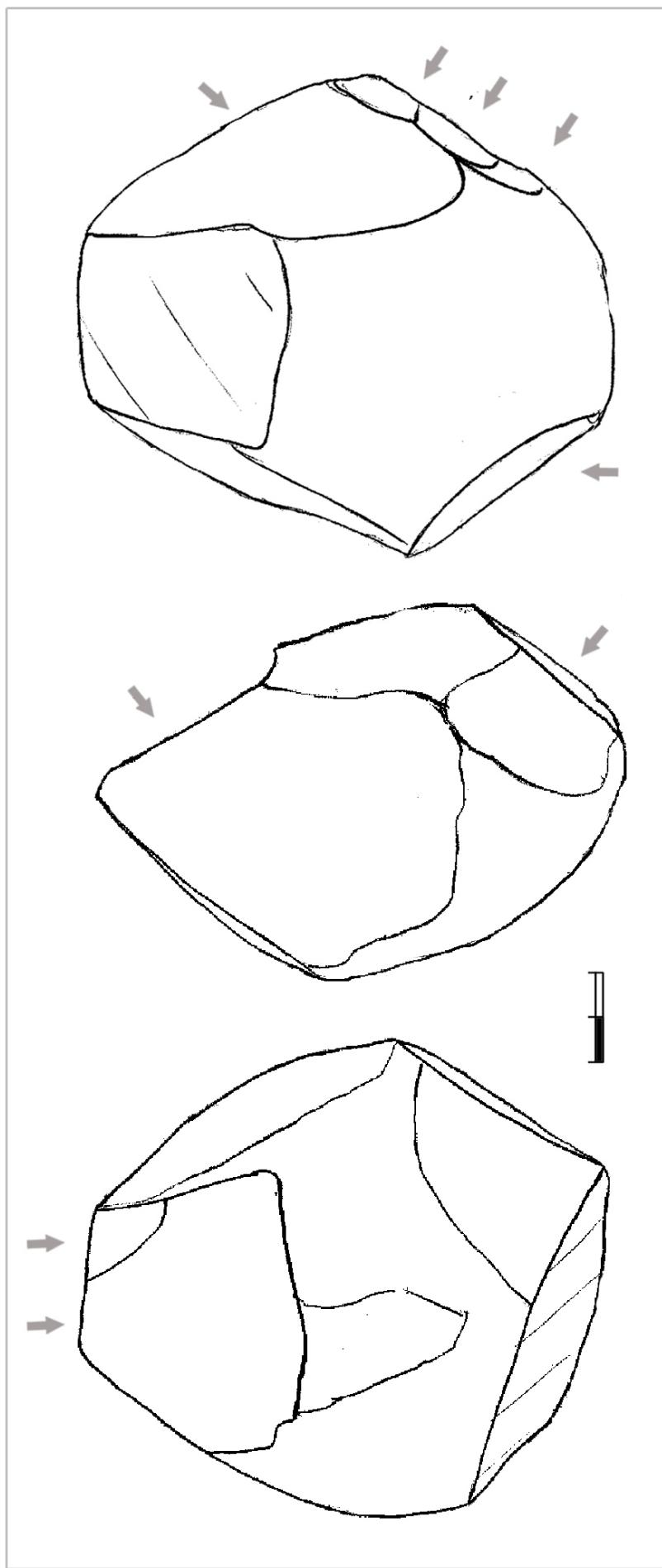

Рис. 4. Мергебіж. Чоппінг з темно-сірого граніту. Стрілками показано напрямок сколів.

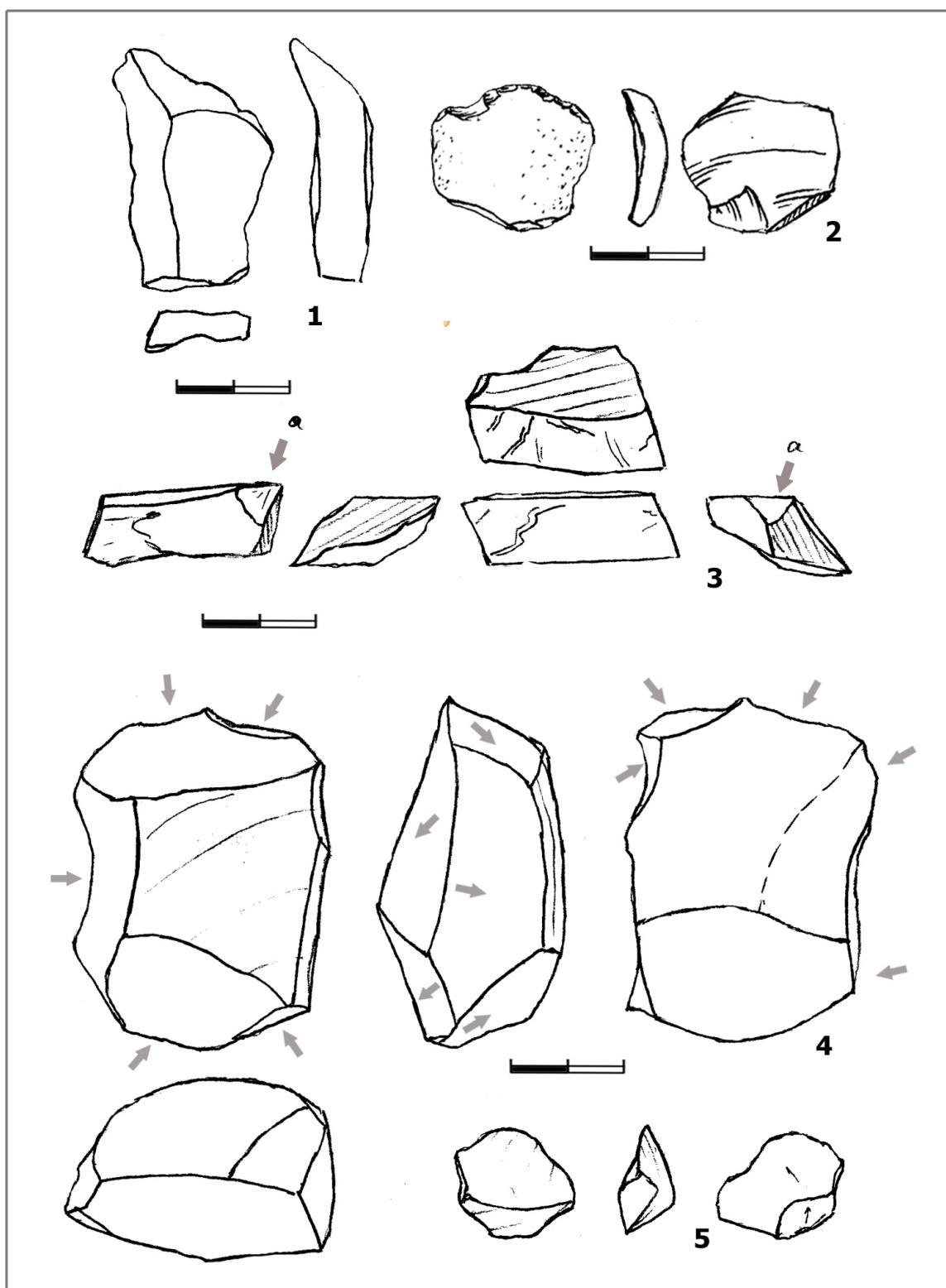

Рис. 5. Меджибіж. Сколи (1, 3, 5), відщеп з ретушшю (2), овальний біфас (4) із граніту (1, 4, 5), кременю (2), крем'янистої породи (3). Стрілками показано напрямок сколів.

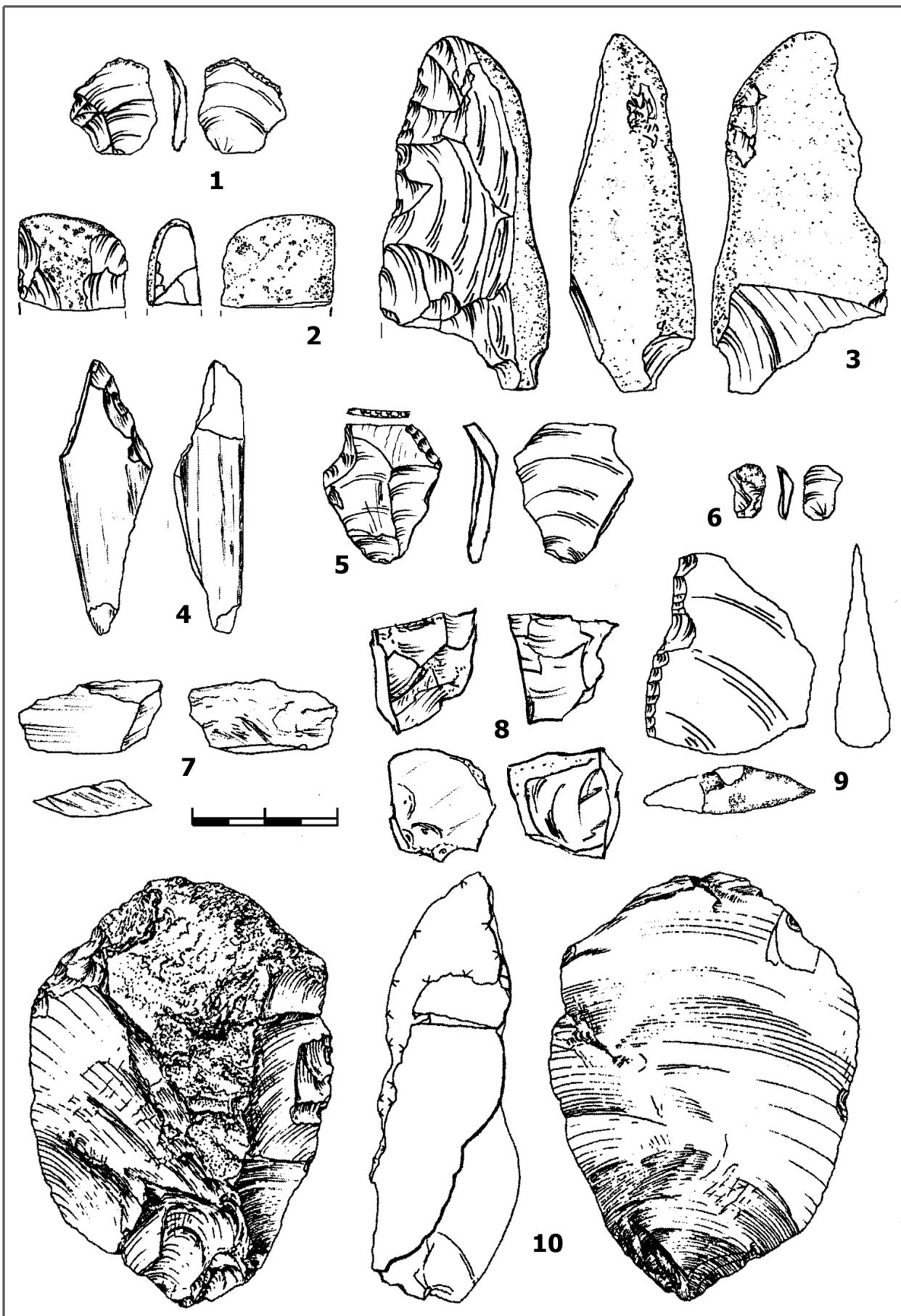

Рис. 6. Меджибіж. Кам'яні (1-3, 5-6, 8-10) та кістяні (4, 7) артефакти. 9 – за В.К. Пясецьким (2001), 10 – за Л.І. Рековцем та ін. (2007).

Гладилін В.М.

МІКРОІНДУСТРІЇ РАНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ: ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Відкриття нових і переосмислення матеріалу відомих ранньопалеолітичних місцезнаходжень підтверджують і підсилюють гіпотезу про мікролітічний характер індустрії початкового етапу людської історії.

Новітні відкриття і переосмислення деяких раніше відомих місцезнаходжень з ранньопалеолітичною індустрією дозволяють підтвердити й посилити попередні наукові напрацювання у вивченні цього своєрідного різновиду технології обробки каменю на світанку людської історії.

Кілька десятиліть тому я, ґрунтуючись на тодішніх даних, торкався цієї проблеми. Ось витяг із однієї з робіт того часу: «Очевидно, это особая ветвь или, скорее, несколько сходных ветвей развития каменных индустрий, возможно, очень древних. Не исключено, что зарождение этого вида индустрий относится к достаточно раннему домустьерскому времени и было вызвано первоначальной изолированностью ее носителей от источников крупногабаритного сырья. Возникшие под влиянием природного окружения навыки обработки определенного вида сырья в виде мелких кремневых галек или других пород и сложившиеся на этой основе традиции изготовления орудий малых форм могли удерживаться затем в новых районах обитания, в иных, более благоприятных в смысле наличия подходящего для изготовления орудий материала, условиях» (Гладилин 1976, с.146).

Окремі аспекти питання генези та подальшої історичної долі ранньопалеолітичних мікроіндустрій розглядалися мною й пізніше, зокрема в роботах, написаних у співавторстві з В.І. Ситливим (Гладилин, Ситливий 1990, с.140; Gladilin, Sitliviy 1997, р.193-194).

Важаю, що настав час змінити деякі попередні формулювання із імовірнісних на стверджувальні. Підтверджується, передусім, дуже ранній час виникнення найдавніших ранньопалеолітичних мікроіндустрій: еоплейстоцен – ранній плейстоцен. До відомих

ЛІТЕРАТУРА

Гладилин В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. – К.: Наукова думка, 1976. – 230 с.

Гладилин В.Н., Ситливый В.И. Ашель Центральной Европы. – К.: Наукова думка, 1990.

Gladilin V.N.

EARLY PALEOLITHIC MICRO- INDUSTRIES: INSTEAD OF AN EPILOGUE

Відкриття нових і переосмислення матеріалу відомих ранньопалеолітичних місцезнаходжень підтверджують і підсилюють гіпотезу про мікролітічний характер індустрії початкового етапу людської історії.

раніше пам'яток з мікроінвентарем цього часу (Шунгур, Омо, Кообі Фора в Африці, Солейяк, Валоне, Ізернія – в Європі, Кульдар – у Середній Азії) додалися нові (Бібона, Монтауто, Арче, Монтенеро, Вадівіна – в Італії, Дубосари – в Молдові, Рубас, Дарвагчай, Дманісі – на Кавказі (Ранній палеоліт... 2008, с.1-196). Євразійські мікрокомплекси простяглися довгим ланцюгом уздовж південного підчерев'я в Євразії, фіксуючи початковий етап розселення первісних колективів з «чорного континенту» – Африки на північ і північний схід – у Південну Європу й Азію.

Підтверджується також теза, що побутування ранньопалеолітичних мікроіндустрій у Євразії не є наслідком браку великогабаритної кам'яної сировини в районах мешкання носіїв цих індустрій. Один із останніх прикладів – палеолітичне місцезнаходження Дарвагчай у Дагестані. Тут за великої кількості місцевої великої сировини, у вигляді масивних жовен і гальок, переважають знаряддя розміром до 3 см (там само, с.44). Вірогідно, ѹ у період зародження технології обробки каменю у Східній Африці (доолдувай) характер висхідної сировини не спроявляв вирішального впливу на розміри знарядь. Мікролітійдність виробничого інвентарю в цей час була, скоріш за все, наслідком нерозвиненості прийомів первинної обробки каменю на початковому етапі становлення первісного виробництва.

Зрештою, начебто дійсно вимальовується генетичний ряд від доолдувайських мікрокомплексів Східної Африки через мікроіндустрії олдувайського й ашельського часу до строкатої поліморфності мікроуступу Європи та Близького Сходу.

Ранний палеолит Евразии: новые открытия. – Ростов-на-Дону, 2008.

Gladilin V.N., Sitliviy V.I. In the Pre-Olduvian development stage of society // Anthropologie. – Brno, 1997. – 25/3. - P.113-204.

Gladilin V.N.

EARLY PALEOLITHIC MICRO-INDUSTRIES: INSTEAD OF AN EPILOGUE

The latest discoveries and rethinking a number of previously known locations with the early Paleolithic industry allow to confirm and reinforce previous scientific developments in the study of this kind of stonework technology at the dawn of human history.

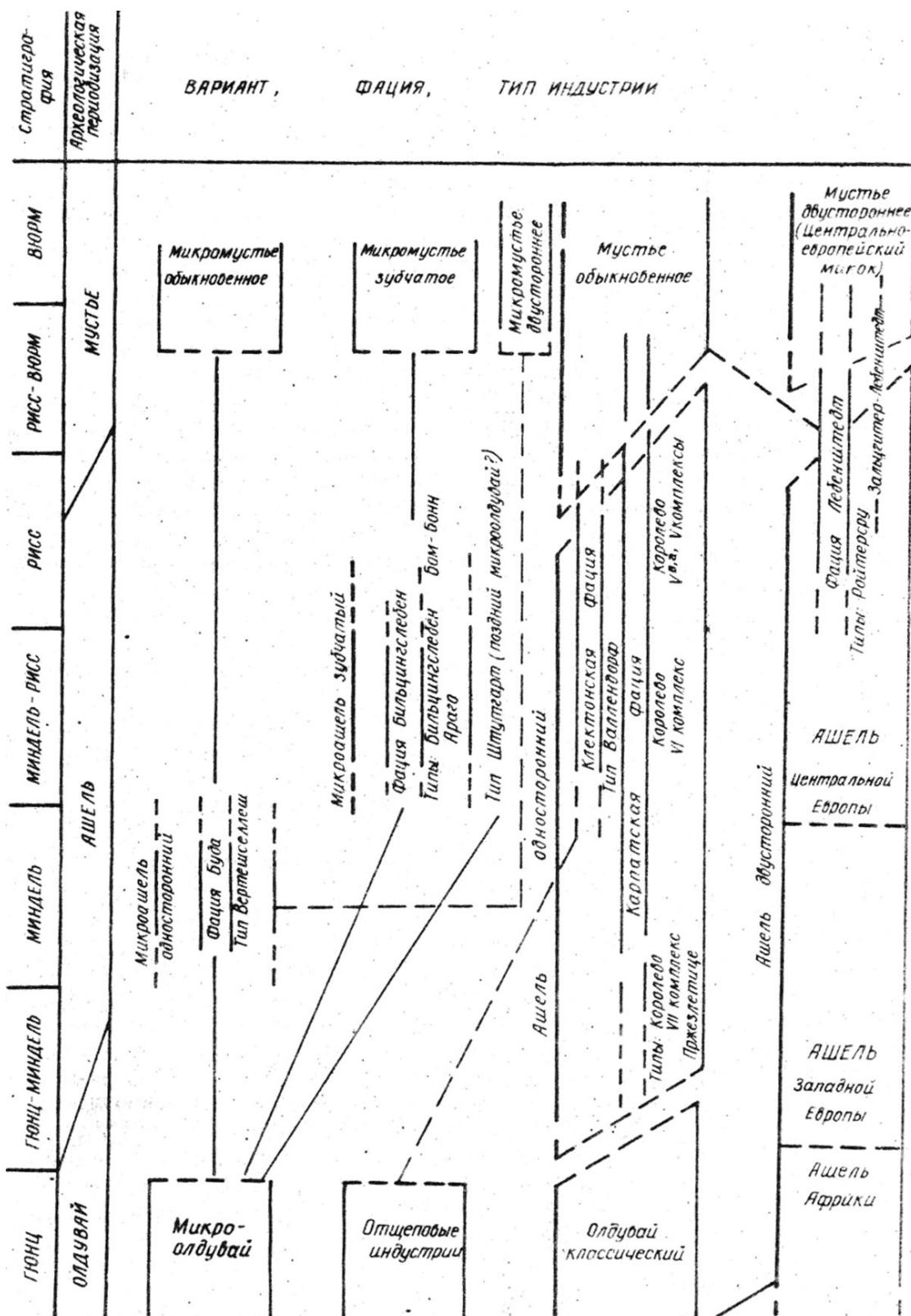

Рис.1. Еволюція індустрій у загальній схемі розвитку європейського нижнього й середнього палеоліту (за Гладилін, Ситливий, 1990).

Кухарчук Ю.В.

ЗНАРЯДДЯ МУСТЬЄРСЬКОГО КОМПЛЕКСУ ЖОРНОВА

У статті подаються результати техніко-типологічного аналізу інструментарію мустьєрського комплексу багатошарової палеолітичної стоянки Жорнова на Волині.

В одному із попередніх випусків цього видання автором було розглянути питання первинної обробки кременю мешканцями мустьєрського шару Жорнова – багатошарової палеолітичної пам'ятки на Рівненщині (Кухарчук 2005). Аналіз технології виробництва заготовок для знарядь, у якій виразно простежувалась цілком певна стратегія розщеплення (там само, с.37), підтверджив думку В.К. Пясецького про гомогенність даного комплексу. Цей висновок дослідник пам'ятки підкріплював ґрунтовним аналізом стратиграфічних умов залягання культурних решток – унікально чітких, як для середнього палеоліту Волині (Пясецький 1992).

Пам'ятка пов'язана з еродованим останцем 60-метрової тераси правого берега р.Стубла. Нашарування четвертинного періоду представлені лесовим комплексом, який лежить на вапняках і пісках сарматського ярусу, підстелених крейдяним ложем турону.

Щодо генеральної стратегії виробництва заготовок для знарядь радикальних розбіжностей із висновками В.К.Пясецького у автора цієї статті після аналізу мустьєрської колекції Жорнова не виникло (Кухарчук 2005). Проведені підрахунки підтвердили думку дослідника пам'ятки про леваллуазьку технологію розщеплення та її специфічні для даного комплексу риси (Пясецький 1992). Певні статистичні різномірності можна пояснити тим, що В.К.Пясецький навів у своїй публікації результати техніко-типологічного аналізу добірки чисельністю 731 виріб (Пясецький 1992), тоді як на час опрацювання автором колекція мустьєрського шару Жорнова, яка зберігається в Рівненському обласному краєзнавчому музеї, нараховувала вже 898 виробів.

У згадуваній статті (Кухарчук 2005) було зазначено, що достовірні середні параметри сколів мустьєрського комплексу встановити неможливо у зв'язку з тим, що значна їх частина

Kuharchuk Yu.V.

TOOLS OF MOUSTERIAN ASSEMBLAGE OF ZHORNIV

представлена фрагментами. Що ж до фрагментованих знарядь, то, як гадає автор, деякі з них були фрагментовані навмисно, – це був специфічний технологічний прийом (про що детальніше буде сказано нижче). А відтак певна частина знарядь зі слідами зламу теж була врахована при визначенні середнього показника їхніх параметрів.

Опускаючи питання специфіки технології отримання мустьєрцями Жорнова сколів-заготовок для знарядь, детально розглянути у згадуваній статті, автор у даній публікації торкається тільки характеристики знаряддевого набору. Потреба у висвітленні підсумків аналізу інструментарію Жорнова викликана тим, що розбіжності з результатами, отриманими В.К.Пясецьким (Пясецький 1992) тут виявилися суттєвішими, ніж при порівняльному аналізі відходів виробництва. У В.К.Пясецького вони складають 47 екз., що становить 6,4 % від усієї колекції крем'яних виробів. У автора – 73 (8,1 %), щоправда 17 екз. віднесено до знарядь типологічно невиразних або фрагментованих настільки, що подальший їх техніко-типологічний аналіз неможливий.

Таким чином, всебічному техніко-типологічному аналізу було піддано 56 знарядь мустьєрського комплексу Жорнова. Аналіз, в основу якого покладено класифікаційну схему В.М.Гладиліна (Гладилін 1976), враховував морфологічні особливості знаряддя, розташування та спосіб організації робочого краю і акомодаційної ділянки, характер ретуші, характер використаної заготовки. Останній показник є виключно важливим, оскільки відбір заготовок для знарядь може підтвердити або поставити під сумнів висновок про генеральну стратегію первинного розщеплення, зроблений на основі аналізу нуклеусів і сколів.

Середні метричні дані знарядь такі: довжина – 6,2 см; ширина – 5,4 см; товщина – 1,3 см.

Коефіцієнти масивності й подовженості, відповідно 21 і 121. Ці показники загалом відповідають показникам, отриманим автором для таких відомих середньопалеолітичних макроіндустрій Волині, як Житомирська стоянка та Рихта. Так, середні метричні дані 2-го і 3-го (мустьєрських) комплексів Житомирської стоянки дорівнюють, відповідно, – 6,3 x 5,0 x 1,6 см і 6,8 x 5,6 x 1,8 см (Кухарчук 1995, с.56, 59); у Рихті – 7,1 x 5,2 x 1,9 см (Кухарчук, 1989, с.19). Коефіцієнти масивності дорівнюють, відповідно, – 28, 27 і 26; коефіцієнти подовженості – 126, 121 і 137. Утім, порівнюючи мустьєрський комплекс Жорнова із зазначеними пам'ятками, не слід забувати, що леваллуазький акцент в останніх значно слабкіший і має іншу природу, аніж у Жорнові і що названі пам'ятки належать до мікокського кола індустрії (Смирнов 1979; Кухарчук 1989, 1995, 1999; Кухарчук, Месяц 1991).

Нижче подаються результати техніко-типологічного аналізу знарядь мустьєрського комплексу Жорнова, отримані автором.

НОЖІ – 19 екз. / 33,9 % від усіх знарядь.

На відщепах виготовлено 18 ножів. З них 12 – на відщепах левалуа (8 – на відщепах т.зв. рокосовського типу, 2 – на черепахоподібних відщепах і 2 – на конвергентних вістрях); решта – на т.зв. цитрусових скибках (2), на радіальних відщепах (2), на первинному відщепі (1), на протопризматичному відщепі (1) і на протопризматичній пластині (1). Ретуш у 10 випадках нанесено з дорсальної поверхні, у 1 – з вентральної, частково-дубочна – 1, неретушованих (зі слідами від використання) – 7. У 17-ти випадках робоче лезо розташоване на поздовжньому краї, у 2-х – на поперечному. Обушок мають 17 ножів, з них: природний – 10 (рис.1, 1-2; 2, 1-4), у вигляді зламу чи усічення – 5 (рис.1, 3), притуплений – 2). Не мають обушка 2 ножі, виконані на черепахоподібних відщепах.

Специфічними для індустрії Жорнова є ножі на леваллуазьких сколах рокосовського типу (дефініцію цього типу див.: Гладилін 1989; Кухарчук 2005). Примітною особливістю таких сколів у Жорнові є те, що вони мали підготовлені ще на нуклеусі гостре лезо на одному поздовжньому краї і природний обушок – на другому, протилежному. Саме для отримання таких “ножів з природним обушком” призначалися, на думку В.К.Пясецького виділені ним як специфічні для Жорнова “нуклеуси жорнівського типу” (Пясецький 1992, с.119), з чим важко не погодитись.

Вигляд окремих сколів рокосовського типу у Жорнові нагадує “цитрусові скибки”, отримувані в техніці, що виникла ще в нижньому палеоліті як один із способів утилізації округлих гальок. Дуже подібні за конфігурацією до алювіальної гальки (яка часто використовувалася в якості сировини для знарядь у нижньому палеоліті) округлі жовна місцевого туронського кременю створили підґрунтя для відродження цієї давньої технології. Зазначимо, що сколи у вигляді цитрусових скибок могли утворюватися тут і мимоволі – під час підготовки робочої поверхні нуклеусів рокосовського типу. Частина з них була використана як знаряддя з функцією різання або пильняння.

Характеризуючи цю найчисленнішу і дуже виразну в Жорнові групу знарядь, зверну увагу на ще одну дуже примітну їх особливість. Заготовки для знарядь місцеві мустьєрські майстри сколювали з нуклеуса прямим ударом жорсткого відбійника, про що свідчать присутність на черевці сколів-заготовок характерних ознак такого розщеплення (рельєфний “бульб”, “фасетка ганжу” тощо). Видовжений скол при такому розщепленні (без специфічної підготовки робочої поверхні, характерної для верхнього палеоліту) часто загинався у термінальній (прикінцевій) частині. Природно, що ніж із зігнутим лезом є менш ефективним у роботі, аніж з прямим. Як показав аналіз усього комплексу знарядь, жорнівські майстри призвичаїлися “вирівнювати” скол-заготовку особливо не мудрюючи – шляхом відсічення або зламу загнутого термінального кінця. Водночас такий злам створював на торці ножа додатковий обушок, на який було зручно накладати зігнутий вказівний палець. Подібний обушок, особливо типовий для різчиків (Кухарчук 2008), посилював натиск на робочий край і додавав зручності утримуванню ножа в руці (рис.1, 1-2; 2, 1-3; 4, 2-3).

Отже, варто ще раз наголосити, що на переконання автора, наявність зламу на більшості знарядь мустьєрського комплексу Жорнова – передусім знарядь з функцією різання, прорізання та пильняння – є в даному випадку специфічним прийомом їх оформлення, а зовсім не наслідком природної фрагментації. А оскільки злам або усічення кінця були умисними, то такі вироби слід сприймати як закінчені форми – як той результат, якого й прагнули досягти жорнівські майстри.

Більшість ножів Жорнова, як видно з наведеної вище статистики, мали природний обушок. Лезо ножа не завжди дооформлялося вторинно

ретушшю: у деяких випадків воно має лише сліди від використання (у вигляді зазубнів та викришеності), які утворювалися під час різання якогось досить твердого матеріалу.

Наявність у Жорнові ножів з природними обушками і з неретушованим лезом спростовує думку Г.П.Григор'єва, що такі ножі є супер французьким явищем (на відміну від ножів "середньоєвропейського типу" з двобічно- або частково-двобічнооформленим лезом, характерними для Центральної та Східної Європи) (Григорьев 1990, с.101). Як відомо, Ф.Борд виділив їх у своїй класифікації в окремий тип ("couteau a dos naturel") (Bordes 1961, p.33). Обушкові ножі Жорнова переконалий автора, який свого часу висловив сумнів щодо доцільності віднесення таких виробів до категорії знарядь (Кухарчук, 1994, с.75), у слівності думки французького дослідника. Зайвий раз отримав у Жорнові підтвердження і давній висновок про використання сколів левалуа як знарядь без вторинного їх дооформлення ретушшю.

Таким чином, ножі, яким належить помітне місце в індустрії Жорнова, відзначалися досить специфічними рисами. Так само, як і наступна категорія знарядь з функцією різання (котру, зважаючи на її численність в інструментарії, доцільно охарактеризувати одразу після ножів, хоча автор вважає їх типовими для розвинутого мустє ріжучими інструментами "перехідного типу" від середнього до верхнього палеоліту, дійсне місце яких у класифікації – перед верхньопалеолітичними типами знарядь (Кухарчук 1989, с.32; Кухарчук, Месяц 1991, с.12)).

РІЗЧИКИ – 8 екз. / 14,3 % від усіх знарядь (4, 1-4).

Усі знаряддя цього класу виконані на відщепах. З них 7 різчиків – на відщепах левалуа (5 – на відщепах рокосовського типу, 2 – на черепахоподібних відщепах) і 1 – на радіальному відщепі. Усі, знов-таки, мають обушок: 4 – термінально-усічений, 3 – природний, 1 – тильно-усічений.

СКРЕБЛА – 3 екз. / 5,4 % від усіх виробів (рис.4, 2).

Під цією назвою у багатьох дослідників і досі часто фігурують інструменти з функцією різання (внаслідок чого ця група знарядь виступає у їхніх статистичних викладках невіправдано численною). Свої міркування з цього приводу і пропозиції щодо диференціації ножів і скребел середнього палеоліту автор свого часу виклав у спеціальній статті (Кухарчук 1994).

Усі три скребла Жорнова (поздовжнє, поперечне й дугове) виготовлені на відщепах – первинному, радіальному і леваллуазькому черепахоподібному. Ретуш нанесена у двох випадках з дорсальної поверхні, в одному – з центральної.

ЗУБЧАСТИ – 7 екз. / 12,5 % від усіх знарядь (2, 5; 3, 1).

На відщепах – 6. З них 5 на відщепах левалуа (2 рокосовського типу, 2 черепахоподібні, 1 вістря левалуа) і 1 – на первинному відщепі. На пластині – 1. Ретуш нанесено в рівній мірі з дорсальної (3) й центральної (3) поверхонь та альтернативно (1). Поздовжній робочий край мають 6 зубчастих знарядь, поперечний – 1. На трьох знаряддях наявний обушок: 1 природний, 2 створені штучно, притупленням.

СКОБЕЛИ – 7 екз. / 12,5 % від усіх знарядь.

Усі – на відщепах: 2 – відщепи левалуа (рокосовського типу і черепахоподібний), 3 радіальні і 1 дорсально-гладкий. На 3-х ретуш дорсальна, на 4-х – центральна. Виймку створено у 5-ти знарядь на поздовжньому краї, в 1 – на поперечному і в 1 – на куті скола-заготовки.

ПРОКОЛКИ – 5 екз. / 8,9 % від усіх знарядь (3, 3-4).

За місцем створення робочого шипа проколки розділилися на поперечно-шиповидні (2), кутові (2) і поздовжньо-шиповидні (1). Для 4-х у якості заготовки використано відщепи: 3 левалуазькі (2 черепахоподібні й 1 рокосовського типу) і 1 радіальний. Ретуш нанесено з центральної (3) і дорсальної (2) поверхонь.

СКРЕБКИ – 3 / 5,4 % від усіх знарядь.

Усі три знаряддя цього типу виготовлені на відщепах: 1 – леваллуазький черепахоподібний, 1 радіальний і 1 – цитрусова скибка (рис.3, 5-6). Два скребки – кінцеві, один – дуговий. Ретуш у двох випадках дорсальна, в одному – центральна.

РІЗЦІ – 8 екз. / 14,2 % усіх знарядь (рис.5, 1-8).

Чимала, як для мустєрської індустрії, кількість різців не відповідає їх якісному показнику. Попри належність до інструментів пізньопалеолітичного типу, різці Жорнова виконані майже виключно на відщепах: 3 на протопризматичних (з паралельною огранкою спинки), 1 – на відщепі левалуа рокосовського типу, 1 – на первинному і 1 – на безсистемному. На пластині (протопризматичні) виготовлений лише 1 різець. За характером і місцем створення робочого краю різці розподілилися на кутові (4), боковий, серединний і подвійний.

Високий коефіцієнт використання у якості заготовок для знарядь левалуазьких сколів (з 56-ти визначимих знарядь для 32-х використані сколи левалуа, що становить 60%) підтверджує висновок, зроблений на основі вивчення технології виробництва цих заготовок (Кухарчук 2005): головною стратегією розщеплення в мустьєрські крем'яній індустрії Жорнова був леваллуазький спосіб отримання заготовки. Специфіка цього способу була відмічена й дослідником пам'ятки, В.К.Пясецьким. Безперечно, правий він і в тому висновку, що на цю специфіку суттєвий вплив справила “наявність у даній місцевості своєрідних заготовок, які первісна людина пристосувала для своїх цілей” (Пясецький 1992, с.119).

Отже, зважаючи на більш ніж високий коефіцієнт левалуазьких форм як серед відходів виробництва (за підрахунками автора, індекс левалуа технічний – 17,1%) так і серед знарядь (навіть без урахування знарядь на цитрусових скибках він дорівнює 23,9 %), слід кваліфікувати мустьєрський шар Жорнова як “чисту” левалуазьку індустрію. Унікальність цієї індустрії полягає ще й у тому, що вона, виходячи з її хронологічної позиції, за В.К.Пясецьким (Пясецький 1992, 1999, 2009), існувала у доволі пізньому часі, практично на межі з пізнім палеолітом.

Причину консервативності в технології первинного розщеплення слід пояснювати, очевидно, передусім достатком крем'яної сировини, що давало можливість не перейматися питанням її економії, а відтак і не шукати більш

економічних прийомів отримання заготовок для знарядь. Індустрія мустьєрського шару Жорнова дає нам яскравий приклад того, як типологія випереджує технологію. Наявність безсумнівних різів, які виготовлялися не на пластинах, а на відщепах – красномовний тому доказ. Очевидно різці з'явилися тут у наборі інструментарію не так давно, а до того їх роль виконували різчики. У цьому переконує типологічна невиразність перших і, навпаки, достатньо усталені форми других. Схоже, що в індустрії мустьєрського комплексу Жорнова ми маємо один із рідкісних випадків поступової трансформації мустьєрської індустрії в пізньопалеолітичну, причому трансформації внутрішньо-еволюційного характеру, без запозичень ззовні якихось більш “прогресивних” технічних інновацій. Консервативним (але бездоганним щодо виконання) було й використання мустьєрцями Жорнова жорсткого відбійника для отримання сколів-заготовок, перевага, яка віддавалася при виборі заготовок для знарядь, відщепам, а не пластиналам.

Аналіз набору знарядь і їх закінчений вигляд, а також нечисленність нуклеусів свідчить про те, що місцезнаходження Жорнів (мустьєрський комплекс) являє собою (як це вважає і В.К.Пясецький (1992, с.122)) стоянку, на якій здійснювався весь цикл операцій по виготовленню знарядь. Найближчим аналогом цієї пам'ятці є, на думку автора, левалуазька індустрія Пронятини на Поділлі.

ЛІТЕРАТУРА

Гладилін В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. – К.: Наукова думка, 1976. – 170с.

Гладилін В.Н. Что же такое “техника леваллуа?” // Каменный век: памятники, методика, проблемы. – К.: Наукова думка, 1989. – С.30-45.

Григорьев Г.П. О возможностях выделения палеолита Кавказа // Палеолит Кавказа и сопредельных территорий. – Тбилиси, 1990 – С.98-102.

Кухарчук Ю.В. Палеолит юго-запада СССР и сопредельных территорий. Рихта. – К., 1989. – 68 с.

Кухарчук Ю.В. К проблеме дифференциации ножей и скребел // Археологический альманах. – № 3. – Донецк, 1994. – С.71-84.

Кухарчук Ю.В. Мустьерские комплексы Житомирской стоянки и их соотношение с индустрией Рихты // Археологический альманах – №4. – Донецк, 1995. – С.53-74.

Кухарчук Ю.В. Метаморфозы микока // Археологический альманах. – № 8. – Донецк, 1999. – С.25-36.

Кухарчук Ю.В. Специфіка виробництва заготовок для знарядь в мустьєрському шарі Жорнова // Кам'яна доба України. – Вип. 7. – К.: Шлях, 2005. – С.27-39.

Знаряддя мустєрського комплексу Жорнова

Кухарчук Ю.В. Різчики – типові знаряддя мустєрської епохи // Археологический альманах. – № 19 – Донецк, 2008. – С.61-74.

Кухарчук Ю.В., Месяц В.А. Ранний палеолит Украинского Полесья. Житомирская стоянка (мустье). – К., 1991 – 68 с.

Пясецкий В.К. Мустерьский культурный слой палеолитического место-нахождения Жорнов и некоторые вопросы стратиграфии палеолита //

Россий-ская археология. – М.: Наука, 1992. – № 3. – С.113-126.

Пясецкий В.К. Палеоліт східної частини Волинської височини // Vita antiqua. – К., 1999. – С.8-17.

Смирнов С.В. Мустерьская стоянка Рихта // КСИА – Вып.157 – М.: Наука, 1979 – С.9-14.

Bordes F. Typologie du Paleolithique ancien et moyen – Bordeaux, 1961 – 85 p.

Kuharchuk Yu.V.

TOOLS OF MOUSTERIAN ASSEMBLAGE OF ZHORNIV

The paper presents results of technical and typological analysis of tool-kit of Mousterian assemblage of multilayered Paleolithic site of Zhorniv in Volhynia.

Фото 1. Вид на стоянку Жорнів з заплави р. Стугна.

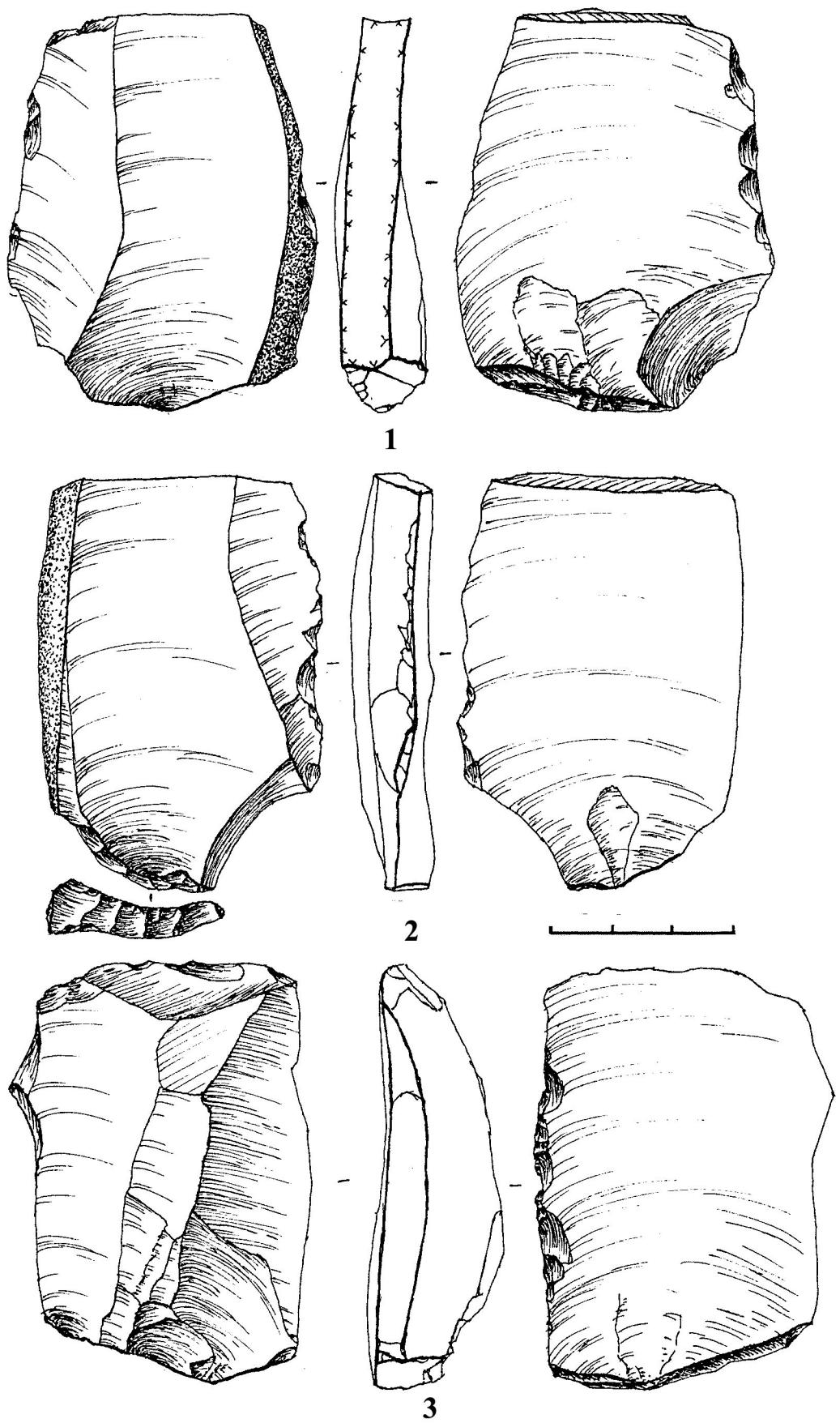

Рис.1. Жорнів, мустъєрський комплекс: 1-3 – ножі.

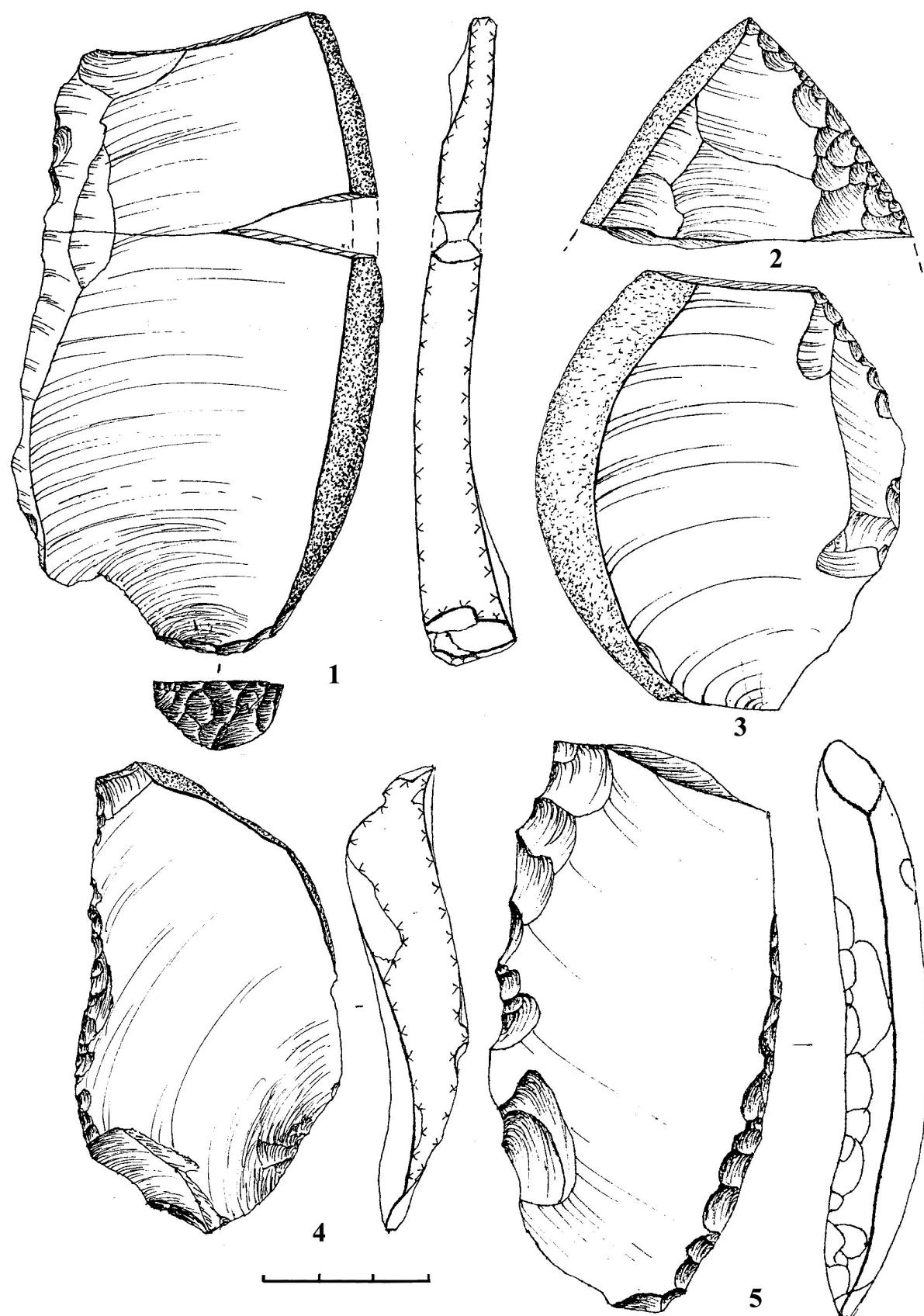

Рис.2. Жорнів, мустєрський комплекс: 1-4 – ножі; 5 – зубчасте.

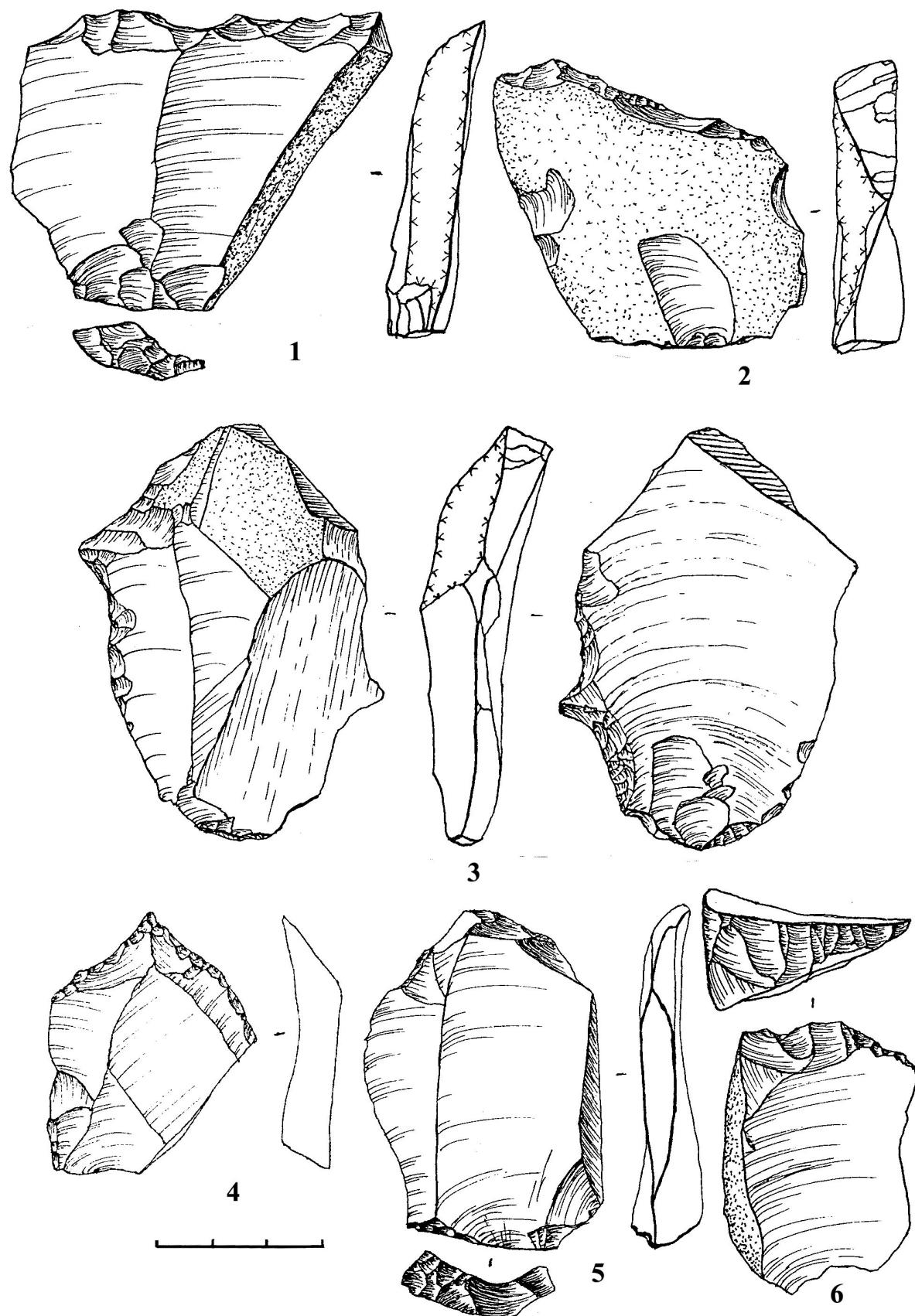

Рис.3. Жорнів, мустьєрський комплекс: 1 – зубчасте; 2 – скребло; 3-4 – проколки; 5-6 – скребки.

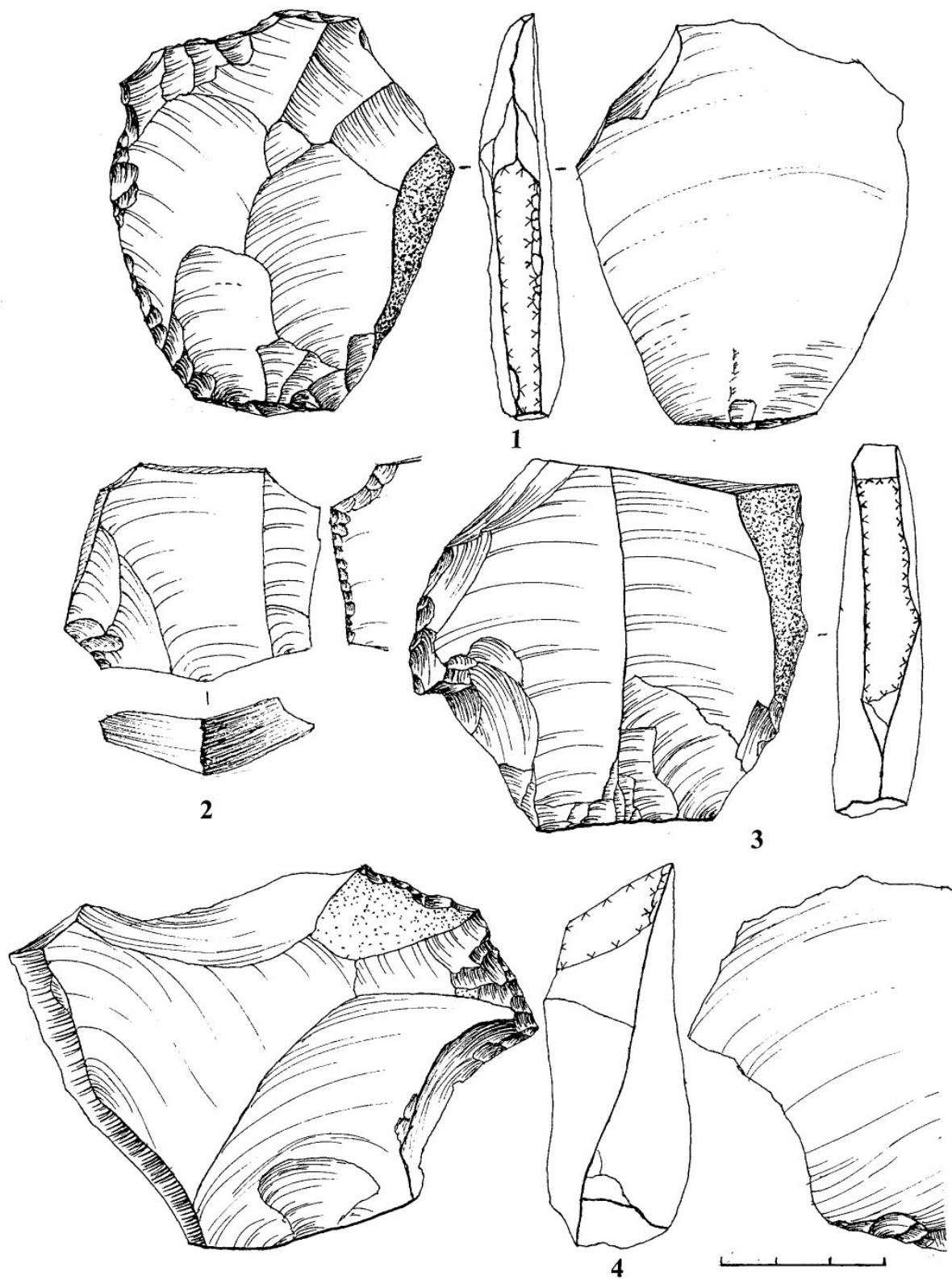

Рис.4. Жорнів, мустєрський комплекс: 1-4 – різчики.

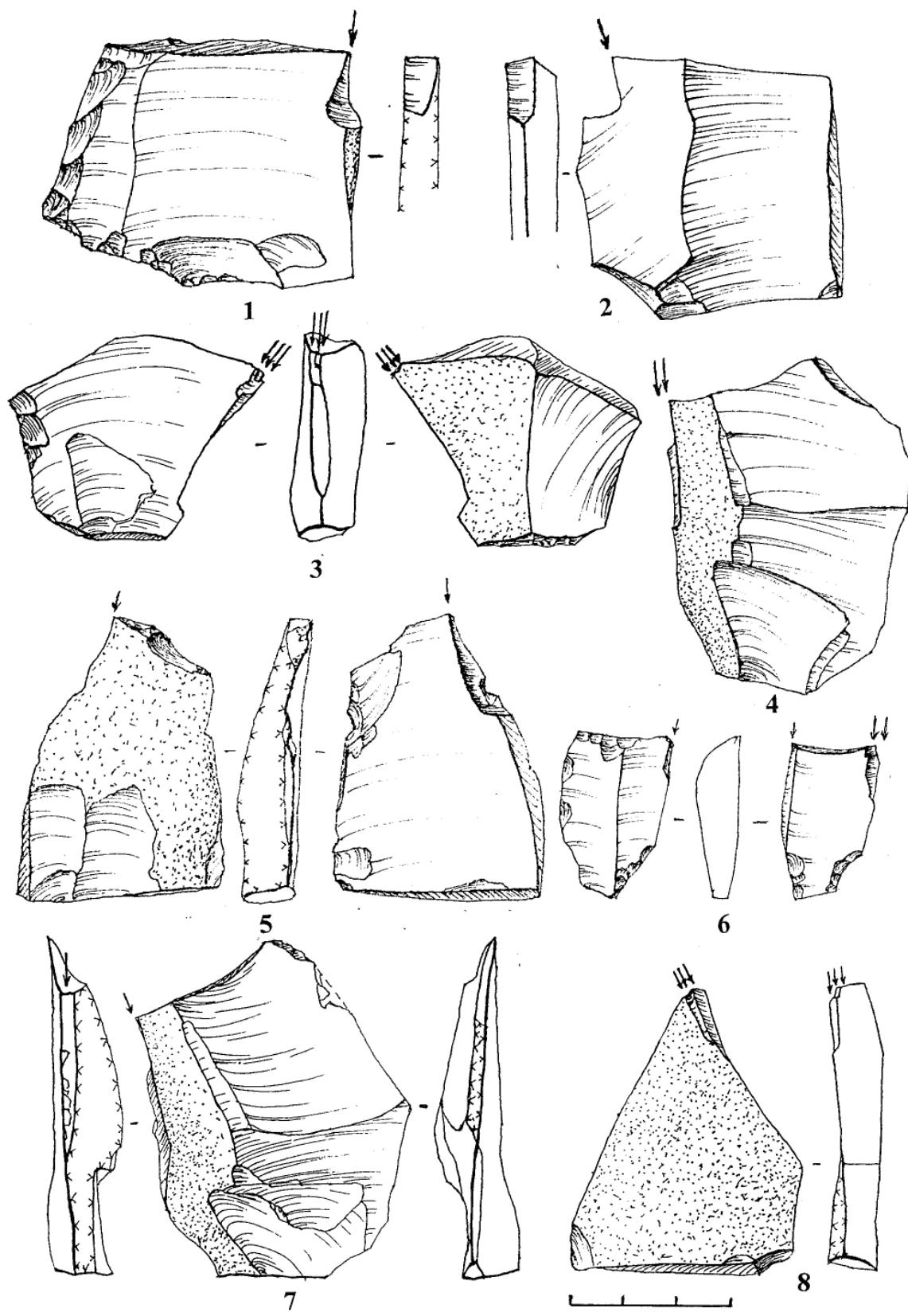

Рис.5. Жорнів, мустьєрський комплекс: 1-8 – різці.

**Залізняк Л.Л., Беленко М.М.,
Федорченко О.С., Нездолій О.І.,
Озеров П.І.**

ДОСЛІДЖЕННЯ СТОЯНКИ ВІСЬ У 2009, 2010 РОКАХ ТА ЇЇ МІСЦЕ У ПІЗНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена публікації та культурно-історичній інтерпретації нових матеріалів з розкопок 2009-2010 рр. стоянки селетського технокомплексу Вись, яка знаходиться біля райцентру Новомиргород у Центральній Україні.

Проблематика перехідного періоду між середнім та верхнім палеолітом за останні роки стала надзвичайно популярною у палеолітознавстві Європи. До цього початкового етапу верхнього палеоліту належать стоянки селетського технокомплексу з двобічно обробленими вістрями. Досі таких пам'яток в Україні було відомо лише чотири: Стінка на Середньому Дністрі (Анисюткин 2005), Королеве II в Закарпатті (Гладилин, Ситливий 1990), Буран-Кая III, шар С у Криму (Чабай 2000, с.76-78) та Міра під Запоріжжям (Степанчук та ін. 2004). Тому відкриття та дослідження в центрі України під м. Новомиргород на Кіровоградщині нової пам'ятки селетського кола є помітною подією в українському палеолітознавстві.

Стоянка Вись відкрита краєзнавцем П.І. Озеровим у 1983 р. за 5 км на захід від Новомиргорода. Розташована на пологому мисі лівого берега р. Велика Вись, на висоті близько 7 м над заплавою. Складений лесоподібними суглинками мис прорізала віймка ґрунтової дороги між селами Шмидове та Лікареве. У цій віймці на глибині 2-2,5 м від поверхні мису виявлено культурний шар стоянки палеолітичного часу. У 2006 р. П.І. Озеров показав стоянку Л.Л. Залізняку, В.М. Степанчуку та С.М. Рижкову. Пам'ятка розкопувалася Археологічною експедицією Києво-Могилянської академії в серпні 2007 р. (33 кв.м), в травні 2008 (42 кв.м) та в липні-серпні 2008 р. (49 кв.м). У дослідженні пам'ятки активну участь брали Л.Л. Залізняк, П.І. Озеров, М.М. Беленко, В.О. Манько, В.М. Степанчук, С.М. Рижков. Добута виразна колекція з 5304 кременів дала підстави віднести стоянку до селетського технокомплексу і прослідкувати паралелі зі стоянками стрелецької культури басейну Дону та

**Zaliznyak L.L., Belenko M.M.,
Fedorchenko O.S., Nezdoliy O.I.,
Ozerov P.I.**

INVESTIGATION OF THE SITE OF VYS' IN 2009 AND 2010AND ITS PLACE IN LATE PALEOLITHIC RECORDS OF UKRAINE

пам'ятками так званого “молдовського селету” (Залізняк, Беленко, Озеров 2008; Залізняк, Беленко 2009а, б; Залізняк, Манько, Беленко 2009).

Дослідження 2009 р.

Влітку 2009 р. Археологічна експедиція НаУКМА (нач. Л.Л. Залізняк) продовжила польові дослідження пам'ятки. У відсутність начальника експедиції розкопом керували М.М. Беленко та О.С. Федорченко. Активно працювали на розкопі П.І. Озеров та С.М. Федоров з Новомиргороду, восьмеро студентів-практикантів магістерської програми з археології НаУКМА (рис. 3-4).

Усього за 2009 р. розкопано 45 кв. м, добуто 1420 кременів, у тому числі 25 закінчених знарядь. Зроблені прирізки до західної частини розкопу 2008 р. у трьох напрямках – на північ, захід та південь. Прирізки у північному та західному напрямку виявили нечисленні знахідки, переважно відщепи та уламки кременю, поодинокі знаряддя (скребачка, різець, відщепи з ретушшю, відбійник), що свідчить про периферійний характер цієї частини пам'ятки, на якій, схоже, здійснювалося первинне розщеплення кременю. Периферійність ділянки західніше розкопу підтвердило шурфування. Стратиграфія виявилася аналогічно нашаруванням у розкопі, однак культурний шар на глибині близько 2,3 м від поверхні виявився небагатим на знахідки і містив переважно відщепи кременю.

Прирізка у південному напрямку дала багатші матеріали. Зокрема виявлено рештки вогнища у вигляді плями сіруватого кольору, що містила окремі перепалені кремені, уламки граніту. Уперше за час дослідження стоянки трапилася частково вкрита вапняковою кіркою кістка –

фрагмент ребра копитної тварини, можливо бізона. Схоже, кістка збереглася тому, що була законсервована вапняковим стяжінням. Також зафіксована пляма вохри діаметром близько 5 см. У південній частині розкопу знайдено два цілі та два уламки двобічно оброблених виробів, нуклеподібну скребачку високої форми, відщепи з ретушшю. Відходи виробництва (відщепи, уламки) відносно нечисленні.

Отже, шурфування та прирізка у північно-західному напрямку дали мало знарядь і численні відходи первинної обробки кременю. Вірогідно, в районі шурпу, на північний захід від розкопу (у бік річки), слід очікувати периферійну ділянку стоянки. Те саме можна сказати і про західний край розкопу та територію, що до неї примикає з боку с. Лікареве. Більш перспективним для прирізки до розкопу, виходячи з інтенсивності знахідок, має бути південний напрямок. Однак південніше розкопу проходить край прорізаної дорогою траншеї, тому в цьому напрямку культурний шар перекриває товща відкладів потужністю 2-2,3 м. До того ж, уся ця ділянка заросла акацією, що, без сумніву, ускладнить розкопки в південному напрямку.

У 2009 р. отримано великий повний профіль нашарувань стоянки безпосередньо в розкопі (рис.2, 5). Раніше повну стратиграфію пам'ятки демонстрували лише шурфи, а на місці розкопу верхній голоценовий ґрунт був відсутній внаслідок поглиблення ложа дороги ще у XIX ст. Цього року під північною стінкою відкрився профіль нашарувань потужністю 2,5 м і довжиною 8 м (рис.2, 5). Верхню його частину до 1,1 м складає інтенсивно гумусований, до чорного кольору, голоценовий ґрунт з сірим підґрунтям. Його підстилає бузький (за Ж.М.Матвіїшиною) лес жовто-палевого кольору, побитий кротовинами, що заповнені чорноземом. З глибини 2 м починається буро-коричневий щільний суглинок – похований ґрунт вітачівського часу (Матвіїшина, Пархоменко 2009). Причому, верхній горизонт вітачівського ґрунту (VtC) потужністю близько 0,2 м не зовсім чіткий, побитий на блоки морозобійними тріщинами, заповненими світлим бузьким лесом. Тріщини починаються з поверхні VtC і опускаються в нижні, щільніші горизонти вітачівського ґрунту (VtB², VtB¹). Горизонт VtC відділяє від підстилаючого VtB² тонкий прошарок світлого лесу (рис.2, 5).

Найбільше кременів пов'язано з верхнім рівнем горизонту VtB². Значно менше знахідок походить з нижньої частини VtB² та з перекриваючого

горизонту VtC (рис. 5). На нашу думку, на пам'ятці стався розсів культурного шару по вертикалі в товщі 30-40 см внаслідок кріогенних явищ, слідами яких є згадані морозобійні тріщини. Зокрема нечисленні кремені у верхньому горизонті похованого ґрунту (VtC) вірогідно були підняті з підстилаючого шару VtB² супроводжуючими кріогенні явища конвекційними процесами. Подібний розсів матеріалу у верхній товщі того ж похованого ґрунту простежений на аналогічних за матеріалом стоянках Бірюча Балка на Нижньому Дону (Матюхин 2007) та Стінка на Середньому Дністрі (Анисюткин 2005). Схожу стратиграфію має стоянка Ворона III у Надпоріжжі (Нужний 1994), де оріньякоїдний матеріал був розсіяний у верхній частині побитого морозобійними тріщинами бурого похованого ґрунту. Усі згадані пам'ятки, за даними радіокарбонового аналізу, геології та типологічними паралелями датуються часом близько 30 тис. років тому.

За Ж.М.Матвіїшиною, вітачівський ґрунт стоянки Вись формувався в умовах “вологішого і теплішого ніж сучасний лісостепового помірного клімату”. Світлий бузький лес, що перекриває вітачівський похований ґрунт, навпаки, “утворений в холодний інтервал розвитку.., в умовах холодного перигляціального степу” (Матвіїшина, Пархоменко 2009, с.78). Якщо у вітачівському ґрунті залягали виразні матеріали селетського технокомплексу, то з бузького лесу походять окремі, але показові вироби граветського типу. Зокрема у 2009 р. у бузькому лесі трапився вкритий патиною призматичний одноплощинний нуклеус для великих пластин та уламок бічного різця на пластині з крутюю граветською ретушшю на кінці. До речі, у цьому ж горизонті бузького лесу залягають матеріали граветської стоянки Троянове 4, розташованої за 4 км від стоянки Вись, на протилежному боці долини р.Велика Вись.

В основному культурному шарі стоянки Вись, що пов'язаний з верхніми горизонтами похованого вітачівського ґрунту, у 2009 р. знайдено 1420 кременів. З них лише 25 знарядь з ретушшю, всі інші – переважно відходи виробництва: відщепи, луски, уламки кременю. Разом з тим, набір знарядь показовий і містить усі типові для селетоїдного комплексу стоянки Вись форми.

Дослідження 2010 р.

У 2010 р. пам'ятка досліджувалася двічі – 1-11 травня та з 17 липня по 4 серпня тією ж Археологічною експедицією НаУКМА (нач. Л.Л.Залізняк) за активної участі М.М.Беленка,

П.І.Озерова, О.І.Нездолія, С.М.Федорова, студентів магістерської програми з археології НаУКМА. Значний обсяг робіт на пам'ятці виконано школлярами з археологічного гуртка на чолі з керівником Валентином Собчуком з м. Кіровоград. Навесні прирізалися до розкопу у північному напрямку, а влітку – на південь, у бік посадки акації. Північний розкоп дав усього п'ять завершених знарядь при значній кількості відходів первинної обробки кременю. Південний напрямок виявився більш перспективним, про що свідчать знайдені тут серед численних відщепів три десятки характерних для селету виробів із вторинною обробкою. Усього протягом 1010 р. досліджено 53 кв. м площині стоянки, добуто 1627 кременів та кварцитових сколів, 35 із яких – знаряддя з ретушшю. Загальна площа розкопу доведена до 192 кв. м, а чисельність колекції кременю до 8251 екз., в тому числі 162 завершених знарядь. Стратиграфія пам'ятки та умови залягання культурного шару ідентичні виявленим у попередні роки. Те саме можна сказати про знайдені крем'яні та кварцитові артефакти, що дозволяє розглядати матеріали 2009 та 2010 рр. як єдину, гомогенну колекцію.

Крем'яний матеріал.

Розкопками 2009-2010 рр. на стоянці Вись добуто 3047 кременів та кварцитових відщепів, у тому числі 60 закінчених знарядь з ретушшю (рис.7, 8). Сировиною для кам'яного виробництва на пам'ятці слугував місцевий кремінь сірих та жовтих відтінків з первинних родовищ в районі сусіднього с. Коробчине, що за 10 км західніше стоянки. У східній частині розкопу знайдені вироби з темно-жовтого зернистого кварциту. Техніка розщеплення виразно відщепова. Неправильні пластини в уламках та пластинчасті сколи представлені усього 83 екземплярами, а переважна більшість знарядь виготовлена з відщепів та уламків кременю. Знайдено 3 одноплощинні сплющені нуклеуси для підпаралельного зняття пластинчастих відщепів (рис.8, 10, 11) та авіважі з них. Ще одне ярище двоплощинне, зі зміненою орієнтацією сколювання (рис.8, 12).

На особливу увагу заслуговують два цілі та дев'ять уламків двобічно-оброблених наконечників металної зброй. Цілі біфаси мають трикутну форму і морфологічно являють собою наконечники стрілецького типу (рис.6, 1, 7, 1). Один уламок дозволяє реконструювати аналогічний трикутний наконечник на відщепі (рис.6, 2). Є ще вісім уламків вістер двобічно-оброблених наконечників (рис. 6, 3-5, 7, 2-5), два

з яких досить великі (рис.6, 5, 7, 2). У переважній більшості уламки є кінчиками наконечників вірогідно стрілецького типу, у тому числі дуже дрібних (можливо – стріл) (рис.7, 4). Зібрано два десятки дрібних сколів підправки країв біфасів.

Знайдений на пам'ятці біфас у вигляді видовженогоovalу із заокругленими ретушшю кінцями (рис.2, 6) був визначений Г.В.Сапожниковою як ніж для розбирання туш тварин: трасологічне обстеження під бінокуляром виявило чіткі сліди інтенсивного використання інструменту для різання шкіри, м'яса, хрящів тощо. Можливо подібну функцію мали і дволезові ножі, що виготовлялися на крупних пластинчастих відщепах ретушуванням довгих країв заготовки (рис.7, 14, 8, 3, 9). Часом їх леза мають зубчасті виступи. Один з таких ножів із зубчастим краєм виготовлено з жовтого кварциту (рис.8, 9), відщепи якого нерідко зустрічалися у південно-східній частині розкопу.

У колекції присутня серія виробів архаїчного, середньопалеолітичного вигляду. Зубчастий край має масивне, грубе скреблоподібне знаряддя з робочим лезом, обробленим мустєройдною, східчастою ретушшю, з кінчиком у вигляді високої стрільчастої скребачки (рис.8, 8). Мустєрський вигляд має ще одне велике скребло з обухом, виготовлене східчастою ретушшю на масивному видовженному сколі (рис.6, 12). Знайдено симетричний гостроконечник, виготовлений з масивного пластинчастого відщепу крутим ретушуванням двох країв (рис.7, 15). За формуєю знаряддя нагадує мустєрське конвергентне скребло або гостроконечник. Разом з тим, характер ретуші та скребкове оформлення кінчика знаходить певні паралелі в оформленні кінців великих ретушованих пластин оріньякських пам'яток.

Оріньякоїдні високі скребачки представлені п'ятьма нуклеподібними виробами типу карене (рис.7, 10-12), трьома типу рабо (рис. 6, 11, 7, 13) та п'ятьма з носиком типу амюзо (рис.6, 9, 10, 8, 6). Усі ці різновиди скребачок високої форми морфологічно пов'язані між собою і супроводжуються атиповими формами (3 екз.). Якщо нуклеподібні скребачки типу рабо мають високий скребковий робочий край на вузькій, торцевій ділянці площинки нуклеусу (рис.6, 11), то для типу карене властивий широкий робочий край по значній частині периметру площинки ярища (рис.7, 10-12). Разом з тим, між цими схожими категоріями знарядь немає чіткої морфологічної межі, а в колекції присутні переходні форми. Іноді нуклеподібні скребачки

виготовлялися на масивних авіважах з площинок нуклеусів.

Знайдено п'ять кінцевих скребачок пізньопалеолітичного типу на пластинчастих відщепах (рис.6, 7, 7, 7-9, 8, 7) та одна на пластині (рис.7, 6) з ретушшю, що частково заходить на довгий край заготовки. Досить невиразні, а часом взагалі сумнівні різці стоянки, яких знайдено три екземпляри. Один з них бічний ретушний (рис.8, 4), два інших – атипіві кутові на пластинчастих відщепах (рис.6, 8, 8, 5). Заслуговує на увагу велика, груба пластина з крутими ретушованими виїмками по краях (рис.6, 13), певні аналогії якій маємо в оріньякських комплексах Європи. Знайдені уламки пластин з нерегулярною ретушшю, 9 зубчастих знарядь. Ще 36 відщепів з випадковою ретушшю не включені до категорії завершених знарядь.

Добутий крем'яний матеріал аналогічний отриманому у попередні роки дослідження пам'ятки. Він дозволяє впевнено віднести її до селетського технокомплексу Центрально-Східної Європи. Оріньякоїдні елементи (скребачки високої форми, пластини з крутими ретушованими виїмками) нагадують комплекси “молдовського селету” Стінка, Гординешти, Бобулешти IV, Тринка та ін. Трикутна форма двобічно оброблених наконечників зближує стоянку Вись з пам'яткам стрілецької культури басейну Дону, особливо з Бірючою Балкою на Нижньому Дону. Отже, крем'яний інвентар стоянки Вись поєднує в собі риси властиві стрілецьким пам'яткам басейну Дону та селетоїдним комплексам Дністра та Пруту.

Поки що матеріали стоянки Вись не мають прямих аналогів у верхньому палеоліті України. Разом з тим, у 2009 р. за 15 км на північ від стоянки Вись біля с.Митниця Черкаської області краснавець з м.Новомиргорода С.М.Федоров знайшов великий двобічно-оброблений трикутний наконечник з відламаним у давнину вістрям (рис.8, 1). Ця знахідка вкритого глибокою молочною патиною вістря стрілецького типу дає надію на відкриття в регіоні нових пам'яток типу Вись.

Селетський технокомплекс, до якого належить стоянка Вись, був не єдиною культурною традицією, що розвивалися на південному заході Східної Європи на початку верхнього палеоліту. Археологічні джерела свідчать про складні культурно-історичні процеси, які мали місце в регіоні на початку верхнього палеоліту.

Місце стоянки Вись серед пам'яток ранньої пори верхнього палеоліту України

Час співіснування людини розумної та неандертальців у Європі відомий під назвою перехідного періоду від середнього до верхнього палеоліту, або ранньої пори верхнього палеоліту (далі РВП). Остання розпочалася з приходом перших *Homo sapiens* у Європу близько 40 тис. років тому (далі трт) і закінчилася з вимиранням неандертальців близько 28 трт.

Культурні шари стоянок РВП зазвичай пов'язані з верхніми горизонтами похованіх вітачівських ґрунтів, за палеогеографічною схемою Н.П.Герасименко (2004, с.18, 19). Ці буро-коричневі щільні суглинки, що складаються з 3-4 горизонтів (Vtb1, Vtb2, Vtc), формувалися 55-27 трт у достатньо теплих і вологих кліматичних умовах середньовалдайського міжстадіалу. За різними європейськими схемами відповідниками верхньої товщі вітачівського похованого ґрунту є геологічні горизонти дофінівський (за М.Ф.Векличем), брянський, дунаєвський, паудорф, денекамп, хенгело, арсі. Похований ґрунт зазвичай побитий морозобійними тріщинами з перекриваючого горизонту лесу, що спричинило розсіювання артефактів культурних шарів по вертикалі. Зокрема такий “підвішений” стан культурного шару зафікований на багатьох стоянках РВП – Вись, Стінка, Ворона III в Україні, Бірюча Балка та Сунгир у Росії.

У вивчення ранньої пори верхнього палеоліту України значний внесок останніми роками зробили В.П.Чабай (2000, 2004, с.265-297) та В.М.Степанчук (2004а, б, 2006, с.195-208). Для розуміння культурно-історичних процесів у Східній Європі на початку ВП важливі дослідження російських колег (Аникович, Аниєюткин, Вишняцкий 2007; Аниєюткин 2005; Вишняцкий 2008; Матюхин 2006; Синицын 2000).

Археологічні джерела ранньої пори ВП України дозволяють виділити у рамках останньої три типи культурних традицій, які в наш час прийнято називати технокомплексами (рис. 7). Перший тип є органічним продовженням середньопалеолітичних технологій неандертальців; другий представляє верхньопалеолітичні новації і асоціюється з *Homo sapiens*; а третій напрямок поєднує особливості двох перших. Середньопалеолітична традиція у ранньому ВП України представлена стоянками технокомплексів мікок та левалуа-мустьє. Класична ВП технологія, яку пов'язують зі щойно прибулими до Європи кроманьонцями, представлена оріньяком та дуже ранніми комплексами типу Сокирниця 1. Синтез

середньопалеолітичних традицій з ВП технологіями демонструють виразні але дуже різні колекції селетського технокомплексу, до яких належить і колекція стоянки Вись (рис.7).

Мікокський технокомплекс середнього палеоліту характеризується численними двобічно обробленими знаряддями – ножами з обушком, гостроконечниками (рубильцями) (рис. 7, III_B), скреблами. Найпізніші мікокські стоянки України входять в аккайську, старосільську та кіккобинську культури Криму (Заскельна VI, ш.3, Пролом I, II, Буран-Кая III B), великий внесок у вивчення яких зроблено Ю.Г.Колосовим (1979, 1983, 1986), В.М.Степанчуком (2002, 2006), В.П.Чабаєм (2004) (Колосов, Степанчук, Чабай 1993).

Левалуа-мустьє – технокомплекс середнього палеоліту, якому властиво виготовлення знарядь на видовжених пластинчастих сколах та відсутність двобічно оброблених виробів (рис. 7, III_A). Мустьєрські пам'ятки цього типу добре відомі в басейнах Дністра та Пруту (нижні шари Молодового V та I, Рипічені Ізвор, Пронятин, Єзупіль ш.3 та ін.), а також у Південно-Західному Криму, під назвою кабазійська культура (Кабазі II, ш.2, Старосілля, Шайтан-Коба I, IV, Чокурча II, Холодна Балка) (Колосов 1972, 1979; Чабай 2004, с.49-80, 280-283; Степанчук 2004, 2006, с.204, 460).

Численні радіокарбонові дати левалуа-мустьєрських та мікокських шарів кримських стоянок Заскельна V, I, Заскельна VI, 2, Пролом I, I, Пролом II, 2, Кабазі II, Буран-Кая III, B1, Альошин Гrot свідчать про їх відносно молодий вік – 28-30 трт (Чабай 2004, с.288; Степанчук 2006, с.258-260). Ще молодіші дати верхніх шарів Пролому II (22-25 трт), Заскельною VI (22-24 трт), Шайтан-Коби IV (24, 21, 17,8 трт) дали підстави для припущення, що неандертальці в Криму притрималися найдовше в Європі, принаймні до 20 трт (Степанчук та ін. 2004, с.34-61; 2006, с. 258-260).

Оріньяк – технокомплекс або традиція обробки кременю ранньої пори ВП, якій властиві характерні мікровкладні типу кремс-дюофур у вигляді лусочок кременю з дрібною ретушшю по краю, нуклеподібні скребачки високої форми (карене, рабо, з носиком), багато-фасеткові різці, великі пластини з виїмками, а також кістяні наконечники младечського типу та з розщепленою основою (рис.7, I). У Європі класичний оріньяк датується приблизно від 37 до 28 трт і пов'язується з ранніми *Homo sapiens*. В Україні відома одна достовірно оріньякська

пам'ятка – Сюрень I у Гірському Криму, датована за C-14 близько 29 трт (Демиденко 2000). Можливо оріньякськими є матеріали стоянки Ворона III у Надпоріжжі (Нужний 1994).

На території України в ранню пору ВП розвивалися ще дві маловивчені культурні традиції – пам'ятки **типу Сокирниця I** (Закарпаття), датовані їх дослідником В.І.Усиком (2004, с.102) близько 38 трт, а також **типу Богуніце**, виділені в Україні на основі матеріалів стоянки Куличівка (Коен, Степанчук 2000, с.39-45). Вивчення цих малодосліджених явищ є актуальну проблемою українського палеолітознавства.

Селет – культурна група або технокомплекс ранньої пори верхнього палеоліту, в якому поєднуються технології середнього та верхнього палеоліту. Колекціям властиві двобічно оброблені вістря (рис.7 II), архаїчні сплощені нуклеуси паралельного зняття, відщепова техніка отримання заготовок знарядь, грубі кінцеві скребачки, часом трикутної форми з ретушованими краями, оріньякоїдні нуклеподібні скребачки високої форми, окремі скребла та гостроконечники мустьєрського типу, зубчасті форми. У Центральній Європі пам'ятки з двобічно обтесаними вістрями селетського типу датують проміжком часу 40-30 трт і виводять з місцевого мікоку, носіями якого були пізні неандертальці. Знахідки зубів останніх на селетських стоянках (Дзерави Скали) свідчать, що творцями селетоїдних індустрій Центральної Європи могли бути неандертальці або їхні безпосередні нащадки (Вишняцкий 2008, с. 152).

До селетського кола належать згадувані пам'ятки України – Стінка, Буран-Кая III C, Міра, Вись, Королеве II, Ільїнка; стоянки Молдови – Бринзени, Корпач, Бубуешти, Бузджани; в Росії – Бірюча Балка на Нижньому Дону та Стрілецька, Костенки 1, ш.2, 3, Костенки 11, 12 та ін. на Середньому Дону, Сунгир на Верхній Волзі. Датуються часом 36-27 трт. Вважається, що селетоїдні пам'ятки передували появі оріньякських і певний час співіснували з ними. Більшість дослідників виводить селет Східної Європи від кримського мікоку, на який, можливо, вплинули носії верхньопалеолітичних технологій обробки кременю (перші кроманьйонці).

Колекції крем'яних виробів стоянок селетського технокомплексу України неоднорідні. Листоподібні вістря з Королево II (Закарпаття) зближають його з епонімним комплексом з печери Селета (Угорщина). Мікрорубильця Міри (Запоріжжя) мають паралелі в городцовській культурі початку ВП Середнього Дону. Трикутні

вістря стоянки Вись на Кіровоградщині ідентичні стрілецьким з Дону, однак численні оріньякоїдні нуклеподібні скребачки високої форми мають прямі паралелі в молдовському селеті. А комплекс Буран-Кая ІІС з Криму взагалі унікальний дрібними біфасами у формі трапецій. До речі, цей шар був перекритий пізнішим горизонтом В з виразними виробами міокоського типу, притаманними технологіям неандертальців. Судячи з радіокарбонових дат стоянок Буран-Кая ІІС (32 трт) та Міри (27-28 трт) носії селетських традицій в Україні мешкали, принаймні у проміжок часу між 32 і 27 трт, поряд з останніми неандертальцями та носіями оріньяксських традицій, які вважаються першими *Homo sapiens* у Європі.

Враховуючи хронологію селетоїдних пам'яток, спробуємо визначити приблизний вік стоянки

Вись. Як зазначалося, її культурний шар залягав у верхніх горизонтах похованого вітачівського ґрунту, формування якого завершилося, за Н.П.Герасименко (2004, с.18-19), приблизно 27 трт. Отже, пам'ятка є давнішою від зазначеної дати. Її найближчий аналог – Бірюча Балка 2 на Нижньому Дону – датована за С-14 близько 31 трт (Матюхин 2007). Разом з тим, в колекції останньої є серія видовжених трикутних наконечників, які А.Є.Матюхін вважає пізньою формою стрілецьких вістер. Оскільки таких форм на Висі не знайдено, то остання, схоже, давніша за Бірючу Балку 2, тобто датується більше 31 трт. Знайдений у 2009 р. в культурному шарі стоянки уламок ребра бізона дає надію на отримання радіокарбонової дати пам'ятки.

КРЕМ'ЯНИЙ ІНВЕНТАР СТОЯНКИ ВІСЬ З РОЗКОПОК 2007-2010 РР.

<i>Вироби</i>	<i>2007</i>	<i>2008</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>	<i>УСЬОГО</i>
Нуклеуси					
одноплощинні, односторонні	2	2	1	2	10
двоплощинні зустрічного зняття	1	2			3
двоплощинні зі зміненою орієнтацією радіального зняття, диски	1		1	3	
багатоплощинні	2	2		1	5
нуклеподібні уламки	5	15	7	5	32
Відбійники					
Пластини та їх уламки	30	132	40	43	245
Відщепи та уламки з ретушшю	30	40	30	36	136
Відщепи , луски та уламки кременю	720	4100	1295	1496	7631
Знаряддя з ретушшю					
Вістря двобічно-оброблені трикутні уламки	1	2	2	1	6
Ножі дволезові	5	8	3	5	21
Міковкладні з ретушшю	3				3
Скребачки високі нуклеподібні карене рабо з носиком	3	2	1	4	10
атипові	1	1	1	2	5
кінцеві на відщепах та пластинах	4	7	3	2	16
трикутні з ретушованими краями	3				3
віялоподібні	2				2
підокруглі		2			2
Різці кутові на відщепах	5	4	1	1	11
бічний ретушний	1		1	1	3
Гостроконечники					
Скребла	1	3	1	1	6
Базові частини гостроконечників	1	2			3

Пластини ретушовані	2	3	4	2	11
Пластини круто ретушовані оріньякоїдні		1	1		2
Зубчасті знаряддя	10	10	4	5	27
УСЬОГО	852	4352	1420	1627	8251
у тому числі завершених знарядь з ретушшю	50	52	25	35	162

РАДІОКАРБОНОВІ ДАТИ СТОЯНКОК РВП УКРАЇНИ
(некалібровані)

СЕЛЕТ	ОРИНЬЯК
Mipa II/2	27550±590 GrA 20033
Mipa II/1	27550±580 GrA 20020
Буран-Кая III, С	32200±650 OxA 6672
Буран-Кая III, С	32350±700 OxA 6674
Бірюча Балка II	31560±200 Beta 183589
МІКОК	
Заскельна VI, I,	22800±400 Ki 10605
Заскельна VI, I,	24400±480 Ki 10606
Заскельна VI, II,	30110±630 OxA 4131
Пролом II, I	22650±100 CrA 5445
Пролом II, I	22800±600 Ki 10895
Пролом II, II	28100±350 Ki 10617
Буран-Кая III, В	28520±460 OxA 6674
	Сокирниця I
	38500±450 Ki 10813
	ЛЕВАЛУА-МУСТЬЄ
	Шайтан-Коба IV, I
	18020±100 GrA 12117
	Шайтан-Коба IV, II
	20810±140 GrN 21189
	Шайтан-Коба IV, II
	20580±170 GrA 11925
	Шайтан-Коба IV, II
	20890±180 Ki 10463
	Кабазі II, II/1
	31550±600 OxA 4770
	Кабазі II, II/4
	32200±900 OxA 4858
	Кабазі II, II/5
	33400±1000 OxA 4859

ЛІТЕРАТУРА:

Аникович М.В. Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы // Костенки и ранняя пора верхнего палеолита Евразии. – Воронеж, 2004. – С.86-91.

Аникович М.В., Анисюткин Н.К., Вишняцкий Л.Б. Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту Евразии. – СПб., 2007. – 335 с.

Анисюткин Н.К. Палеолитическая стоянка Стинка 1 и проблемы перехода от среднего палеолита к верхнему на юго-западе Восточной Европы. – СПб., 2005. – 186 с.

Вишняцкий Л.Б. Культурная динамика в середине позднего плейстоцена и причины верхнепалеолитической революции. – СПб., 2008. – 250 с.

Герасименко Н.П. Розвиток зональних ландшафтів четвертинного періоду на території України. – Автореф. докт. дис. – К., 2004. – 39 с.

Гладилин В.Н., Ситливый В.И. Ашель Центральной Европы. – К., 1990. – 268 с.

Залізняк Л.Л., Беленко М.М., Озеров П.І. Стоянка Вись на Кіровоградщині та її місце у пізньому палеоліті України // Кам'яна доба України. – Вип.11. – К., 2008. – С.59-74.

Залізняк Л.Л., Манько В.О., Беленко М.М. Стоянка Вись початкової пори верхнього

палеоліту // АДУ 2006-2007. – К., 2009. – С.102-105.

Залізняк Л.Л., Беленко М.М. Стоянка Вись ранньої пори верхнього палеоліту на Кіровоградщині // Археологія. – 2009. – №3. – С.35-44.

Залізняк Л.Л., Беленко М.М. Стоянка Вись під Новомиргородом // Магістеріум. Археологічні студії. – Вип.36. – К., 2009. – С.10-14.

Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г. Ґрунти давньої стоянки Вись неподалік с.Шмидове на Кіровоградщині як індикатор природних умов минулого // Кам'яна доба України. – Вип.11. – К., 2008. – С.75-81.

Матюхин А.Е. Бірючья Балка 2. Многослойный палеолитический памятник на Северском Донце // Археологические вести. – №14. – М., 2007. – С.20-42.

Степанчук В.М., Коєн В.Ю., Герасименко Н.П., Дамблон Ф., Езартц П., Журавльов О.П., Ковалюх М.М., Петрунь В.Ф., Пліхт Й., Пучков П.В., Рековець Л.І., Тернер Х.Г. Багатошарова стоянка Міра на Середньому Дніпрі: Основні результати розкопок 2000 року // Кам'яна доба України. – Вип.5. – К., 2004. – С.62-98.

Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. – Черновцы, 2006.

Чабай В.П. Особенности перехода от среднего к верхнему палеолиту. – *Stratum plus.* – 2000. – №1. – С.54-83.

Чабай В.П. Средний палеолит Крыма. – Симферополь, 2004.

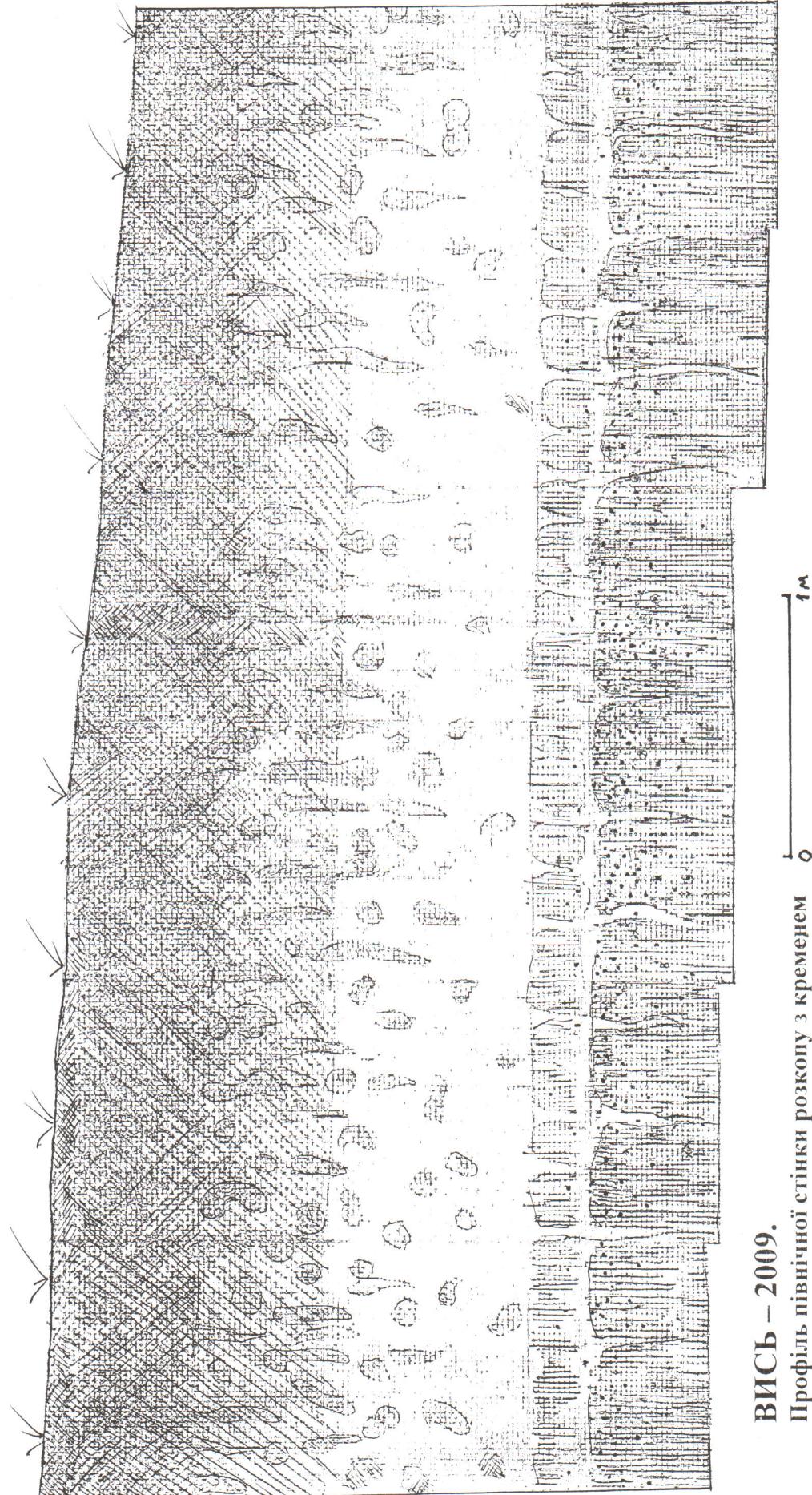
Chirica V., Borziac I., Chetruaru N. Gisement du Paleolithique superieur ancien entre le Dniestr et la Tissa. – Iasi, 1996. – 298 c.

**Zaliznyak L.L., Belenko M.M., Fedorchenko O.S., Nezdoliy O.I., Ozerov P.I.
INVESTIGATION OF THE SITE OF VYS' IN 2009 AND 2010 AND ITS PLACE IN LATE
PALEOLITHIC RECORDS OF UKRAINE**

Article is devoted to publication and cultural and historical interpretations of new material from excavations of 2009-2010 at the site of Vys' that belongs to Szeletian technocomplex and localized next to the district center of Novomyrhorod in central Ukraine. Along with triangular bifacial points of Streletskaya type assemblage includes numerous high endscrapers inherent to Aurignacian sites of Early Upper Palaeolithic

Рис. 1, 2. Вись – 2008. Стратиграфія нашарувань. Кремені пов’язані з верхом похованого ґрунту коричневого кольору з морозобійними тріщинами.

Рис. 3, 4. Вись – 2008. Розкоп у виїмці дороги на с. Шмидове.

ВИСЬ – 2009.

Профіль північної стінки розкопу з кремнем
у верхніх шарах похованого ґрунту.

Рис. 5. Вись – 2009. Профіль північної стінки розкопу з кремнем у верхній частині похованого ґрунту.

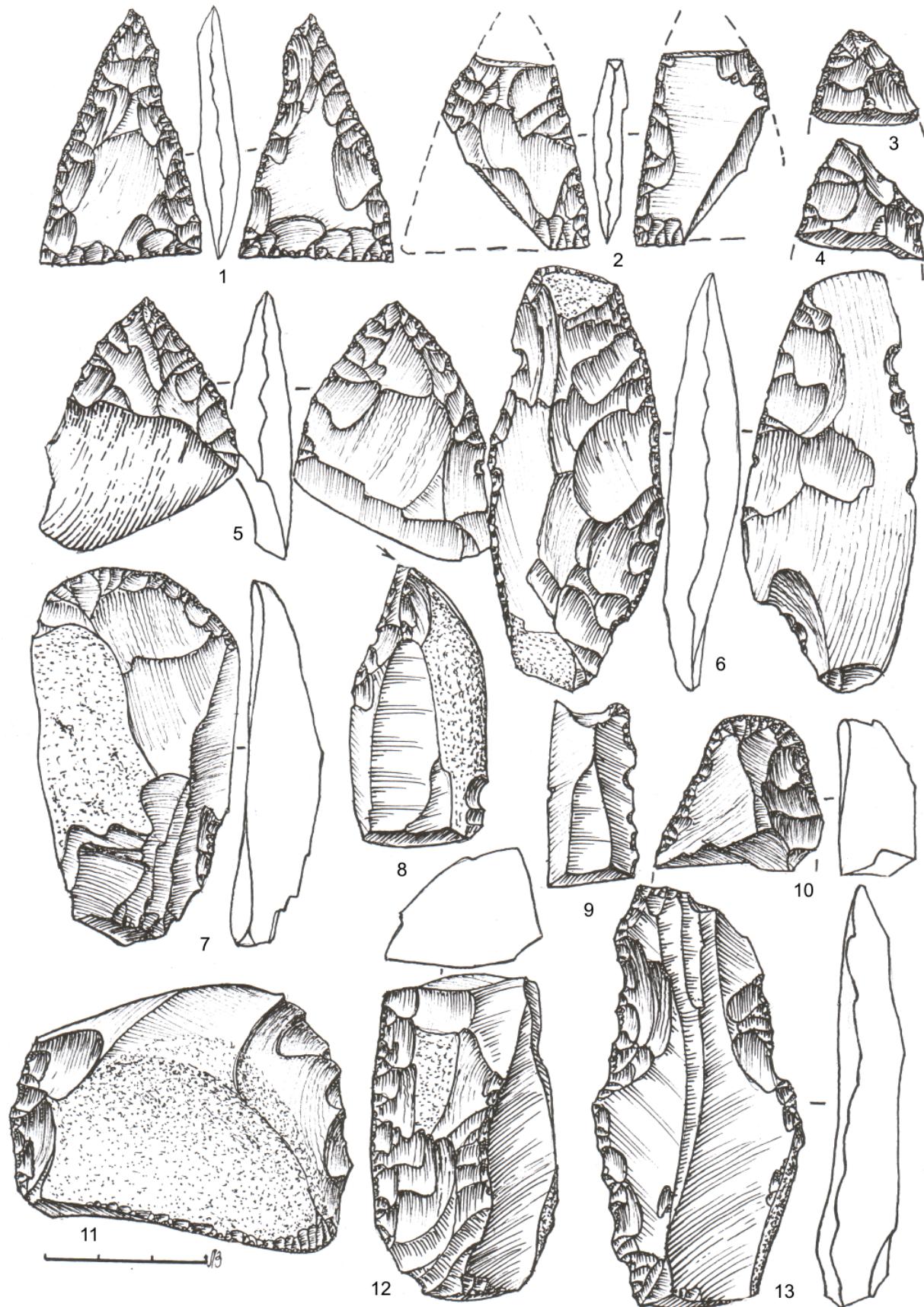

Рис. 6. Вись – 2009. Крем'яний інвентар.

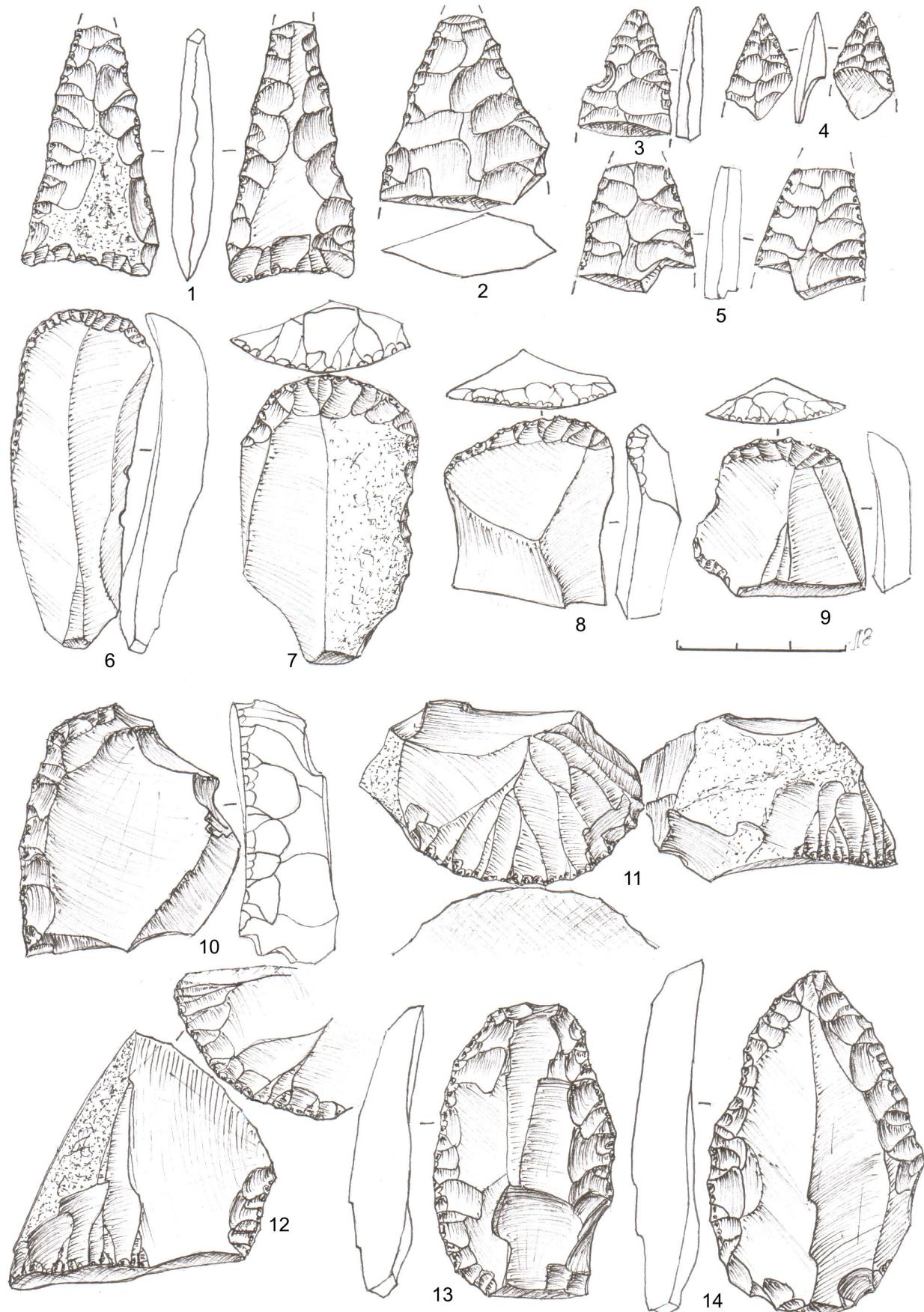

Рис. 7. Вись – 2010. Крем'яний інвентар.

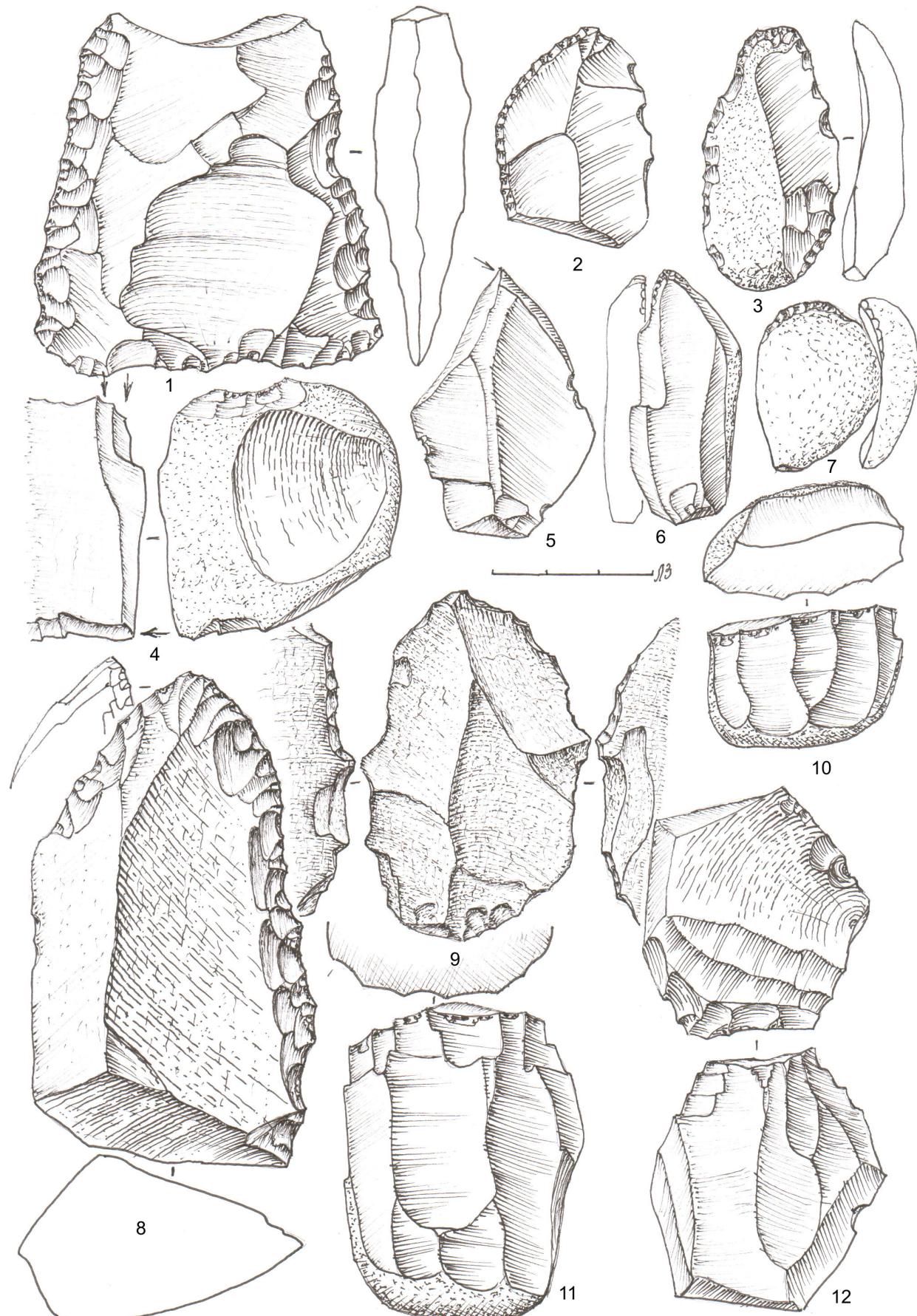

Рис. 8. Крем'яний інвентар зі стоянок Вись – 2010 (2-12) та Митниця (1).

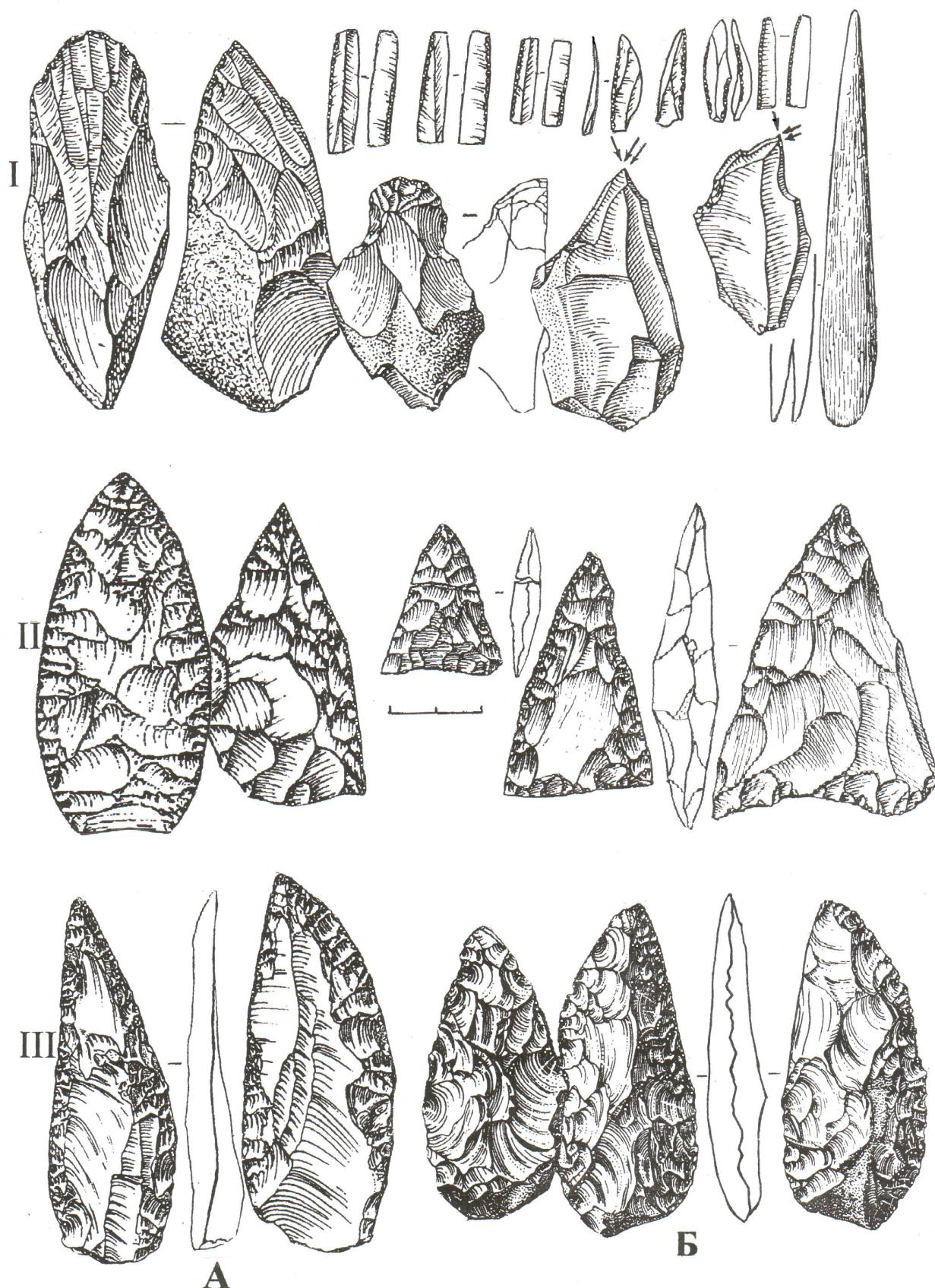

Рис. 9. Рання пора верхнього палеоліту України. Технокомплекси: левалуа-мустєрський (ІІІ, А), мікокський (ІІІ, Б), селетський (ІІ), оріньякський (І).

Степанчук В.М., Сапожников I.B.

**ПРИРОДА І ЛЮДИНА В
СЕРЕДНЬОМУ Й ВЕРХНЬОМУ
ПЛЕЙСТОЦЕНІ УКРАЇНИ:
основні тренди заселення та
культурної динаміки**

Stepanchuk V.N., Sapozhnykov I.V.

**NATURE AND MAN IN THE
MIDDLE AND UPPER
PLEISTOCENE OF UKRAINE:
The main Trends of Peopling and
Cultural Dynamic**

У статті на основі залучення широкого кола природничих і археологічних даних розглядаються найбільш загальні закономірності початкового заселення, наступного освоєння та загальної динаміки культурно-історичного розвитку на території сучасної України протягом середнього і верхнього плейстоцену.

Вступ

Статтю присвячено виявленню найбільш загальних закономірностей заселення, подальшого освоєння і загальної динаміки культурно-історичного розвитку на території сучасної України протягом середнього і верхнього плейстоцену. У попередніх роботах (Сапожников 2003; 2006; Stepanchuk, Sapozhnikov et al. 2009 та ін.) автори використовували переважно стратиграфічну схему четвертинних відкладів України, яка є результатом багаторічних досліджень М.Ф. Веклича та його школи (Веклич та ін. 1984; 1993 та ін.). Ця схема була офіційно затверджена Українською регіональною міжвідомчою стратиграфічною комісією (УРМСК) і в основних пунктах добре корелюється з низкою аналогічних регіональних колонок інших авторів (Sapozhnikov 2004).

Уточнення старих і створення нових схем послідовності залягання континентальних відкладів продовжується, у тому числі й українськими вченими. Утім, слід зауважити, що наразі це досить часто призводить до певної плутанини, оскільки нерідко в один і той же геостратиграфічний термін вкладається різне геохронологічне наповнення (рис. 1). У запропонованій роботі в якості рамкової була використана так звана «OIS sequence» (Shackleton, Opdyke 1973), базована на чередуванні киснево-ізотопних стадій (далі – KIC), де початок середнього плейстоцену пов’язується з KIC 19.

Пропонований огляд підсумовує значну кількість спеціальних публікацій із проблематики археологічної і палеогеографічної наук, однак,

оскільки обсяг статті не дає можливості навести всю використану бібліографію, вона вимушено обмежена посиланнями, головним чином, на узагальнюючі статті і монографії. Слід відмітити також, що до аналізу залучалися лише стратифіковані та в той чи інший спосіб датовані або виразні комплекси артефактів.

Кореляція палеокліматичних подій і археологічних матеріалів

На території сучасної України досі відсутні беззаперечні свідоцтва присутності людини упродовж KIC 19-14. VIII-й і VII-й культурно-хронологічні комплекси Королевого I у Закарпатті, пов’язані з гюнцьким та гюнц-міндельським алювієм, співвідносяться із зоною зворотної полярності Брюнес-Матуяма (близько 780-730 тис. років до теперішнього часу; далі – тр.) і тому можуть розглядатися як нижньоплейстоценові (Гладилин, Ситливий 1990; Haesaerts, Koulakovskaya 2006; Levkovskaya et al. 2008).

KIC 13

З цим інтервалом можна пов’язати лише вироби VI-го культурно-хронологічного комплексу Королевого I (рис. 2, 1). Цей комплекс, що об’єднує як матеріали, виявлені *in situ*, так і перевідкладені артефакти з подібним хімічним вивітрюванням поверхонь, характеризується переважанням чопперов, а також наявністю проторубил і рубил, знарядь на відщепах і деяких індивідуальних форм (Гладилин, Ситливий 1990).

KIC 12

Дані про перебування давнього населення відсутні.

KIC 11

З інтервалом співвідносяться нечисленний культурно-хронологічний комплекс V-с Королевого I і, можливо, ізольовані матеріали з Малого Раковця IV (Гладилин, Ситливий 1990; Рижов и др. 2009). Обидва згадані комплекси розташовані на Закарпатті. Для цього періоду вперше стають відомими дані про освоєння рівнинної частини території України (рис. 2, 2). Ідеється про місцевонаходження Меджибіж і Маслово, виявлені в басейні р. Південний Буг. У Масловому знайдено поодинокі ранньопалеолітичні артефакти в супроводі фауни поганої збереженості (Степанчук и др. 2009). Колекція з Меджибожа, гольштейнський вік якої підтверджується біостратиграфічними даними, налічує понад 40 артефактів і характеризується відщеповою технікою розщеплення, гальковими знаряддями, використанням різних типів сировини, а також наявністю антропогенно модифікованих кісток (Пясецький 2001; Рековець 2001; Rekovets et al. 2007).

KIC 10-8

Наразі відсутні беззаперечні дані, які свідчили б про присутність населення протягом цього періоду. Утім, є певні вказівки на те, що деякі матеріали з Малого Раковця IV можуть бути попередньо датовані KIC 9 (Рижов и др. 2009).

KIC 7

Упродовж цього етапу сліди давнього населення, як і раніше, представлені в закарпатській і прикарпатській частинах України, і на сьогодні відсутні свідоцтва освоєння нових територій на схід від Дніпра, як і самого басейну цієї ріки (рис. 2, 3). Археологічні матеріали часу KIC 7 за своїм виглядом досить різноманітні. Закарпатські культурно-хронологічні комплекси V-б і V-а Королевого I характеризуються рубилами й характерними видовженими біфасами листоподібної форми, а також низькими показниками техніки левалуа (Гладилин, Ситливий 1990). У цілому ці ж риси властиві і матеріалам подільської стоянки Великий Глибочок I: III. Проте вони абсолютно не характерні для індустрії Буглова V: I, також розташованого на Поділлі (Ситник 2000).

KIC 6

Комплекс V Королевого I, що характеризується радіальною необ'ємною, субпаралельною і левалуазькою техніками сколювання, присутністю окремих чоперів та рубил і варіативними знаряддями на відщепах, визначається як перехідний від ашелю до мустьє (Гладилин, Ситливий 1990). Він цілком може

відноситься до початку KIC 7. Левалуазькі вироби шару III-В Великого Глибочка I (Ситник 2000), можливо, ранній комплекс Житомирської стоянки (Кухарчук 1992) і аналогічний комплекс з двобічними вістрями поблизу Нетішина (Романчук, Черняков 2006; Кухарчук, Романчук, у друці), також можуть бути віднесені до цього часового проміжку (рис. 2, 4). Слід наголосити, що два останні місцевонаходження мають досить невизначені стратиграфічні прив'язки, і, отже, в подальшому можуть бути віднесені або до попередньої, або вже до наступної, комфортнішої, кліматичної фази.

KIC 5e

У цьому періоді вперше зафіксоване просування людини на схід від Дніпра (рис. 3, 1). Серед стоянок і місцевонаходжень: поодинокі знахідки в Кетросах, Кормані IV, пластинчастий левалуа-мустьєрський комплекс Езуполя: III (басейн Дністра); відщепове левалуа-мустьє Королевого I: IV-a (Закарпаття); двобічні комплекси Кабазі II: V/3 – VI/17, окремі знахідки на стоянці Г.А. Бонч-Осмоловського (далі – ГАБО) і в Новому Світі (Крим); Муховець (північний схід України); Корніїв Яр (Донбас); Нечаєве III (Анисюткин 2001; Ситник 2000; Кулаковская 1989; Чабай 2004 и др. 1993; Кухарчук 2002; Колесник 2003; Степанчук и др. 2009).

KIC 5d

Цей інтервал представляють доволі невиразні матеріали Королевого I: IV і Малого Раковця IV (Закарпаття), комплекси з двобічними листоподібними вістрями Кабазі II: III, можливо індустрії з двобічними ножами зі спинкою Заскельної V: VI і VII (Крим), і, окрім цього, колекція Осипки на Дністрі, що також містить двобічні листоподібні вістря (рис. 3: 2) (Анисюткин 2001; Кулаковская 1989; Чабай 2004; Колосов 1986; Степанчук 2006; Рижов и др. 2009).

KIC 5c-5a

У порівнянні з попереднім етапом, стоянок і місцевонаходжень, що відносяться до цих кліматичних фаз, значно більше кількісно, до того ж вони займають більший простір. Це свідчить про інтенсифікацію освоєння нових територій (рис. 3: 3). З найбільш відомих і інформативних пам'яток назовемо наступні: відщепові левалуа-мустьєрські комплекси Королевого I: III у Закарпатті, Молодове I: IV, V (i, можливо, ще III, II, i I), Молодове V: 12a, 12, 11, Кетроси: основний культурний шар (Подністер'я), Пронятин (Волино-Поділля), Нечаєве III (басейн Південного Бугу); двобічні індустрії Езуполя I: II i, можливо, Осипки

(Подністер'я); Великий Глибочок I: III-A, II; Колодіїв, Ванжулів I: III; Ігровиця I: II; і ще низка відщепових та двобічних індустрій континентальної України і Кримського півострову (Анисюткин 2001; 2005; Ситник 2000; Кулаковская 1989; Чабай 2004; Колосов и др. 1993; Кухарчук 2002; Колесник 2003).

KIC 4

До цього інтервалу відносяться нечисленні левалуа-мустьєрські, міокоські і параміокоські (останні характерні домінуванням двобічних листоподібних вістор), а також зубчасті індустрії: у Закарпатті (Королеве I: IIb, IIIa, II; Малий Раковець IV), в басейні Дністра (Стінка I: нижній шар), в Дністерсько-Дніпровському межиріччі (Нечасеве III), на Донбасі (Антонівка, Курдюмівка) і в Криму (Кабазі II: III/1A-III/1, Кабазі V: III/1-III/3, Старосілля: 3) (рис. 3: 4).

KIC 3

Цей період характеризується співіснуванням середньо- і верхньопалеолітичних індустрій. Між 40 і 32 ТР середньопалеолітичне населення добре представлене в Криму значним числом міокоських індустрій з типовими двобічними ножами з площинками (Заскельна V: IV-I, Заскельна VI (Колосовська): III-II та ін.) і левалуа-мустьєрськими (Кабазі II: II/8-1A, Альошин Грот: II-I та ін.) індустріями (рис. 4: 1). Останні, можливо, продовжують також існувати на Середньому Дністрі (Анисюткин 2001; Haesaerts et al. 2003). Інші, відомі на території континентальної України комплекси, або неоднозначні (як Молодове V: 10a, б), або визначаються як «перехідні від середнього до верхнього палеоліту» (Черныш 1987a; Колесник 2003; Анисюткин 2005; Chirica, Borziac 2005). Найбільш раннім і, як видається, неоріньяксиким, свідоцтвом верхньо-палеолітичного заселення України є Сокирниця, що датується близько 38 ТР (Усик и др. 2004). Деякі з верхньопалеолітичних індустрій, схоже, зіставляються з селетом Центральної Європи (Королеве II: 2; Буран-Кая III: C), в той час, як інші – з індустрією типу bogunice (Куличівка) або з костьонківсько-стрілецькою АК Дону (Marks, Monigal 2000; Stepanchuk, Cohen 2000-2001; Залізняк та ін. 2008). Зазначимо, що і середньопалеолітичне, і верхньопалеолітичне населення експлуатувало в цей час принципово подібні ареали з багатими корінними покладами якісної кам'яної сировини та високим рівнем продуктивності біоресурсів на крайньому півдні і заході країни. Слід підкреслити також просторове

співпадання районів, заселених середньо- і верхньопалеолітичним населенням, хоча концентрація мустьєрських стоянок у передгір'ях Кримського півострова є очевидною (рис. 4: 1).

Інтервал між 32 і 28 ТР характеризується співіснуванням середньо- і верхньопалеолітичного населення. Існує наочна просторова дихотомія між зонами поширення середньо- і верхньопалеолітичних пам'яток: перші з них явно тяжіють на крайній південь, тоді як другі пов'язані переважно з західними, північно-західними й північними регіонами материкової України (рис. 4: 2). Як бачимо, висока концентрація ранньопалеолітичних стоянок відмічена в Криму, де в цей час, як і раніше, зберігається присутність як міокоських, так і левалуа-мустьєрських індустрій (Степанчук та ін. 2004; Степанчук 2006; Чабай 2004). Правда, ми не можемо повністю виключити, що якесь частина середньопалеолітичного населення могла існувати і в Північно-Західній Україні (Жорнів: 2) (Пясецкий 1992). Особливістю цього часового інтервалу є також співіснування, як мінімум, двох варіантів верхньопалеолітичних індустрій: оріньяксиків і так званих «архаїчних» або «симбіотичних», які поєднують у собі техніко-типологічні риси середнього й верхнього палеоліту.

Інтервал між 28 і 22 ТР характеризується триваючим співіснуванням міокоських і левалуа-мустьєрських середньопалеолітичних пам'яток в Криму (Заскельна VI (Колосовська): I; Пролом II: I, Шайтан-Коба IV), окремими архаїчними і, схоже, оріньяксикими комплексами – Mіра: I і Іллінка; можливо, Зелений Хутір: I і II, Сюрень I: нижній шар¹), а головне – помітним переважанням граветських стоянок – Молодове 5, Mіра: II/2, Межигірці, Галич та багато ін. (рис. 4: 3) (Горецкий, Цейтлин 1977; Горецкий, Іванова 1982; Шевців 1994; 2003; 2006; Степанчук та ін. 2004; Stepanchuk 2005; Djindjian et al. 2006; Черныш 1987; Demidenko, Otte 2000-2001; Чабай 2004). Зазначимо, що ці дані заперечують можливість наявності так званого «граветського хіатусу» у Північному Надчорномор'ї, а також на Балканах (Степанчук, Сапожников 2010). Що стосується середньопалеолітичних комплексів, то їх існування в Криму, як мінімум, до 26-25 ТР засноване поки що тільки на низці радіовуглецевих дат (Степанчук та ін. 2004), і потребує додаткової аргументації. Узагальнена модель заселення території України демонструє в цей час подальше освоєння відкритих і лісових ландшафтів.

KIC 2

Цей інтервал чітко поділяється на чотири фази: до максимуму останньої льодовикової стадії (перед-LGM), власне максимум (LGM), пост-LGM і фінальний плеистоцен. Кожна з фаз характеризується іншими природними умовами. Існуюча нині джерельна база дозволяє досить точно визначати час існування більшості з пам'яток верхнього палеоліту України і таким чином співвідносити їх із названими фазами.

Період від 22 до 20 ТР (перед-LGM) характеризується послідовною зміною гравету (Молодове 5: 6, Буран-Кая III: 6.5-3 та ін.) епіорінським (Берегове I, Анетівка I; Сагайдак I: нижній шар, Гордашівка I та ін.), які, можливо, могли співіснувати, але не на теренах материкового Надчорномор'я (Сапожников 2006). Розселення носіїв обох типів індустрії демонструє чітку тенденцію до локалізації в зоні сухих степів (рис. 4: 4).

Підстадія LGM, 20-18 ТР, характеризується домінуванням единого типу верхньопалеолітичних індустрій, а саме так званого епігравету з орінськоїдними рисами (наприклад, Велика Аккаржа, Володимирівка: V; Анетівка II, Осокорівка IV та ін.). Практично всі відомі пам'ятки знову локалізуються в межах ареалу сухого степу (рис. 4: 5). Спосіб заселення загалом є подібним до того, що характеризував попередній період 22-18 ТР. Він продовжує демонструвати переважаючу експлуатацію рівнини та річкових долин континентальної України, а також вторинних перевідкладених покладів кам'яної сировини. Існують – хоча й поодинокі – приклади існування стоянок в ландшафтах тундрового степу. Проте, як і для подібних прикладів з інтервалу між 22-18 ТР, хронологічна позиція таких пам'яток є дискусійною.

У цей час, а можливо ще й у попередню фазу, вперше були поліщені низькогір'я, і населення почало заселяти підвищенні рівнини Дністерсько-Дніпровського межиріччя та власне долину Дніпра. Ця зміна, ймовірно, відзеркалює суттєві зрушення у поведінкових стратегіях. Зокрема, йдеться про зачленення принципово інших – у порівнянні з попередніми періодами – джерел кам'яної сировини та використання менш передбачуваних біоресурсів. Дивує, що нема свідоцтв заселення Кримських передгір'їв. Відсутність населення у північних регіонах України, правдоподібно, пояснюється різкими кліматичними і екологічними змінами, пов'язаними з найхолоднішою максимальною

фазою останнього зледеніння (Krotova 1995; Сапожников 2003; 2006; Djindjian et al. 2006).

Усі відомі індустрії **підстадії пост-LGM, 18-13 ТР** визначаються як епіграветські (наприклад, Гінці, Мізин, Говоруха, Гrot Скелястий та ін. – рис.4: 6). Теоретично, звичайно, в межах епіграветської спільноти можливе виділення більш лімітованих (територіально і хронологічно) груп стоянок (Iakovleva, Djindjian 2005), але занадто вузьке подрібнювання її на археологічні культури (М.П. Оленковський, Д.Ю. Нужний та ін.) поки що не можна вважати доведеним. Після 18 ТР кількість стоянок значно збільшується. Таке зростання співпадає з розширенням освоєної території на північ, схід і на південь, якщо розглядати в якості основної область зони посушливого степу, постійно залюдненої між 22-18 ТР. Фактично вперше територія України була заселена майже повністю: епіграветські поселення відомі в низьких горах, на плоскогір'ях, в низовинах, долинах великих та деяких малих річок. Починаючи з цього часу були подолані такі обмежуючі заселення чинники, як відсутність якісної кам'яної сировини, низькі рівні біопродуктивності, а також кліматичні фактори.

З археологічної точки зору **фінальну підстадію плеистоцену, 13-10 ТР**, характеризує виразна диверсифікація культурної варіабельності. Технічна і морфологічна одноманітність попередньої підстадії змінилася розмаїттям співіснуючих культурних явищ – красносілля, свідеру, шан-коби та так званих індустрій з великими трапеціями (рогалицько-царинківська група) (Зализняк 1989; Залізняк 1998; Сапожников 2006 та ін.). Визначається досить чітка асоціація культур з черешковими наконечниками (красносілля та свідер) з відкритими ландшафтами лісостепу. З іншого боку, азіль Шан-Коби та індустрії з великими трапеціями пов'язуються, відповідно, із Кримським низькогір'ям та з зоною степів. Варто зазначити очевидний дисбаланс у щільноті заселення між північним заходом та іншими областями України, що добре відзеркалює чисельність відомих стоянок (Зализняк 1989).

Основні тенденції культурної динаміки та процеси заселення території сучасної України в палеоліті

Свідоцтва першого проникнення давнього населення на територію сучасної України виявлені в Королевому, на захід від Карпат, і локалізовані в межах зони зворотної полярності Матуяма. Наступні сліди раннього заселення належать вже до епохи Брюнес. Вони також відомі в

Королевому і датуються KIC 13. Перші надійні факти присутності людини на території на схід від Карпат належать до KIC 11 і зафіксовані в Меджибожі та Масловому, локалізованих в басейні Південного Бугу; інші стоянки цього часу відомі також у Закарпатті (Королеве I; Малий Раковець IV). Очевидною є приуроченість найбільш ранніх пам'яток до ареалів низьких гір. Палеогеографічні дані і просторова локалізація найдавніших стоянок в Україні і на сусідніх територіях дозволяють припускати, що шляхи початкового заселення країни могли проходити через Балкани з території Малої Азії та Закавказзя, через сухопутний міст між цими територіями (Степанчук, Сапожников 2010). Інший можливий шлях початкового проникнення міг проходити через територію Центральної Європи. Розмаїття зібраний кам'яних знарядь має добре виражений хронологічний аспект, оскільки існує дихотомія більш ранніх комплексів із знаряддями на гальках та пізніших комплексів з рубилами.

Заселення території протягом середнього і більшої частини верхнього плейстоцену, ймовірно, характеризувалося повторюваною піонерною колонізацією областей з багатими і передбачуваними біологічними і мінеральними ресурсами невеликими групами населення, з великими хронологічними проміжками між окремими епізодами розселення. В усякому разі, немає ніяких підстав говорити про тривале безперервне освоєння території, і, відповідно, припускати генетичну наступність населення і трансмісію культурних традицій.

Поки що немає жодних свідоцтв присутності людини на території України впродовж киснево-ізотопних стадій 10, 9, і 8. З іншого боку, починаючи з KIC 7 і до самого кінця плейстоцену присутність тут населення стає постійною. Але це не означає, що процес освоєння території може бути охарактеризований як стабільний і безперервний. Ритмічні кліматичні коливання плейстоцену супроводжувалися повторюваними екологічними та ландшафтними змінами і, відповідно, змінами ресурсної бази. Екологічні зміни відбивалися на ритмічній природі повторюваної колонізації та наступного запустіння ареалів. Немає підстав припускати постійність чи наступність населення території України упродовж більшої частини середнього палеоліту. Натомість, картина численних припливів та відливів населення, як видається, більш адекватно відповідає доступним археологічним джерелам. Відштовхуючись від даних щодо локалізації середньопалеолітичних

пам'яток у часі і просторі, можна припускати пульсуючу ареальну модель заселення. Низькі гори і височини на крайньому південі й заході України виявляються більш стабільно залюдненими завдяки багатству і більшій передбачуваності біологічних і мінеральних ресурсів. Саме ці ключові ареали, мабуть, відігравали роль центрів повторного заселення за умов демографічного росту, і, навпаки, слугували рефугіумами в періоди зменшення чисельності населення.

Тривалу присутність населення і, відповідно, його вірогідну генетичну спорідненість, супроводжувану безперервною передачею культурних традицій в межах стабільно заселених областей, можна припускати для пізньої стадії середнього палеоліту: починаючи від останнього міжлідовиків'я (чи кінця рису) для Криму, і, ймовірно, десь від амерсфорта-брьорупу – для середнього Дніпра та Донбасу.

Починаючи з KIC 7, завдячуючи наявності серій статистично репрезентативних кам'яних інвентарів, є можливість виділяти різні техніко-типологічні фази. Період між KIC 7 та KIC 5e характеризують комплекси відщепового левалуа-мустьє, комплекси із двобічними листоподібними вістрями, та, ймовірно, зубчасті комплекси. Okрім цього, в кінці цього інтервалу з'являються індустрії з двобічними обушковими ножами.

Період між KIC 5d та KIC 3 продовжує характеризуватися стоянками з левалуа-мустьєрськими, двобічними (або мікохськими чи парамікохськими) та зубчастими індустріями. Левалуа-мустьєрські стоянки відомі на Закарпатті, на Дністрі, в Поліссі, Подніпров'ї, Донбасі, Криму. Дуже поширені в Криму двобічні індустрії відомі також в інших регіонах. Зубчасті індустрії є швидше поодинокими і поки що наявні в Криму та в басейні Південного Бугу. Цей час характеризується добре вираженою диференціацією індустрій на рівні технокомплексів. Так, можна розрізняти індустрії з двобічними обушковими ножами та більш численні індустрії з двобічними листоподібними вістрями. Виразна група представлена пластинчастими левалуа-мустьєрськими індустріями Криму, Донбасу, Подніпров'я, Волині та Поділля.

Найбільш аргументованою видається поява верхньопалеолітичних пам'яток в Україні близько 40 ТР у Закарпатті. Пізніші ВП пам'ятки відносяться до гравету, оріньяку, а також до «перехідних» симбіотичних індустрій. Граветські пам'ятки стають домінуючими між 28-22 ТР

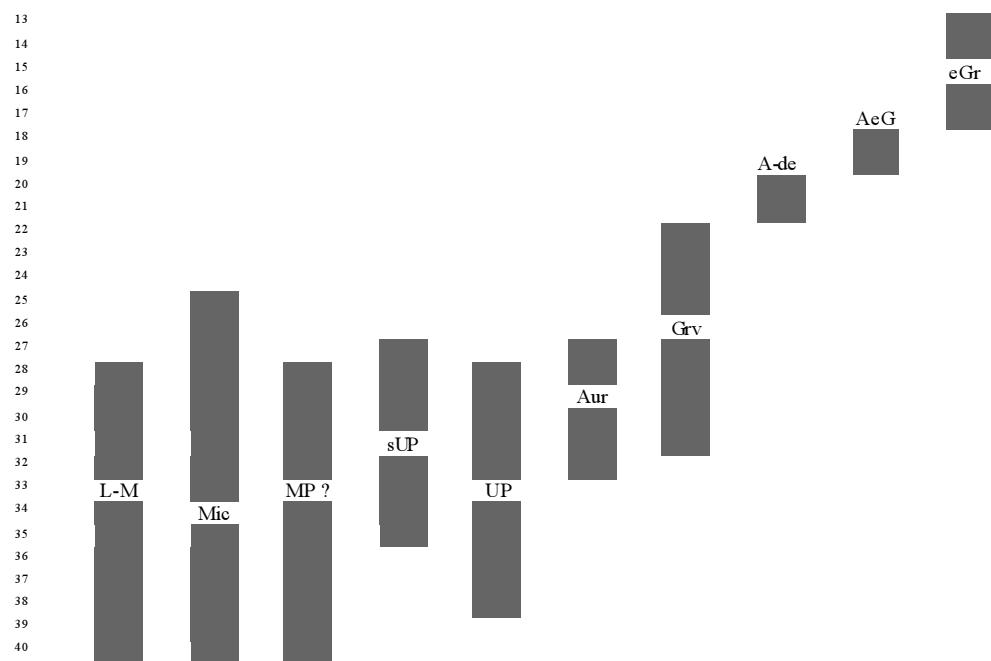

Табл. 1 Основні тенденції індустрійного розмаїття між 40 та 13 ТР: L-M – левалуамустьє, Mic – мікок, MP? – середній палеоліт (?), sUP – симбіотичний верхній палеоліт, UP – верхній палеоліт, Aur – оріньяк, Grv – гравет, A-de – оріньякоїдні індустрії, AeG – оріньякоїдний епігравет, eGr – епігравет.

(табл. 1). Є певні підстави припускати тривале переживання середньопалеолітичних індустрій на півдні країни – аж до 26-25 ТР, а можливо й пізніше.

Період між 40-22 ТР характеризується принципово подібною стратегією освоєння територій, як і впродовж попередніх періодів: області з мозаїчними ландшафтами і первинними виходами кам'яної сировини, виявляються найбільш стабільно заселеними. Проте, десь з 32 ТР розпочався процес поступової колонізації відкритих ландшафтів з менш передбачуваними біоресурсами і відсутніми первинними покладами сировини. Істотне зрушення сталося між 22-18 ТР, коли населення сконцентрувалося в зоні степу і, схоже, полішило гірські ареали.

Стратегія колонізації території різко змінилася після 18 ТР. З цього часу територія України була заселена постійно, стабільно і безперервно.

Процес залюднення не демонструє ніяких археологічно видимих обмежень, обумовлених особливостями ландшафтів, кількістю і якістю біологічних та мінеральних ресурсів. Зміни у способі освоєння території видаються ще суттєвішими, якщо взяти до уваги переважання в цьому періоді тундро-степового ландшафту. Після 13 ТР стратегія заселення залишається аналогічною, але слід зазначити більшу концентрацію населення на північному заході країни.

¹ Автори статті по різному оцінюють датування і культурну принадлежність нижнього шару Сирені I, який, за І.В. Сапожниковим, відноситься до середнього рівня середньої пори верхнього палеоліту (блізько 22-20 ТР), а в індустріальному сенсі – до епіоріньяку [Сапожников 2005].

ЛІТЕРАТУРА

Анисюткин Н.К. Мустєрская эпоха на Юго-Западе Русской равнины. СПб.: Европейский Дом, 2001.

Анисюткин Н.К. Палеолитическая стоянка Стинка I и проблема перехода от среднего к верхнему палеолиту на Юго-Западе Восточной Европы. СПб.: ТКБАЭ ИИМК РАН, 2005.

Веклич М.Ф. Комплексный палеогеографический метод и рекомендации по

составлению литолого-фаціальных и палеогеографических карт. – К.: Наук. думка, 1989.

Веклич М.Ф., Сиренко Н.А., Адаменко О.М. и др. Палеогеографические этапы и детальная стратиграфическая схема плеистоцені України. – К.: Наук. думка, 1984.

Веклич М.Ф., Сиренко Н.А., Матвієшина Ж.Н., Мельничук І.В., Герасименко Н.П., Передерий В.І., Турло С.І. и др.

Стратиграфическая схема четвертичных отложений Украины. – К.: Наукова думка, 1993.

Герасименко Н.П. Розвиток ландшафтів четвертинного періоду на території України. Автореф. док. дис. – К.: ІГ НАНУ, 2004. (в табл. – рис. 1)

Гладилин В.Н., Ситливый В.И. Ашель Центральной Европы. – К.: Наук. думка, 1990.

Горецкий Г.И., Иванова И.К. (ред.) Молодово I: уникальное мустерьское поселение на Среднем Днестре. – М.: Наука, 1982.

Горецкий Г.И., Цейтлин С.М. (ред.) Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV на Среднем Днестре. – М.: Наука, 1977.

Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К.: Наук. думка, 1989.

Зализняк Л.Л. Передісторія України X–V тис. до н.е. – К.: Бібл. Українця, 1998.

Зализняк Л.Л., Беленко М.М., Озеров П.І. Стоянка Вись та її місце у пізньому палеоліті України // Кам'яна доба України. – Вип. 11. – К.:Шлях, 2008. – С.59-74.

Колесник А.В. Средний палеолит Донбасса. – Донецк: Лебедь, 2003.

Колосов Ю.Г. Аккайская мустерьская культура. – К.: Наук. думка, 1986.

Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П. Ранний палеолит Крыма. – К.: Наук. думка, 1993.

Кулаковская Л.В. Мустерьские культуры Карпатского бассейна. – К.: Наук. думка, 1989.

Кухарчук Ю.В. Ашельский комплекс Житомирской стоянки.//Раннепалеолитические комплексы Евразии. – Новосибирск: Наука, 1992. – С.93-111.

Кухарчук Ю.В. Місцезнаходження доби палеоліту на Роменщині // Кам'яна доба України. – Вип.1. – К.: Шлях, 2002. – С.30-42.

Кухарчук Ю.В., Романчук О.М. Кущ палеолітичних памяток в районі м.Нетішіна // Збірка наук. праць. – Переяслав-Хмельницький. (У друці). – К.: Наук. думка, 1981. – С.32-41.

Лазуков Г.И. Территория СССР в конце плиоцена (эоплейстоцене) // Природа и древний человек (основные этапы развития природы, палеолитического человека и его культуры на территории СССР в плейстоцене). – М.: Мысль, 1981. – С.32-41.

Мельничук И.В. Палеоландшафти України в антропогені. – К.: Обрїї, 2004.

Пясецкий В.К. Мустерьский культурный слой палеолитического местонахождения Жорнов и некоторые вопросы стратиграфии палеолита // Российская археология. – № 3. – 1992. – С.113-126.

Пясецкий В.К. Среднеашельское местонахождение Меджибож // Vita Antiqua, № 3-4. – К., 2001. – 125-134.

Рековець Л.І. Меджибож – местонахождение териофауны и многослойная палеолитическая стоянка человека в Украине. – Вестник зоологии. – Вып.35(6). – 2001. – С.39-44.

Романчук О.М., Черняков И.Т. Ашельская стоянка Спивак I на Волыни // Карпатика. – № 34. – 2006. – С.4-19.

Рыжов С.Н., Матвіїшина Ж.Н., Пудовкина А.С., Левчук П.А. Стратиграфические и планиграфические исследования палеолитической стоянки Малый Раковец IV в Закарпатье // Vita Antiqua. – 2009. – № 7-8.

Сапожников И.В. Палеолит степей Нижнего Приднестровья. Часть I: Памятники нижнего и раннего этапа позднего палеолита. Одесса: Гермес, 1994.

Сапожников И.В. Большая Аккаржа: хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины / Кам'яна доба України. – Вип.3. – К.: Шлях, 2003.

Сапожников И.В. Еще раз о так называемой “крымской загадке”: поздний палеолит навеса Сюрень I. В: // Проблемы ранней поры верхнего палеолита Костенковско-Борщевского района и сопредельных территорий. – СПб.: Копи-Р, 2005. – С.177-196.

Сапожников И.В. Хронология, индустриальная последовательность и периодизация позднего палеолита юга Восточной Европы // Ранняя пора верхнего палеолита Евразии: общее и локальное. – СПб.: Нестор-История, 2006. – С.207-222.

Сиренко Н.А., Мельничук И.В., Турло С.И. Развитие исследований и реконструкция антропогенных палеоландшафтов на Украине // Развитие географической науки в Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1990. – С.50-63.

Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. – К.: Наук. думка, 1989.

Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. – Черновцы: Зелена Буковина, 2006.

Степанчук В.М., Ковалюх М.М., Ван дер Пліхт Й. Радіовуглецевий вік пізньоплейстоценових палеолітичних стоянок Криму // Кам'яна доба України – Вип.5. – К.: Шлях, 2004. – С.34-61.

Степанчук В.Н., Сапожников И.В. Палеолит Балкан и Северного Причерноморья: взаимодействие или независимое сосуществование? // Terra cognoscibilis: культурное пространство между Балканами и Великой Степью в эпоху камня – бронзы. – Одесса, 2010. – С.9-37.

Степанчук В.М., Рижов С.М., Матвіїшина Ж.М., Кармазиненко С.П. Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті // Кам'яна доба України. – Вип.11. – К.: Шлях, 2009. – С.25-40.

Ситник О.С. Середній палеоліт Поділля. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Кріп'якевича НАН України, 2000.

Усик В.І., Кулаковська Л.В., Монігал К., Герасименко Н.П., Матвіїшина Ж.М., Кононенко О.М., Ковалюх М.М. Верхній палеоліт Закарпаття // Кам'яна доба України. – Вип.5. – К.: Шлях, 2004. – С.99-111.

Чабай В.П. Средний палеолит Крыма. – К.: Шлях, 2004.

Черныш А.П. (ред.). Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век). – К.: Наук. думка, 1987.

Черныш А.П. Эталонная многослойная стоянки Молодово V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молодове V: люди каменного века и окружающая среда. – М.: Наука, 1987а. – С.7-93.

Andel van T.H., Tzedakis C. European Palaeolithic landscapes: 140,000-30,000 years ago – a summary. In: O. Bar-Yosef, L.L. Cavalli-Sforza, R.J. March, M. Piperno (eds.) The Lower and Middle Palaeolithic, Forli, 1996. – P.191-204.

Chirica V., Borziac Il. Gisements du Paléolithique inférieur et moyen entre le Dniestr et la Tisza – Iași, 2005.

Demidenko Y., Otte M. Siuren-I (Crimea) in the context of a European Aurignacian // Prehistoire Européenne. – Vol.16-17. – P.133-146.

Djindjian Fr., Sapozhnikov I., Stepanchuk V., Sapozhnikova G. Upper Palaeolithic Chronology, Cultural Facies and Economic Complexes of the Northern Black Sea Area. In: J.L. Sanchidrián Torti, A.M. Márquez Alcántara, J.M. Fullola i Pericot (eds.) Cuenca mediterranea durante el Paleolítico Superior 38.000-10.000 anés. – Nerja, 2006. – P.46-59.

Gozhik P., Matviishina Zh., Shelkoplyas V., Palienko V., Rekovets L., Gerasimenko N., Korniets N. The Upper and Middle Pleistocene of Ukraine // International Union for Quaternary research. INQUA Commission of Stratigraphy SU. – К., 2001. – 3-37.

Haesaerts P., Borziak Il., Chirica V., Damblon F., Koulakovska L., van der Plicht J. The East Carpathian loess record: a reference for the middle and late pleniglacial stratigraphy in central Europe // Quaternaire. – Vol.14. - №3. – 163-188.

Haesaerts P., Koulakovska L. La sequence pedosedimentaire de Korolevo (Ukraine Transcarpatique): contexte chronostratigraphique et chronologique // Европейский средний палеолит. – К: Шлях, 2006. – С.21-37.

Iakovleva L., Djindjian Fr. Le site Paléolithique de Gontsy (Ukraine) at les sites à cabanes en os de Mammouths du Paléolithique supérieur recent d'Europe oriental. – К., 2005.

Krotova O. Chronostratigraphie du Paléolithique supérieur des steppes d'Azov et de la mer Noire. In: PALEO-Supplement // Actes du Colloque de Miscolc. – Bordeaux, 1995. – P.227-233.

Levkovskaya G., Haesaerts P., Adamenko O. End of Matuyama and beginning of Brunhes epochs in Korolevo-1 geoarcheological region (Transcarpathia): isotope chronology and paleogeography of sediments and Palaeolithic layer VII // Early Paleolithic of Eurasia: New discoveries. – Rostov-on-Don, 2008. – P.119-121.

Marks A.E., Monigal K. The Middle to Upper Palaeolithic Interface in Crimea at Buran-Kaya III // Neanderthals and modern humans – discussing the transition: Central and Eastern Europe from 50 000 – 30 000 B.P. (eds. J. Orschiedt, G.-Ch.Weniger). – Mettmann, 2000. – P.212-226.

Rekovets L., Chepalyga A., Povodyrenko V. Geology and mammalian fauna of the Middle Pleistocene site Medzhybozh, Ukraine // Quaternary International. – Vol.160 – 2007. – P.70-80.

Shackleton, N.J., Opdyke, N.D. Oxygen isotope and palaeomagnetic stratigraphy of equatorial Pacific core V28-238: oxygen isotope temperatures and ice volumes on a 105 and 106 year scale // Quaternary Research. – 3. – 1973. – P.39-55.

Sapozhnikov I. A Chronostratigraphic Basis for General and Regional Subdivisions of the Eurasian Upper Paleolithic // Archeology, Ethnography and Anthropology of Eurasia. – №.3. – P.2-11.

Stepanchuk V. The archaic to true Upper Paleolithic interface: the case of Mira in the Middle Dnieper area // European Prehistory. – Vol.3(1) / - 2005. P.23-41.

Stepanchuk V., Cohen V. Kremenician, Middle to Upper Palaeolithic transitional industry in the Western Ukraine // Préhistoire Européenne. – Vol.16-17. – P.75-100.

Stepanchuk V.N., Sapozhnikov I.V., Gladkikh M.I., Ryzhov S.N. Ukrainian Upper Palaeolithic between 40/10.000 BP: Current insights into environmental-climatic changes and cultural development // Le concept de territoires dans le Paléolithique supérieur européen. – BAR International Series. – Vol.1938 – Oxford, 2009. – P.63-74.

Stepanchuk V.N., Sapozhnykov I.V.

**NATURE AND MAN IN THE MIDDLE AND UPPER PLEISTOCENE OF UKRAINE:
THE MAIN TRENDS OF PEOPLING AND CULTURAL DYNAMIC**

Paper deals with the most important regularities and shifts of cultural development and patterns of peopling and colonization of the territory of modern Ukraine in course of Middle and Upper Pleistocene. Evidence of Palaeolithic occupations currently is dated to OIS 13, 11, 7 - 2. For the first of these periods presence of population is reported for Ukrainian Transcarpathia, west of Carpathian arc. First reliable evidence of human presence at the terrains east of Carpathian arc is dated to OIS 11. Since OIS 7 till the very end of the Pleistocene, territory of Ukraine demonstrates repetitive affluxes and refluxes of population. Since OIS 5e pattern of peopling is characterized by presence of permanently peopled core areas in extreme south and west of the country, where the most rich and predictable biological and mineral resources were concentrated in zone of mosaic landscapes of low mountains and elevations. Starting from somewhere ca. 32 ky BP the process of gradual colonization of open landscapes was begun. Essential shift had occurred between 22-20 ky BP, when population for the first time was concentrated in zone of open steppe. Strategy of colonization of the territory abruptly changed after 18 ky BP; since this moment territory of Ukraine was everywhere occupied permanently, stable, and continuously.

	палаеомагнітна шкала	KIC колонка V28-238	альпійська схема	Стратиграфічні горизонти позальдовикової зони		
				за Векличем, 1989	за Gozhik et al. 2001	за Герасименко, 2004
плеистоцен	епоха Брюнес	1 post Würm	голоцен	голоцен	голоцен	голоцен
				причорноморський	причорноморський	причорноморський
				дофінівський бузький	дофінівський бузький	дофінівський бузький
				вітачівський	вітачівський	вітачівський
				удайський	удайський	удайський
				прилуцький	прилуцький	прилуцький
				тясминський	тясминський	тясминський
				кайдацький	кайдацький	кайдацький
				дніпровський	дніпровський	
					потягайлівський	
					орельський	
		Mindel-Riss	завадівський	потягайлівський	завадівський	
				орельський		
				завадівський		
		Mindel II	тілігульський	тілігульський	тілігульський	
		Mindel I-II	лубенський	лубенський	лубенський	
		Mindel I	сульський	сульський		
			мартоношський	мартоношський	сульський	
		Günz-Mindel	мартоношський	мартоношський	мартоношський	

Рис. 1. Кореляція стратиграфічних схем еоплеистоцену – плеистоцену (за М.Ф. Векличем, П.Ф. Гожиком, А.Б. Богуцьким, Н.П. Герасименко та ін.).

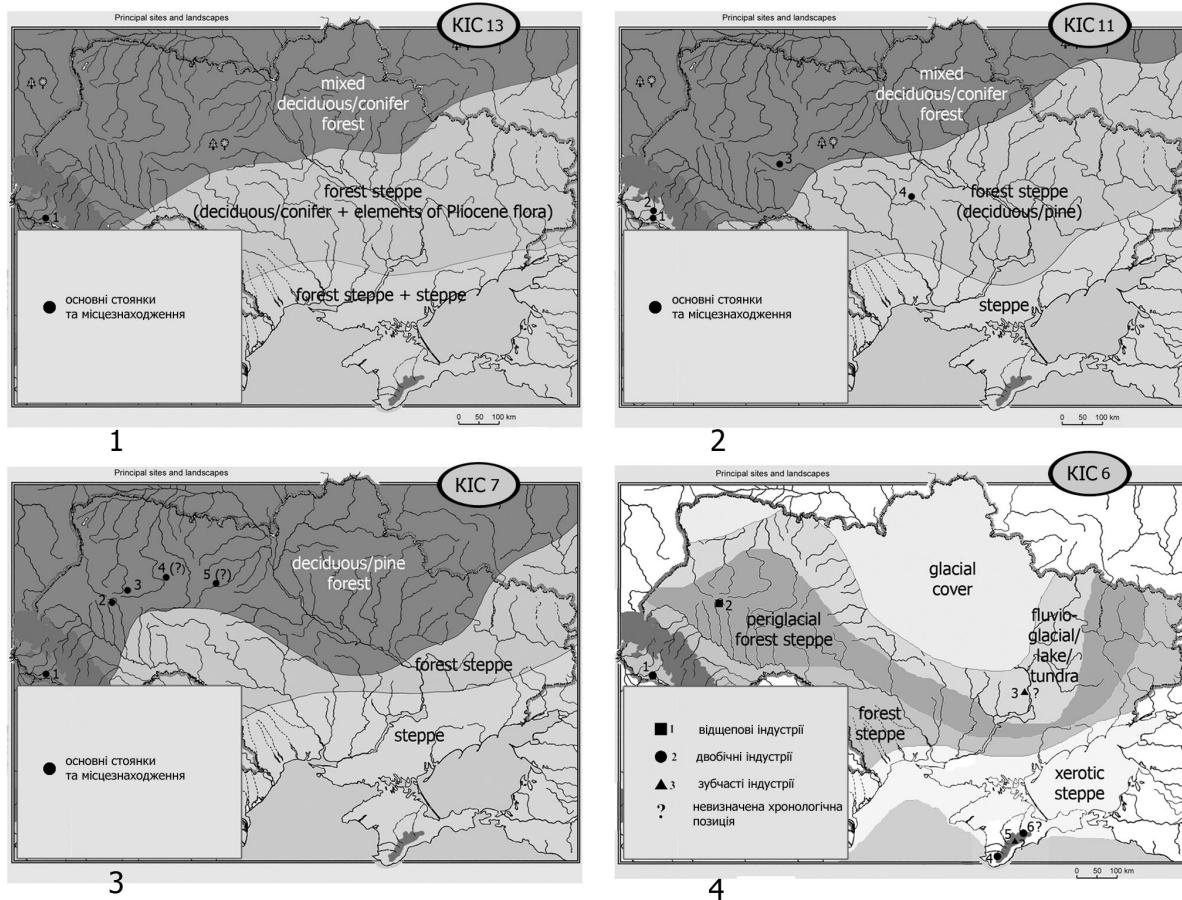

Рис. 2. Палеоландшафти України періодів KIC 13, 11, 7-6 з основними пам'ятками.
(Палеогеографічні реконструкції наведені за: карти 1-3 (Мельничук 2004); карта 4 (Сиренко и др. 1990); вигляд річкових систем сучасний).

1. KIC 13: 1 – Королеве I.
2. KIC 11: 1 – Королеве I, культурно-хронологічний комплекс culture-chronological unit (далі – кхк) V; 2 – Великий Глибочок I: III-B; 3 – Круглик; 4 – Шари I-III; 5 – Киїк-Коба: VI; 6 – Заскельна IX.
3. KIC 7: 1 – Королеве I, кхк V; 2 – Великий Глибочок I: III-B; 3 – Круглик; 4 – Шари I-III; 5 – VI; 6 – Заскельна IX.
4. KIC 6: 1 – Королеве I, кхк V; 2 – Великий Глибочок I: III-B; 3 – Круглик; 4 – Шари I-III; 5 – Киїк-Коба: VI; 6 – Заскельна IX.

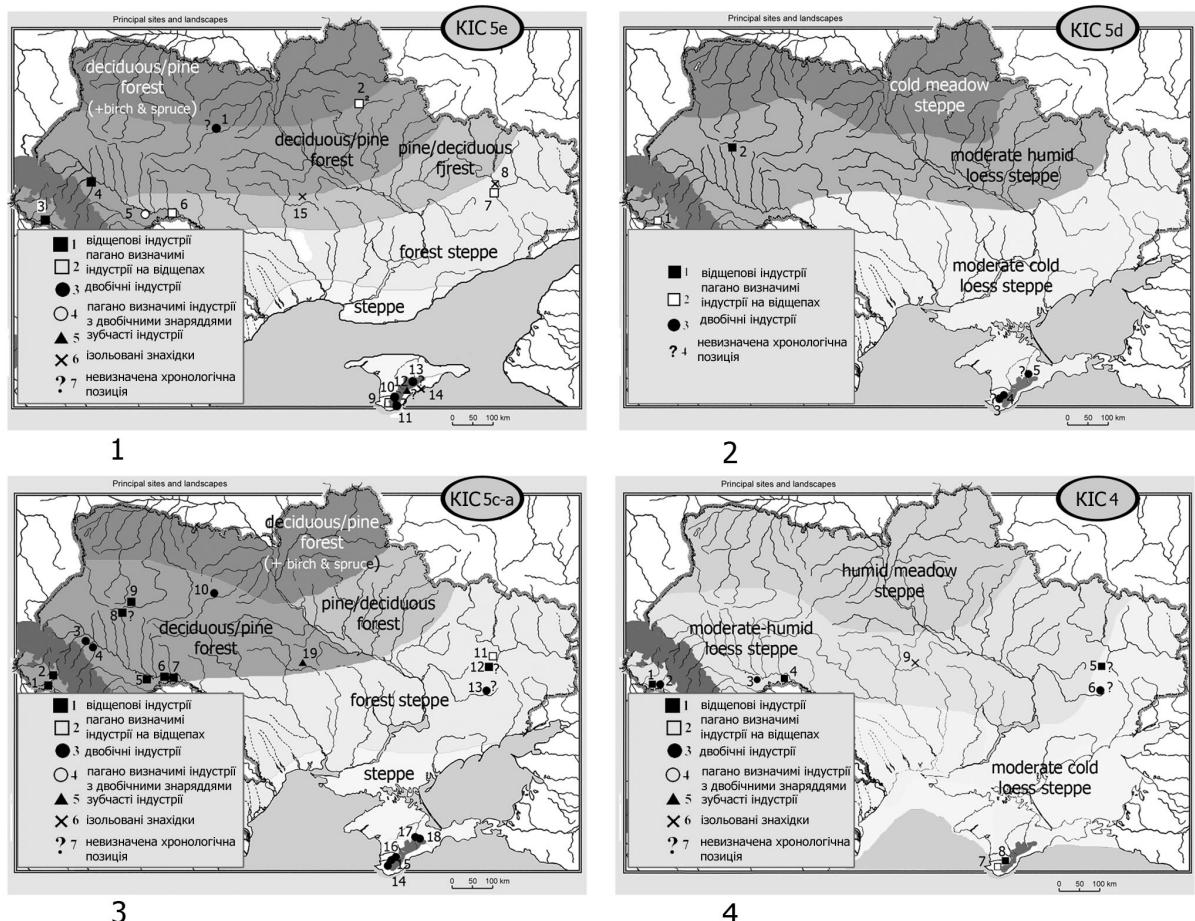

Рис. 3. Палеоландшафти України періодів КІС 5-4 з основними пам'ятками. (Палеогеографічні реконструкції наведені за: карти 1-4 (Сиренко и др. 1990); береги морів: карта 1 (Лазуков 1981), карта 4 (Andel, Tzedakis 1996); вигляд річкових систем сучасний).

1. KIC 5e: 1 – Житомирська: ашельський комплекс; 2 – Муховець; 3 – Королеве I: IV-a; 4 – Єзупіль: III; 5 – Кетроси: алювій; 6 – Кормань IV: алювій; 7 – Білокузьминівка; 8 – Корній Яр; 9 – ГАБО: алювій; 10 – Кабазі II: V/3-VI/17; 11 – Шари: I-III; 12 – Киїк-Коба: VI; 13 – Заскельна IX; 14 – Новий Світ; 15 – Нечаєве III.

2. KIC 5d: 1 – Королеве I: IV; 2 – Пронятин; 3 – ГАБО: 2; 4 – Кабазі II: III; 5 – Заскельна I: VII и VI.

3. KIC 5c-a: 1 – Королеве I: III; 2 – Малий Раковець IV; 3 – Колодіїв; 4 – Єзупіль: II; 5 – Кетроси: основний шар; 6 – Молодове I: 12-11б; 7 – Молодове I: I, IV, III; 8 – Пронятин; 9 – Буглів I: II; 10 – Житомирська: мустерьський комплекс; 11 – Білокузьминівка; 12 – Курдюмівка; 13 – Антонівка I; 14 – ГАБО: 2, 1; 15 – Старосілля: 4; 16 – Кабазі II: III; 17 – Заскельна I: VII и VI; 18 – Заскельна VI (Колосовська): V и IV; 19 – Нечаєве, Маслове.

4. KIC 4: 1 – Королеве I: II; 2 – Королеве I: II та I; 3 – Стінка I: нижній шар; 4 – Молодове I: II и I; 5 – Курдюмівка: удайський комплекс; 6 – Антонівка II; 7 – Старосілля: 3; 8 – Кабазі II: IIА; 9 – Нечеаєве, Маслове.

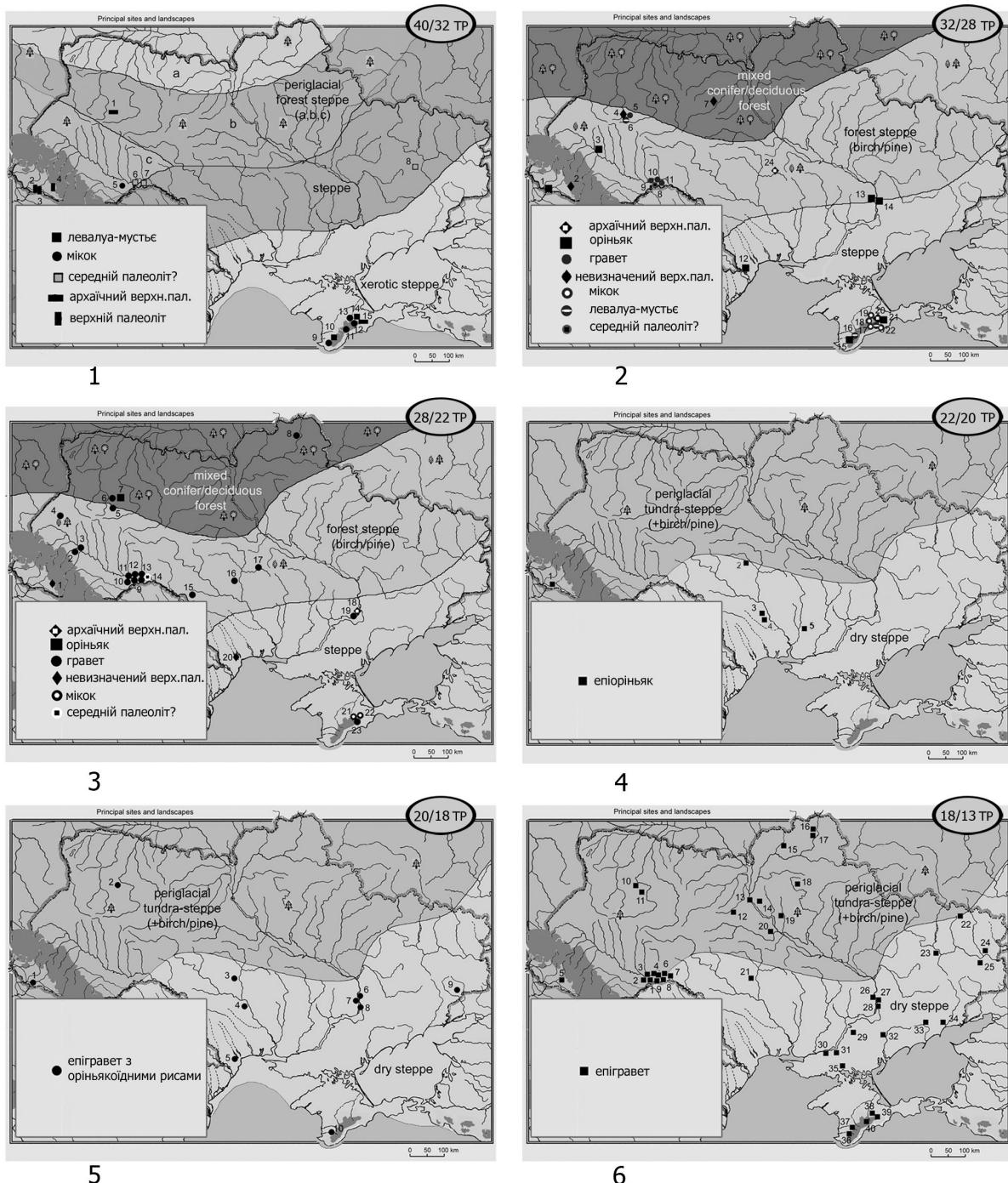

Рис. 4. Палеоландшафти України періодів KIC 3-2 з основними пам'ятками (Палеогеографічні реконструкції наведені за: карти 1-6 (Мельничук 2004); вигляд річкових систем сучасний).

1. 40–32 ТР. *Архаїчний верхній палеоліт*: 1 – Куличівка: IV, III; 15 – Буран-Кая: IIIС – ?; *Верхній палеоліт* 2: – Королеве I: Ia; 3 – Королеве II: II; Сокирниця; *Мікок*: 5 – Стінка I: верхній слой; 9 – Старосілля: I; 11 – Киїк-Коба: IV; 12 – Пролом I: II; 13 – Заскельна VI (Колосовська): IIIa, III;

Левалуа-мустєс: 10 – Кабазі II: ПА/1-II/A1; 14 – Альошин Грот: II; МР ?: 6 – Молодове V: 10a, 10b; 7 – Кормань IV: 10; 8 – Білокузьминівка. (Див. наступну сторінку).

2. 32–28 ТР. *Архаїчний верхній палеоліт*: 2 – Шаян I: II; 4 – Жорнів: 1; 20 – Буран-Кая: IIIС; 24 – Вись; *Оріньяк*: 1 – Берегове I; 3 – Міжгірці: нижній шар; 12 – Зелений Хутір: I і II; 13 – Ненаситець III; 14 – Ворона III: нижній шар; 15 – Сюрень I: FA-1-FB2, GA-GB2; 21 – Буран-Кая III: 6/5-3; *Гравет*: 5 – Жорнів: 2a; 9 – Молодове I: 3; 10 – Молодове V: 10, 9; 11 – Оселівка: 3, 2; *Невизначений верхній палеоліт*: 7 – Радомишль; *Міок*: 17 – Пролом I: I; 18 – Заскельна V: II, I; 19 – Заскельна VI (Колосовська): II; 22 – Буран-Кая: В1; *Левалуа-мустєс*: 6 – Жорнів: 2; 16 – Кабазі II: II/1a; 23 – Альошин Грот: I; *Середній палеоліт* – ?: 8 – Кормань IV: 10, 9 – ?

3. 28–22 ТР. *Архаїчний верхній палеоліт*: 2 – Шаян I: II; 18 – Міра: I; *Оріньяк*: 7 – Іваничі; *Гравет*: 2 – Галич I: I; 3 – Межигірці: середній шар; 4 – Львів VII: нижній шар; 5 – Куличівка: I; 6 – Липа I; 8 – Пушкарі I; 9 – Вороновиця: нижній шар; 10 – Оселівка I: 3, 2; 11 – Бабин I: 2, 1; 12 – Молодове V: 7, 6; 13 – Кормань IV: 7; 15 – Ліски; 16 – Володимирівка: VIII, VII; 17 – Троянове 4; 19 – Міра: II/2; 23 – Буран-Кая III: 6/2; *Невизначений верхній палеоліт*: 1 – Молочний Камінь; 20 – Іллінка; *Міок*: 21 – Пролом II: II, I; 22 – Заскельна VI (Колосовська): I; *Середній палеоліт* – ?: 14 – Кормань IV: 10, 9 – ?

4. 22–20 ТР. *Епіоріньяк*: 1 – Берегове I; 2 5 – Гордашівка I; 3 7 – Івашкове VI; 4 8 – Анетівка I; 5 9 – Сагайдак I: нижній шар.

5. 20–18 ТР. *Епігравет з оріньякоїдними рисами*: 1 – Шаян I: I – ?; 2 – Липа VI: V; 3 – Володимирівка: V; 4 – Анітовка II; 5 – Велика Аккаржа; 6 – Ворона III: верхній шар; 7 – Кайстрова Балка VI; 8 – Осокорівка I: IV – ?; 9 – Амвросіївка; 10 – Сюрень I: середній шар. 12 – Володимирівка: VI (?).

6. 18–13 ТР. *Епігравет*: 1 – Атаки I: 4-2; 2 – Бабин I: 3; 3 – Врублевці: верхній шар; 4 – Молодове I: 2-0; Молодове V: 1-5; 5 - Шаян I: I – ?; 6 – Оселівка I: 1; 7 – Оселівка III; 8 – Вороновиця: верхній шар; 9 – Кормань IV: 5-1, A; 10 – Липа VI: 1-4; 11 – Бармаки; 12 – Фастів; 13 – Кирилівська; 14 – Семенівка I і II; 15 – Мізин; 16 – Чулатове; Новгород-Сіверський; 17 – Погон; 18 – Гінці; 19 – Добранічівка; 20 – Межирічи; 21 – Володимирівка: IV-I; 22 – Ями; 23 – Минівський Яр; 24 – Рогалик VII; 25 – Говоруха; 26 – Кайстрова Балка IV; 27 – Дубова Балка; Підпоріжний; 28 – Осокорівка I: IV, III-в; 29 – Дмитріївка: верхній шар; 30 – Сомова Балка; 31 – Любимівка I; 32 – Каштаєва Балка; 33 – Янісоль; 34 – Федорівка; 35 – Нововолодимирівка II; 36 – Грот Скелястий: VII-IV; 37 – Сюрень I: верхній шар; 38 – Вишнене II: A, B, V; 39 – Буран-Кая III: 4; 40 – Аджі-Коба: верхній шар.

Пазинич В.Г.

СЕРЕДНЬОАНТРОПОГЕНОВИЙ ОЗЕРНИЙ ЕТАП БАСЕЙНУ ДНІПРА

Чередування алювіальних та потужних озерних відкладів у басейні Дніпра, з одного боку, вказує на періодичність зміни річкових етапів на озерні. З іншого боку, велика потужність озерних відкладів (до 30 м), свідчить про тривалість останніх. TL та C^{14} датування окреслюють час існування озер у басейні Дніпра в інтервалі 450-20 тис. років BP. За цей час озера змінювали свої розміри та конфігурацію, що свою чергою впливало на структуру розселення первісної людини. Іншим важливим чинником, який миттєво та докорінно змінював умови проживання, були прориви гребель та нищівні катастрофічні повені, якими завершилися триvali etapi evoľučijного розвитку ландшафтів та заселення долини Дніпра.

Палеореконструкції басейну Дніпра М. Веклича.

Продовження теми катастроф в басейні Дніпра (Пазинич 2008) доцільно розпочати з розгляду історії Дніпра починаючи з часу його зародження. Найбільш завершеним дослідженням цієї проблеми є реконструкції з “Атласу природних умов та натуральних ресурсів Української РСР” (Веклич, 1976). З його реконструкцій видно, що басейн Дніпра почав формуватися близько 10 млн. р.т., відразу після трансгресії палеоген-неогенового моря (Берегівський час). Але зв’язок із Чорним морем на той час існував тільки у пониззі сучасного Дніпра, де річки Самара, Орель, Кільчень та Конка утворили автономний басейн. З перервами, викликаними переходом Дніпра на озерний режим, цей басейн існує й досі, але вже як складова єдиного басейну. Решта ж території басейну, скоріш за все, представляла собою мілководне залишкове озеро, в якому існувала рівновага між атмосферними опадами, випаровуванням та підземним стоком. За таких умов на формування проходу до Чорного моря просто не вистачало водних ресурсів. У звичному ж для нас вигляді Дніпро постає тільки у Прилуцький час, тобто усього близько 70 тис. р.т. Така довга історія становлення басейну Дніпра має свої причини, аналізу яких і присвячена дана публікація.

Дніпро на початку антропогену. У ранньому антропогені на місці Дніпра існувала гідромережа, яка включала в себе всі його сучасні елементи, за винятком басейну Прип’яті (рис.1). У середній течії тогочасна головна артерія, на відрізку від г. Пивихи і до Орелі, оминала з північного сходу кристалічний масив (рис.2) і

Pazynych V.G.

THE LACUSTRINE STAGES IN DNIPRO-RIVER QUATERNARY HISTORY

далі текла у бік Самари та Чорного моря прадолиною “Протовча” (на рис.2. положення прадолини оконтурене білою лінією).

Положення прадолини засвідчують дані геологічної зйомки (рис.3), з матеріалів якої видно, що зі споду четвертинної товщі лежить верства алювію, який перекритий озерними відкладами (Причина та інш. 1963). Послідовність літологогенетичної зміни вказує на те, що у певний час (400ч500 тис. р.т.) зв’язок Дніпра з Чорним морем внаслідок якоїсь події був заблокований, і в долині Дніпра утворилося озеро.

Середньоантропогеновий (озерний) етап. За даними геологічної зйомки (рис.3), озерні відклади грубістю 10-30 м (IQ_1^3) перекривають алювіальні відклади раннього антропогену (aIQ_1^2) та залягають на висотах більше ніж 140 метрів. Оскільки рівень заплави, тоді і зараз, становить 60-70 м, то висота греблі, яка виникла в пригирловій ділянці Псла, була не меншою за 80 м (на рис.4 гребля показана темною смугою з цифрою 1). Озеро, що утворилося за цією греблею існувало понад 400 тис. років. Площа озера була близькою до площині Чорного моря.

Крім згаданої ділянки озерні відклади зафіксовані в звітах з геологічної зйомки долини Дніпра від Ворскли до Березини, а також в узагальнюючих працях (Ромоданова 1964; Мандер 1975; Горецкий 1970) та роботах багатьох інших дослідників. Озеро затопило значну частину басейну Дніпра. Починалося воно від гирла Псла і займало басейни Прип’яті, Десни, Сожу та Сейму. На північному заході ним була зайнята уся південно-східна частина Білорусі.

Дослідження післяльодовикових озер в басейні Дніпра у 1878 році започаткував В. Докучаєв

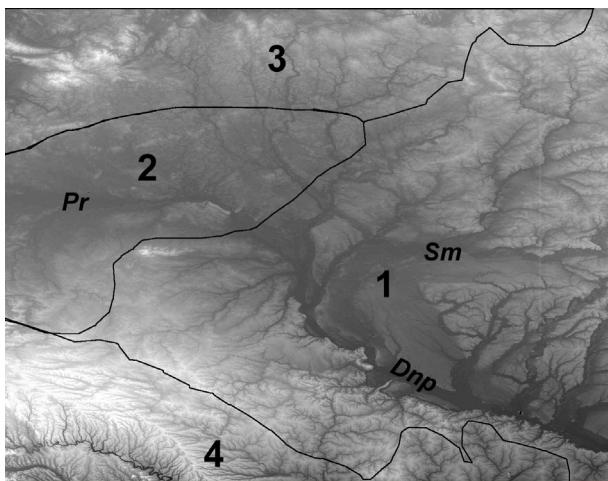

Рис.1. Схема розміщення басейнів: Дніпра (1), Прип'яті (2), Балтійського (3) та Чорного (4) морів на початок Дніпровського періоду (*Dnp* - Дніпро; *Pr* - Прип'ять; *Sm* - Сейм).

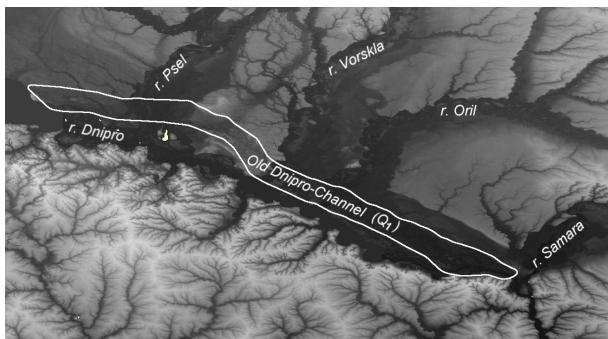

Рис.2. Положення долини Дніпра на початку антропогенового періоду.

(1878). Виходячи з наявності алювіальних та озерних відкладів, він висунув концепцію формування Дніпра внаслідок проривів постгляціальних озер. У більш широкому масштабі проблему виникнення польоводикових озер у пізньому антропогені дослідив Д. Квасов (1975). Він показав, що на півночі Європи існувала значна кількість післяльводикових озер, частину з яких він відніс до внутрішніх морів.

За своїми розмірами озеро, що існувало в басейні Дніпра, також може бути віднесене до розряду внутрішніх морів. При визначені його меж ми виходили з того, що рівень води не перевищував позначки 150 м. Але за оцінками інших дослідників (Кошик та ін. 1987), контур поширення озерних валунних суглинків на правому березі Дніпра проведений значно західніше (близько 30 км), у порівнянні з контуром, зазначеним на рис.4. Така інтерпретація дозволяє говорити вже про рівень води в озері на позначці близько 160 м. Тоді межі озера значно

посуваються на південь, долинами правих приток Прип'яті,¹ та на північний схід.

TL-датування озерних відкладів (Христофрова, Шовкопляс 1980, 1987) показали, що на Правобережжі найдавніші з них мають вік 480 ± 52 тис. р., а наймолодші – 60 ± 8 тис. р. В районі Канева вік зразків озерних відкладів становив 320-360 тис. р. У долині Десни, біля с. Полуботки – 320 тис. р. C^{14} -датування зразків з району Канева, зроблені С. Морозом (1996), показали, що вік озерних відкладів становить усього 40-50 тис. р. Таким чином, датування озерних відкладів у басейні Дніпра дозволяють говорити про тривалий час озерного режиму.

У часи Риського зледеніння озерний режим зберігався тільки в південно-східній частині озера, оскільки межа льодовика проходила південніше кордону Білорусі. Уздовж краю льодовика внаслідок вичавлювання з під нього пластичних мас утворилися кінцево-моренні пасма, перебіг яких показано на картах Д.Соболєва (1932) та С.Яковлєва (1955). З настанням теплого періоду їхнє положення визначило стік талої води у західному напрямку. А вони стали тим орографічним бар'єром, який розділив колись єдине озеро на дві автономні водойми. У північно-західній частині сформувалося післяльводикове озеро в межах Білорусі (на рис.4 гребля відмічена цифрою 2), а в середній течії Дніпра виникло озеро зі своєю власною гідромережею, яка включала всі сучасні притоки цього відрізу Дніпра. Рівень води в ньому був відносно стабільним і визначався балансом між атмосферними опадами, випаровуванням та підземним стоком. Не виключено, що час від часу до нього, з настанням короткотривалих потеплінь, надходили води з північно-західної ділянки озера.

У даній схемі формування кінцевої морени ми виходимо з того, що льодовик не нагортав її, а видавлював перед краєм пластичну масу гірських порід. Те що кінцева морена будувалася з пластичної маси, можна спостерігати на прикладі Північної Америки. Так, на рис.5А показано об'ємну модель Вісконсінської (Вюрмської) кінцевої морени південніше оз.Мічіган (M). З зображення видно, що це є нагромадження колись плинної маси, яка вичавлювалася вагою льодовика і насищена талою водою стікала до долини р.Miccicіpi. З таненням льодовика за пасом виникло велетенське озеро, прорив якого стався близько 9 тис. р.т., через долину річки Св. Лаврентія. На місці цього озера сьогодні розташовані Великі озера (Пазинич 2007).

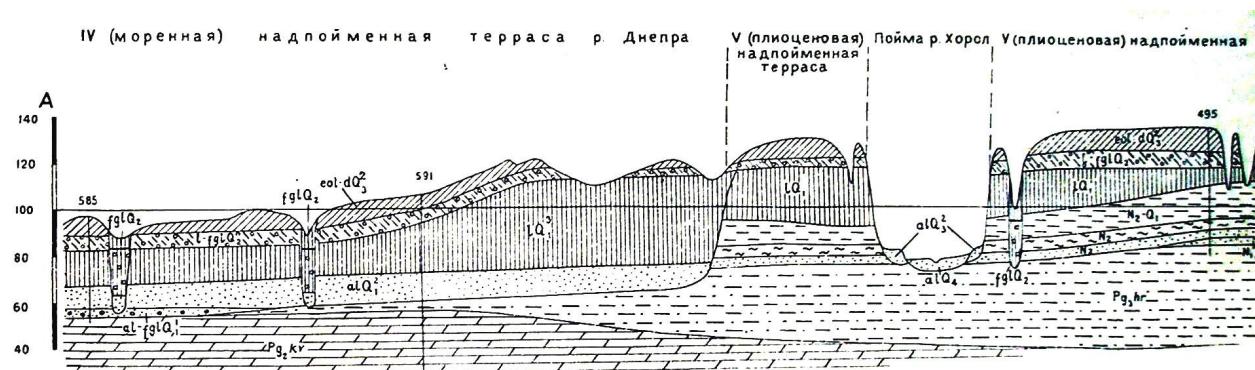

Рис.3. Фрагмент геологого-геоморфологічного профілю від м. Глобино до м. Миргорода (Причина та інш. 1963).

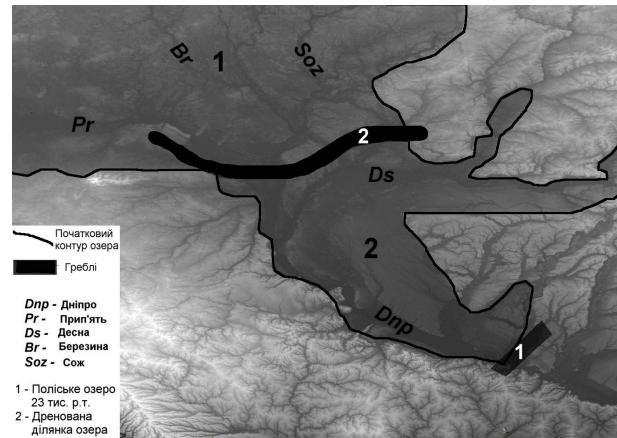

Рис.4. Динаміка змін контурів озер у середньому та верхньому антропогені
Dnpr - Дніпро; **Br** - Березина; **Ds** - Десна;
Pr - Прип'ять; **Soz** - Сож; 1+2 –
 початковий контур Поліського озера; 1 –
 Поліське озеро блоковане кінцевою
 мореною Дніпровського періоду; 2 –

Вивчення цифрової висотної моделі басейну Дніпра (рис.5В), дає підстави припускати, що на межиріччі Дніпра, Десни та Сожу все ж таки збереглися залишки кінцевої морени. Ця територія представлена гофрованою, хвилястою поверхнею. Її будова дозволяє припускати рух пластичних мас. На те, що тут колись знаходилося кінцевоморенне пасмо, вказують і згадані вище побудови Д.Соболєва та С.Яковleva, за якими, у цьому місці проходила межа кінцевої морени максимального зледеніння. На схід вона продовжується вздовж північного борту долини Сейму, а на захід простежується до Мозирської височини (див. рис.4).

Закінчився озерний етап у басейні Дніпра відносно недавно (Пазинич 2007). Розформування озер було поетапним і мало катастрофічний характер. За даними досліджень автора, перший прорив стався приблизно 23-22 тис. р.т., а другий – 13-12 тис. р.т. Обидва внесли значні зміни в

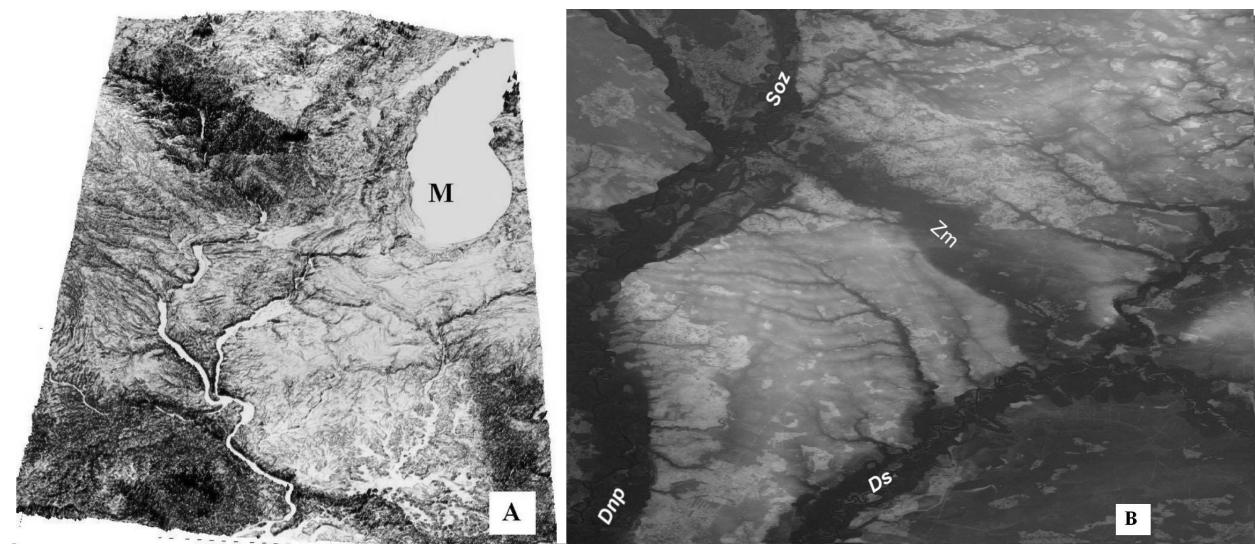

Рис.5. Об'ємні моделі Вісконсинської кінцевої морени та кінцевої морени на межиріччі Дніпра, Десни, Сожу та Замглай (**Zm**)

будову басейну та долини Дніпра і вплинули на структуру його заселення. Відносно останнього прориву цей аспект був детально проаналізований Л.Залізняком (2008). Ним було визначено крайню можливу дату прориву решток Поліського післяльодовикового озера – близько 12. тис. р.т.

Оскільки аналіз механізму прориву післяльодовикових озер у басейні Дніпра неможливий без застосування великої кількості різномірних даних, висвітлення його результатів у межах однієї статті неможливе. Тому ми зупинимося тут лише на такому важливому її аспекті, як проблема енергетики постгляціального періоду.

Енергетика льодовикових періодів. Розкриття причин польодовикових катастроф у басейні Дніпра пов’язане з оцінкою енергетики етапів льодовикових епох. Традиційно головним рушійним чинником льодовикових періодів вважається екзараційна та транспортуюча діяльність тіла льодовика. Але, якщо порівняти кінетичну енергію води та льоду, то можна дійти іншого висновку. Приймемо для порівняння швидкість руху води² – 1 м/с, а льоду³ – 50 м/рік. Після приведення їх до одного часового інтервалу, знаходимо співвідношення між кінетичною енергією води та льоду. Воно становить 397807718400. Навіть, якщо лід буде рухатися вдвічі швидше, то і в цьому випадку різниця залишається величезною. Тобто, навіть розрахунок, який базувався на нереально високій швидкості руху льоду і занижений швидкості руху води, показує, що головною рушійною силою льодовикових періодів є тала вода. Дія води підсилюється імпульсивністю потоків, яка виникає у зв’язку з початковою концентрацією талої води в озерах, які заповнюють замкнуті улоговини на різних гіпсометрических рівнях післяльодовикового рельєфу. З різних причин греблі озер прориваються і тоді відбувається раптове, імпульсне вивільнення енергії. Напрямок її дії керується існуючою гідромережею та геоструктурними елементами. Сконцентрованість у просторі та в часі значно підсилює руйнівну та транспортуючу здатність водних потоків.

У басейні Дніпра головним чинником, який визначив напрямок гідродинамічних ударів, був геоструктурний фактор – Дніпро-Донецька западина. Вона стала тим об’єктом, який зазнав неодноразових концентрованих ударів (рис.6). Орографія цієї частини континенту обумовила збір води та енергії з фронтальної зони льодовика(-ків) ширину понад 1500 км. Ширина ж ділянки,

яка зазнавала гідродинамічних ударів, не перевищувала 50 км, а під час передостаннього удару (23-22 тис. р.т) становила усього 20 км (рис.7). Цілком випадково головною його мішенню став схил Українського кристалічного масиву, в якому було прорубане нове русло Дніпра. Початкова точка удару знаходилася біля с. Таборище (тепер м. Світловодськ), де цим ударом був знесений виступ кристалічних порід (на профілі вони позначені хрестиками) висотою 40-50 м. Після цього положення долини Дніпра нижче с. Таборище стало абсолютно нелогічним, оскільки безпосередньо до кристалічних порід з заходу та сходу прилягають м’які потужні осадові верстви. Саме в них спочатку була сформована долина Дніпра (див. рис.2 та рис.3).

На відміну від катастрофічної повені 23-22 тис. р.т., остання повінь (13-12 тис. р.т.) мала значно менші масштаби. Її енергетичний потенціал визначався запасами енергії в залишках розташованого за Мозирською кінцевою мореною Поліського озера. Рівень води у ньому знаходився на позначці 140-145 м, при цьому перепад висот

Рис.6. Схема концентрації кінетичної енергії в басейні Дніпра з прильодовикою територією

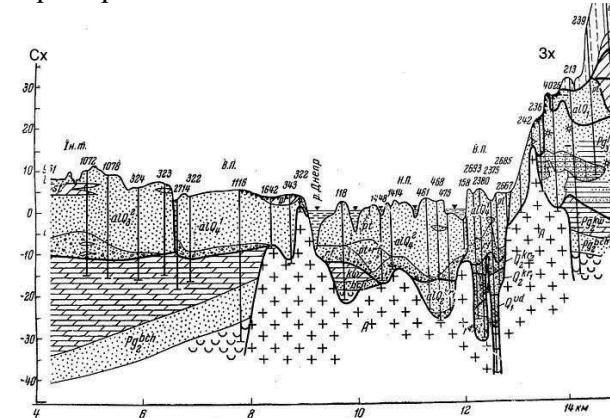

Рис.7. Геологічний розріз долини Дніпра в районі с. Таборище [Горецкий 1970].

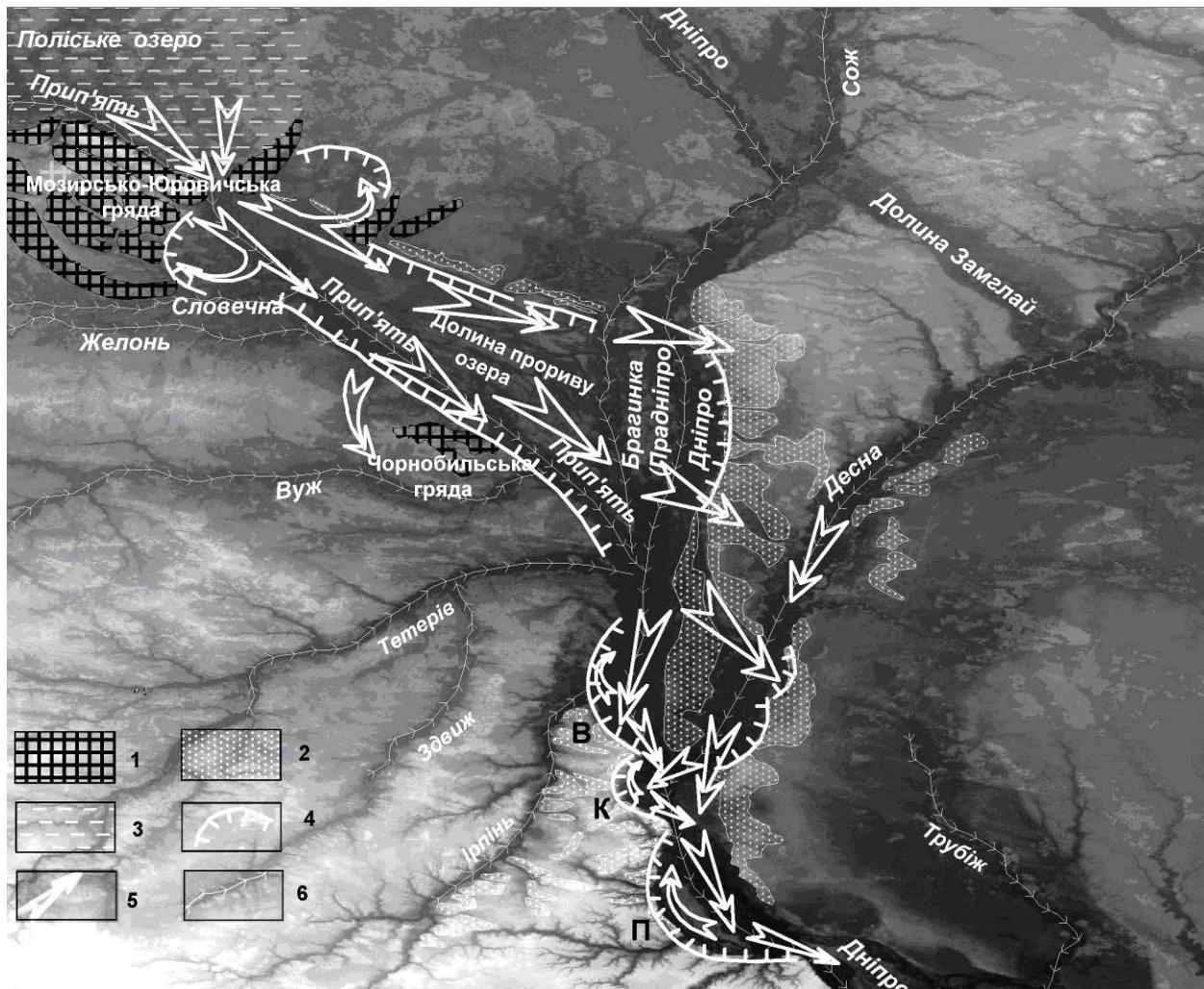

Рис.8. Схема напрямку потоків під час прориву решток Поліського озера:

1 – кінцеві морени; 2 – піщані масиви в місцях виходу потоку на вододільні ділянки; 3 – озеро; 4 – ділянки розмиву корінного берега; 6 – сучасна гідромережа. Амфітеатри: В – Вишгородський; К – Куренівський; П – Підгорецький.

по прямій до долини Дніпра становив приблизно 40-45 м. Порівняно з початковими розмірами Поліського озера, його площа була, як мініум, удесятеро меншою. На 10-20 м була також меншою і його глибина. Але й тієї енергії, яка нагромадилася в озері, вистачило для розмиву воднольодовикової поверхні на відтинку шириною майже 100 км (рис.8). Глибина врізання на цьому відтинку перевищувала 20 м, на вододілі були викинуті величезні маси піску. На початковій фазі, потік нижче Любича змів частину правого берега Дніпра, змістив русло Дніпра у східному напрямку на відстань 10-12 км і пішов далі вниз долиною Дніпра. Нижче сучасного гирла Прип'яті потік під малим кутом врізався в правий берег Дніпра, утворивши напівовальне заглиблення. Далі, меандруючи, потік нижче гирла Десни врізався в лівий берег і знову повернув до правого берега, зробивши великий вріз у ньому між південною

околицею Києва та Трипіллям. У центрі цього врізу знаходиться описана раніше ділянка Підгорецьких деформацій (Пазинич 2007), що дає певні підстави пов’язувати їх походження з останньою катастрофічною повінню.

Друга фаза потоку почалася після того, як частково був зрізаний вододіл між Дніпром та Десною. У долину Десни потік вийшов на ділянці с. Крихайв, звідки попрямував долиною Десни (рис.9). В районі Куренівки він перетнув долину Дніпра та знову врізався в правий берег. Тут точкою удару стала Куренівка. На перший погляд врізання на цій ділянці відбувалося за тією ж схемою, що й у інших місцях. Але такий розвиток подій заперечується локалізацією в середині амфітеатру Кирилівської стоянки (на рис.9 зазначена білим квадратом)⁴. Це означає, що амфітеатр постав раніше, скоріш за все під час повені 23-22 тис. р.т. Останній потік дещо

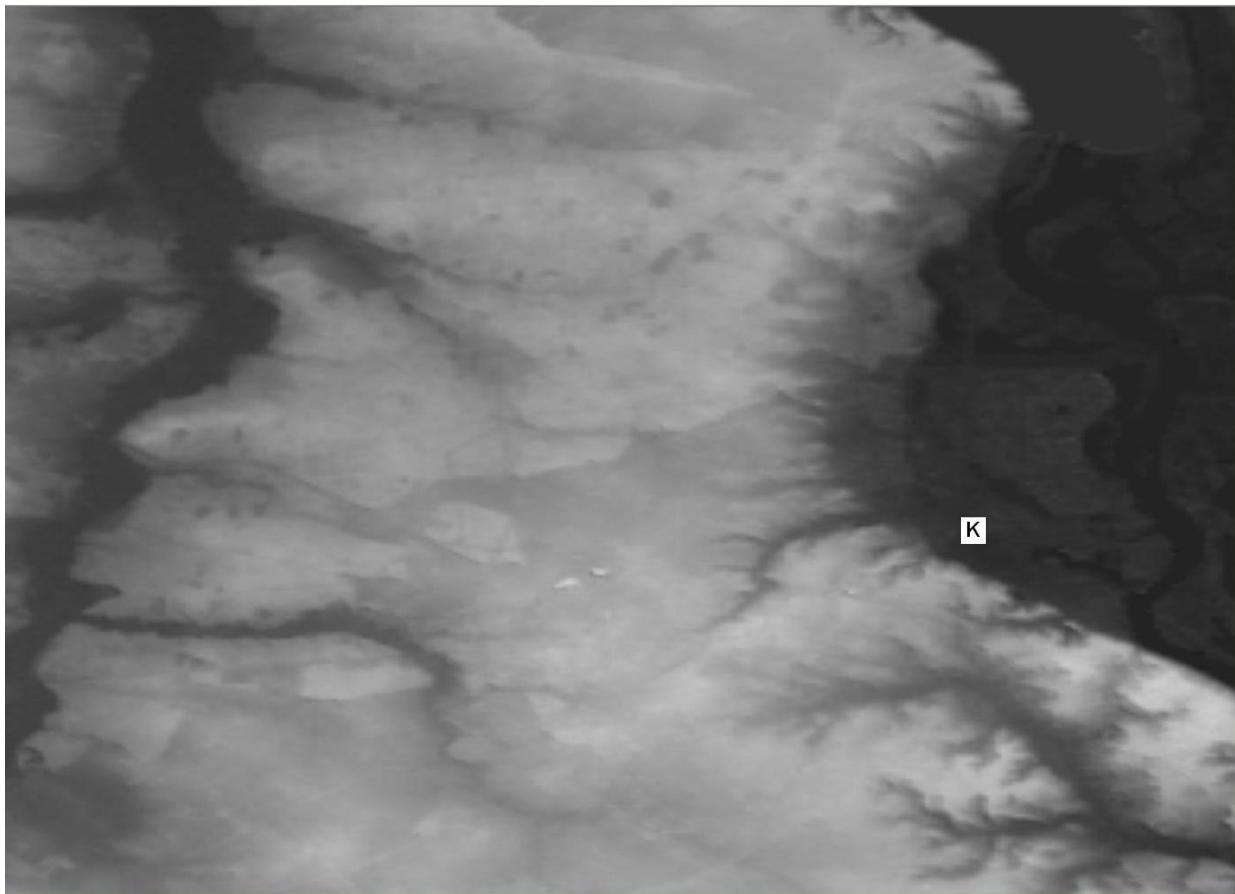

Рис.9. Візуалізована висотна модель ділянки Куренівського амфітеатру

препарував схили, виніс маси піску на вододіл з Ірпенем. На вододілі він залишив сліди у вигляді долин перетікання, які раніше сприймалися як прадолина, що з'єднувала пра-Ірпінь з пра-Дніпром (Барщевсткий та інші 1989).

Нижче за течією цим катастрофічним потоком був сформований Канівський амфітеатр (Пазинич 2009). Ним же був сформований Зарубинецький брід, вимита та винесена на лівий берег значна маса місцевого уламкового матеріалу.

Окрім потоків уздовж долин Дніпра та Десни, під час прориву решток Поліського озера сформувався потік, який пішов угору долиною Дніпра, Сожу та Березини. Рівень води в озері допускає підйом води по цим долинам на відстань близько 200 км. Через долину Замглаю потік дістався долини Десни і, переповнивши її, виплюснувся на вододіл, зайнявши смугу, яка виділяється більш темним відтінком, між Дніпром та Трубежем.

Ще далі, вниз по долині Дніпра сліди останньої великої повені зливаються зі слідами усіх попередніх. Але усі вони, без винятку, залишили по собі пам'ятку в гирлі Дніпра – Олешківські піски (рис.10). Останні дослідження Олешківських пісків дали підстави для висунення концепції про

постання піщаного масиву безпосередньо внаслідок катастрофічних повеней. Вузький прохід у кристалічному масиві перешкоджав швидкому рухові воді. Через постійне осідання та розмив гірських порід потік був пульсуючим. Кожен з імпульсів виносила на широку Причорноморську рівнину велику кількість матеріалу. При переповненні долини потік вихлюпувався на рівнину, втрачав швидкість і транспортуючу здатність. Внаслідок цього на поверхні осідали великі маси піску. Кожне окреме нагромадження піску призводило до того, що наступний вихлюп переміщався вниз або вгору по долині. Так виникла система піщаних арен Олешківських пісків. Усього таких вихлюпів було близько десяти, але у рельєфі чітко виділяються тільки п'ять арен, оскільки деякі вихлюпи накривали вже існуючі арени. Це добре видно по фрагментах більш ранніх нагромаджень та більших за площею арен, які виходять з під більш молодих масивів (рис.6).

У будові Олешківських пісків слід звернути увагу на присутність у деяких аренах від двох до трьох горизонтів викопних ґрунтів (Заморій 1961; Горецький 1970). На жаль, ця особливість їх будови зсталася до кінця не вивченою, і цей факт може

Рис.10. Космічне зображення Олешківського масиву

мати подвійну інтерпретацію. З одного боку, присутність викопних ґрунтів може пояснюватися етапністю формування Олешківських пісків, з іншого боку – циклічністю еолової активності. На даний час, до проведення спеціального дослідження, обидві версії є рівнозначними. Сьогодні можна лише зауважити, що тривалість перерв між циклами нагромадження піску становила кілька тисяч років.

Другим цікавим моментом є просторове та часове розмежування археологічних знахідок на піщаних аренах – тут їх вік не перевищує 12 тис. р., та на Причорноморській рівнині, де їх вік сягає 35 тис. р. (Оленковский 1984). Такий розподіл вказує на молодий вік масиву, менше 35 тис. р.. Але більш точну дату його виникнення можна отримати тільки після цілеспрямованого відбору та датування ґрунтів і органічних решток.

Висновки.

Бурхлива історія розвитку басейну Дніпра в антропогені наклада відбиток на заселення його долини та долин усіх приток. Зміна річкового режиму на озерний та заповнення величезної котловини водою призводили не тільки до зміни структури заселення, але й до зміни укладу життя. Озерний період тривав досить довго, але закінчився великими потрясіннями, сліди яких

можна бачити вздовж усього Дніпра. Найбільш катастрофічними виявилися останні 23 тис. років. Прорив та велетенська повінь у долині середнього Дніпра знесла все на своєму шляху. Наступні повені періоду 13-12 тис. років хоча були й меншої сили, та все ж внесли значні зміни у будову басейну Дніпра. Їх наслідки можна бачити в котлованах усіх ГЕС Дніпровського каскаду, де у великій кількості знаходили палеонтологічний та археологічний матеріал з усього антропогенового періоду.

¹ Існує багато свідчень того, що озерні відклади різних періодів у межах України займають значно вищі гіпсометричні позиції. Наведемо лише декілька прикладів. Так, роботи Н.Піменової показують, що на південному схилі Овруцького кряжу, в системі Сорокопенських ярів озерні відклади лежать на позначках понад 200 м (1933). Згори вони перекриті торфом, у якому збереглися рештки дерев. У басейні Гірського Тікичу, за даними геологічної зйомки, ці відклади залягають на позначках значно вищих за 200 м (Фурса, Виноградов 1955). В районі Києва озерні відклади залягають на позначках близьких до 200 м (1989). Пояснити таке високе залягання з позицій сучасної орографії цієї частини континенту не має можливості. При рівні води в озерах 200 м практично вся територія України мала б бути вкрита водою. Звести їх положення до традиційного пояснення – впливу неотектоніки – теж неможливо. Сумарні амплітуди

рухів, починаючи з палеогену, були настільки незначними (Пазинич 2007), що в перерахунку на часові проміжки від кінця льодовиків, їхні амплітуди не перевищують 1 м.

² Середня швидкість води для рівнинних річок.

³ Середня швидкість руху гірських льодовиків. Достовірних даних про швидкість рівнинних льодовиків у літературі не наводиться. Так само достеменно

невідомо, чи льодовик сунеться, а чи просто розширяється за рахунок нагромадження атмосферних опадів, як це відбувається в теперішніх умовах на початку зими.

⁴ Розміщення та стратиграфія Кирилівської стоянки є самостійно великою темою, висвітлення якої потребує окремої публікації.

ЛІТЕРАТУРА

Барщевский Н.Е., Купраш Р.П., Щывдкий Ю.Н. Геоморфология и рельефообразующие отложения района г. Киева. – К.: Наукова думка, 1989. – 198 с.

Веклич М.Ф. Палеогеографические условия территории Украины в позднем Кайнозое // Атлас природных ресурсов Украинской и Молдавской ССР. – К.: Изд-во АН УССР, 1978. – С.54-55.

Горецкий Г.И. Аллювиальная летопись великого Пра-Днепра. – М.: Наука, 1970. – 492 с.

Докучаев В.В. Способы образования речных долин Европейской России. - СПб.: Типография В. Дермакова, 1878. – 78 с.

Залізняк Л.Л. Полісько-Дніпровська катастрофа фінального палеоліту з позиції археології // Археологія. - № 3, 2008. – С.5-10.

Заморій П.К. Четвертинні відклади Української РСР: у 2 ч. – К.: Вид-во КДУ, 1961. – Ч.1. – 550 с.

Квасов Д.Д. Позднечетвертичная история крупных озер и внутренних морей Восточной Европы. – Л., 1975. – 225 с.

Кошик, В.М. Тимофеев, А.А. Комлев и др. // Новые аспекты развития рельефа Южного Полесья в антропогене. Сб. науч. труд. ИГН, Наукова думка, К., 1987. – С.78-85, 134-142.

Мандер Е.П. Антропогенные отложения и развитие рельефа Бело-руссии. – Минск: Наука и техника, 1973. – 128 с.

Мороз С.А. Олігостромова природа Канівських дислокаций // Сучасний стан та перспек. розвитку геоморфології, неотектоніки та палеогеог. антропогену України, 1996. – С.19-21.

Оленковский Н.П. Позднемезолитические и неолитические стоянки в нижнем Поднепровье / / Матер. каменного века на террит. України. – 1984. – С.75-90.

Пазинич В.Г. Геоморфологічний літопис Великого Дніпра. – Прилуки: Гідромас, 2007. – 372 с.

Пазинич В.Г. Палеогеографічна інтерпретація деяких археологічних матеріалів басейну Дніпра // Кам'яна доба України. - Вип.11. – К.: Шлях, 2008. – С.138-143

Пазинич В.Г. Сліди катастрофічної повені в районі м. Канева початку голоценового періоду / / Наук. праці УкрНДГМІ. – Вип. 258. – 2009. – с.175-184.

Піменова Н. Солодководні поклади с. Сорокопень Словечанського р-ну. // Четвертинний період. – Вип.6. – 1933. – С.41-59

Причина П.С., Пасичник Б.Н., Сингур Н.И. и др. Комплексная геологическая съемка листа М-36-ХХI (Миргород), Киевский геологоразвед. трест. – К., 1963.

Ромаданова А.П. Четвертинні відклади лівобережжя середнього Дніпра. – К.: Наукова думка, 1964. – 156 с.

Соболев Д.Н. О геологии и геоморфологии Полесья // Вісник Української районової управи. – Вип.16. – 1931. – С.3-40

Фурса А.Е, Виноградов Г.Г. Геологическая карта УССР, лист М-36-ХХУ (Умань), м-б 1:200000 // 1955. – Держ. геол. фонд., «Геоінформ».

Христофрова Т.Ф., Шелкопляс В.Т. // Возраст плейстоценовых озерно-ледниковых отложений перигляциальной зоны УССР // Перигляциальные образования плейстоцена. (Препринт ИГН 80-16). – К., 1980. – С.39-40

Шелкопляс В.Т., Христофрова Т.Ф. Следы раннеплейстоценового оледенения на территории Украины // Стратиграфия и корреляция морских и континентальных отложений Украины. - К.: Наукова думка, 1987. – С. 7-14.

Яковлев С. А. Основы геологии четвертичных отложений Русской равнины. – М.: Госгеотехиздат, 1956. – 314 с.

Pazynych V.G.

THE LACUSTRINE STAGES IN DNIPRO-RIVER QUATERNARY HISTORY

The alternations of the typical alluvium and thick lacustrine sediments (up to 30m) in the Dnipro-river basin appoints on the periodical existing of the lake and river stages. The big thickness of the lacustrine sediment saying about the lakes long life. According the TL and C¹⁴ dating lakes in the Dnipro-river valley existed from 480 Ky until 20Ky BP. Because the lake size and configuration were constantly changing the population patterns was changing too. Other important factor that made impact on the population were superfloods that took place because lake dams had been broken down. Every superflood to complete the evolutionary stage of the Dnipro-river valley, including it's populating.

**Гладких М.І., Рижов С.М.,
Суховий М.О.**

ОРІНЬЯКОЇДНА СТОЯНКА ГОРДАШІВКА I НА ЧЕРКАЩИНІ

Стаття присвячена результатам дослідження пізньопалеолітичного поселення з матеріалами оріньякського типу Гордашівка I на р.Гірський Тікіч на Черкащині.

Різні варіанти матеріальної культури пізнього палеоліту зазвичай формувалися в межах великих фізико-географічних регіонів зі сталим навколишнім середовищем. Як правило ці регіони пов'язані з окремими гідрографічними ділянками, або басейнами великих річок на кшталт Подніпров'я чи Подністерья. До таких регіонів у межиріччі Дніпра і Дністра належить і Черкащина, відома знаменитою стоянкою мисливців на мамонтів Межирічі. Інші палеолітичні пам'ятки цієї області (Селище, Бурти, Велика Бурімка) потребують додаткового вивчення. Нову інформацію про палеоліт півдня Черкащини надало дослідження палеолітичної стоянки Гордашівка I (Гладких, Рижов, Суховий 1994, 1995, 1997).

Палеолітичне поселення Гордашівка I було відкрите М.О.Суховим у 1980 р. поблизу с.Гордашівка Тальнівського району Черкаської області, за 700 м на схід від дороги Тальне – Маньківка (рис.1). М.І.Гладких, оглянувши пам'ятку у 1991 р., визнав за доцільне провести на ній розкопки.

Численний підйомний матеріал (крем'яні й кварцові вироби, фауністичні рештки) був зібраний на мисоподібній ділянці тераси правого берега річки Куряча (або Курячий брід) – притоки р.Гірський Тікіч. Мис орієнтований по лінії північ – південь; його ширина в заселеній частині близько 30 м, у довжину матеріал поширювався на 60 м. Відстань від місцезнаходження до річки 70 м. Висота над заплавою, з урахуванням схилу мису, становить 14-19 м.

З 1992 по 1994 рр. пам'ятка досліджувалася комплексною палеолітичною експедицією кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (М.І.Гладких, С.М.Рижов), Інституту зоології НАНУ (Л.І.Рековець) та відділу охорони пам'яток археології Управління культури

**Gladkikh M.I., Ryzhov S.M.,
Sukhovyj M.O.**

AURIGNACOIDE SITE OF GORDASHIVKA I IN CHERKASY REGION

Черкаської області (М.О.Суховий). Протягом трьох польових сезонів розкопами було розкрито площа 352 кв.м, а також здійснено топографічну зйомку поселення та закладено траншею (10 x 0,6 м.) на північному схилі мису (рис.2).

У 1992 р. проведено збір підйомного матеріалу, за концентрацію якого на поверхні були визначені місця шурфування та обране місце розкопу (рис.2). По лінії північ – південь у кутах 10-метрових квадратів закладено 5 шурфів (2 x 1 м). Крем'яні вироби знаходилися переважно в орному шарі – 0,0-0,50 м. Нижче простежувалися залишки магматичних порід – гнейс, граніто-гнейс, мігматит, а також залишки кварцу та польового шпату.

У тому ж році на західній ділянці мису, по лінії А – Б, було закладено розкоп 12 x 12 м. Загалом на глибину 3-х штиків досліджена площа 160 кв.

Численні кам'яні вироби і кістяні рештки знаходилися у перевідкладеному стані. Вони були розпорощені по вертикальній від поверхні до глибини 0,75 м – до кори вивітрювання. Вірогідно, культурний шар був порушеній оранкою та природними процесами. У 1992 році було добуто (разом із підйомним матеріалом) 2551 кам'яний виріб та 233 фрагменти кісток.

У квадратах 13, 18 і 23 простежувався вихід скельного гребеню (0,4-0,6 м), орієнтованого по лінії північ – південь. У кв.27 на глибині 0,25 м були відмічені залишки культурного шару – у вигляді концентрації кременю та кістки. У кв.36 на глибині орного шару і нижче були знайдені великі уламки кісток та клиноподібне знаряддя. Кам'яними та кістяними західками залишки культурного шару проявилися і в середній частині південної стінки кв.36. Культурний шар залягав на глибині 0,30-0,40 м, під орним шаром, у жовтувато-сірому причорноморському лесі, переробленому сучасними ґрунтовими процесами.

У 1993 розкопки були продовжені у південному напрямку, по лінії А-Б. Досліджено квадрати 41-70 загальною площею 120 кв. м. (рис.2-3). Рештки культурного шару (окрім концентрації розщепленого кременю, вугілля й кістки, зокрема, обпаленої) були виявлені в квадратах 42, 48, 50, 55, 60, 61, 62, 63, 65). У більшості знахідки залягали під орним шаром, на глибині 0,30-0,45 м, у подекуди порушеному ходами землерійів причорноморському лесі.

У 1994 році було розкрито 72 кв.м площи – з кв.71 по кв.88 (рис.2, 3). Було внесено певні зміни у методику розкопок: після зняття першого штика поверхню за допомогою будівельного нівеліра було горизонтально вирівняно, і далі на кожні 10 см заглиблення складався окремий план розкопу. Для точнішої прив'язки знахідок кожний квадрат (2 x 2 м), було поділено на метрові чверті – А, Б, В, Г. З метою пошуку молокофауни та мікрознарядь ґрунт з кожної чверті, де виявляв себе культурний шар, промивався через сито.

У 1994 році численні крем'яні та кварцеві вироби, а також кістяні залишки виявлені лише у кв.74 і частині кв.73. Промивка матеріалу з кв.73 дала лише 17 крем'яних знахідок, у тому числі 2 мікропластиинки с притуленим краєм. У квадраті 74 було знайдено 152 крем'яні знахідки. Найбільше знахідок (80) виявлено на глибині 0,5-0,6 м. Переважно це лусочки та уламки сколів.

Стратиграфія поселення досліджувалася геологом Черкаської геолого-розвідувальної експедиції В.П.Стаховим, який зафіксував три головні геологічні горизонти:

1) Глибина 0,0-0,25 м. Сучасний переораний ґрунт. Суглинисто-супісчаний, гумусований, з крапковою пунктуацією гідроокисів марганцю та заліза, з рідкими паличками карбонатів, із корінням рослин та кротовинами. Перехід до нижнього горизонту нерівний.

2) Глибина 025-0,50 м. Перероблена ґрутовими процесами світло-сірий або сірий супісок з жовтими плямами. Зустрічається пунктуація гідроокисів марганцю та заліза. По всьому горизонту простежується шар із міцелій карбонатів. Перехід до наступного горизонту нерівний.

3) Глибина 0,5-0,7 м. Кора вивітрювання по гнейсу. На підлозі розкопу виходи сірого вивітrenого гнейсу.

Культурний шар пов'язаний з другим геологічним горизонтом, який інтерпретується як рештки лесоподібного супіску чорноморського часу. Шар суттєво поруйнований оранкою та природними процесами, зокрема ерозією схилу. Глибина залягання частково порушеного

культурного шару зростала у південному напрямку, угору по схилу (рис.2).

Кам'яний інвентар

Більшість кам'яних виробів було виготовлено з білувато-сірого, частіше з голубуватим відтінком кременю. Знахідки мають блакитну й молочно-білу патину. По своїй структурі кремінь недостатньо гомогенний для гарного розщеплення — досить часто зустрічаються включення кварцу. Судячи з пренуклеусів, жовна мали округло-аморфну форму.

На поселенні відкрито кварцову жилу, в квадратах 60, 61, 62, 63, 65. Серед великої кількості природних уламків виявлені речі з явними ознаками розщеплення або оббивки.

Кам'яна колекція нараховує 3465 виробів із кременю та 332 знахідки з кварцем. Це – нуклеуси (115), які за кількістю ударних площин поділяються на: одноплощинні (45), двоплощинні (55) та багатоплощинні (11) (рис.4-6). Одноплощинні за формуєю робочої поверхні поділилися на: підтрикутні (28), з підпаралельною огранкою (12), з безсистемним сколюванням (4) та торцевий на відщепі (1). Двоплощинні нуклеуси за розташуванням ударних площин і робочих поверхонь поділилися на: однобічні зустрічного сколювання (17), зустрічного сколювання з суміжними поверхнями (8), двобічні зустрічного сколювання (5), послідовного сколювання (9), перпендикулярного сколювання з ізольованими робочими поверхнями (9), перпендикулярного сколювання з суміжними робочими поверхнями (6), торцевий зустрічного сколювання (1).

Крім них, у колекції нуклеусів за типологічними особливостями виділяються два псевдолевалузьких і два дископодібних нуклеуси, але за технікою сколювання вони суттєво відрізняються від цих класичних для мистецтва типів (рис.6, 7, 8).

Невеликого розміру ядрища (2-4 см у діаметрі) несуть сліди сколювання відщепів та коротких пластин неправильної форми. Частина нуклеусів могла бути використана у якості скребачок високої форми та відбійників (рис.4, 9-11). Розміри нуклеусів варіюють від 2,5 до 6 см.

Найбільші групи крем'яного інвентарю складають *відщепи* (1634) та *пластиини* (678). Серед відщепів переважають такі, які є наслідком вторинної обробки нуклеусів, переважно з поздовжнім сколюванням (1460). Серед пластин також переважають вторинні (650, із них поздовжнього сколювання – 593), первинних – 28. Виділяються підтрикутні пластини – 15.

Відходи виробництва складають нуклеподібні уламки (24), фрагменти нуклеусів (26), реберчасті сколи (141), білозовжні сколи переоформлення робочої поверхні нуклеуса (26), поперечні сколи або авіважі ударних площинок нуклеусів (12).

Знаряддя (ретушовані вироби) з кременю (рис.4, 7-10).

Найчисленнішу групу знарядь складають скobelі – 95. Серед них переважають скobelі однобічні на ретушованих зі спинки відщепах. Однаковою кількістю представлені скobelі на пластинах і на реберчастих сколах.

Виразну серію серед ретушованих знарядь складають підокруглі нуклеподібні (кареноїдні) скребачки високої форми (73). Більшість із них виготовлені на масивних відщепах (рис.4) або на уламках (переважно округлі, з високим робочим краєм). Деякі вироби являють собою переходні форми від нуклеусів до скребачок. Тільки дві скребачки кінцеві: на зламаній пластині і на реберчастому відщепі. Розміри округлих скребачок коливаються в межах 3-5 см.

Різці (15) типологічно невиразні (рис.8, 1-4). Переважають бічні й кутові; один – з поперечним різцевим сколом (рис.8, 3). Вістря (10 – рис.8, 5-9) представлені як симетричними, так і асиметричними формами. Мікропластинок з притупленим краєм – 4; стільки ж сколів з термінальною ретушшю (рис.10, 7-10).

Ретушерів – 4: відщепів з ретушеру – 2; відбійників – 2 (відщепів із відбійників – 18); проколок – 3; долотоподібних знарядь – 12 .

Відщепів з ретушшю, які не утворюють завершених форм – 58, ретушованих пластин – 31, реберчастих сколів з ретушшю – 9, ретушованих уламків нуклеусів – 5, поперечних сколів із ретушшю – 1.

Чимало сколів мають сліди використання, зокрема: природні вістря – 26 (вони, схоже, є характерною особливістю цієї пам'ятки), відщепи – 163, пластини – 143, реберчасті сколи – 15, поперечні сколи – 2, поздовжні сколи – 5, уламки нуклеусів – 3.

Кварцеві вироби (рис. 11, 12).

У різні історичні епохи потреби в окремих видах сировинних ресурсів значною мірою різнилися. Для пізньопалеолітичної епохи гострої проблеми видобутку сировини ще не існувало. У більшості випадків сировинні ресурси знаходилася поблизу місця помешкання людини. Цікавий матеріал для розгляду проблеми забезпечення сировиною надає поселення Гордашівка I, розташоване далеко від родовищ кременю. Найближчі відслонення крем'яної

сировини знаходяться південніше, на річці Синюха, в районі відомої стоянки Володимирівка Кіровоградської області (Черныш 1953).

Топографічне положення поселення Гордашівка зручне для загінного полювання. Саме ця обставина імовірно була визначальною під час обрання місця поселення його мешканцями (рис.1). Натомість крем'яна сировина для виготовлення знарядь була в дефіциті. Тому мешканці поселення інтенсивно використовували кварц.

В колекцію кварцового інвентарю, як уже було зазначено, були включені знаряддя з чітко вираженою обробкою (рис.11, 12). У той же час саме розташування кварцової жили на поселенні дає можливість припустити, що давні люди використовували кварц у більших обсягах, аніж пропонована селективна добірка виробів з кварцу.

Загальна довжина кварцової жили, виявленої на стоянці, яка виходила на рівень поверхні залягання знахідок, становить 1,8-2,0 м. На даний час жила залягає на глибині 0,15 м від сучасної поверхні. На рівні залягання культурного шару (0,3-0,5 м) ширина жили становить 0,25-0,3 м з розширенням углиб, по корі вивітрювання, до 0,5-1,0 м. Цілком можливо, що кварцова жила сягала рівня сучасної поверхні, але під впливом оранки була зруйнована.

На поселенні використовувався кварц молочно-білого кольору, масивної текстури, гідротермальний, твердість по шкалі Мооса – 7, форма тіла жильна, кут загострення 90°. Кварц виходить на поверхню окремими, незначними за розмірами блоками чотирикутної та трапецієподібної форми, плоскими або плоско-опуклими в перетині (довжина 5-10 см, ширина 2-5 см). У більшості ж випадків кварц виходить на поверхню дрібними аморфними окремостями (довжина 2-5 см, ширина 1-3 см).

Більшість кам'яних блоків вкриває біляста патина товщиною 0,5-1 мм. Поширення патини на поверхні знахідок говорить про нерівномірний характер патинування. Патиною покрито 30-40 % всієї площині кварцевих блоків сировини, інша площа поверхні не патинована і має скляно-зернистий колір.

До колекції кварцового інвентарю, як уже було сказано вище, увійшли вироби з чітко вираженою обробкою. Виділяються, передусім, ретушери та відбійники, а також ковадла, які, імовірно, використовувалися при розщепленні кременю.

Кварцева колекція нараховує 332 вироби. Основну їх кількість дали квадрати 62 і 63. Вироби залягали на поверхні, в сучасному гумусі і в причорноморському лесі.

Нуклеподібні вироби (65) мають аморфні, типологічно нестійкі форми з одним-двома, рідше трьома негативами зняття. Головним критерієм віднесення знахідок до цієї категорії були ударні площини, на яких було видно сліди підправки. Переважають одно площинні форми.

Відщепи (22) і пластини (3) становили незначну частину кварцового інвентарю. Одна реберчаста пластина виконана на кварці більш високої якості, ніж основна маса цієї колекції. Більшість знахідок – масивні та великі.

Відбійники (13), уламки відбійників (5) та ретушери (3) виготовлені з аморфних масивних уламків кварцу або кварцової плитки. Частину відбійників вдалося виділити тільки після зняття патини, підякою були видні локалізовані ділянки забитості.

Ковадла, представлені трьома зразками, виконаними на масивних плитках кварцу. На плоскій стороні однієї з таких плиток (підтрикутної форми, розміром 11 x 10 x 3,5 см) виявлене заглиблення овальної форми з чіткими слідами від ударів. На одному з країв розташовані дві виїмки від використання ковадла як русального знаряддя або скребла. Ще один зразок, виконаний на масивному уламку прямокутної форми, має на одній зі сторін невелику опуклість (її вкриває патиною), на якій помітні сліди систематичних ударів. Третя знахідка представлена плитковим кварцом ромбоподібної форми, на одній зі сторін якого (східчастій у профілі) теж є сліди систематичних ударів у вигляді забитості та викришеності.

У зв'язку зі специфікою кварцу і складністю класифікації виробів з нього кварцові знаряддя були поділені на два типи: 1. Скребачки. Типологічно вони схожі на крем'яні вироби цього класу; 2. Скobelі. За характером оформлення робочого краю поділені на підготовлені й непідготовлені. Підготовлені скobelі за розташуванням робочого краю відносно морфологічної осі виробів поділені на поперечні й поздовжні.

Скребачок із кварцу 7 (рис.12). З них 5 виконані на відщепах.

Кварцові скobelі (25) виконані переважно на масивних уламках (рис.11) і у більшості випадків мають непідготовлений робочий край. Найбільш виразними серед них є: два на масивних відщепах підтрикутної форми, на конвергентних краях яких розташовані дві виїмки; один скobelі на уламку ромбоподібної форми, на трьох краях якого по одній виїмці; один скobelі на уламку підпрямокутної форми, на поперечних краях якого розташовані виїмки; один скobelі на пластинчастому відщепі (кварц більш високої

якості), на центральній стороні якого з боку п'ятки наявні сліди дрібної ретуші.

Три знаряддя підтрикутної форми, виготовлені на масивних уламках кварцу, типологічно нагадують вістря. По всьому периметру вони мають сліди від використання. У двох випадках їх базальна частина використовувалася як скobelі. До скobelів із поздовжнім робочим краєм були віднесені також вироби на масивних уламках кварцу, типологічно схожі на скребла.

На основі типологічного аналізу окреслилися дві технологічні схеми виробництва знарядь із кварцу.

Перша складається з трьох стадій виробництва: 1. Сортuvання та відбір кварцових блоків для виготовлення відщепів та пластин; 2. Виготовлення нуклеусів, відщепів, пластин; 3. Виготовлення знарядь. Ця схема розщеплення характерна і для виробництва крем'яних знарядь Гордашівки I (90% всіх крем'яних виробів колекції). Серед кварцового інвентарю такі стадії обробки проходили скребачки. Вони типологічно стійкі і характерні для крем'яних індустрій пізнього палеоліту.

Друга технологічна схема включає дві стадії обробки: 1. Сортuvання та відбір сировини (головним чином плиток кварцу); 2. Виробництво знарядь. На поселенні Гордашівка I така схема характерна для виробництва скobelів. Для другої стадії (виробництво знарядь) цієї технологічної схеми можна виділити одну технологічну особливість: оформлення робочої ділянки знаряддя на поперечному або поздовжньому краї (відносно морфологічної осі заготівки) одним або двома, рідше трьома широкими зняттями.

Представлена колекція кварцових виробів поселення Гордашівка I розширює можливості вивчення проблеми використання сировинних ресурсів пізньопалеолітичною людиною та свідчить про значну гнучкість її адаптації до навколишнього середовища.

Фауна

За попередніми даними Л.І.Рековця, на поселенні були знайдені кісткові рештки бізона, мамонта, коня, віслюка, вовка й птаха. Їх збереженість погана, тому можна говорити лише про два клиноподібних знаряддя зі стінок трубчастої кістки (рис.13).

Розглядаючи матеріали Гордашівки на тлі палеоліту України, звертаємо увагу на різні варіанти матеріальної культури пізньопалео-літичного часу. Вони пов'язані, перш за все, з різним навколошнім середовищем льодовикової доби, в якому існувала стародавня людина. З цієї точки зору помітна

відмінність північних та південних (степових) регіонів України.

Населення північного регіону існувало в умовах своєрідного перегляціального тундролісостепу зі змішаним льодовиковим комплексом фауни, у якому домінував мамонт. Тут склалася своєрідна культура мисливців на мамонтів, що знайшло відображення в традиційних прийомах добування (житла з кісток мамонтів), типах кістяних виробів (великі наконечники списів з бивня), техніці та типології кам'яних знарядь, традиціях мистецтва (стилізовані скульптурні зображення жінок).

Південна зона відрізнялась степовим характером рослинності і дещо іншим складом тваринного стада, у якому помітну роль відігравали копитні, зокрема бізони. Тут склався більш рухливий спосіб полювання та життя, від якого не залишилось монументальних житлових споруд. Житла цієї зони, вірогідно, мали конструкцію з дерев'яних жердин та шкір, які майже не залишили решток в археологічному матеріалі. Іншим був тут склад крем'яних виробів та кістяних наконечників, які виготовлялися переважно зі стінок трубчастих кісток бізонів. Тут відсутні скульптурні зображення жінок, але простежені культові місця на поселеннях, пов'язані з культом бізона.

Уесь вигляд кам'яних виробів Гордашівки та фауністичні рештки орієнтують на південний

напрямок пошуку аналогій. Близче всього, за попередніми оцінками, її матеріали нагадують Анетівку 13 в басейні Південного Бугу, яку досліджував В.Н.Станко (Станко, Петрунь 1994), – у її подальшому розвитку. Ці пам'ятки відносяться до культур орінъякоїдного кола. Автори розуміють термін “орінъяк” широко, як багатоваріантний шлях розвитку, не надаючи йому в даному випадку хронологічного значення.

За радіокарбонним датуванням у Київський лабораторії, стоянка Гордашівка I датується часом 20370 ± 180 (Ki-11677). Ця дата була одержана в межах виконання французько-української програми “Датування палеолітичних пам'яток України” (Джинджан Ф., Степанчук В.). Ще одна дата тієї ж лабораторії дала вік 15800 ± 250 (Ki 16680). Певна розбіжність в абсолютних датах є природною для серйового датування пам'яток.

Межа між територіями мисливців на мамонтів та мисливців на бізонів проходила, мабуть, по вододілу між басейнами Дніпра та Південного Бугу. Цей вододіл поділяв не тільки басейни великих річок, але й території історико-культурних областей стародавнього кам'яного віку. Таким чином, територія Черкащини виявляється перспективною для вивчення різних варіантів матеріальної культури пізнього палеоліту та зв'язків і контактів між їхніми носіями.

ЛІТЕРАТУРА

Гладких М.І., Рижков С.М., Суховий М.О. Новий варіант пізньопалеолітичної культури на Черкащині // Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси, 1995. – С.16-24

Гладких М.І., Рыжков С.Н., Суховой Н.А. Гордашовка – оринъякоидный палеолит на Горном Тикиче // Археологический альманах. – № 3. – Донецк, 1994. – С.217-226.

Гладких М.І., Рыжков С.Н., Суховой Н.А. Кварцевые орудия позднепалеолитического поселения Гордашовка 1 // Археология и этнография Восточной Европы. – Одесса, 1997. – С.57-68

Пидопличко И.Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. – К., 1969. – С.135.

Станко В.Н., Петрунь В.Ф. Анетовка 13 – памятник ранній пори позднього палеолита в степном Причорноморье (предварительная публикация) // Археологический альманах. – №3. – Донецк, 1994. – С.170.

Черныш А.П. Владимировская палеолитическая стоянка // УБКИЧП. – №7. – 1953.

Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. – К., 1965. – С.280.

Gladkikh M.I., Ryzhov S.M., Sukhovyj M.O.

AURIGNACOIDE SITE OF GORDASHIVKA I IN CHERKASY REGION

Proposed article presents the results of studies of new Upper Paleolithic site of Gordashivka localized in the South of Cherkasy region, in the basin of Southern Bug River. Specificity of lithic assemblage allow to consider it as a site of Aurignacian type.

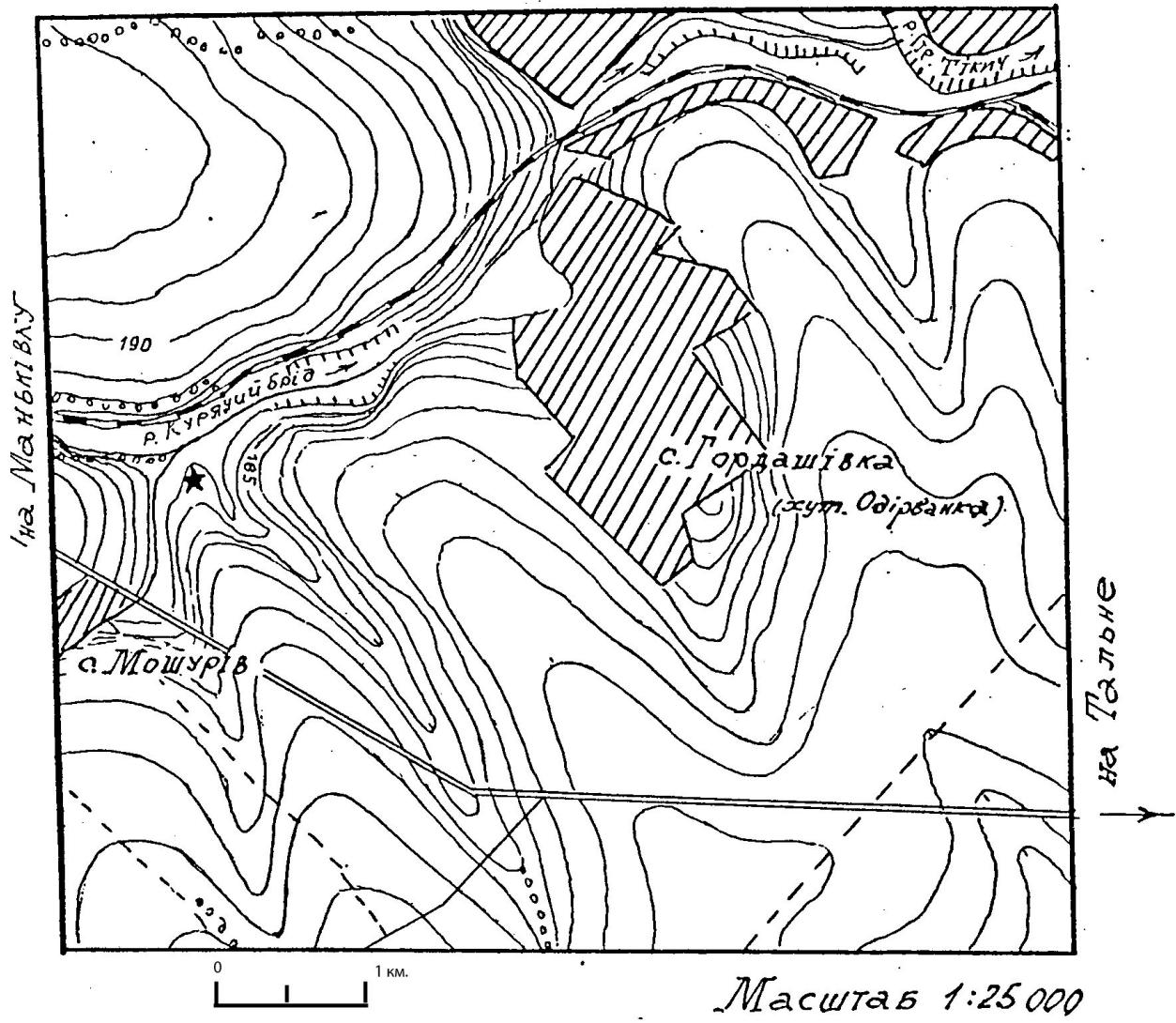

Рис. 1. Топографічний план розташування стоянки Городашівка I

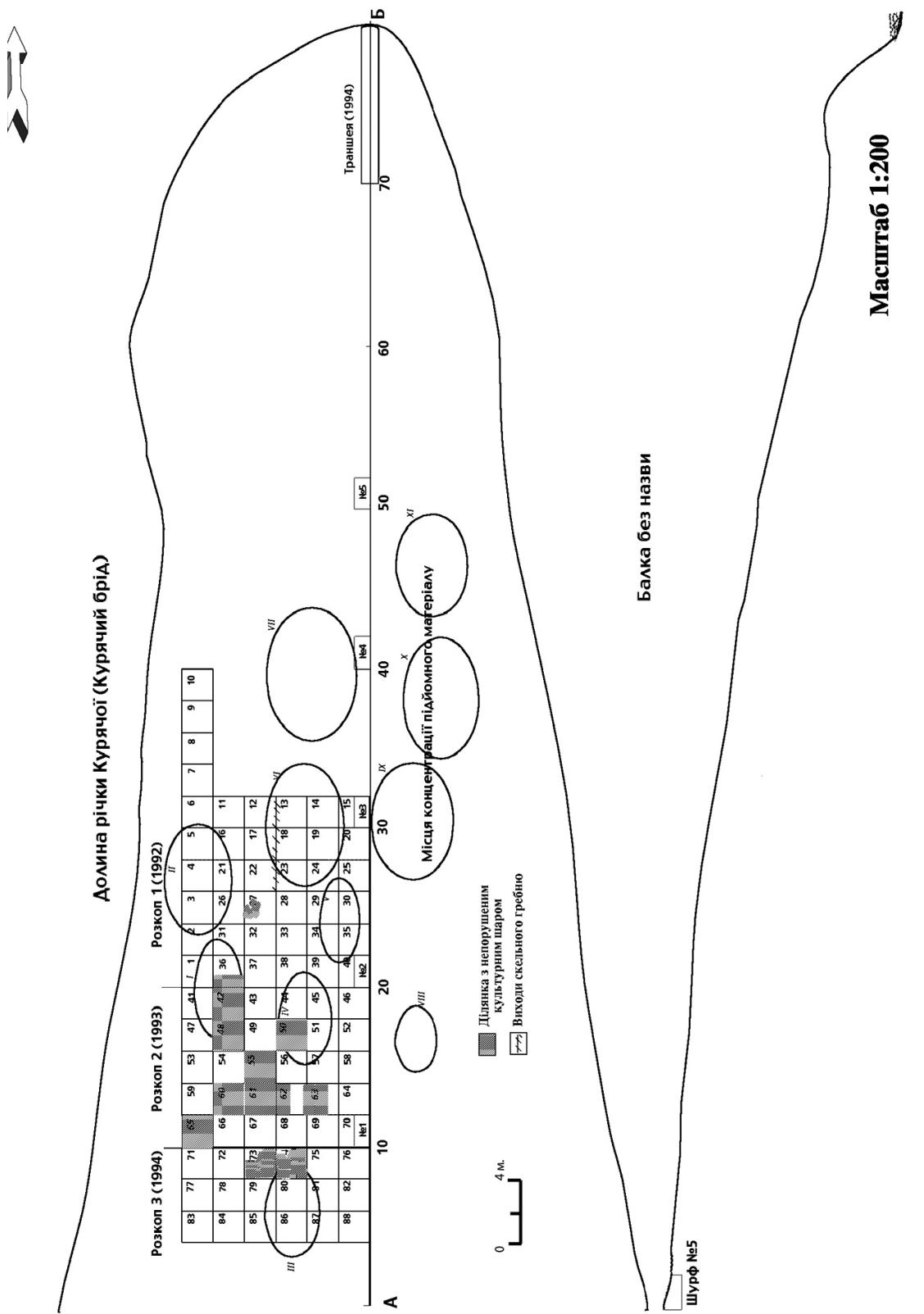

Рис. 2. Топографічний план шурфів та розкопів 1992, 1993, 1994 рр.

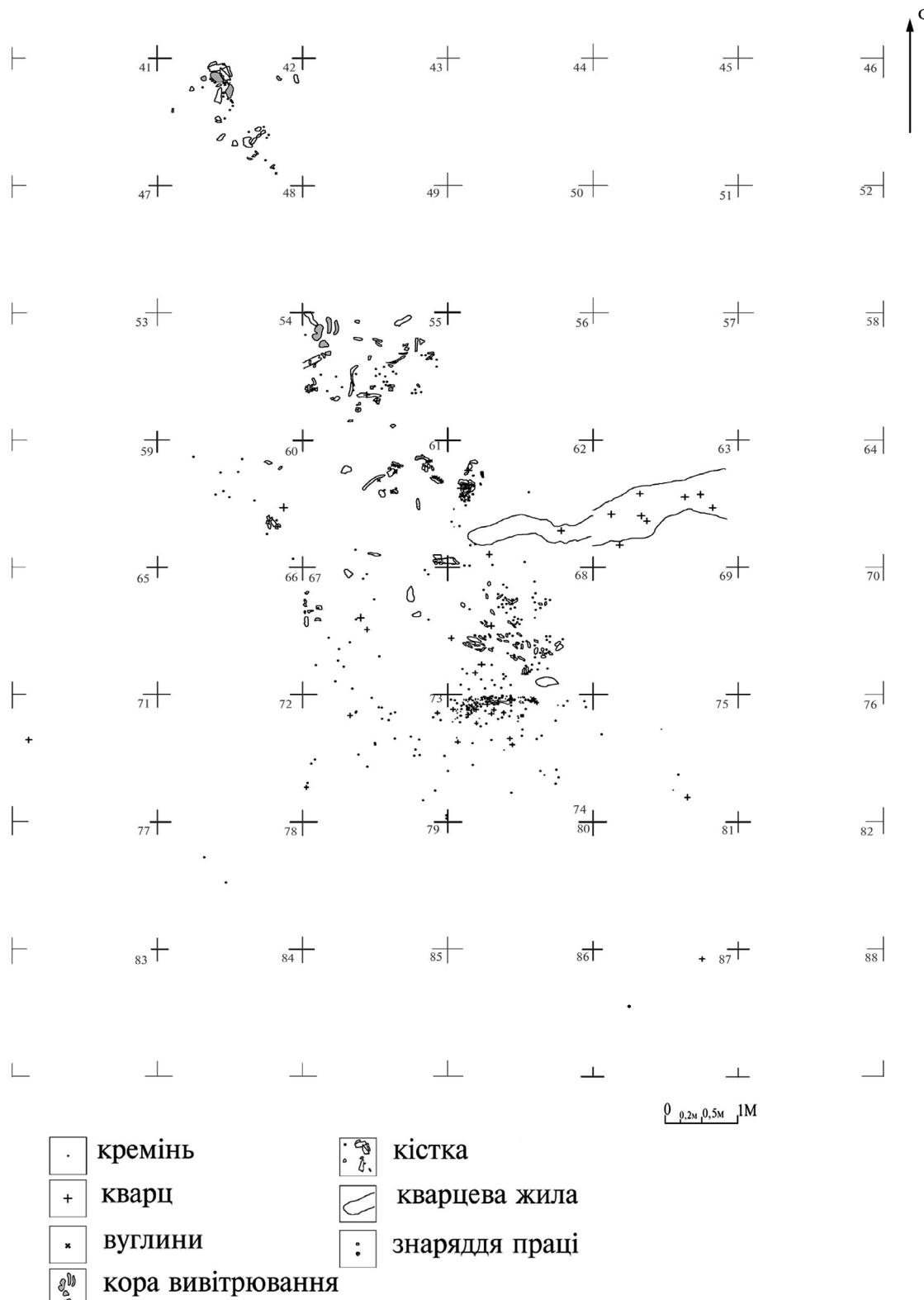

Рис. 3. Загальна планіграфія залишків культурного шару пізньопалеолітичної стоянки Городішчівка І, розкоп 2

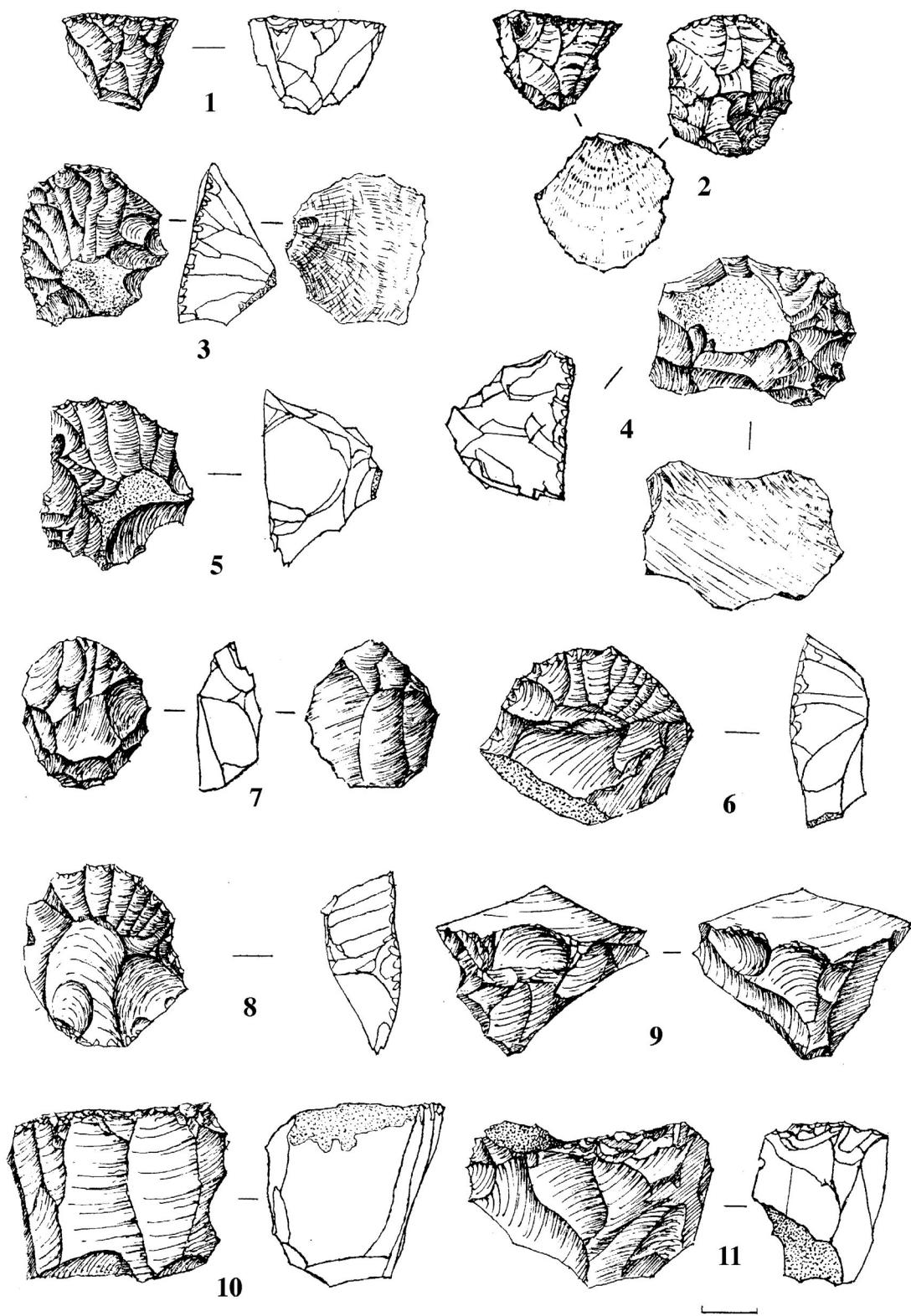

Рис.4. Крем'яні вироби: нуклеуси - 1,2, 9, 10, 11; скребачки: 3-8

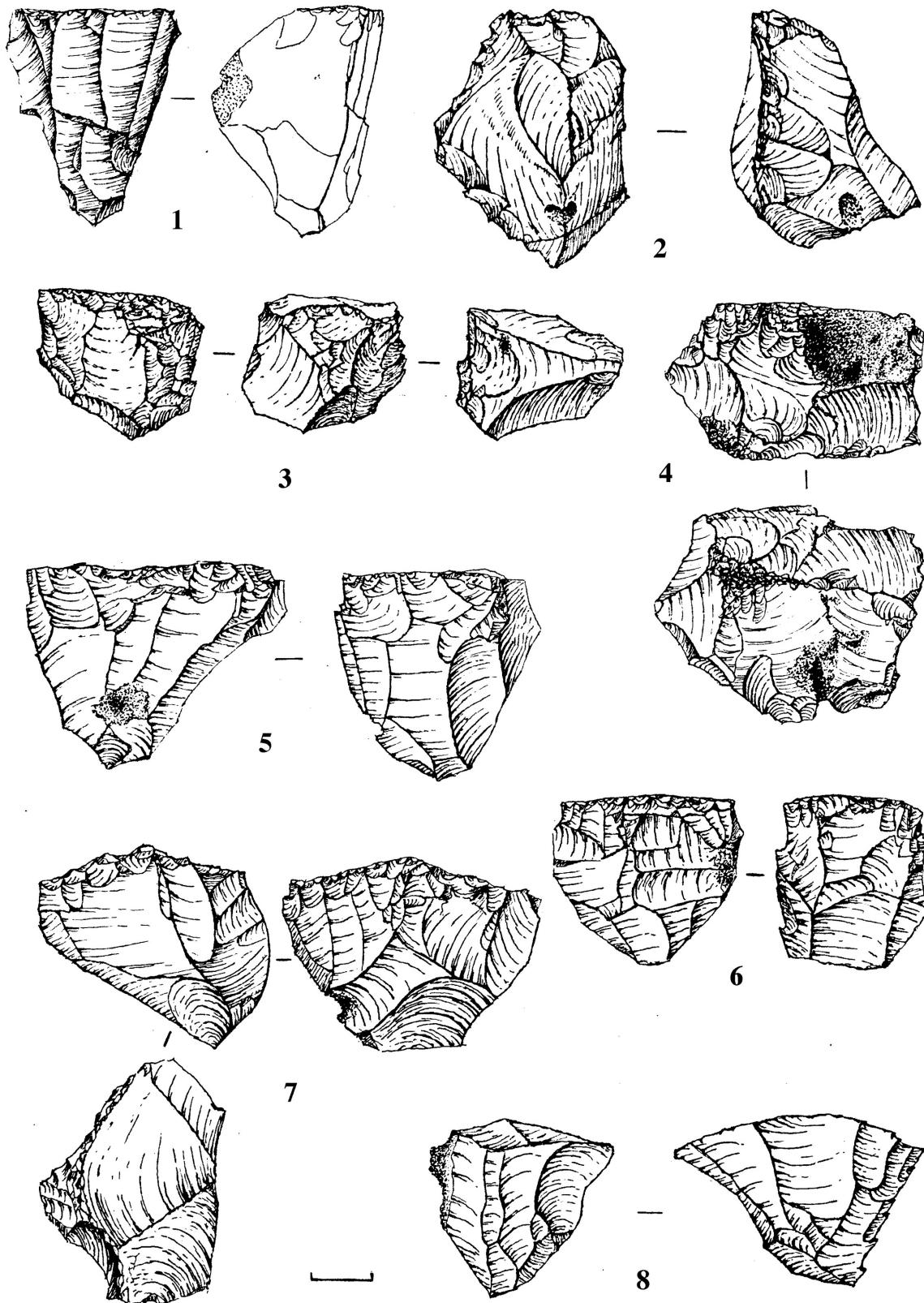

Рис. 5. Крем'яні вироби. Нуклеуси

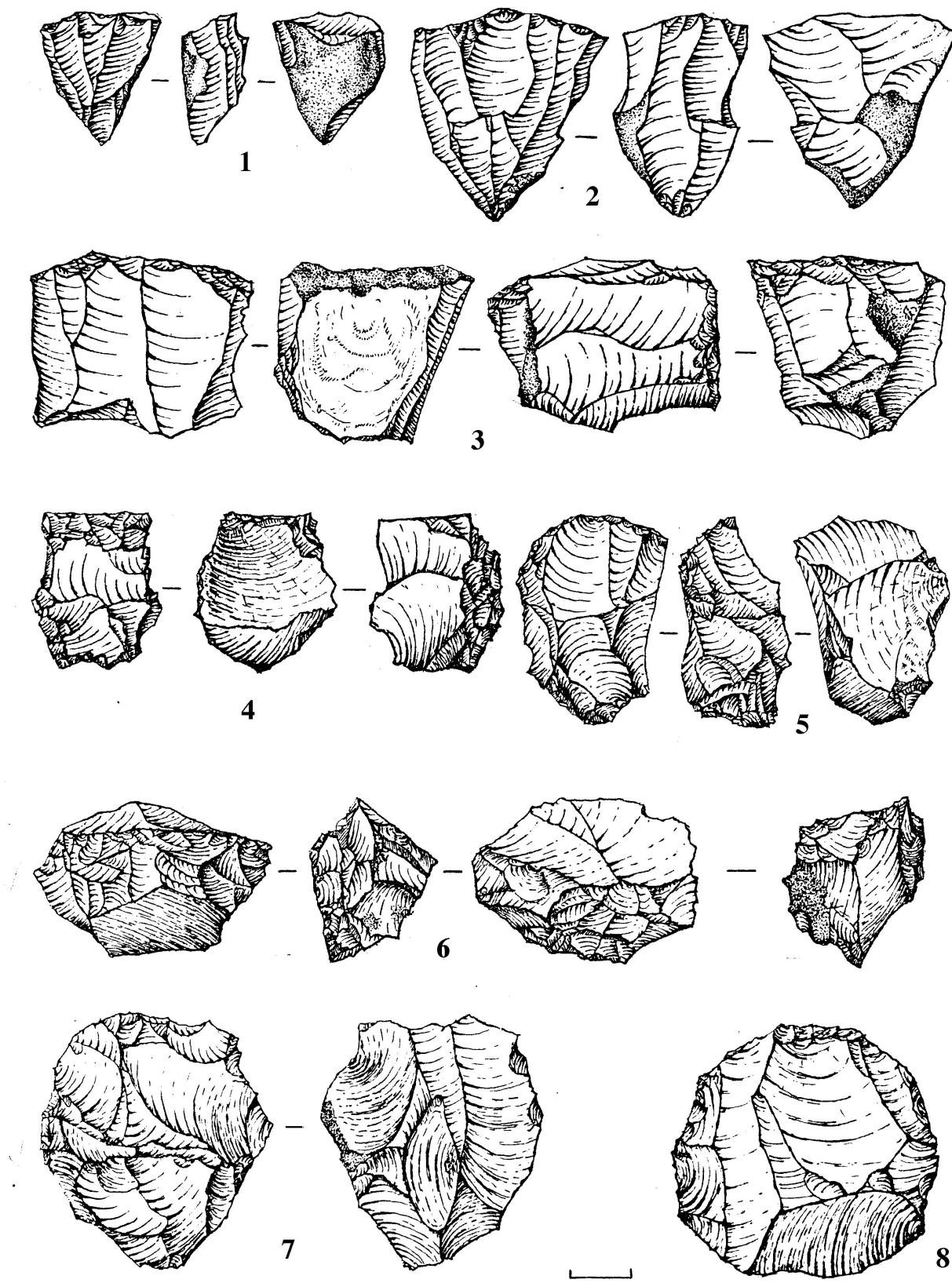

Рис. 11. Крем'яні вироби. Нуклеуси

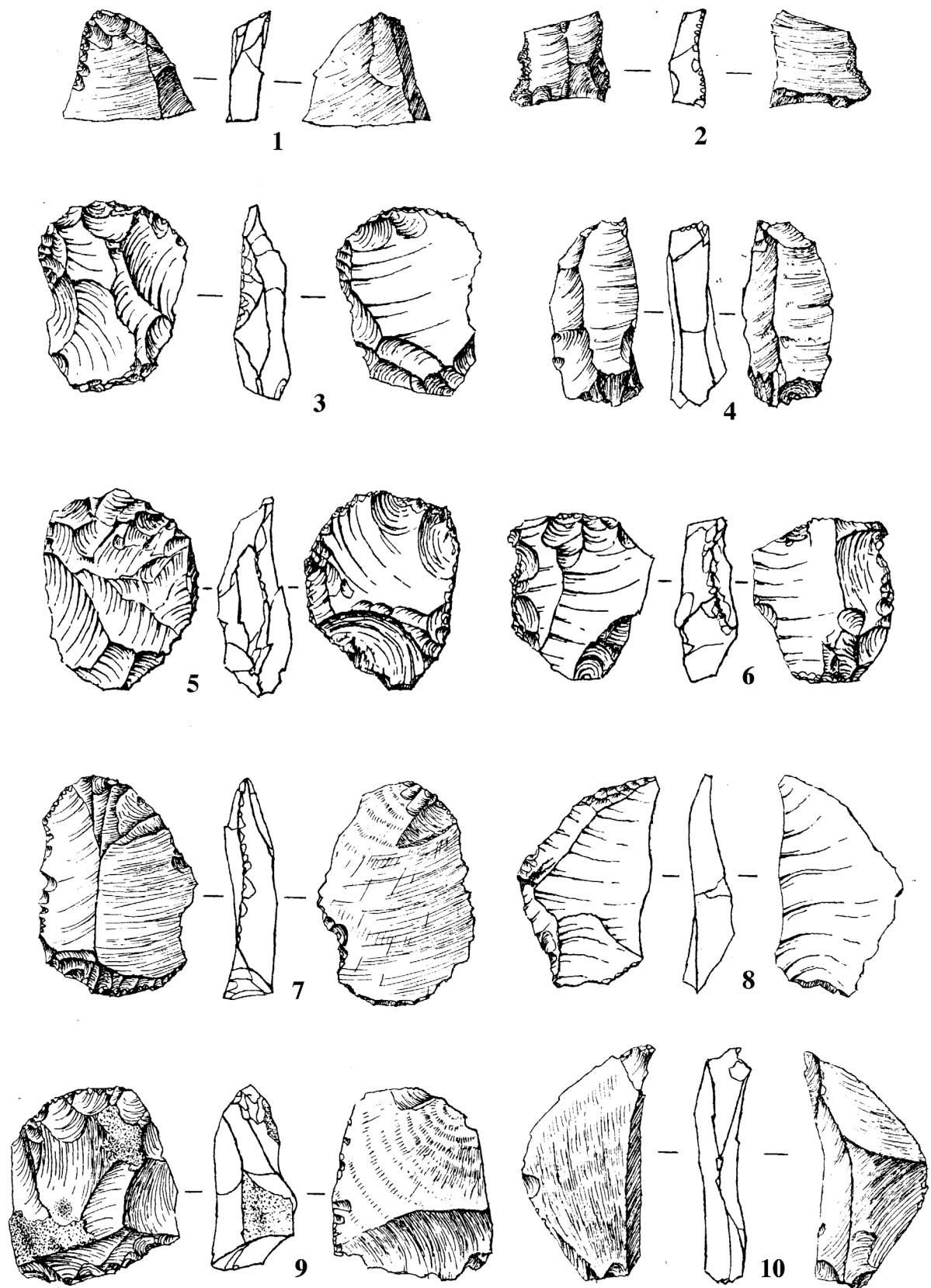

Рис.7. Крем'яні вироби. Знаряддя праці: вістря - 8; долотоподібні вироби - 3-6

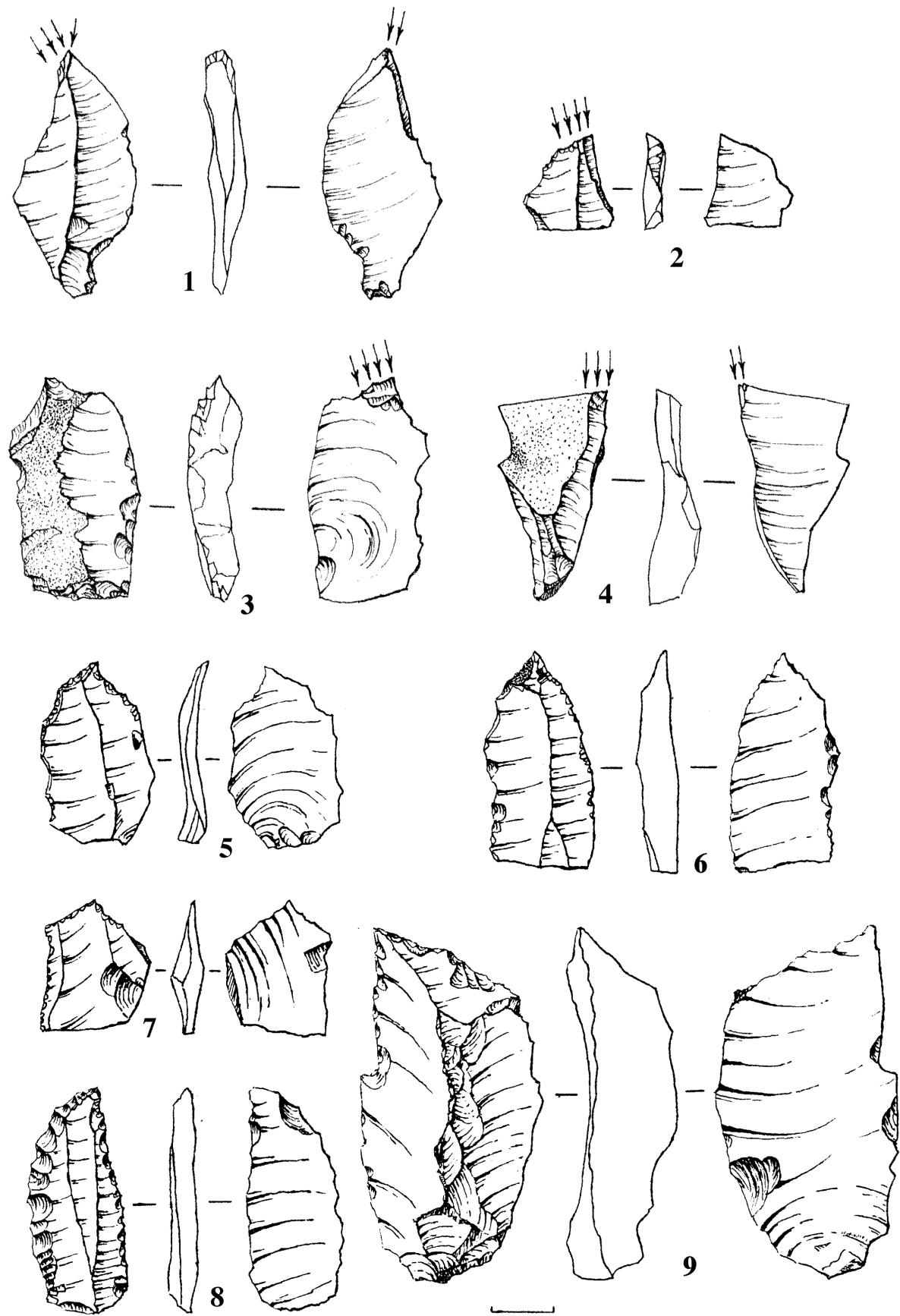

Рис.8. Крем'яні вироби. Знаряддя праці: різці (1-4); вістря (5-9)

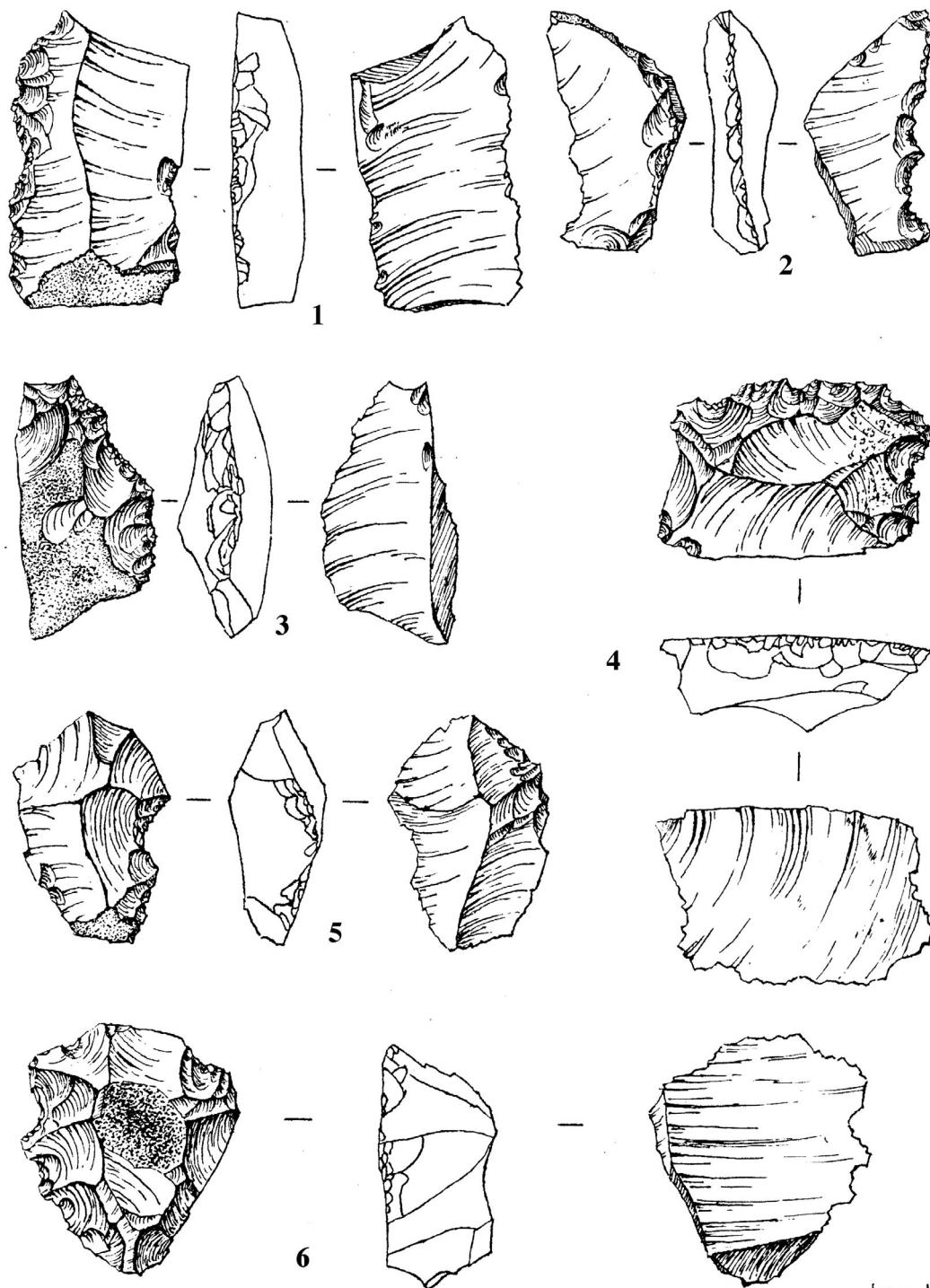

Рис.9. Крем'яні вироби. Знаряддя праці: скобелі (1, 2 ,4 6) та зубчасті скребачки (3-5)

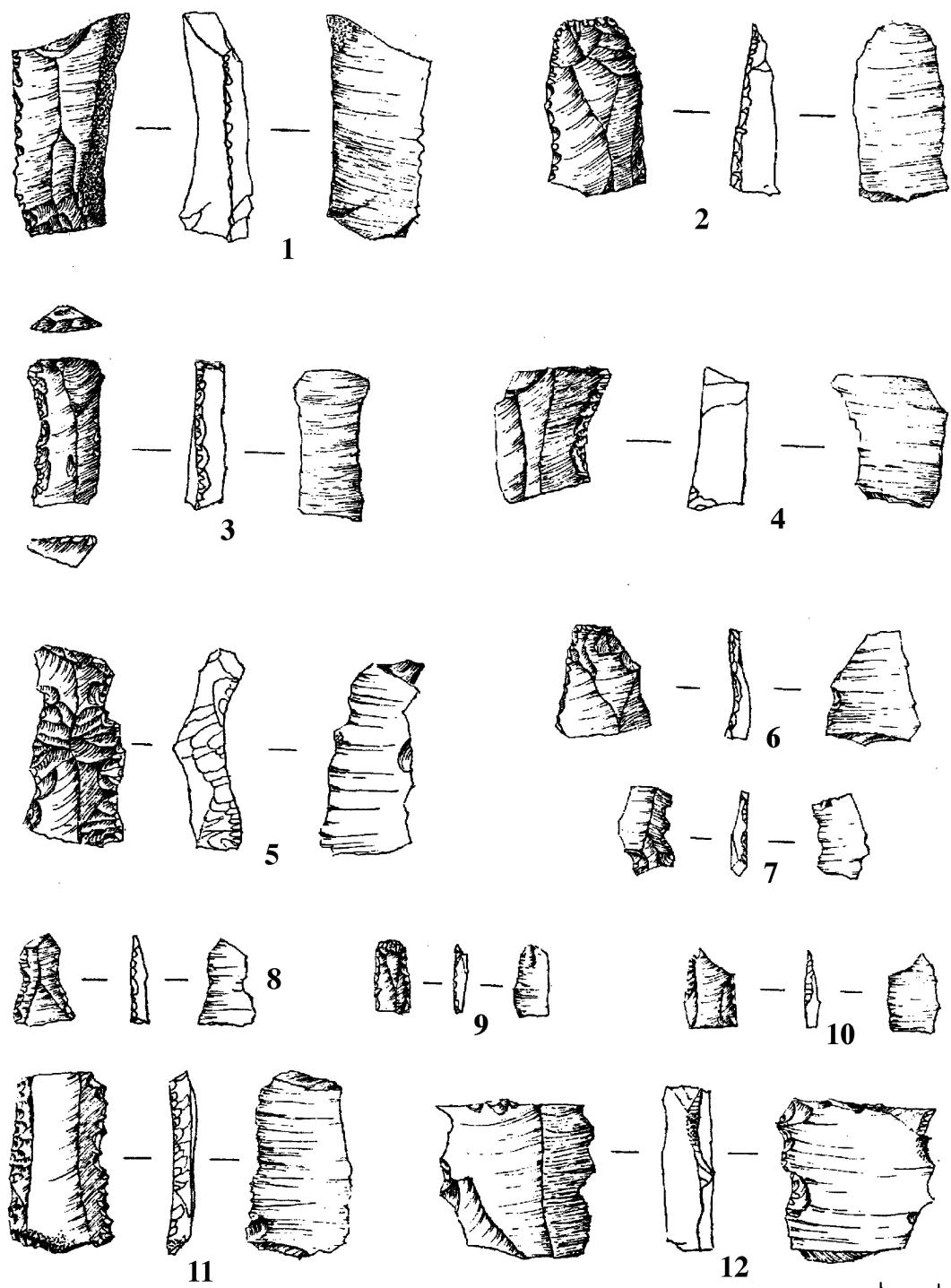

Рис.10. Крем'яні вироби. Знаряддя праці: пластини з зубчастою ретушшю (1, 2, 5, 11); пластини з термінальною ретушшю (3, 6); скобелі (4, 5, 7, 8, 12); мікропластинка з притупленим краєм (9); мікрапістря (10)

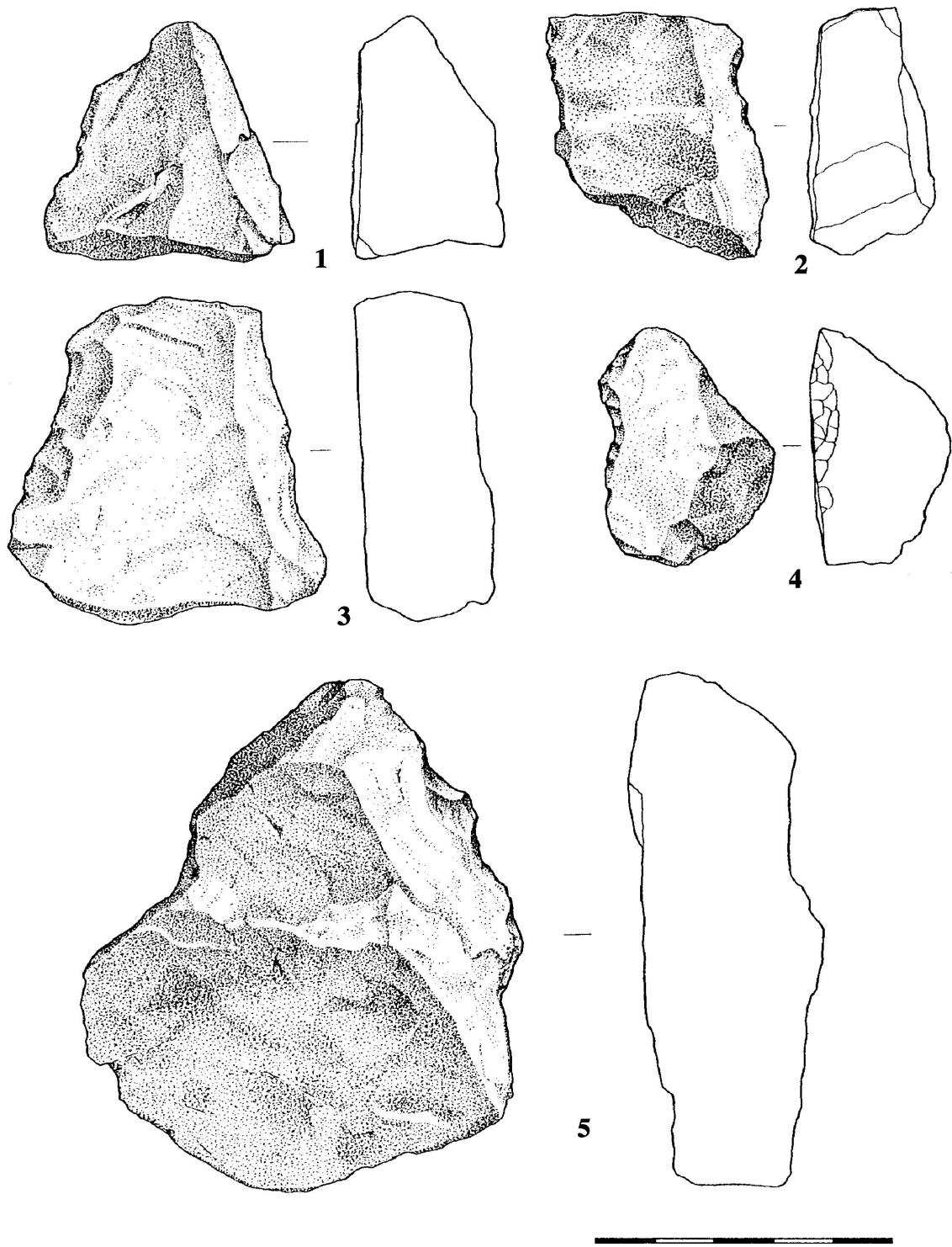

Рис.11. Знайдені знаряддя з кварцу

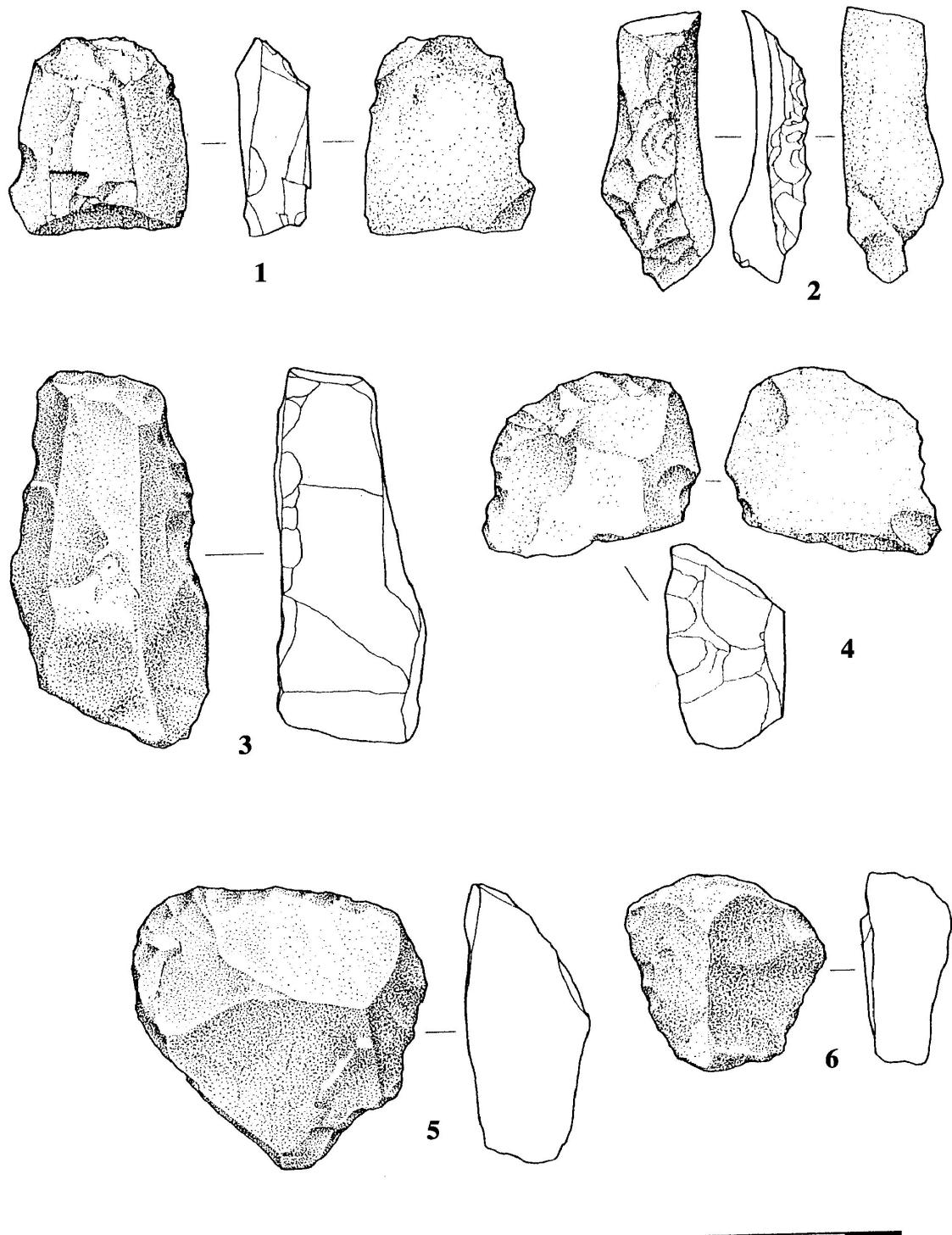

Рис. 12. Знаряддя праці з кварцу

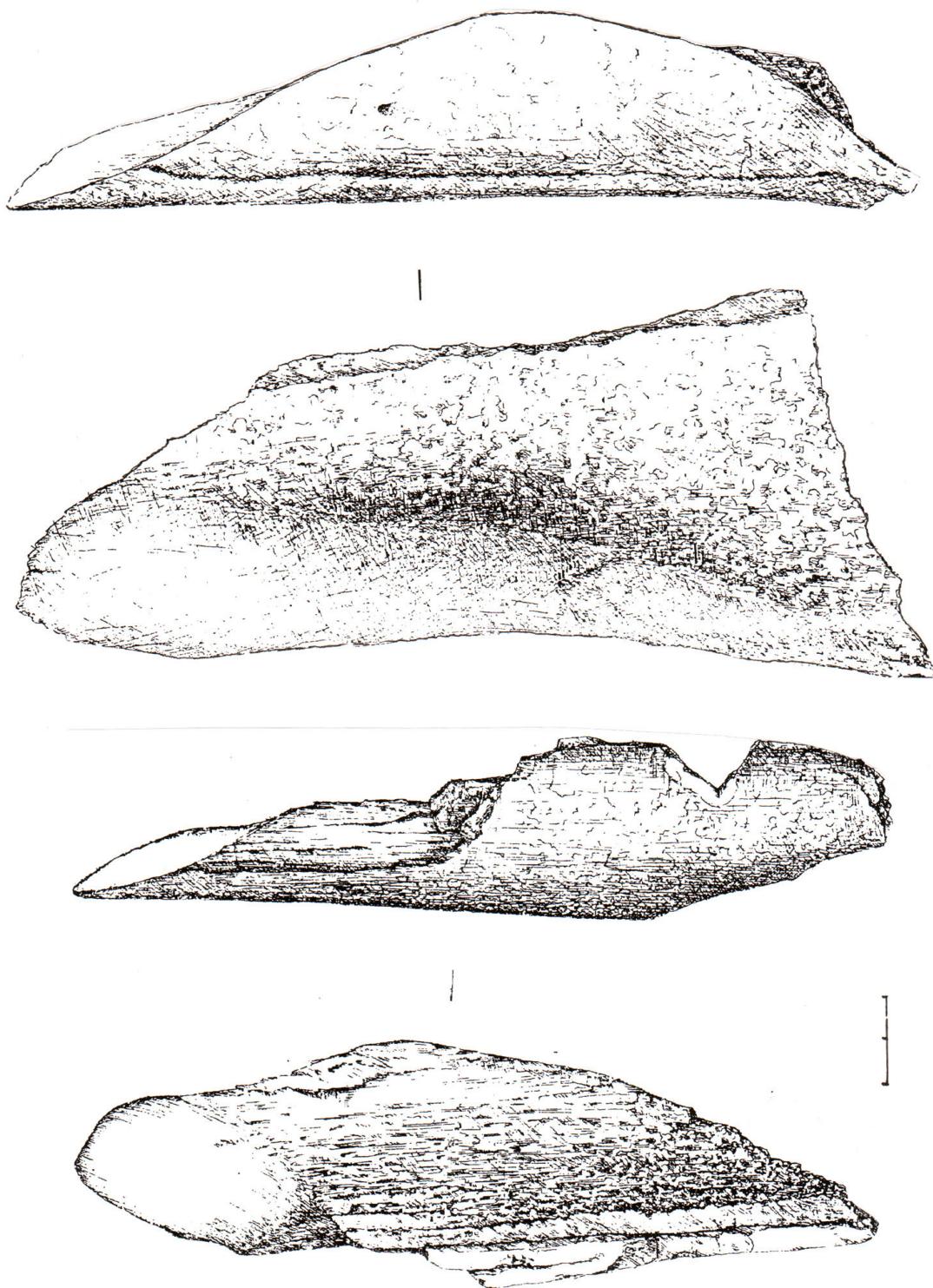

Рис.13. Знаряддя з кістки

Ситник О.С.

ЛИПСЬКА ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА: АНАЛІЗ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ДЖЕРЕЛ

У статті подаються результати історіографічного та інтерпретаційного аналізу літературних джерел і окремих фондових колекцій пам'яток Волині, з якими пов'язують термін “липська палеолітична культура”, запропонований Г.Григор'євим та М.Острівським у 1966 р. Автор не вважає цей термін адекватним і науково обґрунтованим, оскільки ним об'єднують різнокультурні матеріали, що зібрані на поверхні і розкопані стаціонарно.

Так уже історично склалося, що весь палеоліт Волині у більшості дослідників асоціюється з липською археологічною культурою – терміном, який міцно закарбувався у свідомості спеціалістів. Водночас, не знайдеться навіть двох палеолітознавців, які би мали одинаковий погляд на це явище.

Можливо, не варто було б торкатися цієї теми, оскільки “палеолітичні культури” сьогодні не в моді, однак питання липської культури має не лише історіографічний аспект, але й несе в собі конкретні проблеми сучасного стану вивчення палеоліту великої географічної області, що підтверджується кількома не так давно опублікованими працями. В одній із них цілий розділ розпочинається темою “Проблеми липської АК”, в якому зазначено, що “сьогодні це термін міцно забутий, але не тому, що концепція липської АК була заперечена, а швидше всього тому, що ці дослідження фактично не зрушили з мертвої точки проблематику ранньої пори верхнього палеоліту Волино-Поділля. Це тим більше прикро, що тут є серія стратифікованих пам'яток – Липа I, VI, Куличівка” (Аникович и др. 2007, с. 183).

Однак, термін липської культури насправді не забутий, навпаки, відновлений і насичений новим змістом. Мова йде про статтю В. Пясецького за 1999 р. “Палеоліт східної частини Волинської височини” (Пясецький 1999, с. 8-17), у якій дослідник не лише підтримує думку про існування окремої липської культури, але й розвиває це явище у часі і просторі, виділяючи ранній, середній і пізній етапи.

Отже, деякі вчені застосовують поняття липської культури у своїх аналітичних і синтетичних дослідженнях, інші ставляться до нього скептично, ще одні “різко негативно.

Sytnyk O.S.

LYPS'KA PALEOLITHIC CULTURE: ANALYSIS AND INTERPRETATION OF SOURCES

У статті подаються результати історіографічного та інтерпретаційного аналізу літературних джерел і окремих фондових колекцій пам'яток Волині, з якими пов'язують термін “липська палеолітична культура”, запропонований Г.Григор'євим та М.Острівським у 1966 р. Автор не вважає цей термін адекватним і науково обґрунтованим, оскільки ним об'єднують різнокультурні матеріали, що зібрані на поверхні і розкопані стаціонарно.

Торкався цього питання й автор, наводячи погляди різних дослідників (Ситник 1998 с. 192-196). Нагадаємо головні з них.

Історія питання

У 1966 р. з'явилася стаття М. Острівського та Г. Григор'єва, у якій автори прямо заявили, що матеріали зі стоянок Липа, Мирогоща і Майдан у Дубнівському районі Рівненської області утворюють особливу групу, яку треба назвати “липською локальною культурою” (Острівський, Григорьев 1966, с. 9). У статті подається опис стратиграфії та крем'яного інвентарю стоянок, зазначаються його своєрідні риси, наводяться аргументи унікальності нуклеусів і знарядь для всієї території Східної Європи.

Через два роки вийшла у світ відома монографія Г. Григор'єва (Григорьев 1968, с. 51–55), у якій практично повторюються характерні ознаки липської культури, подані у спільній роботі 1966 р. В узагальнючій праці за 1970 р. про верхній палеоліт європейської частини колишнього СРСР Г. Григор'єв уже обережніше підходить до питання про унікальність цієї культури (Григорьев 1970, с. 45). Головний акцент робиться на матеріалах стаціонарних розкопок В. Савича на стоянці Липа VI. Основні критерії виділення культури зміщені в бік розкопаного інвентарю, за винятком, хіба-що, “нуклеусів липського типу”. На представлених рисунках виділено три етапи розвитку цієї культури: I – шар V Липи VI; II – шар III Липи VI; III – шари ІІ і І Липи VI (Григорьев, 1970, с. 51). У тексті статті за 1970 р. опис липської культури дуже поверховий і неконкретний: “Разом із крупними скребками існують і дрібні, короткі. Пластиинки з притуплюючою ретушшю прості за формою. Вістря з притупленим краєм, що характерні для молдовських пам'яток, не трапляються зовсім.

Різці звичайні, широко розповсюджені – серединні, кутові, косоретушні. Кількісно вони завжди переважають над скребками. Дуже рідко трапляються пластинки з зубчиками, ножі з підтескою і проколки, а також скребла мустєрського вигляду. Найбільш характерні типи, що відрізняють цю культуру від інших, це особливі види ядрищ – так звані нуклеуси липського типу і клиноподібні. На відміну від молдовської культури, різких змін в наборі знарядь у часі тут не простежується, хоч окремі ознаки змінюються” (Григорьев 1970, с. 45).

Висловлена у цих статтях думка Г. Григор’єва про липську культуру, як оригінальне явище пізнього палеоліту Волині, широко розповсюдилась і глибоко закоренилася у свідомості палеолітознавців. Підтвердження цьому знаходимо не лише у висловлюваннях окремих дослідників, але й у зведеніх працях про пізній палеоліт України. Так, І. Шовкопляс, даючи аналіз волинській групі пам’яток верхнього палеоліту, пише: “У складі крем’янного інвентарю названих стоянок, зокрема липських, є окремі, тільки для них характерні знаряддя типу специфічних масивних “сокироподібних інструментів з однобічним та двобічним підтесуванням леза (довжиною 7–9 см), до цього часу ніде більше не зустрінутих. Це дозволяє висловити думку про можливість виділення волинських стоянок в окрему локальну липську культуру пізньопалеолітичної епохи в Східній Європі” (Шовкопляс 1971, с. 59–60). А. Рогачов та М. Анікович у фундаментальній праці “Палеоліт СРСР”, ідучи за Г. Григор’євим, також схильні виділяти липську культуру, включаючи до неї і обидва пізньопалеолітичні шари Куличівки в Кременці (Рогачев, Анікович 1984, с. 175). Правда, вони зазначають, що В. Савич не поділяє думки про існування цієї палеолітичної культури.

І це дійсно так. Єдиний професійний дослідник палеоліту Волині, і липських стоянок зокрема, В. Савич різко заперечував феномен липської культури, виділеної Г. Григор’євим на матеріалах Липи-Гострої, Мирогощі та Майдану. Він зазначав, що “нові матеріали, здобуті шляхом розкопок, довели, що наявні тут окремі крем’яні вироби специфічних форм (своєрідні нуклеуси, сокироподібні знаряддя) трапляються лише у невеликій кількості і тільки на стоянках пізньомадленської доби. Серед стоянок цього району переважають спільні риси з матеріалами стоянок Подністров’я. Тому немає підстав розглядати пізній палеоліт Волині як окрему культуру” (Савич 1975, с. 61). У своїй

монографічній праці за 1975 р. В. Савич декілька раз підкреслював, що немає ніякої наукової підстави для виділення “липської культури” (Савич 1975, с. 36, 100, 110, 126.). Не змінив своєї думки він і в останніх статтях (Савич 1989, с. 63; 1995, с. 31).

Заперечував існування липської локальної культури також О. Черниш. При цьому справедливим буде вказати, що О. Черниш і В. Савич взагалі не сприймали ідеї археологічних культур в палеоліті, виділяючи лише широкі культурно-історичні області (Черниш 1985, с. 68).

Фактологічна база

Відзначимо тільки найважливіші для нашої теми стоянки, що досліджувалися методом розкопок на значних площах.

Вивчення палеоліту Волині розпочинається з відомих відкриттів на поч. ХХ ст. в Городку, що за 8 км на захід від м. Рівного. Тут ще у 1909 р. місцевий барон Т. фон Штайнгель відкрив і дослідив кілька пунктів з палеолітичними знахідками. В 1914 р. на запрошення Штайнгеля розкопки в Городку проводив тодішній асистент Ф. Вовка з Петербургу Л. Чикаленко. Багаті різночасові археологічні колекції посіли у місцевому краєзнавчому музеї (створеному бароном у Городку власним коштом), однак під час Першої світової війни були вивезені на Кавказ, де й загубилися у вирі війни, а потім революції.

У 1922 р. Л. Чикаленко передав інформацію про ці стоянки Л. Савицькому, який провів тут грандіозні (як на той час) розкопки в 1922, 1924 і 1925 роках. Розкопувалася переважно стоянка **Городок II**. Проте й ці матеріали були втрачені – уже під час Другої світової війни. Загалом тут виявлено 7 окремих поселень, але досліджено лише два.

Пам’ятки у 1961 р. обстежив В. Савич, у 1969 р. – геолог І. Іванова. Рештки палеолітичних поселень були виявлені у двох пачках світло-коричневих суглинків: перша складається з чотирьох горизонтів – на глибині 4; 4,5; 5,5 м. У другій пачці (основний шар) виділено п’ять горизонтів – на глибині 6,5; 7,5; 8,5; 10; 11 м від сучасної поверхні.

Основне поселення виявлене на глибині 11 м. Тут знайдено залишки великого вогнища, значну кількість розщепленого кременю та крем’яних знарядь, прикраси з черепашок, вохру, кістяні проколки, кістку птаха з насічками, лопатку мамонта з п’ятьма заглиблennями та багато тваринних кісток (мамонт, північний олень, росомаха, первісний кінь, мускулистий вівце-бик) (АП, 1981; Sawicki 1927; Antoniewicz 1928, 1938;

Krukowski 1939–1948; Борисковский 1953; Черниш 1954; Береговая 1960; Савич 1974, 1975). Л. Савицький пише також про знахідку кістки людини (Sawicki, 1927a). Попри значну глибину залягання, у хронологічному аспекті матеріали городоцьких стоянок досить пізні, ймовірно, належать до останнього льодовикового оптимуму.

Наступною важливою пам'яткою є **Мирогоща I** у Дубнівському районі, в середній частині північного схилу Збитинського плато, в урочищі Вотруби (чи Отруби). Відкрив її М. Островський у 1937 р., а у 1960, 1961 і 1967 роках розвідкові розкопки провів В. Савич. Закладено два шурфи (242 м), у яких крем'яні вироби залягали “у шарі темно-коричневих лесів на глибині 0,30–0,70 м від сучасної поверхні” (АП 1981, с. 107–108).

За загальними мірками стратиграфії лесової рівнини східної частини Волині на такій незначній глибині знаходиться переважно ілювіальний горизонт В сучасного чернозему. Ця деталь важлива для подальшого нашого аналізу.

У шарі виявлені нуклеуси липського типу, нуклеподібні і сокироподібні знаряддя, різці, скребла, скobelі, пластини з ретушшю на обламаному кінці, вістря, пластини і фрагменти пластин з крайовою ретушшю. (Островский, Григорьев 1966; Савич 1975; Борисковский 1953; Рудинський 1952; Черниш 1954; Береговая 1960; Археологія УРСР 1971, Пясецкий 1999а). Поблизу цієї головної пам'ятки В. Савичем на поверхні зібрани матеріали ще шести палеолітичних пунктів.

У фондах Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України зберігається невелика колекція (блізько 150 екз.) кременів, зібраних В. Савичем в ур. Вотруби поблизу Мирогощі, і матеріалів, добутих із кількох шурфів у цьому ж місці. Відразу ж помітна штучна вибірка крем'яних речей – більше половини колекції становлять знаряддя та нуклеуси. Не ставлячи за мету дати тут всебічний аналіз цієї колекції, відзначимо лише, що вона повністю “вписується” у характеристику “липських” комплексів за Г. Григор'євим. Ті ж самі нуклеуси “липського” типу (хоча значно менших розмірів), радіальні ядрища, різноманітні скребки та різці, властиві як для середнього, так і фінального періоду верхнього палеоліту. Досить багато скребел на природних уламках жовен. На наш погляд, однією з своєрідних особливостей липських колекцій є присутність масивних “скребко-скребел” на природних шматках сировини.

До речі, такі знаряддя масово трапляються у мезоліті, а також неоліті Волині. Так звані радіальні нуклеуси “мустьєрського вигляду” є насправді грубими заготовками для нуклеподібних скребків, а масові знахідки уламків із скреблоподібно ретушованими краями – заготовками нуклеусів “липського типу”, у яких було започатковане виділення гострого міжфасеткового ребра, але в силу різних причин залишених нереалізованими. Взагалі, величезна кількість нуклеусів (до 30 %, за М. Островським), а також природних уламків з кількома зняттями, можуть свідчити, що маємо тут специфічні майстерні-стоянками багаторічного сезонного типу (такі майстерні фінальнопалеолітично-енеолітичного часу часто трапляються на півночі Тернопільщини).

Таку ж численну групу стоянок відкрито поблизу с. Липа Дубнівського р-ну. Центральне поселення **Липа I** знаходиться на мису Збитинського плато, в урочищі Мокренщина. Відкрив його В. Савич у 1960 р., в 1963 р. він же провів рекогносцирувальні дослідження, а в 1967 – стаціонарні розкопки. Культурні рештки залягали у шарі світло-коричневих лесів на глибині 1,40–1,65 м від сучасної поверхні. Дослідник вказує на знахідки залишків житла, на виробничі ділянки, де оброблявся кремінь. Багаті також остеологічні матеріали. Знайдено більше 5 тис. крем'яних виробів, грудки червоної і жовтої вохри, кам'яні плитки. Поселення Липа I датується фінальною фазою раннього етапу пізнього палеоліту.

У фондах Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України зберігається невелика збірка з цієї пам'ятки – переважно нуклеусів та знарядь праці (таке враження, що штучно відібраних із загальної колекції матеріалів). Серед них відсутні типові ядрища липського типу, але досить багато й торцевих нуклеусів з фасетованим ребром на зворотній стороні від площини розщеплення (рис. 1, 2). (Савич 1968, 1969, 1974; Богуцький та ін. 1973, АП 1981, с. 109).

Багатошарову стоянку **Липа VI** на північному схилі мису урочища Глиніще і Загорода відкрив у 30-х роках ХХ ст. М. Островський. Розвидувальні польові роботи провів М. Рудинський у 1948 р., стаціонарні дослідження – В. Савич у 1960–1963 рр., обстежили О. Черниш у 1960 р., геологи – І. Іванова у 1967 р. та А. Богуцький у 1972 р.

Під час розкопок зафіксовано шість культурних горизонтів, що залягали у лесових суглинках. “Досліджено 356 м² площі, виявлено житлов-

побутові комплекси, місця обробки кременю та виготовлення крем'яних знарядь, вогнища та більше 10 тис. цінних археологічних матеріалів” (АП 1981, с. 110). В. Савич п’ятій шар датує ранньою фазою мадленського часу, інші – пізньою фазою та кінцем пізнього палеоліту (Рудинський 1952; Борисковский 1953; Григорьев 1966, 1968; Островский, Григорьев 1966; Савич 1962, 1966, 1968, 1969; Археологія УРСР 1971, т. I; Береговая 1960; Черниш 1954; Богуцький та ін. 1973).

Відомою є також стоянка **Липа VIII**, що знаходиться в урочищі Гостра, у південній частині села. У літературі вона іноді фігурує під назвою “Липа І” (Черниш 1954, с. 133). Відкрив пам’ятку М. Островський у 1935 р. Розвідувальні розкопки провів М. Рудинський у 1948 р., обстежили В. Савич у 1960 р. і О. Черниш – у 1968 р. “Культурні залишки стоянки залягають у шарі світло-коричневих лесових суглинків на глибині 0,75-1,00 м від сучасної поверхні” (АП 1981, с. 111). Тут також потрібне деяке стратиграфічне уточнення. На такій глибині може залягати лише горизонт В сучасного ґрунту, який має коричнювате забарвлення. Верхньоплейстоценові леси у цьому районі палеві і світло-жовті.

На поверхні, а також у невеликому яру були виявлені нуклеуси (призматичні, неправильно-призматичні, так звані “ліпського типу”), кінцеві скребки, різці (кутові, бічні, серединні), проколки, скребло- і сокироподібні знаряддя, пластини і фрагменти пластин з крайовою ретушшю або ретушною підправкою на обламаному кінці. Кремінь місцевий, чорного й сірого кольору. Вироби вкриті голубою і молочною патиною (Рудинський 1952; Черниш 1954; Борисковский 1953; Савич 1975; Krukowski 1939-1948).

У 1980-1990-х роках активні пошукові роботи на Волині проводив геолог В. Пясецький, який відкрив і розкопав низку важливих пам’яток. Ще в 1981 р. він виявив, а пізніше частково дослідив рештки стоянки **Рівне I (Бармаки)** (Пясецький 1997), яка в останні роки досліджується Д. Нужним.

Однією з опорних стоянок Волині сьогодні є **Жорнів I**, що нараховує три культурних шари палеоліту, найнижчий із яких В. Пясецький відносить до левалуа-мустьє і датує інтерстадіалом арсі (низ штілфріду В). Як аналог до типології і технології знарядь мустьє Жорнова дослідник вбачає комплекс левалузької пам’ятки Пронятин поблизу Тернополя і відповідно вважає, що Пронятин датується так само штілфрідом В (Пясецький 1999, с. 10-12). Це питання дещо поза темою нашої статті, але вважаємо, що тут

В. Пясецький явно помилується, оскільки безпідставно заперечує висновки кількох провідних геологів-четвертинників України і Польщі та спростовує дату ТЛ з культурного шару Пронятина (85 тис. р. тому).

У 1985 р. В. Пясецький відкрив і розкопав стоянку **Іваничі** в Рівненському районі, у 1987 р. стоянку **Грядки** (спільно з Г. Охріменком).

Усі ці пам’ятки нерівноцінні як за умовами стратиграфії геологічних горизонтів, так і за “культурою” добутих матеріалів. Але це переважно багатотисячні колекції, які дають можливість провести техніко-типологічний порівняльний аналіз.

Інтерпретація

Щодо “ліпської проблеми”, то звертає на себе увагу явне замовчування чи недооцінка археологічних досліджень М. Рудинського у Дубнівському районі 1948-го року (Рудинський 1952, с.143-154.). Адже, власне, він є першовідкривачем “ліпської фації” у матеріалах М. Островського, він же перший провів і польові дослідження на “опорних” стоянках – Липі-Гострій, Липі-Глиниці, Мирогощі. Чому ж тоді у статті М. Островського і Г. Григор’єва (і в пізніших працях Г. Григор’єва) жодним словом не згадано їх попередника як в емпіричному, так і в теоретичному аспектах “ліпської проблеми”? Вважаємо, що цей недолік слід відправити.

Порівняємо деякі спостереження М. Рудинського, з одного боку, і М. Островського та Г. Григор’єва – з другого.

М. Рудинський пише: “Цілий ряд знаходити “ліпського” типу (урочища Загорода, Довга, Гостра та ін.) було виявлено саме на поверхні звільнених від лісу ділянок цих схилів” (Рудинський 1952, с. 146).

М. Островський та Г. Григор’єв же відзначають, що на Липі-Гострій під час шурфування та невеликих розкопок багато матеріалів було знайдено в лесових відкладах на глибині 70-100 см. “Починаючи з 80 см від поверхні, лес чергується з темними прошарками потужністю 1,5-2 см, що сягають глибини 90 см. Відзначаються завихрення темних прошарків і лесу, що, можливо, пов’язано з дією водних потоків. З темними прошарками пов’язані значні скупчення кременю, іноді по декілька десятків. Сортuvання матеріалів відсутнє, зустрічаються і більш крупні, і дрібні кремені” (Островский, Григорьев 1966, с. 4).

М. Рудинський в ур. Глинище у розрізі низької лесової тераси зробив невелику зачистку і на глибині 4,80 м натрапив на культурні рештки –

дрібні кістки тварин і непатиновані кремені (нуклеус, кутовий різець, пластинки). Ці матеріали за зовнішнім виглядом і типологією були цілком відмінні від “липських” колекцій М. Островського, виявлених “на поверхні схилів північного краю плато в ур. Загороди і далі на захід в ур. Гостра у верхній частині “ілювіального горизонту сучасного ґрунту намивами півториоксидів заліза та алюмінію (П. Заморій)” (Рудинський 1952 с. 147). І далі дослідник констатує, що у його невеликому “зондажі” в ур. Гостра “культурного шару, як такого, не виявлено”, а культурні рештки “трапляються розкидано на різній глибині від поверхні поля і до 0,75 м, очевидно, в перевідкладеному стані” (Рудинський 1952 с. 147).

У 1937 р. М. Островський відкрив стоянку біля с. Мирогоща в ур. Вотруби (чи Отруби). У розкопі (243 м), за його спостереженнями, кремені знаходились на глибині 0,1-0,3 м (підзолистий чорнозем), на глибині 0,3-0,7 м (світло-жовтий лес з кротовинами) і на глибині 1,5-1,9 м (світло-жовтий лес) (Островский, Григорьев 1966, с. 6). У 1960 р. В. Савич також провів шурфування в ур. Вотруби біля Мирогоща і виявив крем’яні знахідки лише на глибині 0,3-0,7 м – у підгоризонті В сучасного ґрунту лісового типу (Савич 1960).

Отже, за спостереженнями геолога П. Заморія, професійних археологів М. Рудинського та В. Савича всі матеріали “липської культури” залягали на поверхні, у чорноземі та в горизонті В сучасного ґрунту. Стратиграфічні умови знаходження липських стоянок є абсолютно подібними до особливостей стратиграфії відомої пам’ятки Куличівки в Кременці, де верхній палеолітичний горизонт (шар I, за В. Савичем), за висновками провідних геологів, залягає в ілювіальному горизонті В сучасного ґрунту.

Ось як описує цей шар А. Богуцький у шурфі 2004 р., закладеного нами на межі розкопів В. Савича і непорушених верств: “Горизонт В потужністю 0,6-0,7 м і більше має дуже характерну хвилясто-смугасту будову. Загальний колір горизонту коричневий, інтенсивність коричневого забарвлення, правда, різна. Потужність коричневих прошарків, які явно домінують у розрізі, до 10 см. Вони складені дуже щільними супісками, безкарбонатними, озарізненими, із залізисто-марганцевими конкреціями чорного кольору до 2 мм діаметром. У них чимало сучасних червоточин до 1,5 см діаметром.

Другим компонентом смугастої пачки є жовті, жовтувато-коричневі тонкозернисті піски, здебільшого глинисті, з потужністю прошарків до 2-2,5 см. У верхній частині горизонту В дуже інтенсивна підзолиста присипка, яка також концентрується в горизонтально-хвилястих прошарках. Горизонт В, очевидно, відповідає лісовій фазі сучасного ґрунтоутворення.

Майже на всю потужність горизонту В зустрічаються поодинокі крем’яні артефакти” (приватний архів автора).

Отже, в стратиграфічному аспекті майже усі пам’ятки липської культури пов’язуються з горизонтом В сучасного ґрунтоутворення раннього голоценового віку.

Характеризуючи техніку розщеплення, М. Рудинський вказував, що “пластинці належали друге місце. Більш пошиrenoю формою заготовки був відщеп, часто великий і масивний” (Рудинський 1952, с. 147). На відміну від нього, Г. Григор’єв вважає, що головними заготовками для знарядь були крупні товсті пластини правильного огранення. Причому, “нуклеуси за кількістю перевищують знаряддя” (Островский, Григорьев 1966, с. 7). Якщо врахувати, що серед тисяч зібраних предметів “30 процентів припадає на знаряддя” (Островський 1965, с. 66), то вимальовується цікава картина кількісного співвідношення нуклеусів, знарядь і сколів. П

Можна продовжувати цитування авторів, але й так уже зрозуміло, що дослідники по-різному підходили до аналізу виявленіх М. Островським пам’яток. Це яскраво проявилось і у кінцевому результаті узагальнень. М. Рудинський чітко заявив, що “визначення місця липської фації (тільки так, здається, і можна назвати цей нез’ясований поки-що вияв) в загальному ході суспільно-історичного розвитку на північному краї подільської плити – справа передчасна” (Рудинський 1952, с. 151). Г. Григор’єв же виділив “липську культуру”.

Що ж собою являє липська культура за Г. Григор’євим? Загалом, це низка специфічних ознак комплексів крем’яного інвентарю, зібраного в околицях кількох сусідніх сіл (8 пам’яток). Найчіткіше ці ознаки сформульовані у роботі 1968 р. (Григорьев 1968, с. 51-52).

1. Наявність великої збірки нуклеусів “липського типу” (клиноподібні, сплющені, для зняття мікропластинок з торцевої сторони). Призматичних форм ядрищ мало.

2. Багато заготовок для нуклеусів (попередньо оббиті шматки кременю чи масивні відщепи).

3. Трапляються нуклеподібні скребки високої форми для зняття мікропластиночок.

4. Заготовками для знарядь слугують крупні і товсті правильно огранені пластини.

5. Скребки різних типів: подвійні на масивній пластині з ретушшю по краях і короткі на відщепах. Найбільша кількість – звичайні скребки на пластинках середньої величини.

6. Різці також різноманітні – на куті зламаної пластини, косо- і поперечно-ретушні, серединні.

7. Є пластини з подвійними виймками або ж з поперечною ретушшю верхнього кінця (інколи – це крупні відщепи).

8. Значна частина пластинок зі скошеним краєм. Інколи у таких знарядь ретушований і другий поздовжній край, що утворює асиметричне скошене вістря.

9. Проколки на масивних відщепах мають коротке трикутне жальце.

10. Представлені масивні відщепи і пластини з ретушшю чи ретушовані вістря.

11. Пластинки з притупленим краєм зустрічаються тільки в уламках.

12. У колекціях присутні скребла, що мають грубу, трохи притуплючу край ретуш.

Усі ці ознаки “на око” не були підтвердженні ні статистикою, ні розгорнутою аргументацією зазначених комплексів. Якщо ж критично проаналізувати ці ознаки, то більшість із них є типовими для різних територій та різних культур і не мають культуровизначального характеру. Наприклад, скребки й різці різних типів, проколки. Або ж той факт, що пластинки з притупленим краєм трапляються тільки в уламках, свідчить про стан збереження колекції, а не про культуру (але, якщо і про культуру, то культуру гравет). Так само скребки високої форми для зняття мікропластиночок і пластини з подвійними виймками є характерною ознакою оріньяку, а не самобутньої липської культури. Фактично найбільш “оригінальними” є лише нуклеуси “ліпського типу”, масивні скребла і сокироподібні знаряддя на відщепах і природних заготовках.

Однак, виявляється, що й так розрекламовані липські нуклеуси не є чимось незвичайним у палеоліті Східної Європи і навіть Північної Азії (Абрамова 1986, с. 12). Цей аспект добре проілюстрований технологічними дослідженнями Є. Гирі на прикладі так званих “сокирок типу Костьонки” (Гиря 1997, с. 116-120), які повторюють форми гігантолітів з Новгород-Сіверська. “Такі ж форми є і в Авдесово. Усі вони широко відомі в археологічній літературі як палеолітичні сокири і можуть бути знайдені на

пам’ятках самих різних верхньопалеолітичних культур Європи” (Гиря 1997, с. 118). Дослідник вважає, що ці вироби насправді є пренуклеусами, головною ознакою яких є біфасіальне ребро, що опоясує майже весь периметр виробу. Однак, не всі пренуклеуси Костьонок I (1) та й інших подібних пам’яток мали суцільну двобічну обробку поверхні розколювання і бокових сторін. У тих випадках, коли природна форма сировини відповідала цій технології, застосовувалися природні уламки або ж масивні відщепи. Наприклад, в колекції Липи I такі нуклеуси трапляються досить часто. Ми відібрали для ілюстрації лише деякі з них (рис. 1). Добре помітний торцевий характер ядра для мікропластиночок на боковій грані масивного відщепа зі спеціально фасетованим зворотним боковим ребром (рис. 1, 1). Так само можна побачити торцевий спосіб зняття мікропластиночок на плоскій природній плитці (рис. 1, 2). В іншому випадку маємо серію торцевих нуклеусів з фасетованим ребром на протилежному боці, що вважалося характерною ознакою власне липських нуклеусів (рис. 1, 3), хоч з морфологічного аспекту ці нуклеуси є предтечею “справжніх” липських ядер, добре представлених у колекції Мирогощі I (рис. 5, 6). У деяких екземплярів форма близька до сокирок чи півсокирок, з двобічно фасетованим випуклим ребром (рис. 5, 5; 6, 1, 4). Інші форми наближені до цього “стандарту” (рис. 5, 2-4; 4, 2). Показовою ілюстрацією є ядро з майже круговим по периметру ребром і зняттям з цих ребер мікропластиночок видовженого характеру (рис. 6, 2).

Власне у зв’язку з такою технологією розщеплення необхідно уважніше дослідити так звані дископодібні нуклеуси і “скребла” на масивних сколах – рис. 2; рис. 6, 3. Чи не є насправді ці артефакти пренуклеусами для зняття мікропластиночок з фасетованого краю ребра (рис. 2, 2). У деяких випадках виготовлення такого ребра ігнорувалося (рис. 6, 5).

Хронологічні та періодизаційні аспекти

Порівнюючи матеріали місцезнаходження Іваничі з колекцією Липи-Гострої (за М. Островським і Г. Григор’євим 1966), В. Пясецький зазначає, що “найбільш ранній хронологічний пласт Липи-Гострої трохи молодший за комплекс Іваничів” (Пясецький 1988, с. 54) (на жаль, автор не вказує характерних рис ранніх і пізніх “пластів” цієї пам’ятки). І далі, при аналізі колекції з Червоного Каменя він пише, що деякі знаряддя “можуть вказувати на більш пізній час індустрії (точніше її частини) Червоного

Каменя порівняно з індустрією Іваничів” (Пясецький 1988, с. 54). Таким чином, В. Пясецький виразно дає зрозуміти, що матеріали Липи-Гострої і Червоного Каменя у збірках М. Островського є хронологічно змішаними. В іншій своїй статті, присвяченій аналізу нової колекції Червоного Каменя, В. Пясецький уже прямо вказує, що частина речей з цього місцезнаходження була зібрана М. Островським поблизу стоянки. “З цієї причини Г.П. Григор’єв хоч і отримав загальне уявлення про індустрію, але воно, як тепер ясно, неповне і в деяких випадках неадекватне” (Пясецький 1995, с. 123.).

В одній із головних своїх праць, присвячених палеоліту Волині (Пясецький 1999, с. 8-17), дослідник подає власну періодизацію, хронологію і культурне визначення пам’яток східної частини Волинської височини, “зокрема висвітлення питання про ранній і середній етапи липської палеолітичної культури” (там само, с. 8). Отже, спираючись на більшістю поверхневі збірки різних авторів (переважно краєзнавців), В. Пясецький уявився за непросте завдання створити періодизацію такого неоднозначного явища, як липська культура.

До стоянок ранньої пори пізнього палеоліту липської культури він відніс Іваничі та Червоний Камінь, до пізньої пори – Мирогошу I і Липу VI. Іваничі він датує штілфрідом В (хоч не існує відносного датування за стратиграфією відкладів, як і абсолютних дат). Ці переважно підйомні колекції дослідник на основі типології нуклеусів та знарядь зіставляє з опорною пам’яткою Жорнів, з трьома різновіковими культурними шарами і єдиною абсолютною датою середнього культурного горизонту. Використано такі “аргументи-міркування” для підтвердження геологічно віку: “не виключено, що оріньяк Іванич більш-менш синхронний цьому мусте (нижній шар Жорнова – O.C.). Можливо, він навіть давніший. Але через відсутність прямих доказів цей оріньяк розміщений стратиграфічно вище жорнівського мусте. Можна допустити, що культурний шар Іванич відноситься ще до кліматичного оптимуму штілфріду В – до часу арсі” (там само, с. 12). Дослідник вважає, що архаїчними елементами в Іваничах є крупні нуклеуси-скребки, оброблені відповідною технікою, скребки з носиком та скребки на широких грубих пластинах з плічками.

Справді, у липських колекціях присутні крупні нуклеуси-скребки. Ми відшукали такі серед матеріалів Липи III (ур. Мокренщина) з розкопок

В. Савича 1963 р. – шурф 1, глибина 1,55 м (рис. 7, 1). Цей артефакт можна трактувати і як нуклеус-скребок з плічками (чи носиком), однак геологічний вік його не ранньої, а завершальної фази пізнього палеоліту. Так само типологічно виразні скребки-нуклеуси з носиком (чи мордочкою) трапляються у збірках кінця верхнього палеоліту еталонної стоянки Липи I (глибина 2 м від поверхні) – рис. 8.

“В Іваничах немає, та й не могло бути нуклеусів липського типу, тому що тут невідома техніка зняття вузьких пластинок” і висновок – “очевидно, індустрія Іванич належить до найбільш раннього етапу липської культури” (там само). Виникає справедливе запитання – що ж це за липська культура без липських нуклеусів? І взагалі, в такому випадку, що розуміється під цим поняттям? Своєрідний волинський оріньяк?

Стоянка Червоний Камінь з підйомним матеріалом – наступний етап розвитку липської культури. “Але у зв’язку з тим, що він належить до розвинутого оріньяку, а в Жорнові індустрія з граветськими рисами залягає у відкладах штілфріду В (і невідомі випадки, щоб типовий оріньяк перекривав гравет) – то стоянку Червоний Камінь потрібно датувати часом штілфріду В” (там само). Аргументація не надто переконлива. Причому тут гравет Жорнова, і чи насправді то гравет? Середній шар Жорнова вперше відкрив В. Савич, на місці зачистки якого В. Пясецький поставив розкоп і виявив тут кременеобробну майстерню. Для нього отримано абсолютну дату – 28 100 тис. р. тому. Тут виявлено лише 14 знарядь. Типові нуклеуси на крем’яних плитках і нуклеуси липського типу відсутні. Серед виробів із вторинною обробкою (переважно, різців) є лише один уламок граветського вістря, на основі чого робиться висновок про граветський характер цілої індустрії. Як відомо, на Волині типовий гравет взагалі відсутній.

Верхній шар Жорнова належить до заключного етапу ранньої пори пізнього палеоліту. Матеріали залягають у верхній частині штілфріду В. Лише 2 спрацьовані нуклеуси, пластин і пластинок 65 екз., знарядь – 93 екз. Цікаві рубальні і рубально-різальні знаряддя дуже великих розмірів. Є вістря до списів і дротиків, що мають вигляд листка тополі, є й менш виразні дрібні вістря. “Характерною рисою є те, що багато знарядь виготовлено на природних лінзовидних в перетині уламках каменю. Такі вироби, як правило, мають ретуш лише на одній із сторін. Винятком є фрагмент великого тонкого в перетині наконечника, виготовленого з уламка плитчастого

кременю: він ретушований з обох боків плоскою ретушшю” (там само, с. 13). На основі цього виробу робиться висновок про селетський характер індустрії, правда, знову ж таки атипового вигляду, у зв’язку з чим правомірніше буде говорити про селетську культурну область.

Верхній шар Жорнова дослідник не відносить до липської культури, хоч, на наш погляд, власне матеріали цього горизонту мають значну подібність до “класичної липської стоянки” Мирогощі I. В інвентарі останньої присутні такі ж масивні однобічно ретушовані рубальні чи скреблоподібні знаряддя (рис. 9). Деякі з них мають сокироподібну форму (рис. 9, 1–3), інші – округло-овальні обриси на природних (морозобійні відколи) масивних заготовках – рис. 9, 3; 10, 1, 3, 6. Не виключено, що деякі з них були насправді пренуклеусами торцевого типу, не використаними за призначенням, інші ж дійсно застосовувалися у сокиро-мотижній функції, як відома сокирка з Костьонок I, що використовувалася як мотика для розпушування землі (Гиря 1997, с. 118). “Характерною рисою є те, що багато знарядь виготовлено на природних лінзовидних у перетині уламках каменю” – цей висновок стосовно верхнього шару Жорнова (Пясецький 1999, с. 13) абсолютно відповідає багатьом знаряддям Мирогощі I. Але не тільки Мирогощі – також і інших волинських верхньопалеолітичних і мезолітичних пам’яток, зокрема усіх трьох шарів Куличівки в Кременці. Починають траплятися такі масивні знаряддя на природних “лінзовидних уламках” уже в нижніх (ІІ і ІV) шарах, але найбільше їх (з сокироподібними формами) у першому шарі, що залягає, як ми уже зазначали, в ілювіальному горизонті В сучасного ґрунтотворення. В цьому випадку характер таких знарядь залежав, на наш погляд, не від хронології чи культури, а від багатства сировинної бази. На прикладі Куличівки ми уже не раз вказували на специфіку палеолітичних пам’яток півночі Поділля і Волині, розміщених в зоні виходу багатої високоякісної сировини (Ситник, Коропецький 2010, с. 72), коли досить легко було підшукати відповідний морозобійний уламок і найпростішим способом кругової оббивки виготовити необхідне знаряддя чи підготувати пренуклеус для зняття видовжених мікропластинок.

Ще однією важливою рисою верхнього шару Жорнова є вістря до списів і дротиків, що оброблені лише з однієї сторони – зі спинки сколів-заготовок. Абсолютно ідентичні вістря-наконечники присутні в колекції Мирогощі I (рис. 11, 1–6). Є середньовидовжені зразки –

вигнуті в профілі, на поздовжньо-крайових пластинах, із пригостреним робочим краєм (рис. 11, 1), але є також трикутні, досить масивні, суцільно ретушовані гостроконечники (рис. 11, 2) і навіть дуже широкі, фрагментовані (рис. 11, 3). Привертають увагу два вістря на видовжених пластинах верболистої форми, які подібні до свідерських за формуєю, але не мають спеціально ретушованих черешків (рис. 11, 4, 6). Мабуть, що така домішка в колекції не випадкова.

Отже, за техніко-типологічними ознаками верхній шар Жорнова значно більше пасує до класичних липських пам’яток, аніж явно оріньякідна стоянка Іваничі, яка, на наш погляд, “притягнута за вуха” до липської культури (без липських нуклеусів).

За В. Пясецьким, середній етап пізнього палеоліту Волині представлений стоянками ранньоопричорноморського (ранньоосташківського) часу (Пясецький 1999, с. 14), до якого віднесено матеріали вищезгаданої пам’ятки Мирогоща I. Невідомо лише, за якими (геологічними чи іншими?) даними проведене датування; адже, як ми зазначали, ранні колекції походять з підйомних зборів, а матеріали з шурфів В. Савича (що представлені у цій статті на рисунках) залягали в ілювіальному “коричневому” горизонті В сучасного ґрунту на глибині 40–70 см. Тобто, говорити про пізній плейстоцен, а ще конкретніше – про причорноморський горизонт, у цьому випадку, досить проблематично. В. Пясецький цілком слушно зазначає, що в колекції з Мирогощі I є нуклеусів липського типу, але дрібних пластинок, які могли б бути сколоті з таких нуклеусів, всього декілька. “Виявлені також сокирки, схожі на свідерські, але це не що інше, як типовий приклад конвергенції” (там само, с. 15). Чому конвергенції, якщо матеріал піднятий+ з поверхні і, правдоподібно, змішаний? Особливо цікавими в Мирогощі є листоподібні наконечники, які асоціюються з селетом. Правда, ці наконечники оброблені лише з одного боку (тоді це просто гостроконечники, а не наконечники). Але один наконечник, що виготовлений з “морозобійного відколу”, нагадує листок тополі.

Завершуємо аналіз цікавої статті В. Пясецького цитатою: “Липська палеолітична культура проіснувала до кінця мадленського часу. Г. Григор’єв за матеріалами В. Савича з культурних шарів Липи VI виділив три етапи (Григорьев 1970, с. 45). Таких етапів, на думку автора, може бути шість: Іваничі, Червоний Камінь, Мирогощі I, культурні шари Липи VI. Всі ці пам’ятки дали повноцінні крем’яні комплекси,

в яких чітко вирізняються типологічні ряди однакових знарядь. Винятком є хіба що граветський шар Жорнова, але там характерних типів знарядь небагато” (Пясецький 1999, с. 16).

У свій час М. Рудинський зробив висновок, що “для липського комплексу в цілому паралелей немає...” (Рудинський 1952, с. 151). Дійсно, в палеоліті України точні аналоги важко підшукати, але якщо поглянути на пізніші епохи? М. Рудинський звернув увагу на питання походження свідерської культури, власне, у зв’язку з оригінальністю липських матеріалів. У цьому плані особливої ваги набувають знахідки черешкових наконечників в околицях Липи і Мокрого (Рудинський 1952, с. 153, рис. 3).

У 1924 р. у низинній частині Дубнівського району проводив польові дослідження Я. Брик (Bryk 1928). У його зведеній праці (на рисунках) можна помітити багато крем’яних виробів, що характерні для липських комплексів. Це скребки високої нуклеподібної форми, особливо поздовжньо- і поперечно-випуклі скребла (Bryk 1928, tab. III-IV), косоретушні, поперечноретушні і серединні різці (там само, 1928, tab. III, VII). Майже ідентичними є пластинки зі скошеним ретушшю краєм, вістря та ін., але на дюнних мезолітичних стоянках ці вироби супроводжуються яскравими свідерськими наконечниками, трапеціями і сокироподібними знаряддями.

Що ж до провідного “липського” елементу – специфічних торцевих нуклеусів клиноподібної форми з підтескою протилежного гострого ребра, то вони досить часто зустрічаються у багатьох свідерських комплексах не тільки Волині, але й Польщі. Наприклад, вони дуже показові на епонімній пам’ятці Свідри Великі (Sawicki 1935, tab. V, 1-2, 4, 7, tab. VI, 1-2, tab. XIV, 3-4.). Виразні “липські” клиноподібні нуклеуси представлені у кам’яному комплексі стоянки Нобель I (Грибович 1987, с. 68, рис. 27, 5). У монографії С. Сулгостовської подається аналіз мезолітичних колекцій з Нобеля, зібраних С. Круковським ще у довоєнні часи. Серед них – класичні зразки нуклеусів “липського типу” (Sulgostowska 1989, tab. XXXII, 4, 7, 9; tab. XXXIV, 2, 4; tab. LIX, 1, 7). Подібні екземпляри трапляються у мезолітичних комплексах Красносілля, Тутовичів, Бережців III на Волині (Sulgostowska 1989, tab. XVIII; tab. LXII, 3, 5, 8).

Схема розщеплення свідерських нуклеусів з ребром на тиловій поверхні майже не відрізняється від системи зняття заготовок з нуклеусів липського типу (Ступак 1999, с. 20,

табл. 2). Ми відібрали лише кілька екземплярів з багатотисячної колекції Нобеля I, щоб проілюструвати цю тезу (рис. 3, 2; 4, 1). Обидва ядища – торцеві, двохплощадкові зустрічного сколювання, з фасетованим тиловим ребром, на природно відколотих плитках кременю з живнововою кіркою на одній з поверхонь. Доповнює їх типовий липський нуклеус зі стоянки Велика Іловиця (з досліджень В. Савича 1967 р.) – рис. 3, 1. Це ядище має двобічно оброблену пласку поверхню з фасетованою зоною ребра і кількома зняттями торцевого характеру.

Практично всі 12 характерних ознак “липської культури” (за Г. Григор’євим 1968) присутні у багатотисячних колекціях пам’яток фіналного палеоліту (свідер) і мезоліту Волині. Неможливо відрізняти різці і скребки, особливо скребла і частково двобічні заготовки. Так само мало призматичних нуклеусів. Єдина різниця – липські колекції сильно патиновані, пошкоджені ерозією, відсортовані, а кращі видовжені зразки представлена у фрагментованому вигляді.

На тісний зв’язок липських комплексів з ранньомезолітичними матеріалами Волині і Полісся звернув увагу також В. Савич (Савич 1975, с. 127.), але його спостереження не знайшли підтримки серед інших палеолітознавців.

При аналізі особливості кременеобрбаної техніки “липської культури”, впадає у вічі явна невідповідність технічних і типологічних показників. Так, липські типи клиноподібних нуклеусів і нуклеподібні скребки високої форми були націлені на зняття мікропластинок (ці ядища переважають у колекціях), але знаряддя на мікропластинках відсутні (як відсутні і самі мікропластинки). Тому, за Г. Григор’євим, основною заготовкою є масивна правильно огранена пластина, а за М. Рудинським – масивний відщеп.

Враховуючи той факт, що матеріали знаходилися в сучасному ґрунті і на поверхні схилів, логічним видається припущення про природний ерозійний змив мікроматеріалів ще в давні часи. Завдяки цим природним факторам на місці стійбищ залишились переважно макрознаряддя, що вціліли від поверхневої еrozії ґрунтів. Всі вони документують виразні сліди довготривалого перебування під сонцем і часткового транспортування (патина, інколи – “пустельна засмага”, люстраж і вивітрення). З цієї ж причини у підйомних збірках спостерігається значний відсоток гостроребристих природних уламків і

крупногабаритних сколів з механічними пошкодженнями.

У зв'язку з чітким природним (не виключено, що й антропогенним) сортуванням липських колекцій змістились акценти і в типології: в них дуже багато скребел, кареноїдних скребків, масивних уламків з різноманітною вторинною обробкою, у той час як провідних заготовок – мікропластиинок і знарядь на них нема – вони просто не віділі.

Примітно, що стосовно липських підйомних колекцій висловлено чимало думок (М. Островський, Г. Григор'єв, М. Рудинський, В. Пясецький, В. Савич та ін.) і, за винятком кількох позицій, думки ці діаметрально різні. Мабуть причина цього криється передусім у недостатній типологічній чіткості матеріалів, у тому, що ці комплекси, подібно венігretу, начинені компонентами різних поселень, культур і навіть епох.

Висновки

1. “Липські” підйомні колекції – справді цікаве явище у кам’яному віці Волині. Першим, хто звернув увагу на їх оригінальність і виділив “липську фацию”, був М. Рудинський, який уперше також поставив питання про їх зв’язок із свідероїдними комплексами фіналнопалеолітичного часу.

2. Колекції М. Островського є переважно різночасовими і нерідко територіально змішаними. Okремі компоненти цих колекцій можуть датуватися від середньої до завершальної фази верхнього палеоліту, мезоліту і, напевне, неоліту.

3. Так звані “липські” клиноподібні нуклеуси насправді не є унікальним явищем лише палеоліту Волині. Відомі такі типи і на інших пам’ятках палеоліту Східної Європи (Костьонки I, Авдесво), але найбільше аналогів у ранньосвідерських комплексах України і Польщі, що дає підстави пов’язувати їх з фіналнопалеолітичним періодом. Цей факт знаходить підтвердження і в стратиграфії відкладів, в яких знаходяться ці матеріали (Мирогоща I, шар I Куличівки, Липа I, III). Okремі речі мають часткову двобічну обробку і підтеску леза, у зв’язку з чим можуть кваліфікуватися як заготовки сокироподібних знарядь.

4. Оріньякідні ознаки більшості виробів цих колекцій не мають вигляду типового європейського оріньяку. Так звані кареноїдні та інші елементи подібних виробів – у більшості випадків є нуклеподібними заготовками для мікропластиинок.

5. Численні масивні скребки і скребла кругового типу з високою спинкою, а також

скребла з похилою лусковою ретушшю датуються дуже широким хронологічним відрізком часу, починаючи з нижніх шарів Куличівки і завершуючи підйомними мезо-неолітичними колекціями (збірки Я. Брика, С. Круковського, О. Цинкаловського, М. Островського, В. Савича та ін.).

6. Провідні для фінального палеоліту мікрознаряддя і їх заготовки, в силу природних причин, не збереглися, але про їх існування свідчить велика кількість торцевих нуклеусів для мікропластиинок. Відсутність типових призматичних нуклеусів може вказувати на пізній період кам’яного віку.

7. Усі стаціонарно розкопувані пізньопалеолітичні пам’ятки Волині (Липа I, Липа VI, Кременець I, Жорнів I), а також професійно зібрани колекції на поверхні (збірка Червоного Каменя В. Пясецького) демонструють симбіоз первинного розщеплення (призматичний нуклеус) і типології знарядь (пластиначаста заготовка). Ці комплекси відмінні від “липських” підйомних колекцій М.Островського

Отже, сьогодні існує, як мінімум, три редакції поняття липської культури.

Перша була представлена Г.Григор’євим і М.Островським у 1966 р. і основана загалом на підйомних колекціях Липи, Майдану і Мирогощи. Виділено серію ознак в типології нуклеусів і знарядь, які свідчили про існування оригінальної культури на Волині.

Друга версія належить також Г.Григор’єву, яка опублікована в узагальнюючій статті за 1970 р. Очевидно, зрозумівші, що виділяти археологічну культуру за підйомними матеріалами некоректно, дослідник взяв за основу розкопаний В.Савичем матеріал Липи VI (шари V, III, IIa і I). Запропоновано три ступені розвитку цієї культури, хоч хронологічного визначення в межах верхнього палеоліту не було зроблено.

Третя редакція липської культури представлена В. Пясецьким у 1999 р., який запропонував періодизацію із 6 етапів (фаз) розвитку культури, додавши до трьох ступенів Г.Григор’єва ще три хронологічно давніших етапи, які відповідають матеріалам з пам’яток Іваничі, Червоний Камінь і Мирогоща I. Фактологічна база, якою науковець аргументує представлену хроно-стратиграфічну схему періодизації липської культури, на наш погляд, досить вразлива. По-перше, ні одна з цих пам’яток не має чіткої стратиграфії відкладів, яка б давала можливість датувати матеріали геологічним методом (окрім Липи VI). По-друге, для жодної з них немає

абсолютної дати. По-третє, матеріали Мирогощі I і Червоного Каменя зібрані на поверхні різними дослідниками у різні часи і є, мабуть, природно і антропогенно змішаними.

На сьогоднішньому рівні розвитку наукових досліджень потрібно взагалі відмовитись від використання підйомних колекцій в періодизаційно-хронологічних процедурах, оскільки, як показує практика, більшість таких теоретичних побудов “розвалюється” після досліджень пам’яток в чітких стратиграфічних умовах із застосуванням абсолютних та відносних методів датування.

В.Пясецький, виділяючи нові ступені розвитку культури, не пояснює, що він конкретно розуміє під цим поняттям, очевидно, підтримуючи визначення Г.Григор’єва 1968 і 1970 рр. Однак з контексту статті можна зрозуміти, що підставою для віднесення Іваничів та Червоного Каменя до ранніх етапів липської культури стали “оріньякоїдні елементи” – нуклеуси-скребки, скребки з плічками, круторетушовані крупні платини тощо. Пам’ятки з граветоїдними і селетоїдними ознаками (середній і верхній шари Жорнова, Грядки) до цієї культури не віднесені. Отже, можна гадати, що липська культура (за В.Пясецьким) у часі і просторі є насамперед оріньякоїдною культурою з прогресивним розвитком техніки розщеплення і типології знарядь праці.

Таким чином, первісний термін “липська пізньопалеолітична культура” у розумінні Г.

ЛІТЕРАТУРА

Абрамова З.А. Клиновидные нуклеусы в палеолите Северной Азии // Палеолит и неолит. – Ленинград, 1986. – С.11-16.

Аникиович М.В., Анисюткин Н.К., Вишняцкий Л.Б. Ранняя пора верхнего палеолита Волыно-Подольской возвышенности – правобережье Днепра // Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту в Евразии. – СПб, 2007. – С.183-194.

Археологічні пам’ятки Прикарпаття і Волині кам’яного віку. – К.: Наукова думка, 1981. – 311 с.

Археологія Української РСР. – К., 1971. – Т. 1. – 451 с.

Береговая Н.А. Палеолитические местонахождения СССР // МИА. – 1960. – Вып. 81. – 221 с.

Богуцкий А.Б., Савич В.П., Татаринов К.А. Природа и развитие первобытного общества на территории юго-западной Волыни // Первобытный человек: его материальная культура и природная

Григор’єва (1968 р.) сьогодні є просто недоречний, оскільки не має відношення до багатотисячних розкопаних колекцій Липи I і Липи VI, що мають цілком інші риси первинної і вторинної обробки каменю.

Потрібно відмовитися і від редакції Г.Григор’єва 1970 р., в якій представлена ілюстративна схема без пояснення і аргументації, без опори на деталізоване опрацювання розкопаних матеріалів Липи VI.

Варто відмовитися і від періодизації липської культури за В.Пясецьким, оскільки виділені геохронологічні періоди розвитку не мають достатньо виваженої хроно-стратиграфічної аргументації, повноцінного техніко-типологічного аналізу матеріалів і чіткого визначення культурного компоненту індустрії.

Авторові стан речей бачиться таким. Вимальовується кілька локальних варіантів культури верхнього палеоліту Волині і півночі Поділля. Попередньо можна говорити про постлевалуазьку вістрійну культурну традицію типу богунісъєн нижніх шарів Куличівки, оріньякоїдні традиції Іваничів, Червоного Каменя, селетоїдні традиції раннього й середнього етапів верхнього палеоліту (Жорнів, верхній шар, Грядки) і, мабуть, справжні мадленські традиції другої половини верхнього палеоліту Волині (Липа I і Липа VI), які передували фінальнопалеолітичній свідерській культурі.

среда в плейстоцене и голоцене (палеолит и неолит). – М., 1973. – С. 143-148.

Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА. – 1953. – № 40. – 464 с.

Гиря Е.Ю. Технологический анализ каменных индустрий // Археологические изыскания. – СПб., 1997. – Вып. 44. – 198 с.

Грибович Р.Т. Мезолит Западной Волыни // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (каменный век). – К.: Наукова думка, 1987. – С.66-74.

Григорьев Г.П. К различию признаков генетического родства, диффузии и синетадиамности (По материалам палеолита) // Доклады и сообщения археологов СССР. VII Междунар. конгр. доисториков иprotoисториков. – М., 1966.

Григорьев Г.П. Начало верхнего палеолита и происхождение Homo sapiens. – К.: Наука, 1968. – 187 с.

- Григорьев Г.П.* Верхний палеолит // Каменный век на территории СССР. – М.: Наука, 1970. – С. 43-63.
- Островский М.И., Григорьев Г.П.* Липская палеолитическая культура // Советская археология. – 1966. – № 4. – С.4-16.
- Островський М.І.* Палеоліт міжріччя Стир і Горині // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С.66.
- Пясецький В.К.* Оріньякска стоянка Іваничі на Волині // Археологія. – К., 1988. – № 64. – С. 49-56.
- Пясецький В.К.* Начало раскопок позднепалеолитического поселения Ровно (Бармаки) // Российская археология, 1997. – № 1.
- Пясецький В.К.* Ориньякская стоянка Червоний Камень на Ровенщине // Российская археология. – М., 1995. – № 2. – С.123-134.
- Пясецький В.К.* Палеоліт східної частини Волинської височини // Vita Antiqua. – К., 1999. – № 2. – С. 8-17.
- Пясецький В.К.* Позднепалеолитическая стоянка Мирогоща I (Поле Вотрубы) // Российская археология, 1999а. – № 3. – С.98-107.
- Рогачев А.И., Аникович В.М.* Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. – М.: Наука, 1984..
- Рудинський М.Я.* Дубно-Кременецька палеолітична експедиція //Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1952. – Т. IV – С.143-154.
- Савич В.П.* Багатошарова палеолітична стоянка Липа VI // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 1962. – Вип. 4. – С.19-27.
- Савич В.П.* Львівський історичний музей. Відділ історії первісного суспільства. Путівник. – К., 1966. – 78 с.
- Савич В.П.* До питання про співставлення пам'яток пізнього палеоліту південно-західної Волині і Подністров'я // Матеріали 2-ої Подільської іст.-краєзнав. конф. – Львів, 1968. – С. 110-111.
- Савич В.П.* Костяные изделия стоянки Липа VI // БКИЧП. – Москва, 1969. – № 36. – С.136-141.
- Савич В.П.* Пізньопалеолітичне населення Волині // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. – К.: Наук. думка, 1974.
- Савич В.П.* Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині. – К.: Наук. думка, 1975. – 136 с.
- Савич В.П.* Поздний палеолит Волыни // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век). – К: Наук. думка, 1989. – С.63.
- Савич В.П.* Підсумки досліджень пізньопалеолітичних поселень Куличівки у м. Кременці // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1995. – Вип. 6. – С.22-31.
- Ситник О.* До питання про “липську пізньопалеолітичну культуру” на Волині // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цінkalовський і Волинь. Матеріали IX-ої наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 р. – Луцьк, 1998. – С.192-196.
- Ситник О., Коропецький Р.* Палеолітична стоянка Куличівка: культурний шар IV // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2010. – Вип. 14. – С. 16-72.
- Ступак Д.В.* Технології розщеплення кременю свідерської культури Українського Полісся за аналізом нуклеусів // Vita Antiqua. – К., 1999. – № 2. – С.18-24.
- Черніши О.П.* Карта палеоліту УРСР // Наук. зап. Ін-ту сусп. наук АН УРСР. – К., 1954. – Т. 2. – С.67-152.
- Черныш А.П.* Поздний палеолит // Археология Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. I. – С.60-76.
- Шовкопляс І.Г.* Пізній палеоліт // Археологія Української РСР. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 39-63.
- Antoniewicz W.* Archeologia Polski. – Warszawa, 1928.
- Antoniewicz W.* Z dziedziny archeologii ziem Polski. – Swiatowit, 1938. – T. 17.
- Bryk J.* Kultury epoki kamiennej na wydmach zachodniej czkijscie Poiudniowego Woynia. – Lwyw, 1928. – 63 s.
- Krukowski S.* Paleolit. Prehistoria ziem Polskich // Encyklopedia Polski. – Krakyw, 1939–1948.
- Sawicki L.* Stanowiska miodszego paleolitu w Grydku na Woyniu // Ziemia. – 1927. – N.3.- 1 lutego.
- Sawicki L.* Szczotki cziowieka paleolitycznego // Ziemia. – Warszawa, 1927a. – N.4. – 15 lutego.
- Sawicki L.* Przemys i iewiderski i stanowiska wydmowego iewidry Wielkie 1. – Odbitka z “Przegl iewu Archeologicznego”. – 1935. – T.V. – Zesz. 1.
- Sulgostowska Z.* Prahistory mikdzyrzecza Wisly, Niemna i Dniestru u schylku plejstocenu. – Warszawa, 1989. – 344 s.

Sytnyk O.S.

LYPS'KA PALEOLITHIC CULTURE: ANALYSIS AND INTERPRETATION OF SOURCES

Scientific works, above all those belong to G. Grigor'ev and M. Ostrovs'kyi (1966), G. Grigor'ev (1970), V. P'iaysets'kyi (1999) are analyzed in proposed article. Mentioned works are dedicated to the hypothesis of existence and division into periods of original Paleolithic "Lyps'ka archaeological culture" in Volhynian region.

Historiography and interpretation analysis of literary sources and separate collections of finds (Lypa I, Myrogoshcha, Nobel') is given in relation to this term and concept.

Most of sites, which were initially attributed to this culture, have not stratigraphy, and their archaeological materials are collected on the ground and generally assorted. Collections of basic sites of Lypa I and Lypa VI, excavated by V. Savych are still not analyzed, not studied and not published in a sufficient measure. Most sites explored by V. P'iaysets'kyi, and attributed by him to Lyps'ka culture do not have clear stratigraphy, absolute dates and satisfactory scientific argumentation. They belong to different cultures within the range of Late Paleolithic traditions.

Therefore the author considers this term inadequate and scientifically not advisable, especially for periodization constructions of Volhynian Paleolithic.

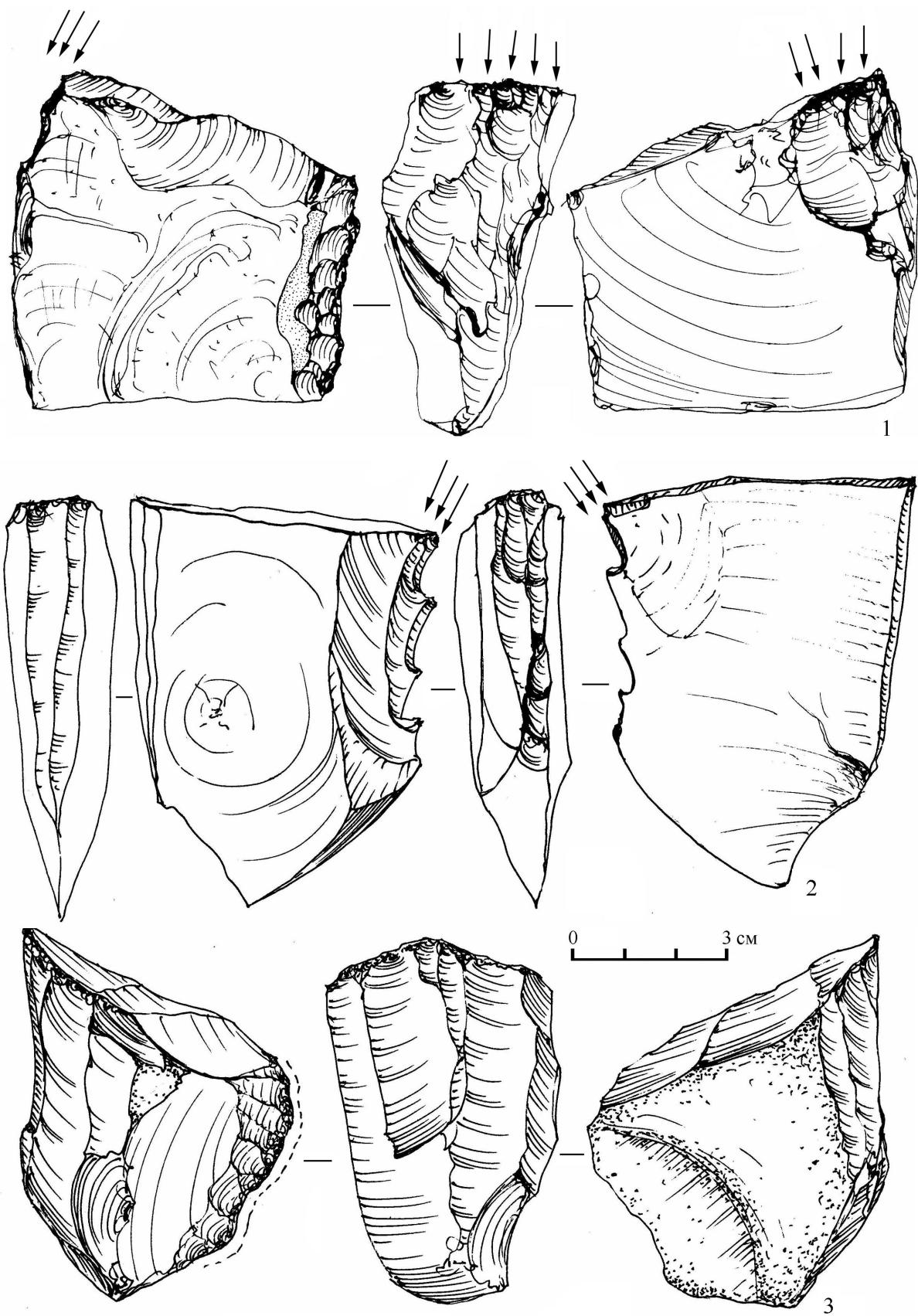

Рис. 1. Торцеві клиноподібні нуклеуси. Липа І. 1967. Шурф В.Савича. Глибина 1,82-1,99 м.

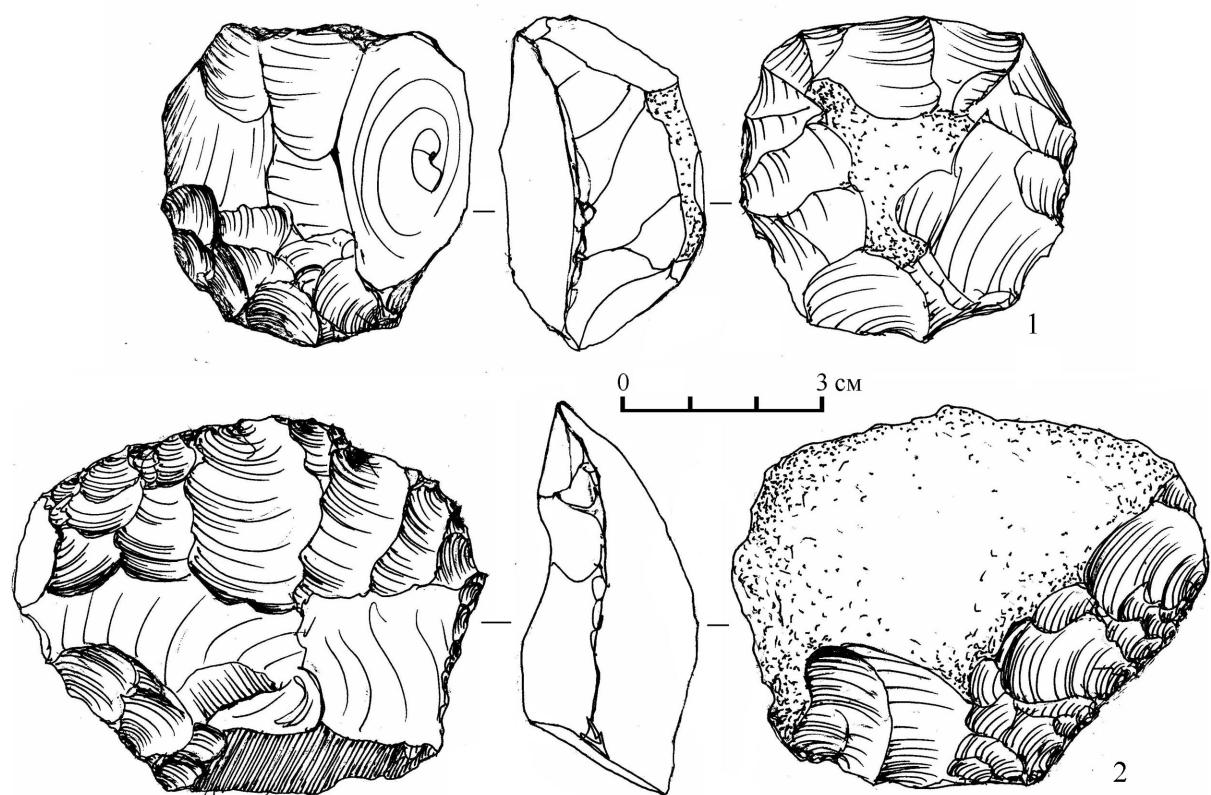

Рис. 2. Радіальні нуклеуси. Липа I. 1967. Шурф В.Савича. Глибина 1,95 м.

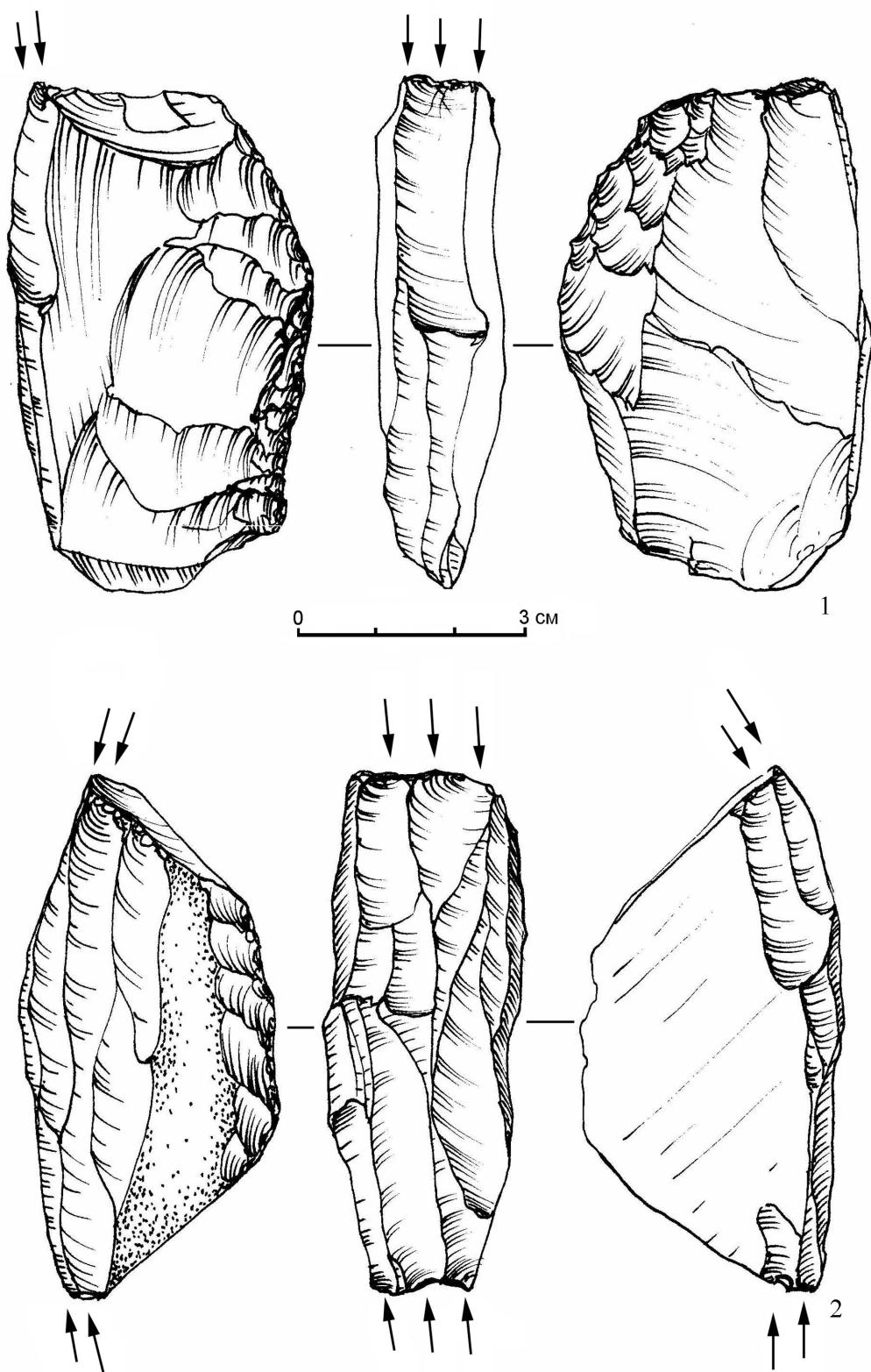

Рис. 3. Торцеві нуклеуси “липського типу”. 1 – Велика Іловиця. 1967; 2 – Нобель І. 1974. Глибина 0,8-0,9 м.

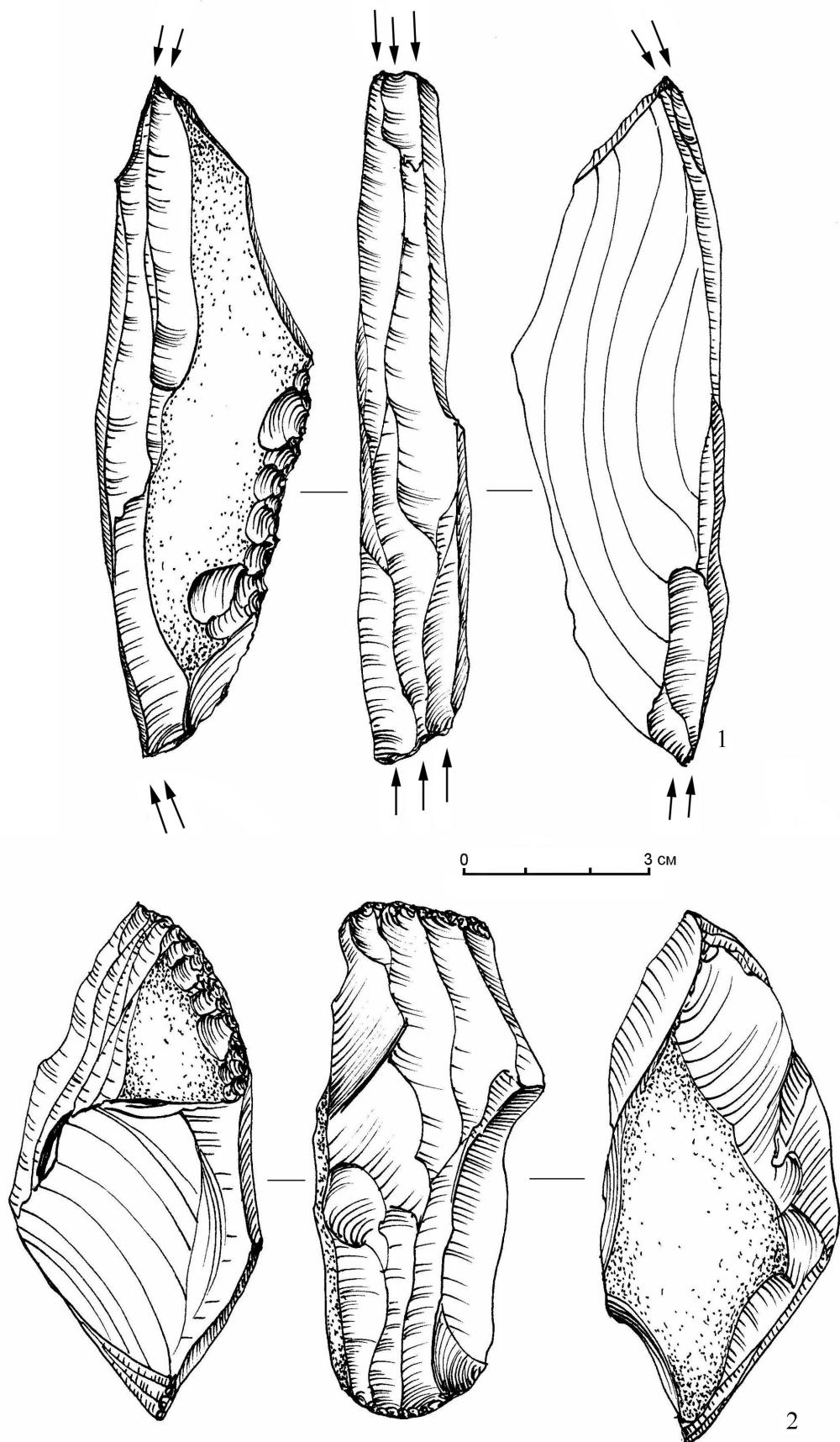

Рис.4. Торцеві двохплощадкові нуклеуси з фасетованим ребром на зворотній стороні. 1 – Нобель I, п/м; 2 – Липа I. 1967. Глибина 2,09 м.

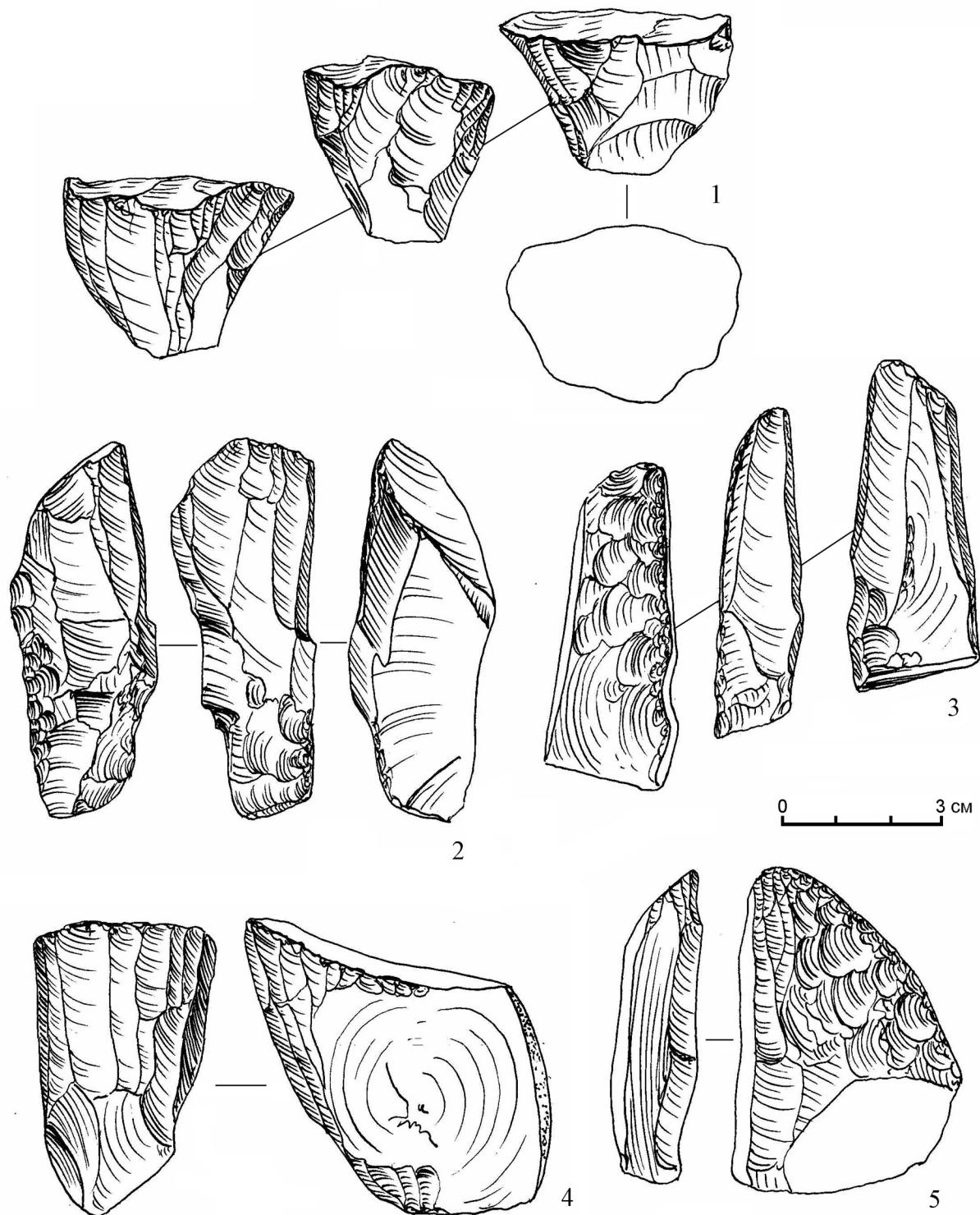

Рис. 5. Нуклеуси різних типів. Мирогоща I. 1960 р. 1,4,5 – п/м; 2,3 – шурф В.Савича. Глибина 0,8 і 0,59 м

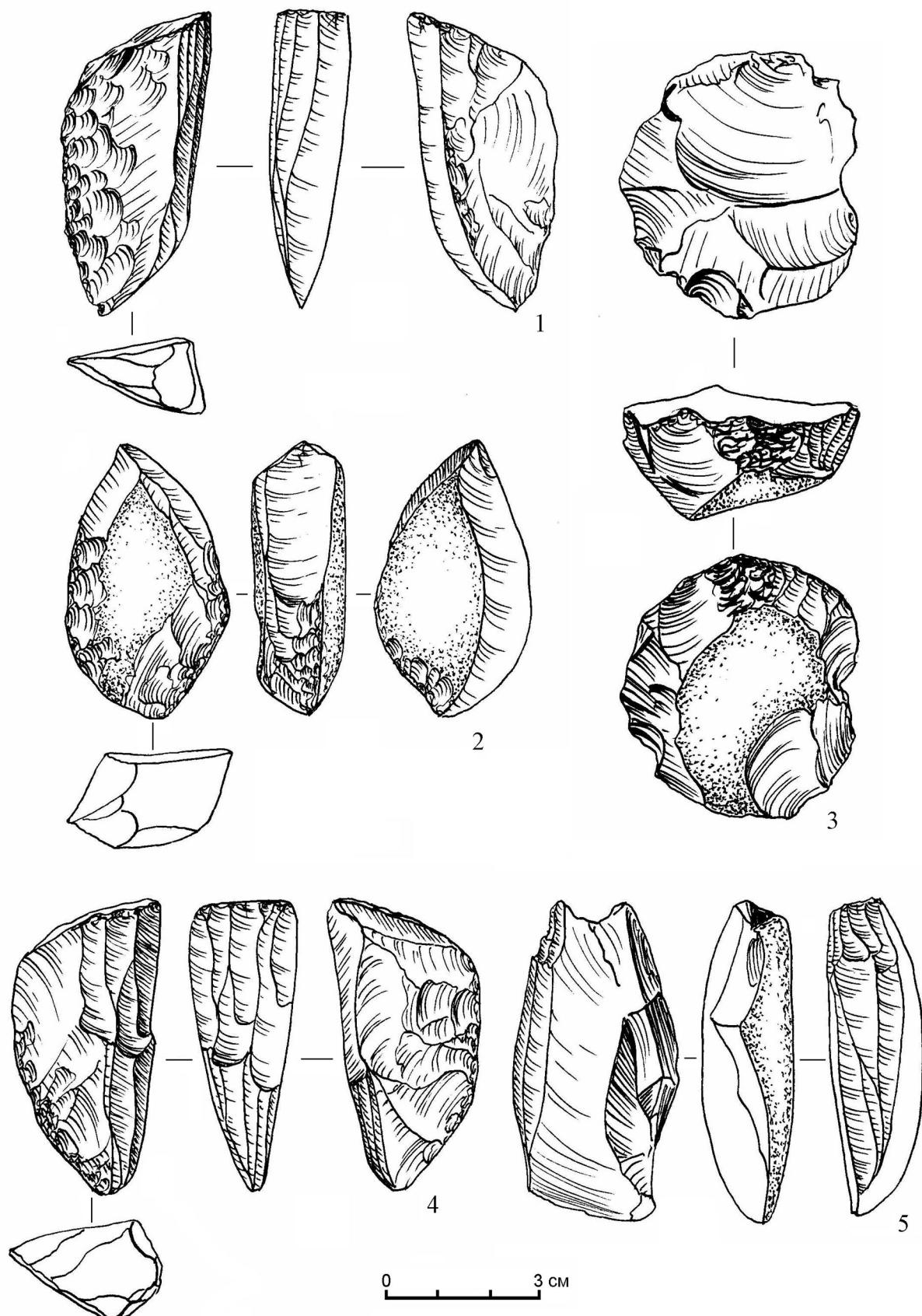

Рис. 6. Нуклеуси різних типів. Мирогоща I. 1960 р. Шурф № 2 В.Савича. Глибини 0,45 – 0,79 м.
1,2,4,5 – “ліпського” типу.

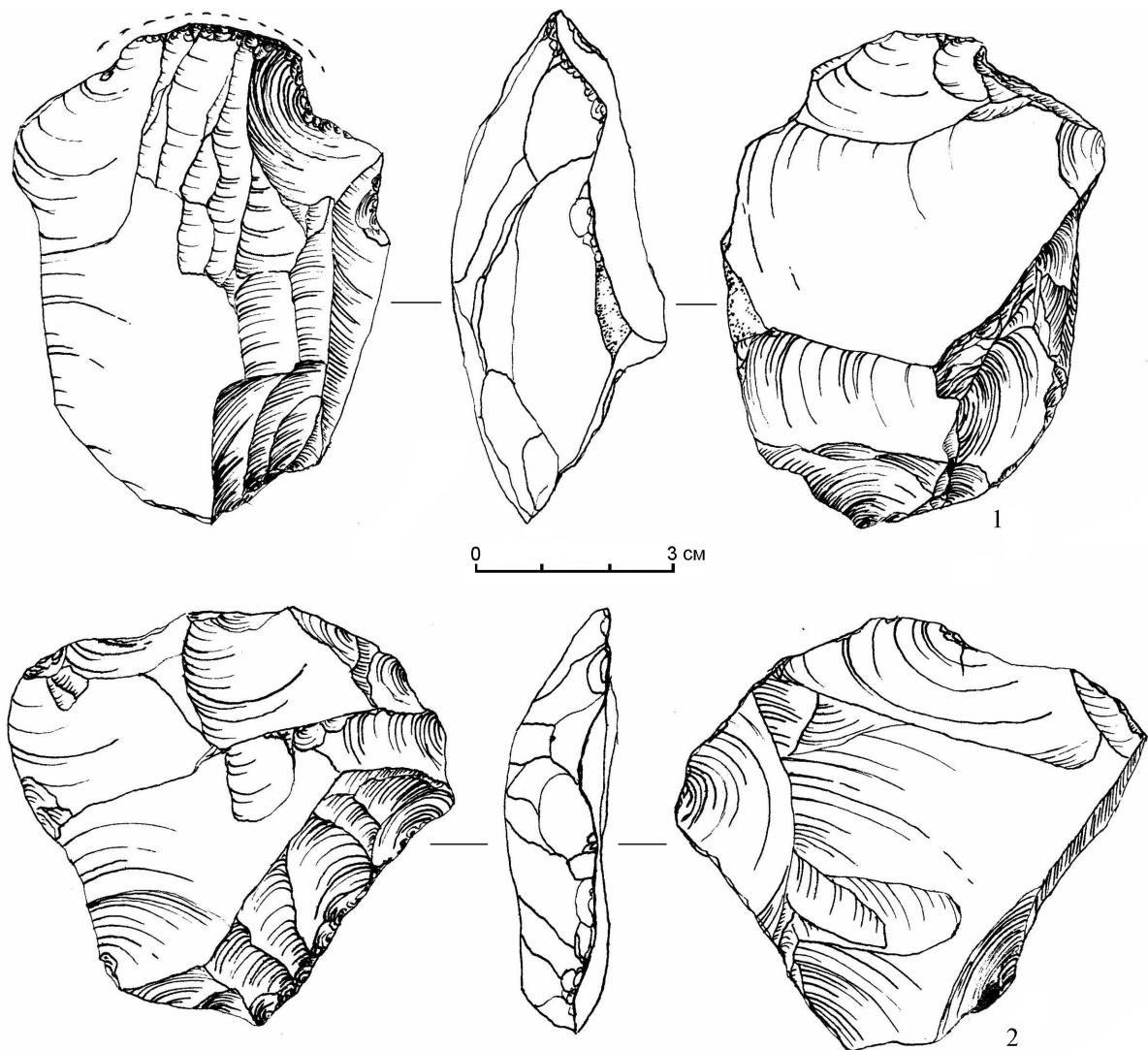

Рис. 7. Нуклеусы-скребки. 1 – Липа III. 1963. Шурф № 1 В.Савича. Глибина 1,55 м.

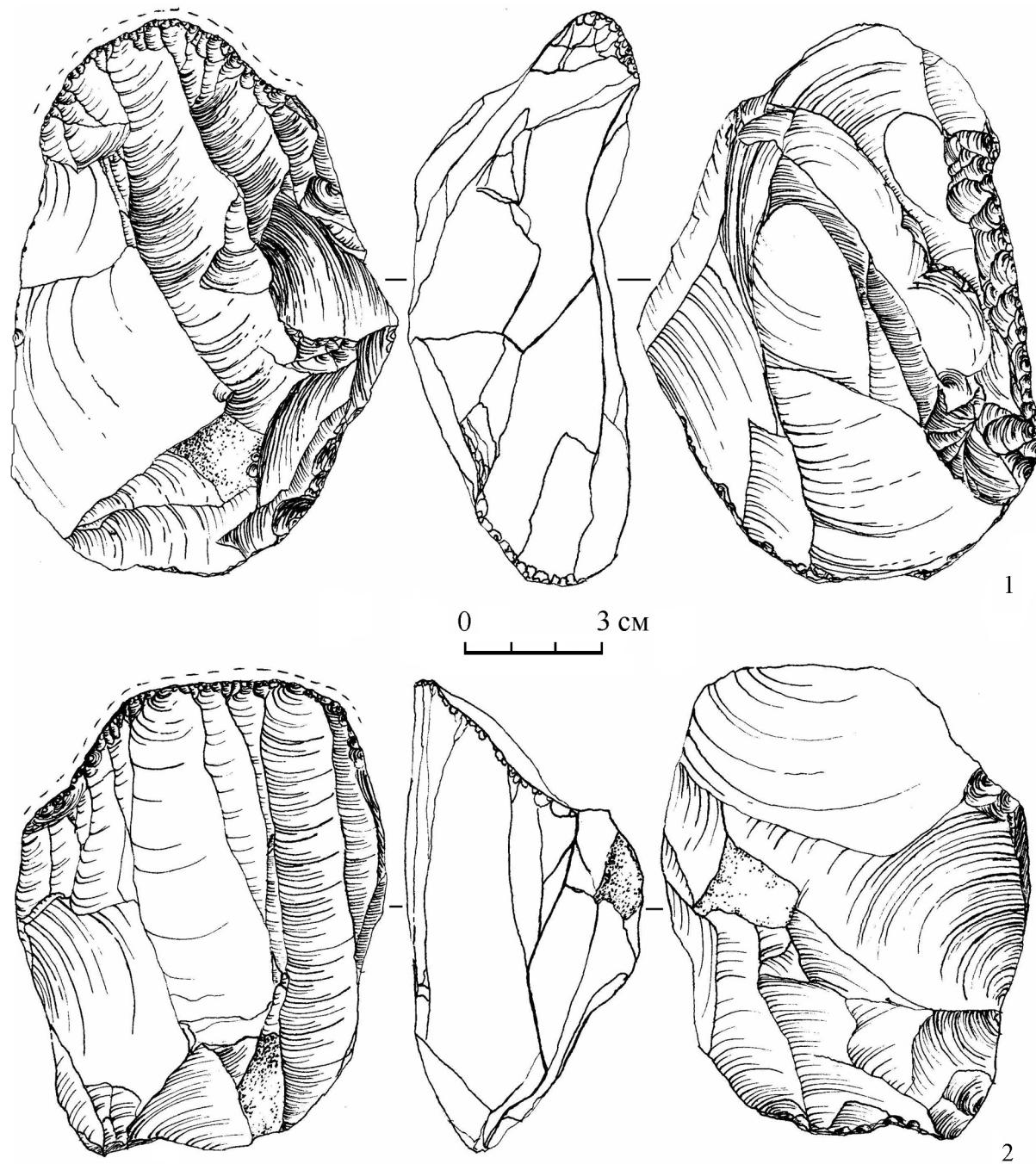

Рис. 8. Нуклеуси-скребки. Липа I. 1967. Розкоп I В.Савича. Глибина 2,00 м.

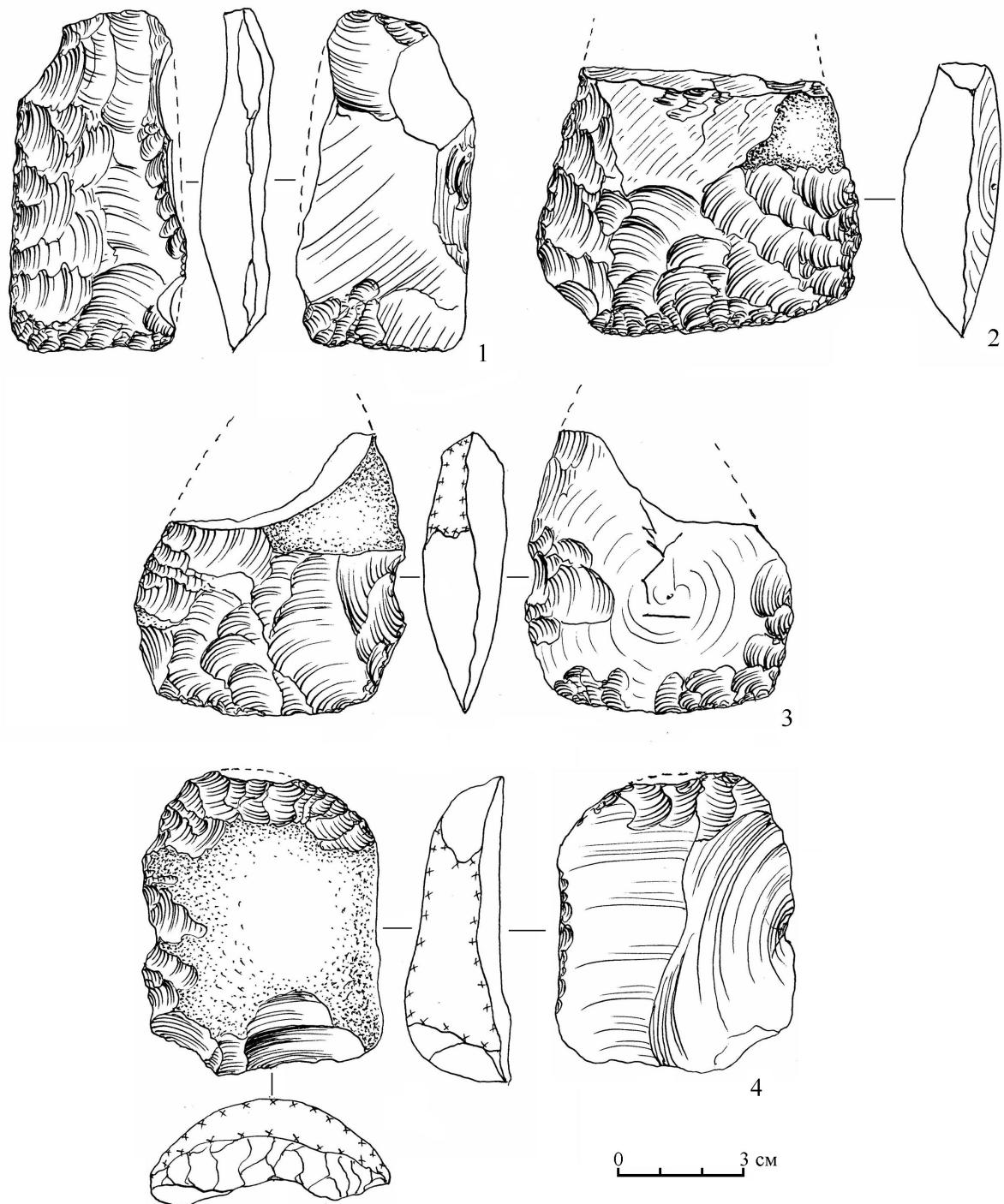

Рис. 9. Сокироподібні знаряддя. Мирогоща I. 1960 р. Шурф № 2 В.Савича. 1, 3 – п/м; 2 – глибина 0,63 м; 4 – глибина 0,73 м.

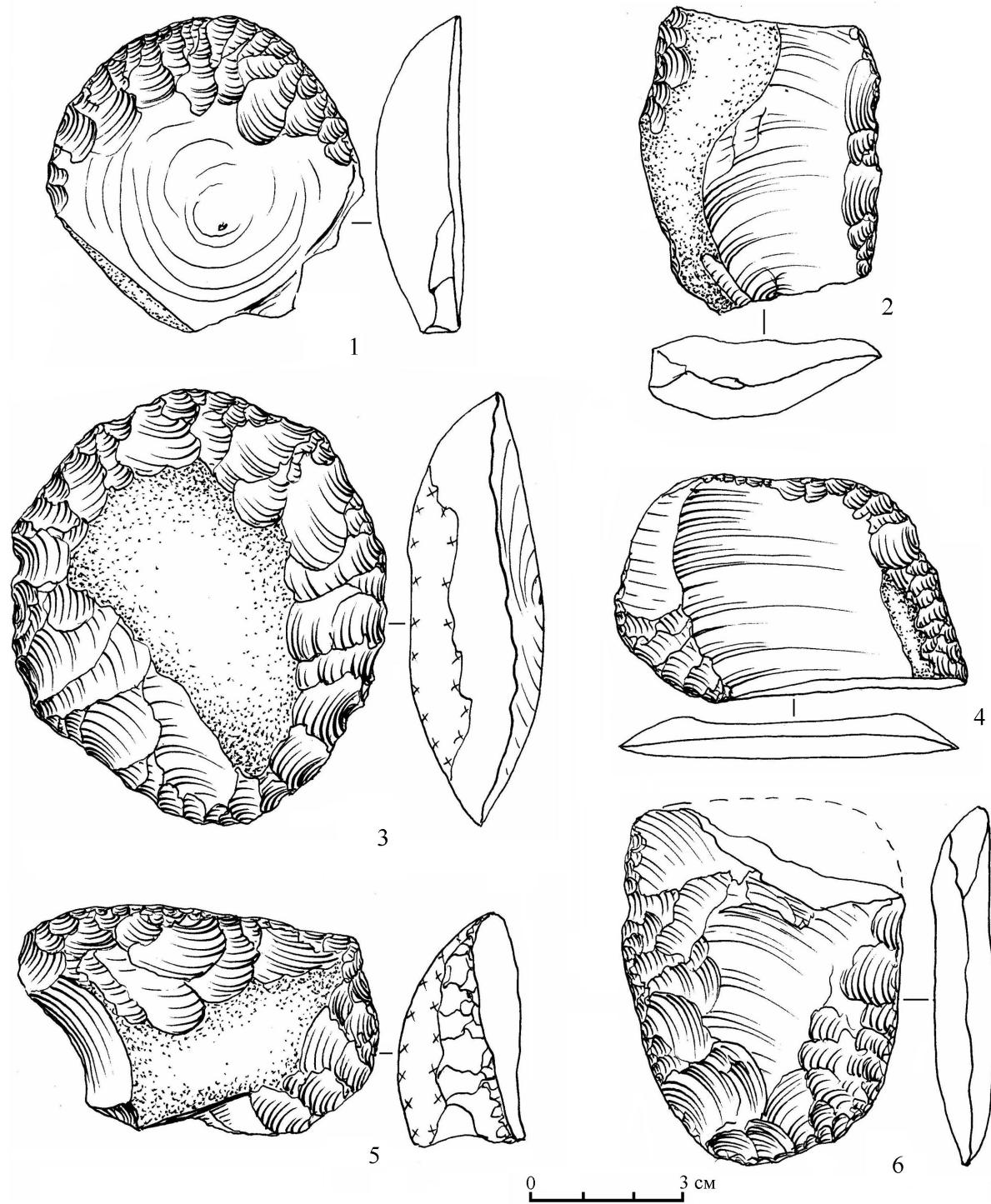

Рис. 10. Скреблоподібні знаряддя. Мирогоща І. 1967 р. Шурф № 1 В.Савича. 1,4,6 – п/м; 3,5 – глибина 0,41 і 0,53 м.

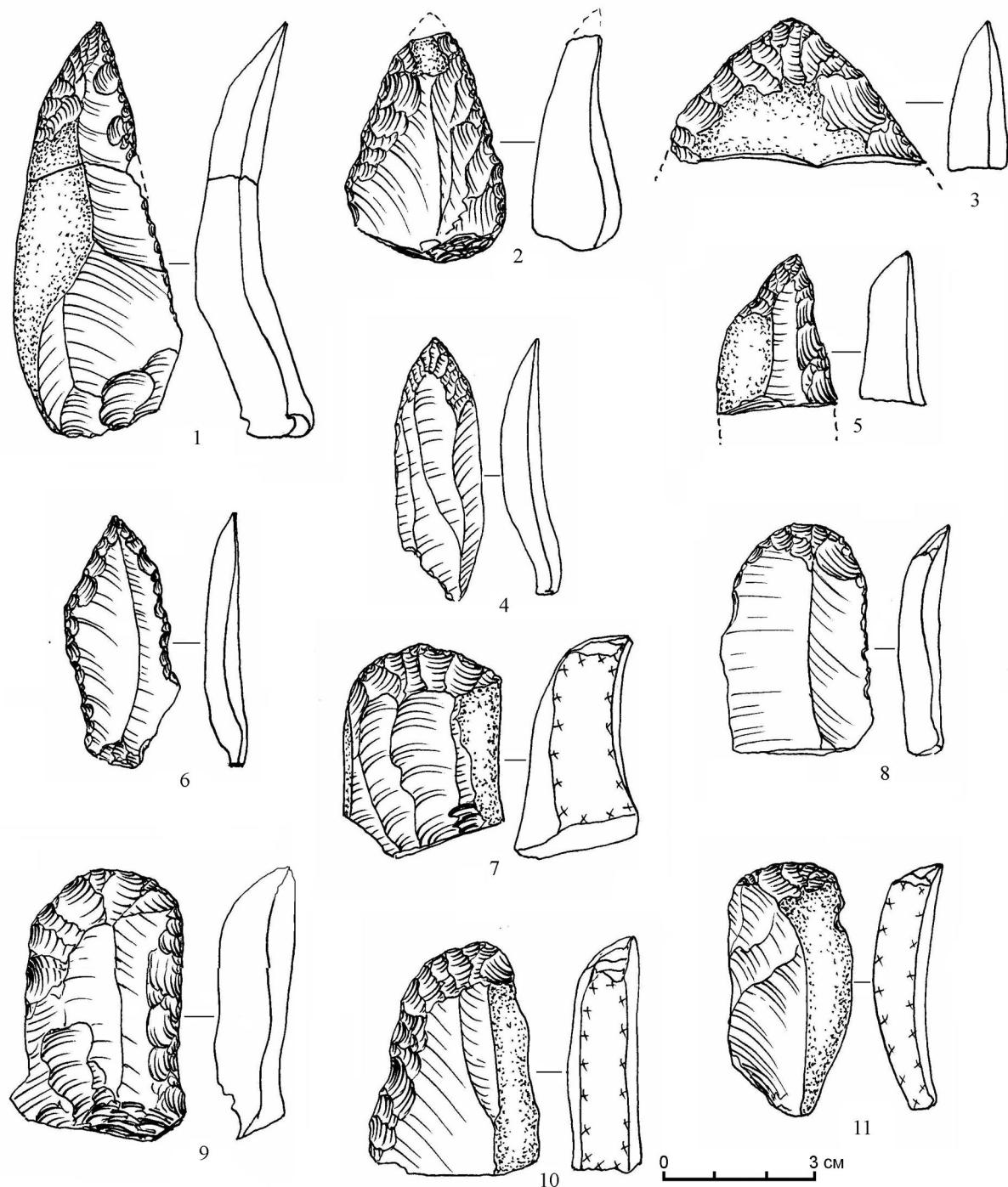

Рис. 11. Вістря та скребки. Мирогоща I. 1960, 1967 рр. Шурфи № 1 і 2 В.Савича. Глибина 0,39-0,77 м.

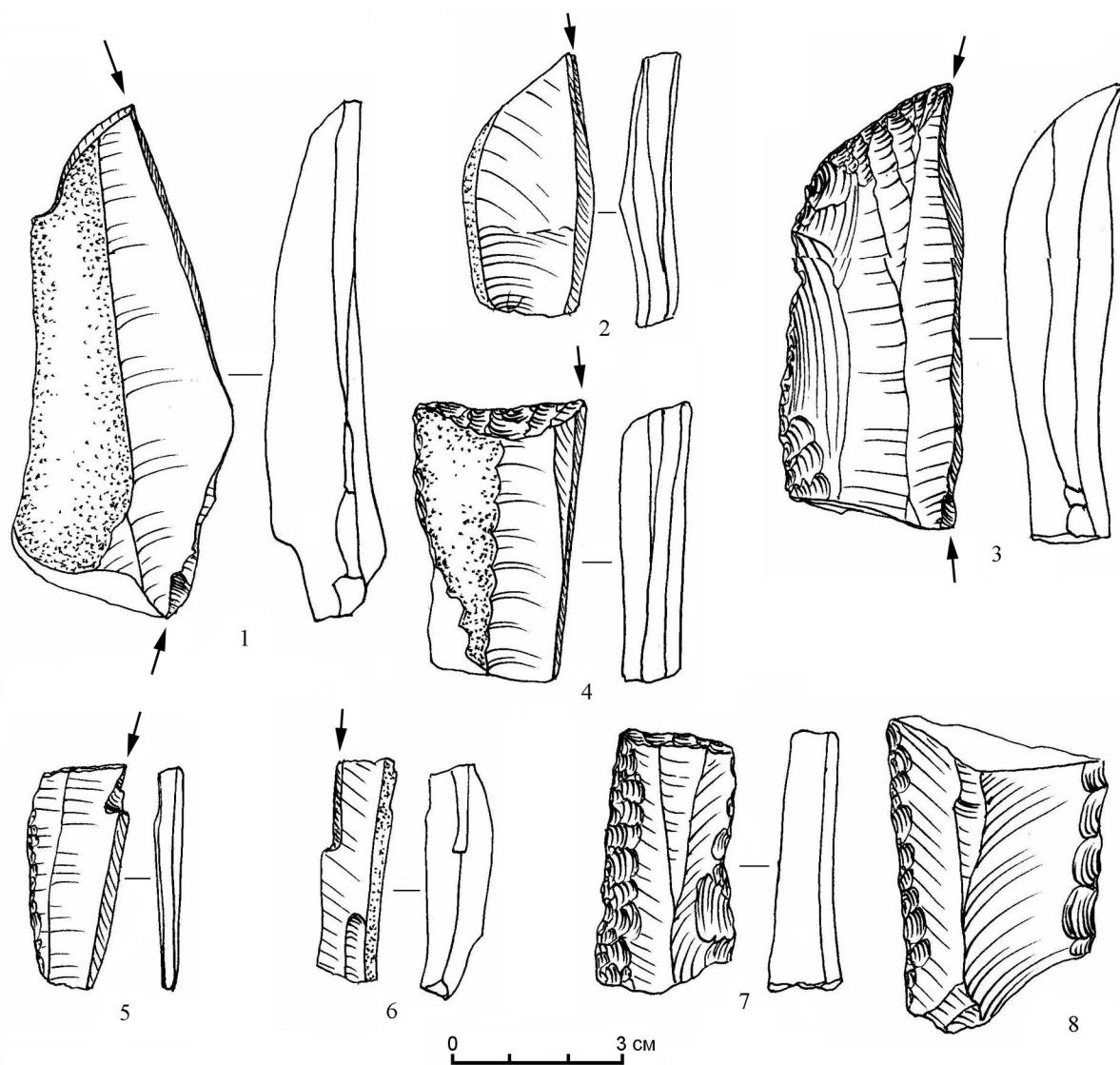

Рис. 12. Різці. Мирогоща І. 1960 р. Шурф № 2 В.Савича. Глибина 0,47-0,90 м.

**Залізняк Л.Л., Вєтров Д.О.,
Хоптинець І.М.**

**ДОСЛІДЖЕННЯ
ГРАВЕТСЬКОЇ СТОЯНКИ
ТРОЯНОВЕ 4
У 2008, 2009 РОКАХ**

**Zaliznyak L.L., Vetrov D.O.,
Hoptynets I.M.**

**INVESTIGATION OF
GRAVETTIAN SITE OF
TROYANOVA 4 IN COURSE OF
YEARS 2008-2009**

Стаття присвячена публікації та культурно-хронологічній інтерпретації нових матеріалів зі стоянки Троянове 4 з Центральної України. Пам'ятка є найсхіднішою серед граветських стоянок Центрально-Східної Європи.

Передісторія

Стоянка Троянове 4 входить до великого складу різночасових пам'яток кам'яної доби на р. Велика Вись під м. Новомиргород на Кіровоградщині. Сировинною базою цих численних стоянок були відслонення крем'яної сировини в районі с. Коробчине. Відкрив ці пам'ятки у 1983 р. ентузіаст археології краєзнавець з м. Новомиргорода П.І. Озеров.

Станціонарні розкопки на пам'ятці розпочалися 2006 р. археологічною експедицією Національного університету "Києво-Могилянська академія" (керівник Л.Л. Залізняк) і тривають щорічно по 2010 р. включно. За відсутності начальника експедиції розкопом керував м.н.с. ІА НАНУ Д.О. Вєтров, під проводом якого щоденно працювало від 10 до 20 студентів-істориків НаУКМА. Активну участь у роботах 2008-2010 рр. брав аспірант ІА НАНУ І.М. Хоптинець. Протягом 2006 р. досліджено 25 кв. м пам'ятки, у 2007 р. – 20 кв. м., у 2008 р. – 19 кв. м, у 2009 р. – 21 кв. м. Загальна площа розкопу сягнула 85 кв. м.

Виявлено розкопками 2008, 2009 рр. стратиграфія та планіграфія культурного шару, як і власне знахідки, значною мірою ідентичні матеріалам та результатам досліджень попередніх років розкопок (Залізняк, Степанчук, Вєтров та ін., 2007 а, б, в, г; 2008 а, б).

**Розташування пам'ятки, стратиграфія,
методика розкопок.**

Стоянка розташована за 500 м на північний захід від крайніх хат с. Троянове Новомиргородського району на Кіровоградщині. Підйомний матеріал залягав трьома складами (Троянове 4, 4В, 4С) на оранці південно-західної частини мису, утвореного двома відвершками

Троянової балки. Основний розкоп 2006-2010 рр. закладено на центральному складі Троянове 4, а склади Троянове 4В та 4С прошурковані у 2007 р.

За результатами палеогеографічних досліджень Ж.М. Матвіїшиної та О.Г. Пархоменка, які працювали на стоянці в липні 2007 р., усі матеріали пам'ятки залягали практично на одному стратиграфічному рівні – у верхній частині бузького лесу, що, за Н.П. Герасименко (2004, с. 19), відкладався упродовж періоду 27-19 тис. років тому (далі трт). Леси, що вміщують артефакти, на думку згаданих геологів, формувалися в холодному або помірно-холодному степу зі зрідженими лісами й чагарниками в долинах річок та в балках.

Розкопи 2008, 2009 рр. загальною площею 40 кв. м були прирізані до попередніх у південному напрямку, у відповідності з напрямком поширення культурних решток (рис. 1). Культурний шар досліджувався, як і в попередні роки, в метровій сітці координат, горизонтами потужністю 10 см, які розбириалися ножами. У розкопі знахідки зустрічалися з поверхні до глибини 0,9 м. Але найбільша їх концентрація пов'язана з глибинами 0,5-0,8 м (рис. 2). У межах розкопу глибше 1 м культурні рештки відсутні. Неглибоке залягання культурного шару пояснюється змивом верхньою пачкою відкладів потужністю 40-50 см. На поверхні та в гумусі більшість кременів мали молочно-білу патину та сліди пошкодження плугом внаслідок тривалого перебування в орному шарі. Патинізація артефактів із суглинків нерівномірна. Вапнякова кірка вкривала більшість кременів із суглинків, особливо їх нижній бік.

Гострі краї кременів без видимих ушкоджень та їх горизонтальне положення свідчать про

непорушеність шару, звичайно, за винятком ріллі. Морфологічна однорідність комплексу свідчить про його гомогенність. Значна товща єдиного культурного шару, що сягає 0,3-0,4 м, можливо пояснюється швидким темпом накопичення лесів.

Культурний шар стоянки майже не містить фауністичних решток, що вірогідно пояснюється несприятливим для збереження кісток хімічним середовищем. Лише у 2008 р. під великими відщепами кременю вдалося відшукати три еродовані уламки кістки 3-4 см завбільшки, що дає надію отримати радіокарбонові дати для пам'ятки.

Опис крем'яного матеріалу

Досліджуване у 2006 та 2007 рр. скупчення крем'яного бою з окремими знаряддями продовжувалося в стінку розкопу у південному напрямку. Саме у цей бік прирізано розкопи 2008 і 2009 р., які, однак, не до кінця вичерпали скупчення кременів, що продовжується ще далі на південь (рис. 1).

Культурний шар пам'ятки містив велику кількість відходів первинної обробки кременю. Серед маси великих відщепів, лусочек і уламків кременю, зустрічалися також численні пластини та окремі завершені знаряддя – різці, скребла на великих первинних відщепах, пластини з ретушшю. Поєднання інтенсивної первинної обробки кременю з виразними серіями завершених знарядь дало підстави віднести пам'ятку до стоянок-майстерень.

Для виготовлення знарядь мешканці стоянки використовували досить великі жовна якісного темно-сірого кременю. Джерелом сировини вірогідно було первинне родовище кременю у с. Коробчине, що усього за 7 км на південний захід від Троянового 4.

Колекція кременю з розкопу 2008, 2009 р. стоянки Троянове 4, що зберігається в ІА НАНУ, нараховує 14018 кременів, в т.ч. 508 з ретушшю. У цілому вироби з кременю відзначаються значними розмірами, що властиво комплексам граветської традиції, але, з іншого боку, свідчить про багату сировинну базу пам'ятки.

Великі відбивні горбки первинних відщепів свідчать, що первинна обробка кременю, відбувалася із застосуванням жорсткого крем'яного відбійника. Декілька масивних крем'яних відбійників із зірчастою забитістю знайдені на пам'ятці. В колекції представлені всі етапи обробки кременю – від первинного розщеплення до виготовлення знарядь праці. Основну частину артефактів складають 11302 відщепи, луски та уламки кременю.

У 2008, 2009 рр. знайдено 22 нуклеуси та їхні численні уламки. Як і в попередні роки, це великі одно- та двоплощинні ядрища з ортогнатними чи злегка скошеними площинами (рис. 3, 4, 3). Великі нуклеуси несуть сліди зняття крупних, досконалих пластин, їхні площини ретельно підправлені поперечними сколами, представленими в колекції 39 виразними авіважами. Поряд з великими ядрищами з ортогнатними чи злегка скошеними площинами зустрічаються і значно менші. Присутні одно- та двоплощинні нуклеуси зі скошеними площинами (рис. 4, 1, 2, 4).

Характерним елементом техніки первинної обробки кременю стоянки є неглибокі негативи відбивних горбків пластин, що представлена 1725 екземплярами. Над широким, але невисоким відбивним горбком більшості пластинчастих сколів нависає край ударної площини, утворюючи характерну “губу”. Низький рельєф відбивних горбків відповідає неглибоким негативам сколів на великих призматичних нуклеусах, які слугували для отримання пластинчастих заготовок знарядь. Ці технологічні особливості є наслідком застосування м'якого (рогового?) відбійника, що характерно для первинної обробки кременю пам'яток граветського технокомплексу прильодовикової Європи.

Більшість виробів з ретушшю зроблена на великих і дуже великих пластинах. Переважають пластинчасті заготовки шириною від 2 до 4 см і навіть більше. Показовим у цьому відношенні є фрагмент великої пластини довжиною 21 см і ширину 3,5 см (рис. 6, 5). Аналіз пластинчастих сколів показав, що в матеріалах стоянки, відсутня певна частина пластин. Пам'ятка, очевидно, являла собою спеціалізовану стоянку-майстерню, частина пластинчастої продукції якої транспортувалася за межі стоянки [Залізняк, Степанчук, Ветров та ін. 2007, с.108]. Попри розвинену техніку отримання великих, досконалих пластин, на стоянці широко використовувалися також великі первинні відщепи для виготовлення численних скребел.

Відносно завершених виробів з ретушшю – 508 екземплярів, не рахуючи 369 аморфних відщепів та уламків зі спорадичною ретушшю. Навіть серед сформованих знарядь переважають морфологічно невиразні вироби. Зокрема, 77 екземплярами представлені грубі скребла на великих первинних відщепах переважно неправильної форми (рис.10). Менше десятої частини виробів з ретушшю (53 екз.) можна віднести до морфологічно завершених ретушованих знарядь.

Структуру комплексу виробів з ретушшю визначають п'ять головних категорій знарядь: різці, скребачки, пластини з ретушшю, пластинки й вістря з притупленим краєм та скребла на відщепах.

Різці – найвиразніша категорія знарядь стоянки. Представлені 19 екземплярами. Як правило, виготовлялися з великих пластин та масивних пластинчастих сколів (рис. 5, 6). У багатьох випадках довгі краї заготовок частково ретушовані. Більшість різців зламані. Цілі екземпляри великі і масивні. Різці серединні (рис. 5, 5-7, 6, 1), бічні ретушні (рис. 5, 1-4, 8, 6, 3) та на куту зламаної пластини (рис. 5, 9-12, 6, 2) представлені приблизно в рівних пропорціях.

Серед скребачок домінують кінцеві на пластинах (рис. 7, 1-5, 8, 1-7). Досить часто скребковий край дещо спрямлений (рис. 8, 1-4). Деякі пластини з ретушшю мають скребкоподібні заокруглення на кінцях. В кількох випадках скребкова ретуш зрізає лише кути зламу пластин, демонструючи спосіб виготовлення кінцевих скребачок (рис. 7, 4). Знайдено кілька відщепів зі скребковою ретушшю по краю (рис. 7, 17-19, 8, 8, 10, 11), кінцеву скребачку на пластинчастому відщепі (рис. 8, 9).

Численною серією з 77 екз. представлені грубі скребла на великих первинних відщепах (рис. 10). У більшості випадків ретуш груба, несистематична. Часом це псевдоретуш, що утворилася по краю масивних первинних відщепів, внаслідок їх використання в якості скребел, в інших випадках – скobelів.

Уламки великих пластин з крайовою ретушшю – найчисленніша категорія ретушованих виробів стоянки. Однак з 380 ретушованих пластин переважна більшість має лише спорадичну ретуш або псевдоретуш, що з'являється на крем'яних лезах при їх застосуванні у трудових операціях. На багатьох пластинах наявні ретушовані виїмки, що свідчить про їх використання в якості скobelів по твердим матеріалам. Подібна нерегулярна ретуш присутня і на окрайках пластинчастих заготовок інших знарядь стоянки (різців, скребачок). Добре відретушований один чи обидва довгі краї мають не більше 30-40 пластин (рис. 9).

Звертає увагу невелика, але виразна серія пластин з ретушованими виїмками на кінці (рис. 7, 11-16).

Оснащення металевої зброї належить до культуровизначальних елементів для пам'яток кам'яної доби. В колекції з розкопу 2008-2009 рр. наявні усього 6 уламків пластинок з притупленим

краєм (рис. 7, 7-10). Вони притуплювалися крутую, як правило, зустрічною ретушшю, яка далеко заходила в тіло заготовки.

Аналіз крем'яного матеріалу

Технологічні та морфологічні особливості колекції кременю зі стоянки Троянове 4 демонструють прямі паралелі в граветських комплексах Подністер'я – Молодове V, шари 10-7, нижні верхньопалеолітичні шари Молодового I, Кормань IV, Косоуци, нижні шари, Оселівка II, Вороновиця, Бабин I, Галич, Межигірці I тощо. Ці пам'ятки є східним проявом гравету Центральної Європи. Матеріали стоянки Троянове 4 та дуже подібні до них з нижніх 8 та 7 шарів Володимирівки на Південному Бузі (Черниш 1953, с.25) свідчать, що носії граветських традицій просунулися з басейну Дністра далеко на схід, на Південний Буг, і майже досягли долини Дніпра.

Привертає увагу відсутність у численному комплексі стоянки асиметричних вістер з бічною виїмкою, властивих східному гравету або костенки-вілендорфській культурі. Впливами останніх на пізній гравет Подністер'я пояснюють появу таких вістер в 7 шарі Молодового V та в Галичі, які датуються приблизно 25-20 трт. За п'ять років розкопок стоянки Троянове 4 не знайдено жодного вістря з виїмкою, що дає підстави віднести пам'ятку до числа ранніх у межах гравету України. Тим більше, що в культурному шарі знайдений досить масивний біфас (Залізняк та ін., 2008, с.94), наявність якого, можливо, пояснюється впливами селету. Найдавніші граветські шари (№ 9, 10) стоянки Молодове V також містять двобічно оброблені селетоїдні вироби.

Крім селетоїдного “рубила по кістці”, знайденого на Трояновому 4 у 2007 р. (Залізняк та ін. 2008а, с.94), у комплексі присутні 6 високих оріньякоїдних скребачок з носиком (Залізняк та ін. 2007а, рис. 10, 21, 22). Такі іншокультурні домішки традиційно пояснювали механічним змішуванням різночасових матеріалів, що, на нашу думку, не завжди так. Про механізм появи морфологічно відмінних від основного комплексу матеріалів писалося неодноразово (Залізняк 1998, с.218-220; 2005, с.146-147). Зокрема речі різних культурних традицій в культурному шарі однієї стоянки не завжди є результатом механічного змішування різночасових матеріалів. Екзогамність мисливських колективів *Homo sapiens* була постійним джерелом іншокультурних домішок до крем'яних комплексів стоянок кам'яної доби. У сферу шлюбних стосунків общин потрапляли колективи іншої культурної

традиції. Етнографічні матеріали свідчать, що обмін шлюбними партнерами передбачав тривалі візити окремих сімей до дружніх общин. Тривале гостювання сім'ї з відмінними культурними традиціями від традицій приймаючої сторони призводило до появи іншокультурних домішок в культурному шарі стоянки. Так з'являлися гомогенні археологічні комплекси, що поєднують у різних пропорціях археологічні артефакти різних культурних традицій, але являють собою не механічну суміш різночасових матеріалів, а є органічним поєднанням різних, але одночасових матеріалів (Залізняк 1998, с.220). Можливо саме так пояснюються окремі селетоїдні та орінькоїдні вироби в граветському комплексі Троянове 4.

Враховуючи нечисленність граветських пам'яток у Центральній Україні, стоянка Троянове 4 є перспективною пам'яткою, що потребує подальших досліджень. Зокрема варто прирізатися у південному напрямку від розкопу 2006-2009 рр. з метою добрести скупчення Троянове 4А. Особливо актуальними є пошуки фауністичних решток, які дали б змогу продатувати пам'ятку радіокарбоновим методом.

Граветські традиції у верхньому палеоліті України

Граветська культурна традиція зародилася наприкінці ранньої фази верхнього палеоліту (ВП), але розвивалася в хронологічних рамках середньої пори ВП (рис. 11). У цей час вона була настільки домінуючою, що середину ВП Європи по праву можна назвати граветською добою. За археологічними критеріями середній період ВП почався 28-27 трт – зі зникненням неандертальців разом з їхніми традиціями (мікок, левалуа-мустьє, можливо селет) і закінчився з поширенням епіграветських пам'яток 19 трт, які продовжили ту ж граветську традицію, але в її спрощеній і здріблілій формі. Середня фаза ВП України (27-19 трт) збіглася з різким похолоданням, заключним етапом якого було максимальне падіння температур у прильдовиковій Європі 20-19 трт.

За Н.П.Герасименко (2004, с.19) культурні шари граветських пам'яток України зазвичай залягають в лесах бузького горизонту, які формувалися в умовах холодних і сухих перигляціальних тундро-степів. Різке похолодання 27 трт зумовило морозобійні порушення у підстилаючих бузькі леси витачівських ґрунтах, що містять матеріали ранньої пори ВП. Протягом усієї середньої пори ВП в Україні розвивалася граветська культурна традиція (технокомплекс),

а на заключних її фазах – пам'ятки пушкарівського типу та епіорінські (рис. 11, 12).

Гравет (від однайменної стоянки у Франції) – культурна традиція або технокомплекс, середньої пори ВП з типовим для розвиненого ВП Європи пластинчастим крем'яним інвентарем. В основі технології обробки кременю лежала техніка отримання великих пластин з призматичних нуклеусів за допомогою м'якого відбійника. Визначальними знаряддями з кременю є вістря на пластинах з прямим при-туpledim краєм (рис. 12, II), призматичні нуклеуси, різці та скребачки на великих, довгих пластинах. Граветська людність полювала на стадних ссавців холодних прильдовикових степів Європи (мамонт, кінь, бізон, північний олень тощо), про що свідчить відповідна фауна стоянок.

Найбільший внесок у дослідження гравету України зроблено львівськими колегами, які вже півстоліття досліджують багатошарові граветські пам'ятки Подністер'я (Черниш 1973, 1987; Ситник, Богуцький, Кулаковська 1996, Ситник та ін. 2005). Гравет Дністра та Пруту плідно вивчав молдавський археолог І.А.Борзіяк (Борзіяк, Кулаковська 1998). Граветським пам'яткам України присвячено кілька статей Д.Ю.Нужного (2003, 2009). Останні п'ять років автором цих рядків, разом з Д.О.Ветровим, В.М.Степанчуком, П.І.Озеровим та І.М.Хоптинцем, досліджуються граветські пам'ятки Троянове 4 та Озерове під Новомиргородом у Центральній Україні (Залізняк та ін. 2007, 2008а, б). Періодизації ВП України (зокрема і гравету) неодноразово торкалися різні зарубіжні дослідники (Kozlowski 1986; Chirica, Borziac, Chetruaru 1996; Djindjian, Kozlowsky, Otte 1999; Восточний гравет 1998, Otte, Noiret 2004).

Окрім регіонів гравету Європи різняться між собою певною специфікою виробів, що стало під-ставою для виділення в межах граветської традиції кількох локальних куль-тур: павловську, молодовську, віллендорфсько-костенківську (східний гравет). Найбільша концентрація граветських пам'яток в Україні спостерігається в Середньому та Верхньому Подністров'ї. Маються на увазі відповідні шари стоянок верхнього палеоліту Подністер'я – Молодове I, V, Кормань IV, Оселівка II, Вороновиця I, Атаки, Бабин I, Межигірці I, Галич та ін., які, по суті, є східною філією гравету Центральної Європи. Останніми роками з'ясовано, що граветська людність Подністер'я просунулася ще далі на схід – у Центральну Україну, про що свідчать матеріали нижніх 8 та 7 шарів стоянки

Володимирівка на Південному Бузі, Троянове 4, Озерове під Новомиргородом (Залізняк, Степанчук, Вєтров, Озеров 2007, 2008). Новомиргородська група гравету України морфологічно близька до граветських пам'яток басейну Дністра та Центральної Європи, ніж до Східного гравету Росії. Разом з тим, певна специфіка крем'яного інвентарю дозволяє розглядати її як окремий варіант гравету України.

Поки що на Лівобережній Україні власне граветські пам'ятки не відомі. Певним їх відповідником може бути досліджена О.О.Кротовою (1986, с.10-25; 2003, с.190-191) цікава стоянка Ями на Луганщині. Її інвентар децю нагадує гравет Правобережної України, якому вона синхронна. Далі на північний схід в Росії на Середньому Дону, у верхів'ях Десни та Оки поширені пам'ятки так званого Східного гравету. Це культурне явище децю пізніше власне гравету заходу України та Центральної Європи і відрізняється від них асиметричними наконечниками з бічними виїмками (рис. 2), ножами костенківського типу, листоподібними вістрями (Восточный граветт 1998).

Періодизація середньої пори ВП України значною мірою побудована на хроно-стратиграфічній схемі граветських шарів стоянки Молодове V, розробленій О.П.Чернишем (1987) та І.К.Івановою (1987). Нещодавно вона підтверджена авторитетним бельгійським геологом-четвертинником Полом Езерцем (Haesaerts et. al. 2003). Щодо генези граветської традиції Сформована сто років тому класиками французького палеолітознавства версія походження граветської традиції з оріньяка має прибічників і в наш час (Борзіяк, Кулаковська 1998, с.58-59). Граветські традиції були підґрунттям для формування мікрогравету або епігравету наступної пізньої пори ВП.

На пізньому етапі гравет України співіснував з двома іншими культурними традиціями – пушкарівською та епіоріньякскою.

Пушкарівський тип пам'яток – група стоянок басейну Десни (Пушкарі I, Клюси, Хотильово II), яким властивий своєрідний крем'яний інвентар, що поєднує ланцетоподібні вістрия пушкарівського типу, чотирикутники з характерними виробами костенки-вілендорфської спільноти (також відомої під назвою східний гравет) – нечисленні асиметричні вістрия з виїмками, ножі костенківського типу, листоподібні вістрия (рис. 12, III). Великий внесок у дослідження цих пам'яток зробили П.П.Єфименко, який копав Пушкарі I, та

І.Г.Шовкопляс (досліджував Клюси). З 1981 р. стоянку Пушкарі I досліджує археолог із Санкі-Петербургу В.І.Беляєва (2002). Останнім часом стоянку Клюси копав Д.В.Ступак (2008). Раніше пам'ятки типу Пушкарі I розглядали як локальний варіант східного гравету; зараз дослідники схиляються до думки, що це окремий – в межах граветського технокомплексу – тип пам'яток ВП Подесення.

Культурний шар Пушкарів I лежить вище витачівського (брянського) похованого ґрунту і відділений від нього лесовими суглинками бузького часу. Шар побитий потужними морозобійними тріщинами, що починаються над ним і, вірогідно, утворилися під час максимуму похолодань 20-19 трт. Отже стоянка, схоже, функціонувала напередодні валдайського максимуму, що відповідає радіокарбоновим датам пам'ятки, основний масив яких припадає на 20-21 трт.

Епіоріньяксські пам'ятки за морфологією знарядь (нуклеподібні скребачки високої форми, мікроплатівки кремс-дюфур, багатофасеткові різці) нагадують власне оріньяксські, що датуються значно ранішим часом. Епіоріньяксські стоянки досліджені у Побужжі (Анетівка I, Сагайдак I, Гордашівка), Подністер'ї (Рашків VII) та Надазов'ї (Муралівка, Золотівка). Судячи з радіокарбонових дат згаданих пам'яток, вони датуються в межах 22-17 трт. У Західній Європі також відомий епіоріньяк або оріньяк V, що доживає до максимуму похолодання, тобто 20-19 трт.

Генетичний зв'язок епіоріньяку з власне оріньяком ранньої пори ВП (попри подібність крем'яних виробів та технології) не доведений. Між ними існує хронологічний хіatus близько 6 тис. років, у межах якого стоянки оріньякскої традиції невідомі ні в Україні, ні поза її межами (рис. 11).

Не виключено, що епіоріньяк був генетичною підосновою південних пам'яток епігравету пізньої пори ВП України (Нужний 1992, с.26; Коен 1999, р.368; Яневич 2000), або принаймні брав участь разом з граветом у формуванні мікрограветських пам'яток пізньої пори ВП півдня України (Залізняк 2005, с.36). Про це свідчить наявність оріньяксських мікролітів типу дюфур, кареноїдних скребачок, багатофасеткових різців на ранніх епіграветських пам'ятках півдня (Амвросіївка, Аккаржа, Анетівка II). Скоріш за все, формування епігравету відбувалося на граветському підґрунті, але під впливом (принаймні на півдні) епіоріньякського населення, що полишило стоянки Сагайдак I, Анетівка I,

Гордашівка, Рашків VII, Муралівка, Золотівка, які частково синхронні згадуваним найранішим епіграветським стоянкам степового Надчорномор'я і датуються 21-18 трт (рис. 11).

Епігравет або мікрогравет – культурна традиція (технокомплекс) кінця верхнього палеоліту Європи, що характеризується поширенням вкладнів до наконечників списів у вигляді крем'яних мікропластинок та мікровістер з притупленим краєм (рис. 11, I). Техніка обробки кременю типова для верхнього палеоліту (призматичні нуклеуси для пластин, кінцеві скребачки, різноманітні різці на пластинах). Мікрогравет України має прямі аналогії в синхронному йому мадлені Франції, Іспанії, Німеччини, Австрії та в епіграветі Італії. Мистецтву епігравету властива схематизація зображенень, яскраві приклади якої дає палеолітичне мистецтво України (Мізин).

Період 19-12 трт по праву можна вважати добою мікрогравету у Європі, коли однотипні пам'ятки з дрібними вістрями з притуп-леним краєм домінували на просторі від Атлантичного узбережжя Європи до басейну Дону. Епігравет або мікрогравет був мало не єдиною культурною традицією, яка розвивалася протягом пізньої пори ВП на території України (рис. 11). До цієї традиції належить переважна більшість відомих стоянок пізньої та початку фінальної фаз ВП України (Кирилівська, Мізин, Межирічі, Добранічівка, Гінці, Амвросіївка, Велика Аккаржа, Анетівка II тощо). Судячи з фауністичних решток, епіграветські мисливці полювали на великих ссавців холодних прильдовикових степів та лісостепів: на півночі України – на мамонтів та північних оленів, у південних степах – на бізонів та коней.

Широко відомі у світовій археології поселення з ефектними житлами з кісток мамонтів – Гінці, Мізин, Межирічі, Добранічівка, Юдиново, Єлисеєвичі, Тимонівка та ін. Цей своєрідний прояв культури епігравету Середнього Подніпров'я та Подесення, судячи з численних радіокарбонових дат, датується кінцем пізньої фази ВП – 15, 14 трт. Схоже, край їхньому існуванню поклало рауніське потепління близько 13,5 трт, що спричинило вимирання мамонтів у Європі і стало

межею між пізньою та фінальною фазами ВП Європи.

Епіграветська традиція обробки кременю продовжила свій розвиток у першій половині наступної фінальної фази ВП. Судячи з радіокарбонових дат деяких українських стоянок, а також найпізніших мадленських пам'яток Центральної та Західної Європи, епігравет проіснував до алередського потепління 12 трт. Це стосується також епігравету Надчорномор'я та Надазов'я, де найдавніші епіграветські пам'ятки датуються 19, 18 трт (Амвросіївка, Анетівка II, Аккаржа, Нововолодимирівка II), а наймолодші першою половиною фінального палеоліту 13, 12 трт (Солоне Озеро VI, Рогалик VII, Кам'яна Балка, мис 3 та ін.).

Отже, під час максимуму похолодання граветська традиція трансформувалася (на півдні України за участю епіоріньяку) у свою пізню, здрібнілу і спрощену версію, в так званий епігравет або мікрогравет, що розвивався в межах 19-12 трт. Таким чином, граветські традиції домінували на території України майже 20 тис. років – з 30 трт (Молодове V, ш.9, 10) до заключних фаз ВП, 12 трт (Рогалик VII, Вишнене 2). Якщо середню добу верхнього палеоліту (27-19 трт) можна назвати добою гравету, то пізню (19-12 трт) – епохою епігравету. У середині фінального палеоліту на епіграветських традиціях постали культури осокорівка і шан-коба півдня України (Залізняк 1998, с.119; 2005, с.41, 44) (рис. 11).

Таким чином, новомиргородська група граветських пам'яток середньої фази верхнього палеоліту (Троянове 4 А, В, С, Озерове, Володимирівка, ш. 7, 8) має прямі паралелі в матеріалах численних граветських стоянок Подністров'я і являє собою найсхідніший локальний прояв гравету Центральної Європи.

**ТРОЯНОВЕ 4. ТАБЛИЦЯ КРЕМ'ЯНИХ ВИРОБІВ СТОЯНКИ
З РОЗКОПОК 2006-2009 рр.**

ВИРОБИ	2006	2007	2008	2009	Разом
Пренуклеуси				4	4
Нуклеуси одноплощинні ортогнатні великі	3	6	3	2	14
ортогнатні малі	4	6	2		12
зі скош. площиною	3	2	2	3	10
двоплощинні ортогнатні великі	2	3	1		6
ортогнатні малі	1	4			5
зі скош. площиною	3	3		4	10
Баготплощинні аморфні				1	1
Нуклеподібні уламки	7	2	18	11	38
Авіважі	5	9	33	6	53
Відбійники крем'яні	3	3	1	2	9
Пластиини та їх уламки	540	523	790	935	2788
Відщепи та уламки кременю	5000	4043	6626	4676	20345
Аморфні відщепи та уламки з ретушшю	154	80	285	84	603
Знаряддя ретушовані					
Уламки пластинок з притупленим краєм	11	3	4	2	20
Вістря зі скошеним кінцем	2	2	1		5
Різці кутові на зламаній пластиині	15	8	4	1	28
бічні ретушні	10	9	5	2	26
серединні	6	3	5	2	16
Скребачки кінцеві	3		3	8	14
на кінці тронкованих пластиин атипові	14	2	1		17
з носиком високі орин'якського типу	3	1	2		6
атипові на пластиинах	3	2	1		6
Різці-скребачки				1	1
Пластиини з виїмками на кінці	1	1	5	4	11
Біфаси			1		1
Скребла на великих первинних відщепах	30	77	43	34	184
Пластиини з ретушшю	110	127	295	85	617
РАЗОМ	5933	4928	8131	5867	24859
У т. ч. завершених знарядь с ретушшю	208	236	370	139	953

**РАДІОКАРБОНОВІ ДАТИ СТОЯНКОК
СЕРЕДНЬОЇ ПОРИ ВП УКРАЇНИ**
(некалібровані)

ГРАВЕТ	ПУШКАРІ
Галич 20360±700 OxA 7429	Пушкарі I 20160±180 ГИН 11310
Молодове V, 4 17000±1400 ГИН 147	Пушкарі I 20840±190 ГИН 11309
Молодове V, 4 17770±110 GrA 9433	Пушкарі I 21000±400 ГИН 8529
Молодове V, 6 20630±110 GrA 22904	Пушкарі I 22350±150 ГИН 11307
Молодове V, 6 20840±310 GrA 24483	ЕПІОРІНЬЯК
Молодове V, 6 21410±110 GrA 22905	Золотівка 17400±700 Le 1968
Молодове V, 7 25170±210 GrA 9457	Муралівка 19630±120 Le 1601
Молодове V, 7 27700±270 GrA 13290	Сагайдак I 21240±200 Le 1602а
Молодове V, 9 30420±300 GrN 23576	Гордашівка 20370±180 Ki 11677

ЛІТЕРАТУРА:

Беляєва В.И. Палеолитическая стоянка Пушкари I (характеристика культурного слоя). – СПБ, 2002. – 156 с.

Борзіяк І.О., Кулаковська Л.В. Гравет Подністров'я. Загальний огляд // Археологія. – 1996. – №3. – С.55-64.

Восточный Граветт. – М.: Научный мир, 1998 – 329 с.

Герасименко Н.П. Розвиток зональних ландшафтів четвертинного періоду на території України. – Автореф. докт. дис. – К., 2004. – 39 с.

Залізняк Л.Л. Передісторія України X – V тис. до н.е. – К., 1998. – 307 с.

Залізняк Л.Л. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епігра-ветту // Археологія. – 2000. - №2. – С.4-11.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. – К., 2005. – 184 с.

Залізняк Л.Л., Степанчук В.М., Вєтров Д.О., Товкайло М.Т., Озеров П.І. Граветська стоянка Троянове 4 під Новомиргородом // Кам'яна доба України. – №10. – 2007а. – С.102-125.

Залізняк Л.Л., Степанчук В.М., Вєтров Д.О., Товкайло М.Т., Озеров П.І. Гравет Центральної України та його історичні долі // Археологія. – 20076. – №2. – С.3-9.

Залізняк Л.Л., Степанчук В.М., Вєтров Д.О., Товкайло М.Т., Озеров П.І. Троянове 4 – перша граветська пам'ятка у Середньому Подніпров'ї // АДУ 2005-2007. – К., 2007в. – с.165-168.

Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т., Степанчук В.М., Вєтров Д.О. Результати досліджень археологічної експедиції НаУКМА у 2006 р. // Магістеріум. Археологічні студії. – № 27. – К., 2007г. – С.4-9.

Залізняк Л.Л., Вєтров Д.О., Хоптинець М.І. Дослідження граветської стоянки Троянове 4 під Новомиргородом у 2007 р. // Кам'яна доба України. – Вип.11. – 2008а. - С.82-95.

Залізняк Л.Л., Степанчук В.М., Вєтров Д.О., Товкайло М.Т., Озеров П.І. Граветська стоянка Троянове 4 під Новомиргородом // Археологический альманах. – 2008б. – №19.

Іванова И.К. Палеогеография и палеоэкология среди обитания людей каменного века на Среднем Днестре. Стоянка Молодово V // Многослойная палеолитическая стоянка Молодово V. Люди каменного века и окружающая среда (К XI конгрессу ИНКВА, Канада, 1987). – М., 1987.

Кротова А.А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Памятники каменного века Левобережной Украины. – К.: Наукова думка, 1986. – С.6-64.

Кротова О.О. Проблеми датування та періодизації пам'яток степової зони доби верхнього палеоліту // Кам'яна доба України. – Вип.4. – К., 2003. – С.83-98.

Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. – К., 1992. – 185 с.

Нужний Д.Ю. Пізньопалеолітична стація Ворона III на дніпровських порогах та її місце серед оріньяксих пам'яток Східної Європи // Археологический альманах. – №3. – Донецк, 1994. – С.204-216.

Нужний Д.Ю. Верхні шари палеолітичної стоянки Молодове 5 та деякі проблеми їх культурно-хронологічної інтерпретації // Vita Antiqua. – № 5-6. – К., 2003а. – С.20-38.

Ситник О.П., Богуцький А.Б., Кулаковська Л.В. Стратифіковані пам'ятки палеоліту в околицях Галича // Археологія. – 1996. – №3. – С.86-97.

Ситник О., Цирек К., Коропецький Р., Вжесінська А. Граветська пам'ятка Галич I //

Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип.9. – Львів, 2005. – С.32-89.

Ступак Д.В. Нові дослідження верхньопалеолітичної стоянки Клюси // Дослідження первісної археології в Україні. – К., 2008. – С.71-85.

Черниш О.П. Володимирівська палеолітична стоянка. – К., 1953. – 76 с.

Черниш А.П. Палеолит и мезолит Приднестровья. – М., 1973. – 126 с.

Черниш А.П. Эталонная многослойная стоянка Молодово V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молодово V. Люди каменного века и окружающая среда (К ХП конгресу ИНКВА, Канада, 1987). – М., 1987.

Яневич О.О. Буран-кайська культура гравету Криму // Археологія. – 2000. – №2. – С.11-19.

Chirica V., Borziac I., Chetruaru N., Gisement du Paleolithique superieur ancien entre le Dniestr et la Tissa. – Iasi, 1996. – 298 p.

Djindjian F., Kozlowsky J., Otte M. Le Paleolithique superieur en Europe. – Paris, 1999. – 474 p.

Haesaerts P., Borziak I., Chirica V., Damblon F., Koulakovska L., Van der Plicht J. The east carpathian loess record: a reference for the middle and late pleniglacial stratigraphy in central Europe // Quaternaire. – Vol.14. – №3. – Paris, 2003. – P.163-188.

Kozlowski J.K. The Gravettian in Central and Eastern Europe // Advances in World Archaeology. – Vol.5. – Orlando: Academic Press, 1986. – P.201-252;

Nuzhnyi D. The industrial variability of the eastern Gravettian assemblages of Ukraine // Quartar 56 (2009). – P.159-174.

Otte M., Noiret P. Evolution du Gravettien au Mouen Danube // The Gravettian along Danube. – The Dolns Vestonice Studies. – 11. – P.8-32.

Zaliznyak L.L., Vetrov D.O., Hoptynets I.M.

INVESTIGATION OF GRAVETTIAN SITE OF TROYANOYE 4 IN COURSE OF YEARS 2008-2009

Article deals with publication and cultural and chronological interpretation of new materials from the site of Troyanove 4 in Central Ukraine, presenting the easternmost Gravettian site in Eastern Europe.

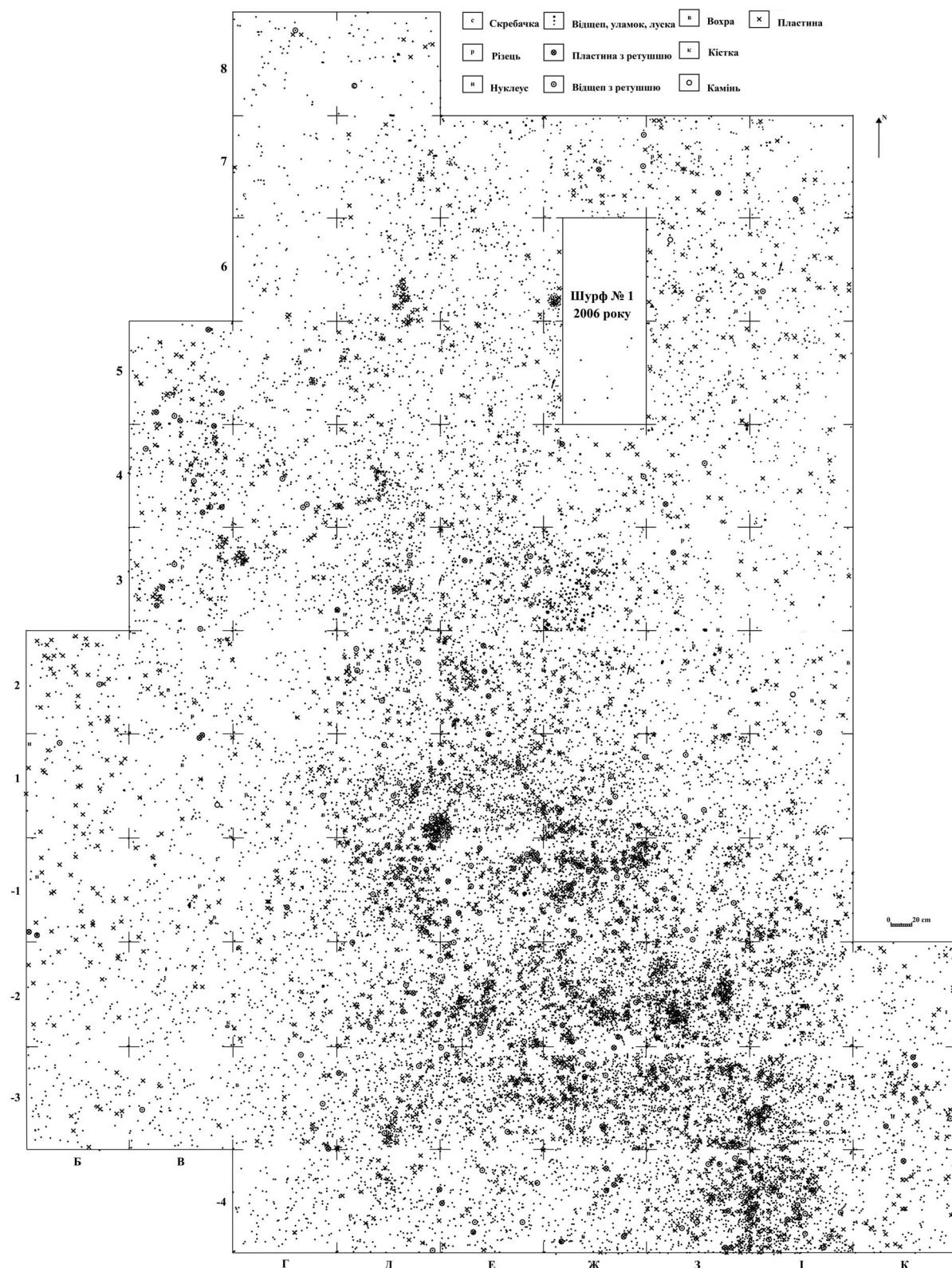

Рис. 1 Троянове 4. Загальний план знахідок у розкопі 2006-2009 р.

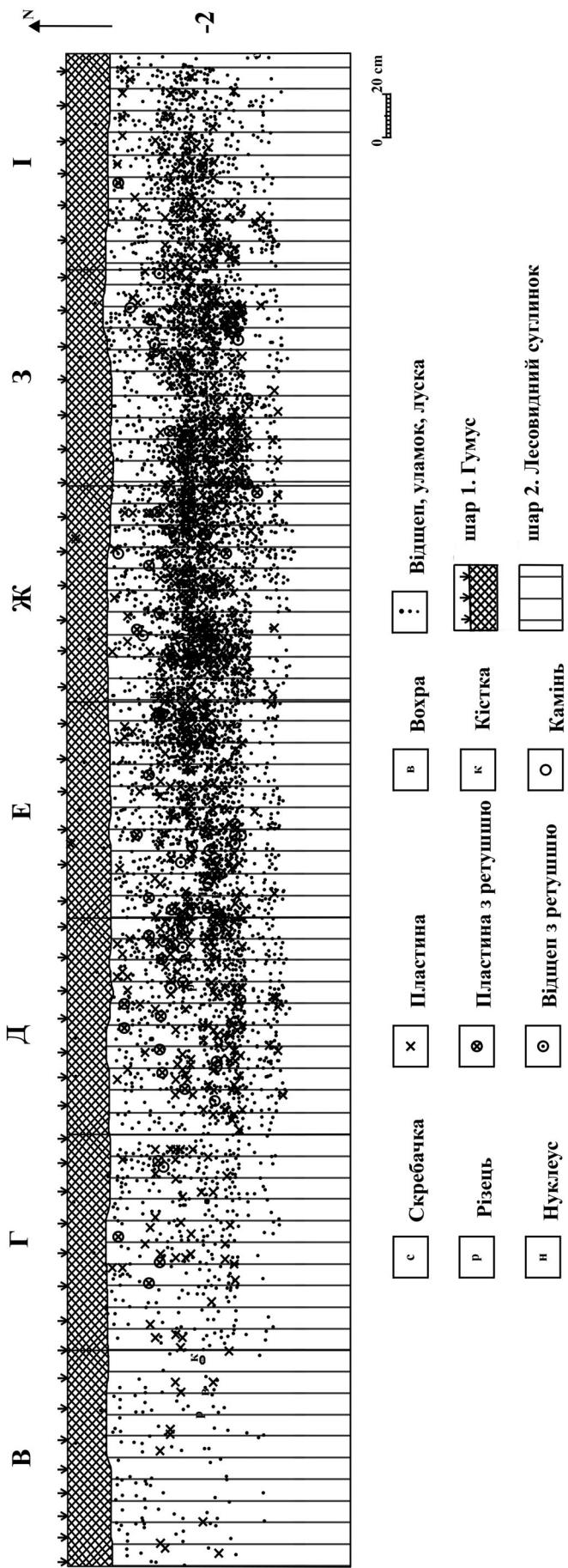

Рис. 2 Троянове 4 – 2008. Профіль південної стінки розкопу з верти-каль-ним розміщенням знахідок.

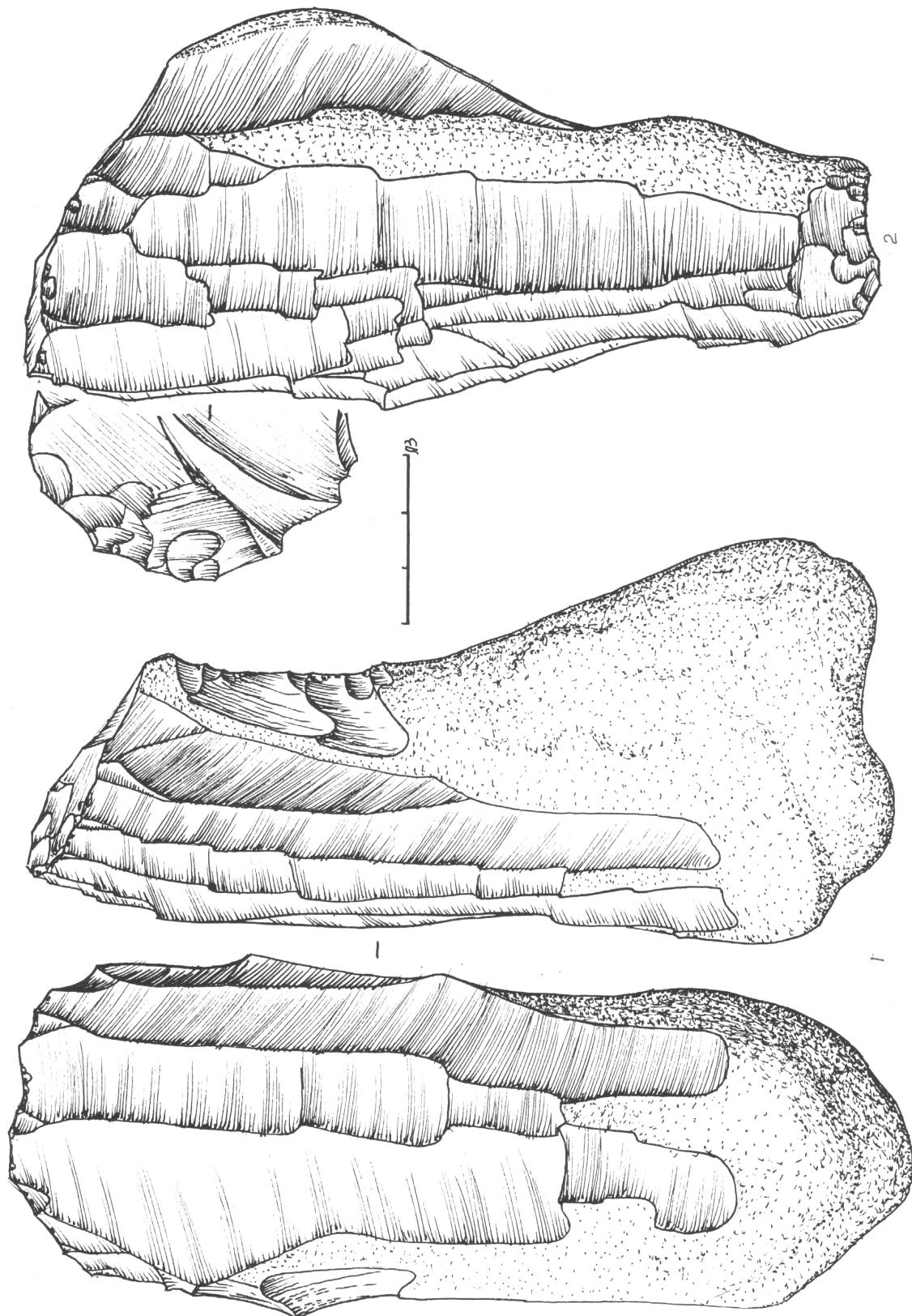

Рис. 3 Троянове 4 – 2008. Нуkleуси.

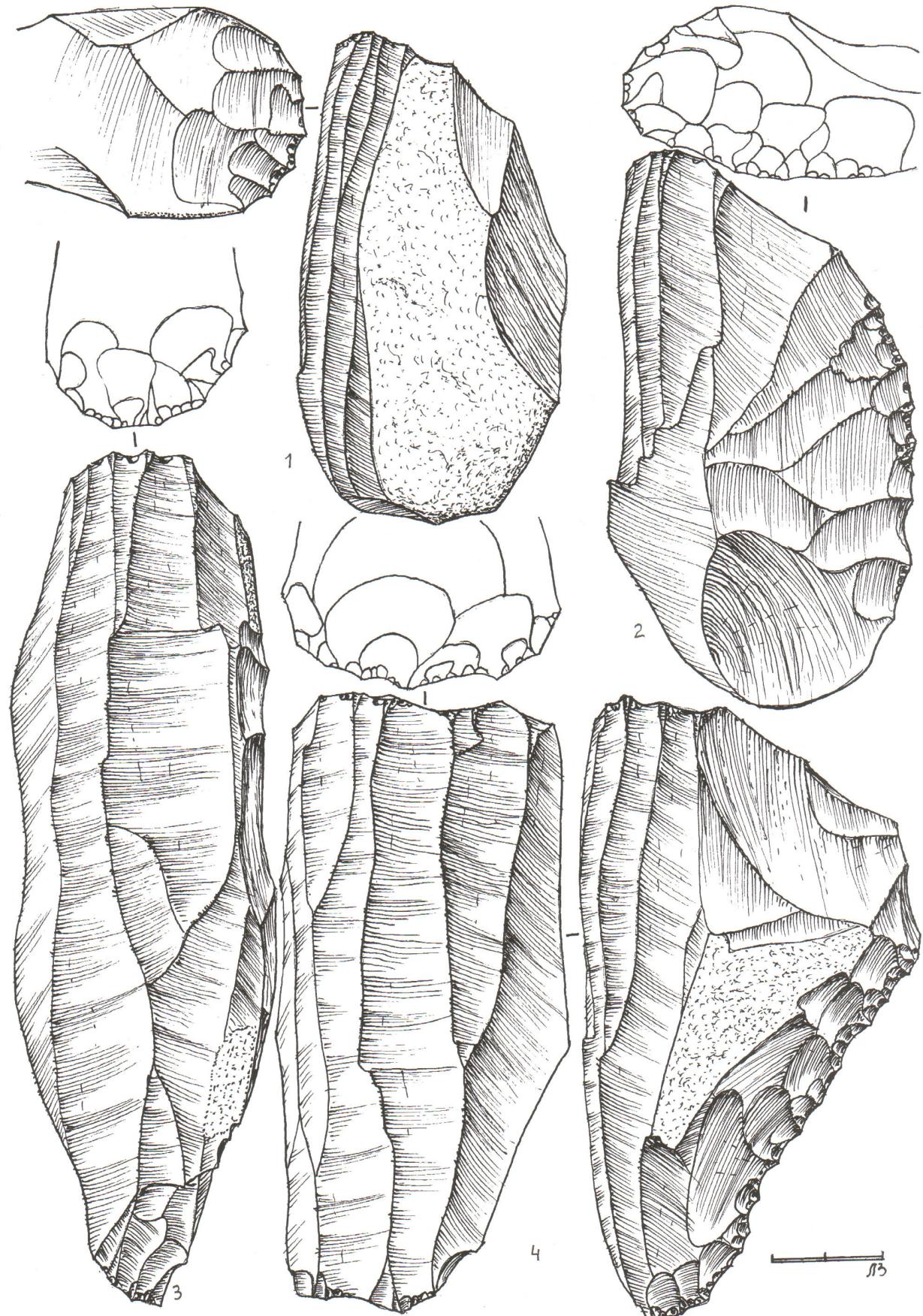

Рис. 4 Троянове 4 – 2008. Нуклеуси.

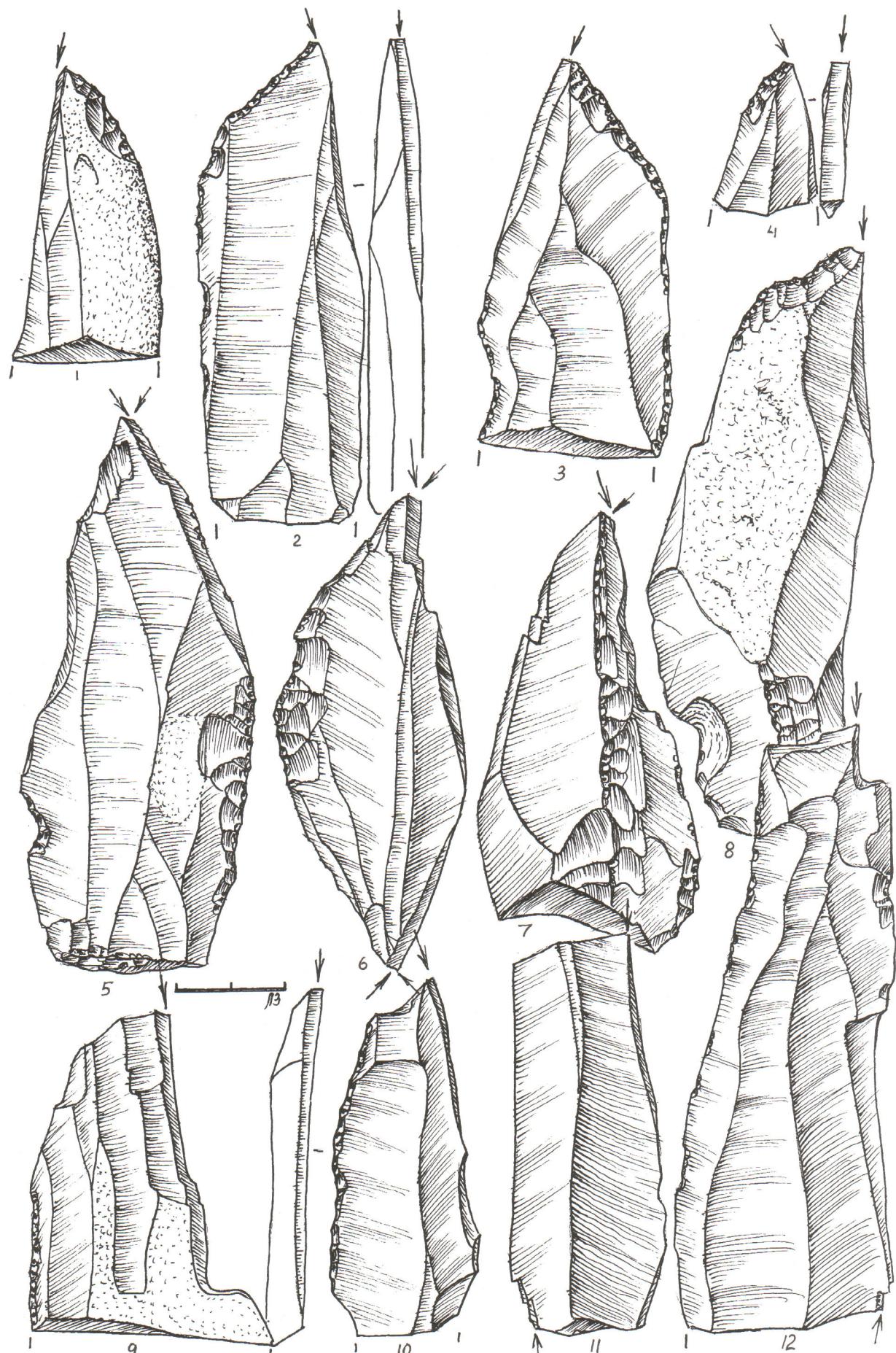

Рис. 5 Троянове 4 – 2008. Різці.

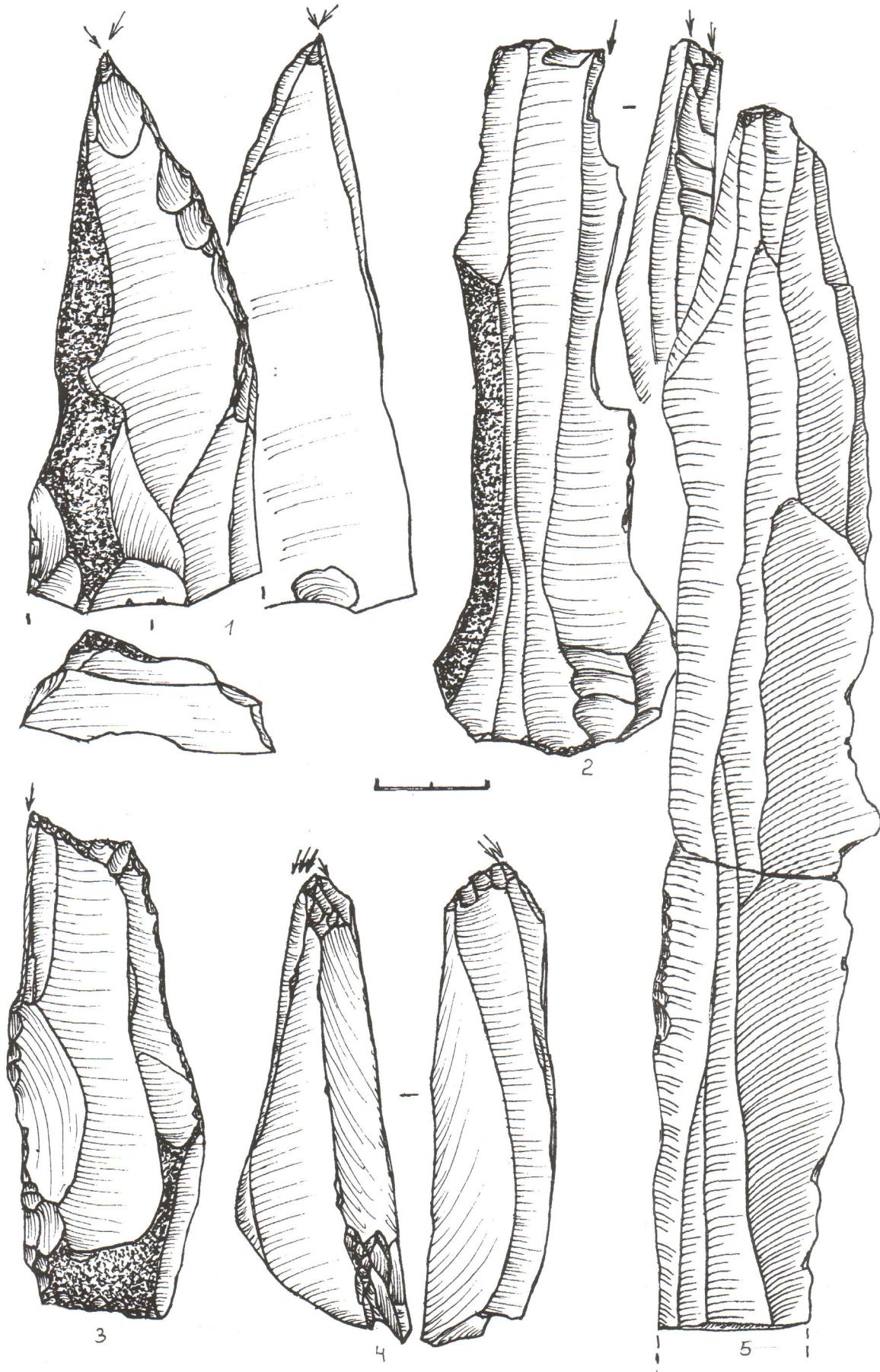

Рис. 6 Троянове 4 – 2009. Різці (1-4), пластина (5).

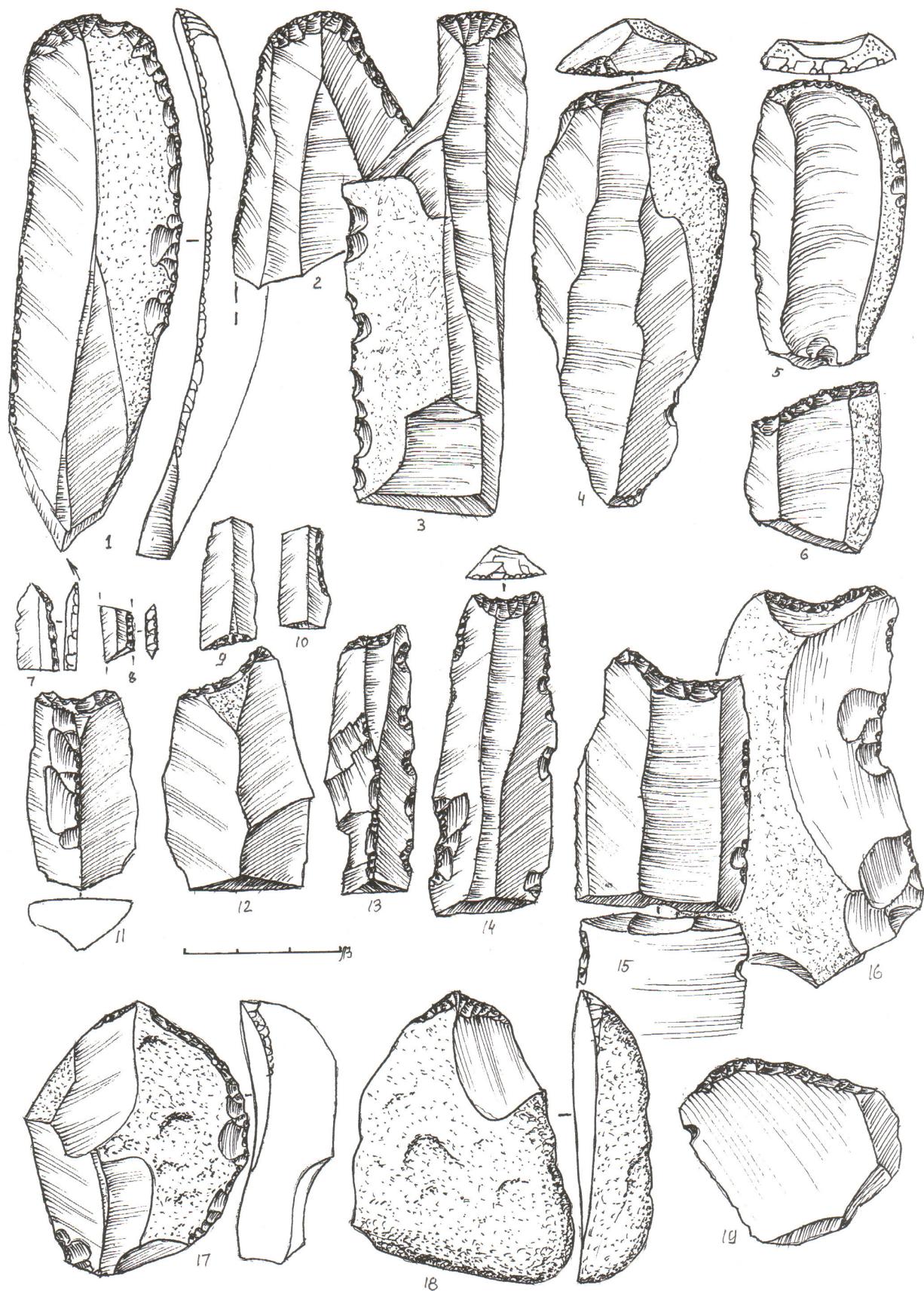

Рис. 7 Троїнове 4 – 2008. Крем’янний інвентар.

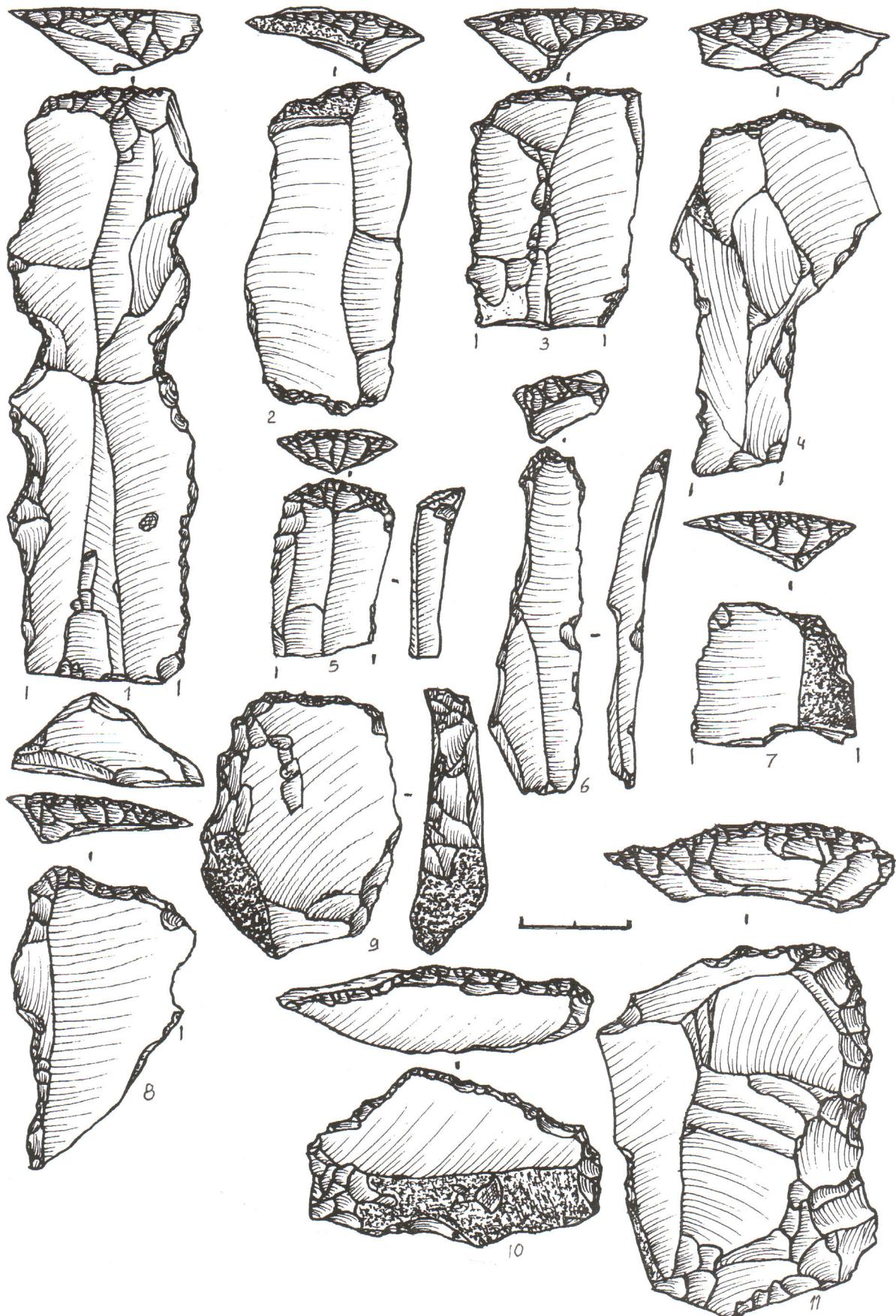

Рис. 8 Троянове 4 – 2009. Скребачки.

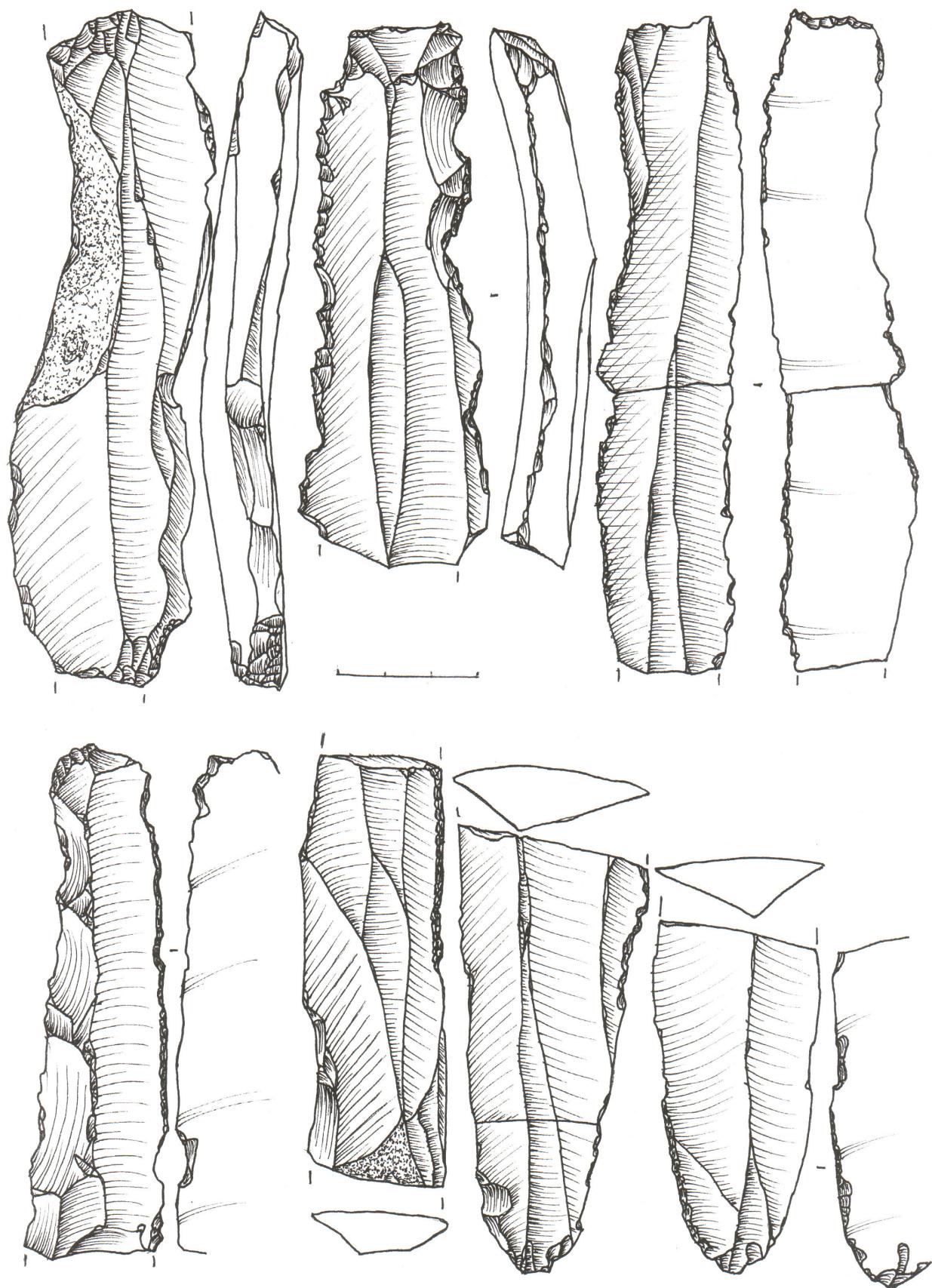

Рис. 9 Троянове 4 – 2008. Пластини з ретушшю.

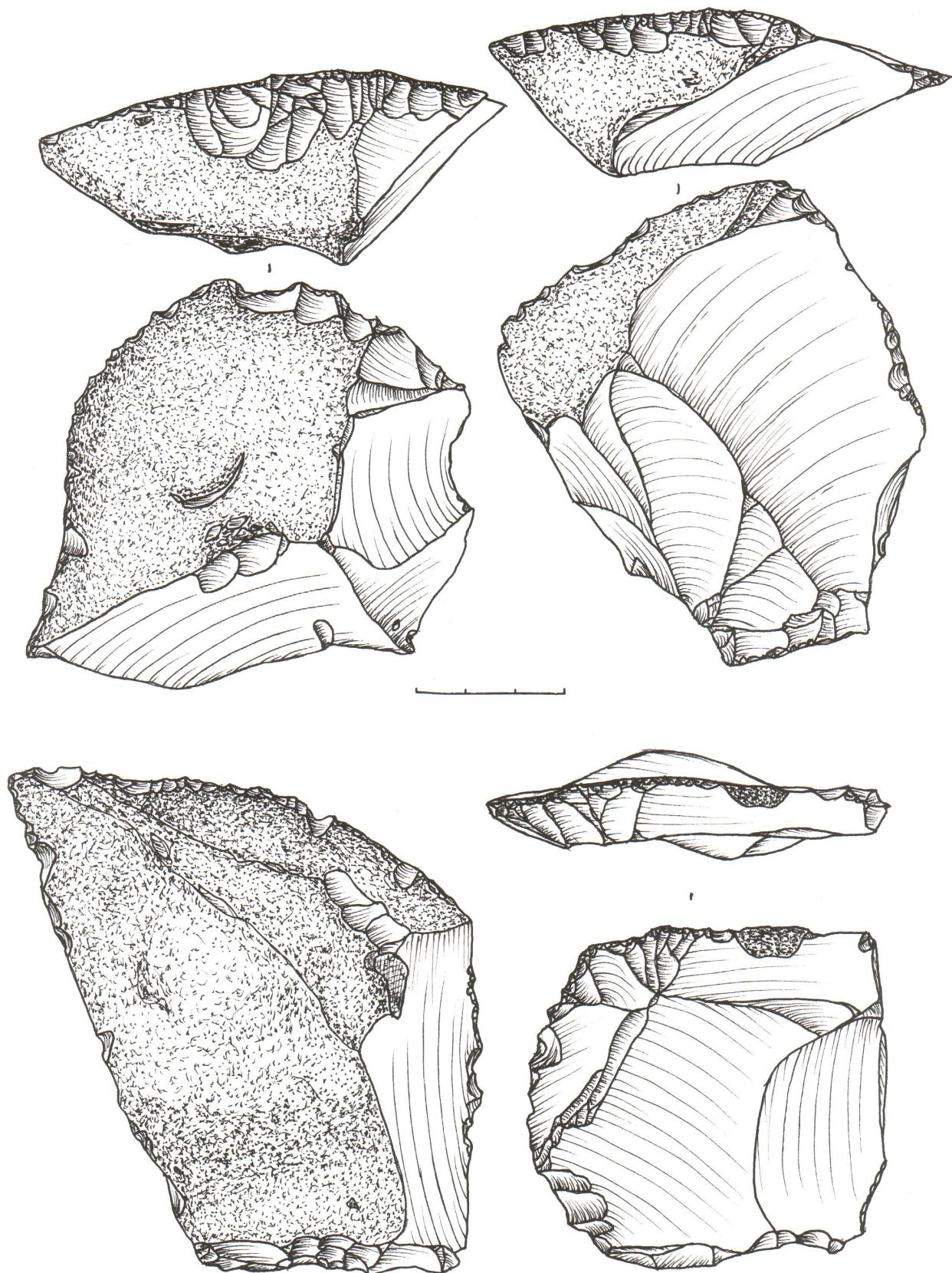

Рис. 10 Троянове 4 – 2009. Скребла.

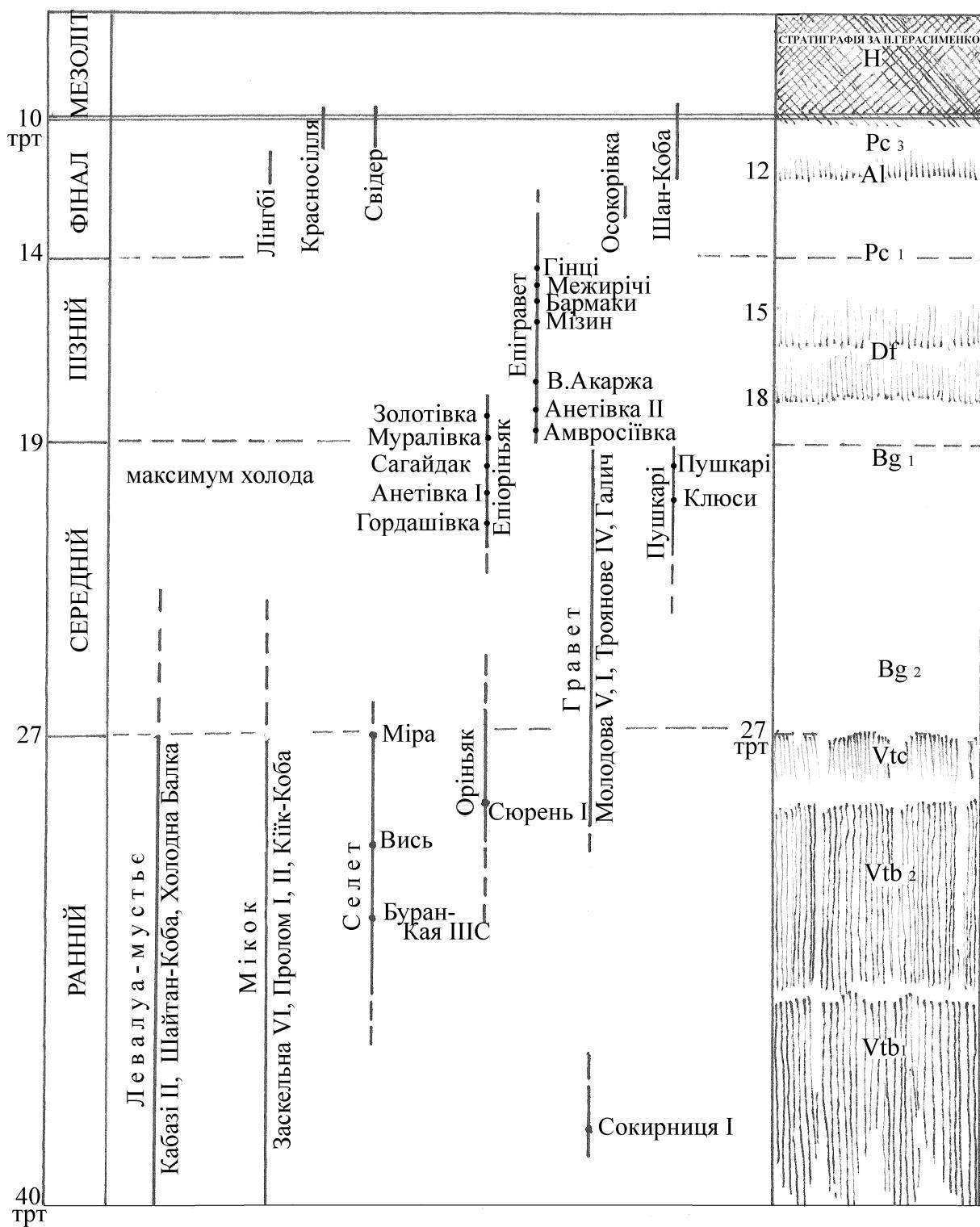

Рис. 11 Періодизація верхнього палеоліту України.

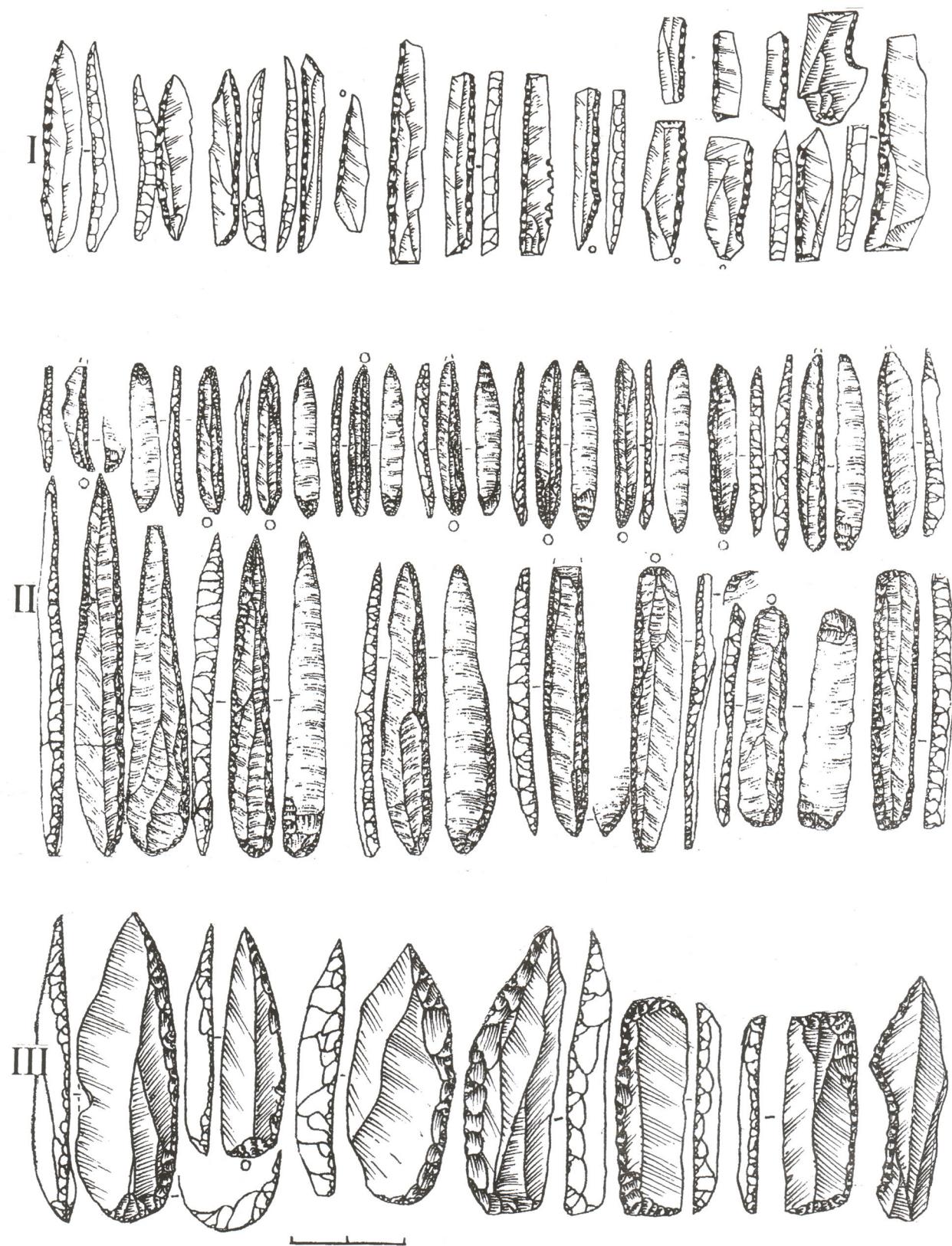

Рис. 12 Граветська традиція у верхньому палеоліті України. Мікроліти епіграветські (I), граветські (II), пушкарівські (III).

Кротова О.О.

**ПАМ'ЯТКА
ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ
МИСЛИВЦІВ НА БІЗОНІВ
(до інтерпретації Амвросіївського
кістковища)**

У статті розглянуто історіографію проблеми інтерпретації Амвросіївського кістковища, проаналізовано нові та узагальнено вже відомі дані про пам'ятку. Робиться висновок про її поліфункціональний характер, пов'язаний з діяльністю верхньопалеолітичних мисливців на бізонів Приазовських степів.

Амвросіївський комплекс – одна із основних пам'яток Північного Надчорномор'я, яку зазвичай використовують для соціально-економічних та історичних реконструкцій доби верхнього палеоліту (Ефименко 1960; Борисковский, Праслов 1964; Массон 1976; Кротова 1986а; Krasnokutsky 1996, Зализняк 1998; Сапожников 2003, Леонова и др. 2006 та ін.).

Пам'ятка, що складається з розташованих за 200 м одне від одного стоянки та кістковища бізонів, знаходиться на відстані 1,5 км на схід від с. Родники Амвросіївського району Донецької області, на водороздільному плато у верхів'ї балки Казенної, що впадає в р. Кринку, приток Міуса. Її відкрив у 1935 році В.М. Євсєєв (1947), який тоді ж провів перші розкопки кістковища. І.Г. Підоплічко (1953), П.Й. Борисковський (1953) у 1940-1950-і та О.О. Кротова в 1980-2000-і роки продовжили ці дослідження.

Датування пам'ятки визначає серія з 16 некаліброваних радіокарбонових та AMS дат, отриманих за зразками кісток і зубів із сучасних розкопок кістковища (14 дат) і стоянки (2 дати). В цілому вони обіймають часовий інтервал від 21 000 до 16 000 BP із середнім значенням 18 630+-220 (Кротова 2003а, с. 188). За техніко-типологічними показниками кам'яного та кістяного інвентарю пам'ятка належить до епіграветської традиції.

Стоянка розташована на підвищенні частині мису, утвореного двома правими притоками балки Казенної. Загальна розкрита площа складає близько 180 кв. м. Культурні рештки, дещо порушені оранкою, землерийними тваринами та процесами вивітрювання, розсіяні по вертикалі від поверхні до глибини 0,7 м. Нижче, до глибини 1,0

Krotova O.O.

**THE SITE OF UPPER
PALEOLITHIC
BISON HUNTERS
(on interpretation of Amvrosiyivka
bone bed)**

м вони зрідка трапляються у кротовинах та давніх тріщинах.

Стратиграфію стоянки описали палеогеографи Ю.М. Грибченко і О.І. Куренкова за східною стінкою стратиграфічного шурпу глибиною 2,7 м, закладеному 2005 року у північно-східному кутку розкопу III. Згідно з їхнім визначенням основна товща культурних залишків, що залягає під шаром оранки на глибині 0,3-0,7 м, знаходиться в таких літологічних відкладах: у нижній частині сучасного гумусового горизонту (глибина 0,3-0,4 м) та у бурувато-сірому супіску (легкому суглинку), переробленому ґрунтовими процесами – горизонті “В” голоценового ґрунту (глибина 0,4-0,7 м). Нижче залягає бурувато-коричневий суглинок – пізньоплейстоценове ґрунтоутворення, яке передувало часу використання стоянки людиною (глибина 0,7-1,0 м).

Культурні залишки стоянки включають фрагменти кісток тварин, крем'яні вироби (понад 100 000), фрагменти кістяних наконечників (3), більше 10 кістяних знарядь для обробки шкур, кам'яну підвіску, намисто із скам'янілостей (4), шматочки червоної та жовтої вохри і раковину Cardium. Серед фрагментів кісток та крем'яних виробів зустрічаються такі, що мають сліди дії вогню.

Фауністичні залишки стоянки включають бізона (*Bison priscus*), що домінує, та кілька кісток коня (*Equus latipes*) і зайця (*Lepus sp.*). Серед залишків бізона, згідно з визначенням В.М. Логвиненка, переважають невеликі фрагменти деяких частин скелета – переважно, верхніх і нижніх відділів кінцівок, іноді разом із суміжними частинами лопатки й тазової та поодинокі фрагменти щелеп, окремі зуби, фрагменти хребців, ребер. Тобто, мешканці

стоянки, напевно, транспортували з місця забою на стоянку переважно м'ясні частини туш бізонів (Кротова та ін. 2008).

Кістковище бізонів розташоване на лівому схилі глибокої давньої балки, правого притоку балки Казенnoї. Кістки бізонів заповнюють давню промивину, що прорізала вздовж корінний крейдяний схил балки у напрямку з північного сходу на південний захід, утворивши заглиблену терасу, яка ще в 1940-і роки отримала назву “бізонового” рівчака (Підоплічко 1940-1949, с.166). Розкопами та шурфами різних років дослідження встановлено, що довжина промивини складає близько 60 м (Krotova and Belan 1993), ширина – 4-5м, глибина – 1,0-1,5 м. Один із її бортів, з боку мису, – високий (4-5 м) і крутий (30-45°), протилежний – низький (блізько 0,4-0,5 м) і пологий (10-20°) (Підоплічко 1940-1949; Борисковський 1953, с.330).

З розрізу північно-східної стінки розкопу 1949 року (Підоплічко 1940-1949), видно, що культурний шар заповнює основну, заглиблену частину тераси, де його товщина сягає 1,5 м і розповсюджується ще на 2-3 м на її північний похилий борт. Верхня частина кісток залягає під шаром сучасного ґрунту у коричневому, а нижня – в сірувато-зеленому суглинку (рис.1, I; 1, A-A').

У північно-східній (1949 р.) і північній (1989 р.) частинах кістковища в розповсюджені культурного шару були зафіксовані уступи та стерильні прошарки коричневого суглинку висотою 0,15-0,25 м (рис.1, B-B'; C-C').

Загальна площа кістковища могла складати, разом із периферією, ділянками, зруйнованими пізнім перпендикулярним рівчаком та тими, що збереглися на південний-захід від нього (Західний розкоп та зачистки і шурф б поблизу нього), близько 800 кв.м. (рис.1, II). Площа, розкрита розкопками різних років, становить близько 320 кв. м (рис.1, I).

Культурні рештки складають переважно кістки бізонів та крем'яні (понад 2 500) і кістяні (28) вироби, кілька шматків червоної вохри, раковина Ceritium.

Фауністичні залишки кістковища, що складаються із, здебільшого, розрізнених кісток біzonів (*Bison priscus*), згідно з даними І.Г.Підоплічка (1940-1949; 1956), Н.Г.Белан (Krotova and Belan 1993), В.М.Логвиненка, А.В. Старкіна та М.-Е.Джулієн, включають близько 650 особин з розібраних за всі роки досліджень ділянок культурного шару та, схоже, більше 1000 – разом із матеріалами з нерозібраних ділянок. Серед них зустрічаються анатомічні групи, кістки

зі слідами діяльності людей: слідами різання крем'яними знаряддями, давніми зламами та, можливо, пошкодженнями від наконечників списів (Кротова, Сніжко 1993; 1996; Кротова 2006; Julien and Krotova 2009).

Інтерпретація пам'ятки

Із самого початку досліджень пам'ятки стала проблема зв'язку стоянки і кістковища та їх інтерпретації. Дослідники намагалися відповісти на питання: як використовували пам'ятку та її частини і як довго/часто їх використовували? Стосовно інтерпретації стоянки особливих розбіжностей не було – стоянка, базовий табір, тобто місце мешкання. Стосовно ж інтерпретації кістковища існують різні точки зору.

Більшість дослідників вважали стоянку і кістковище одночасними та функціонально пов'язаними одне з одним пам'ятками. Так, В.М.Євсеєв визначав увесь комплекс як одну стоянку з кістковищем, яке було звалищем відходів поблизу житла (Євсеєв 1947, с.276).

П.Й.Борисковський висловив думку, що стоянка й кістковище – це дві різні за походженням і змістом, але “одночасні й тісно пов'язані між собою” пам'ятки. У якості аргументів він вказує на єдність техніко-типологічних особливостей їх крем'яного інвентарю, фауністичних залишків, представлених виключно бізоном, та специфічних кістяних наконечників списів і крем'яних мікровістер-вкладнів, знайдених в культурному шарі і стоянки, і кістковища. Він визнавав стоянку місцем мешкання людей, які залишили кістковище бізонів (Борисковський 1953 с.362).

Кістковище ж, на думку П.Й.Борисковського – це типове культове місце, розташоване за межами поселення, на зразок західноєвропейських “святилищ” мисливської магії – печер із зображеннями тварин або етнографічно зафіксованих у сучасних мисливських племен місць, де складали кістки убитих тотемних тварин і провадили обряди мисливської магії. Подібним культовим місцем, на його думку було й кістковище Амвросіївки, куди мешканці стоянки упродовж певного часу складали кістки впольованих бізонів і де провадили обряди мисливської магії, під час яких метали в кістки як мисливські металальні знаряддя так і деякі інші категорії крем'яних виробів, а також використовували червону вохру та раковини (Борисковський 1953, с.349-352).

І.Г.Підоплічко розцінював кістковище як місце одночасного облавного полювання, в результаті якого у невеликий рівчак загнали стадо бізонів

численністю понад 1000 особин. Доказом цього він вважав наявність у культурному шарі залишків тварин різного віку, які могли складати звичайне стадо, наявність окремих анатомічних груп кісток та відсутність стерильних прошарків у товщі кістковища. Вважаючи, що в плейстоцені бізони, як і сучасні європейські зубри, здійснювали сезонні міграції, він інтерпретував кістковище як місце облавного загінного полювання на шляху такої сезонної (весняно-літньої) міграції. Стоянку ж він вважав сезонним стійбищем мисливців поблизу місця полювання (Підоплічко 1953 с.66).

П.П.Єфименко вважав розташоване поруч із кістковищем давнє поселення “типовим пізньопалеолітичним стійбищем”, а саме кістковище – місцем, куди пізньопалеолітичні мисливці періодично приходили для облавного полювання на зубрів, використовуючи для цього рівчак зі стрімкими стінами у якості зручної пастки. Після вдалого полювання вони залишалися тут певний час для заготівлі м'яса. Результатом такої діяльності, яка, на його думку, періодично повторювалася і було утворення кістковища (Єфименко 1953, с.549-550).

В.І.Бібікова в цілому підтримала точку зору І.Г.Підоплічка, хоча й не виключала можливості того, що полювання могли бути багаторазовими (Зубарева (Бибікова) 1948; Бибікова 1950). Інтерпретацію І.Г.Підоплічка прийняла і Г.В.Григор'єва (1968). Без особливої критики наводиться його висновок і в низці узагальнюючих праць (Шовкопляс 1971, с.60; Массон 1976, с.29; Рогачев, Аникович 1984, с.178; Файнберг 1986, с.144).

Більшість же дослідників пристає до думки П.П.Єфименка про багаторазові полювання в Амвросіївці (Кротова 1986а, б; Сапожников 1987; 1989; 2003; Зализняк 1987; 1990; 1996; 1998; Леонова, Миньков 1987; Краснокутський 1992). Разом з тим, деякі дослідники, які в цілому поділяють точку зору П.П.Єфименка про кістковище як місце багаторазового полювання та розробки здобичі, не виключають і можливості його використання як місця проведення культових обрядів, – що, на нашу думку, є цілком логічним (Леонова, Миньков 1987; Леонова и др. 2006; Сапожников 1987, 2003).

Підсумувавши дані, отримані в результаті проведених на пам'ятці протягом останньої чверті століття досліджень, очолюваних автором даної роботи, у яких приймали участь як археологи так і представники суміжних наукових дисциплін, спробуємо визначити їх значення для інтерпретації пам'ятки.

Дослідження останніх десятиліть підтверджують точку зору П.Й.Борисковського про одночасність та єдність стоянки і кістковища. Для обох отримано близькі абсолютні дати, їхні колекції поповнилися фауністичними залишками з домінуванням бізона та типологічно схожими виробами з кременю й кістки, у тому числі, наконечниками списів і крем'яними мікрорізьбами-вкладнями. Знайдені на стоянці залишки коня і зайця, представлені окремими кістками, та невідомі раніше кістяні знаряддя для обробки шкур не суперечать цій точці зору.

Стосовно інтерпретації кістковища отримано нові дані та матеріали, які не тільки підтверджують точку зору П.П.Єфименка, а й значно її розширяють, доповнивши виразними деталями. Це, перш за все, дані про характер залягання фауністичних залишків культурного шару, а саме, про уступи (пороги) в його розповсюдженні.

Опис уступу, простеженого у 1949 р. в північно-східній частині кістковища, знаходимо як в архівних матеріалах так і в публікаціях. Його довжина складала 6,0 м, ширина – близько 1,0 м, а висота – 0,40-0,45 м; він простягався з південного сходу на північний захід. Товща кісток в уступі розподілялася на дві частини, розділені стерильним прошарком суглинку товщиною до 0,25 м (рис.1. В-В!). Дослідники вважали, що всі кістки, що залягали за межами уступу у північно-східному напрямку, були зміті з основного скupчення. Вони пояснювали виникнення уступу можливим існуванням у період формування культурного шару в цих місцях якогось штучного бар'єру, спорудженого людьми (Підоплічко 1940-1949; Борисковский 1953, с.334, 341-344).

У 1989 р. в Центральному розкопі (Прирізці) був виявлений уступ (поріг) довжиною 4,0 м, що простягнувся з північного-сходу на південний захід. Його висота сягала 0,1-0,25 м, кут падіння знахідок – 85° (рис.1, С-С!). Між верхніми та нижніми кістками в уступі залягав стерильний прошарок бурого суглинку товщиною 0,5-0,15 м. Деякі довгі кістки або лежали уздовж кордону уступу, або знаходились у вертикальному положенні, неначе фіксуючи якусь перепону, що заважала розповсюдженню кісток і бурого суглинку вниз по схилу. Нижче уступу, на ділянці, що являла собою стрічку шириною 0,4 м, кістки залягали в зеленувато-сіруму суглинку, а на них подекуди було зафіксовано плями бурого суглинку з окремими кістками. Складалося враження, що саме ці плями – це ті кістки, що перекотилися через якусь перепону, а нижні (у зеленувато-сіруму

суглинку) – це частина культурного шару, яка сформувалася раніше, ніж виникла (чи була створена штучно) перепона (Кротова 1989, с.8-9).

Уяву про характер культурного шару кістковища та наявний у ньому уступ, зафіксований в 1989 році в північній частині Центрального розкопу (Прирізці), надає фото, виконане В.А.Кесар (рис.2). На передньому плані – уступ (вказано стрілкою), який перетинає по діагоналі справа наліво Прирізку.

Виявлені в 1949 і 1989 роках у північно-східній частині кістковища уступи та стерильні прошарки у розповсюдженні кісток свідчать про неодноразове накопичення культурного шару, що, мабуть, відповідає кільком (не менше двох) епізодам полювань.

На рис. 1, II подається схематичний зведений план розташування розкопів у кістковищі, на який мною було нанесено зафіксовані в 1940-і роки (Підоплічко 1940-1949, зош.5, лист 4; Борисковський 1953, с.334) в розкопах і шурфах кордони основної та периферійної частин культурного шару – так звану трапецію. Вірніше, це дві трапеції, з яких одна, менша відображає кордони основної частини культурних відкладів, а друга, велика, – периферійної, як їх уявляли дослідники в 1940-і роки.

На цій же схемі вказано місцезнаходження уступів у розповсюдженні культурного шару, зафіксованих у розкопах 1949 і 1989 рр. Видно, що вони співпадають із контуром малої трапеції, тобто фіксують кордони основної частини кістковища на його північно-східній ділянці. Контури ж обох трапецій у південно-західній частині кістковища було дослідниками 1940-х років, як вони самі визнавали, проведеним умовно. Вони вважали, що тут ділянка кістковища була знищена сучасним рівчаком і далі в цьому напрямку культурний шар не розповсюджувався. Тому загальна довжина кістковища, як вони гадали, складала близько 40 м (Підоплічко 1940-1949, с.93; Борисковський 1953, с.344).

Дослідженнями 1980-1990-х років нами на лівому борту сучасного рівчака було виявлено і частково досліджено культурний шар *in situ* – в Західному розкопі, у двох зачистках борту сучасного рівчака та в шурфі б (рис.1, II), що свідчить про продовження культурного шару у південно-західному напрямку та значно більшу довжину кістковища (блізько 60 м). Ці дані показують, що південно-західні сторони трапецій не відповідають кордонам основної та периферійної частин кістковища і що ці кордони

можуть бути встановлені тільки в результаті продовження дослідження даної ділянки пам'ятки.

У результаті досліджень 1980-2000-х років значно поповнилися колекції фауністичних та археологічних знахідок, аналіз яких доповнює та уточнює дані щодо інтерпретації пам'ятки.

Фауністичні залишки кістковища представлені одним видом — бізоном (*Bison priscus*), а їхній склад у різних горизонтах та розкопах близький. Тут представлені усі частини скелету в різних пропорціях, але з переважанням “маргінальних” (пограничних) частин скелету (черепів та кінцівок) (Бибикова 1950; Пидоплічко, 1956; Krotova and Belan 1993, p. 133-138), що, згідно з Л.Бінфордом (Binford 1989, с.227-230) характерно для місць забою/розробки мисливської здобичі мисливців-збирачів із логістичною системою організації праці – колекторів.

Кістки зі слідами різного роду пошкоджень свідчать про співвідношення природних та культурних факторів у процесі їх формування. Так, знахідки кісток зі слідами погризів хижаків більше характерні для верхніх горизонтів культурного шару як у Центральному так і в Західному розкопах. Про це ж свідчать і дані про співвідношення проксимальних і дистальних кінців плечових кісток. У верхніх горизонтах переважають дистальні кінці цих кісток, що, за Л.Бінфордом (1981, р.217) є показником діяльності хижаків, які перш за все вилучають найбільш ласі шматки м'яса на лопатках та поїдають їх на певній відстані. Разом з лопatkами вилучалися і верхні (проксимальні) частини плечових, добре скріплених сухожиллями з лопаткою.

Характер та розподіл кісток зі слідами діяльності людей показує, що на кістковищі є як безпосередні сліди мисливської діяльності так і діяльності, пов’язаної з первинною та вторинною обробкою здобичі. До перших відносяться хребець та фрагмент сідничної частини тазової кістки зі слідами пошкоджень, напевно, вістрям списа (Кротова 2006).

Досить представницькі колекції кісток зі слідами розбирання та слідами різання крем’яними знаряддями дають уяву про діяльність, пов’язану з розбиранням здобичі – білеванням туш, їх сегментацією, зрізанням м’яса, добуванням кісткового мозку в процесі обробки здобичі та його використанням у юку тут же, на місці обробки (Кротова, Сніжко 1993, 1996; Сніжко 2001), про що свідчать дані етнографії (Binford 1981).

Характер археологічних знахідок (кістяні вістри до списів та крем’яні знахідки) та

трасологічний аналіз останніх також свідчать як про мисливську діяльність так і про розбирання здобичі. Серед крем'яних виробів виразну серію складають мікровістря, що використовувалися як вкладені для формування бокових лез наконечників списів чи спорадично використовувалися як наконечники стріл (Нужний 1992; Нужний, Кротова 2007). Неретушовані платівки та відщепи, за визначенням Г.В.Сапожникової (Сапожникова 1994; 2003) та Г.Ф.Коробкової (усне повідомлення), переважно використовувалися як м'ясні ножі. Наявність невеликої кількості знарядь зі слідами обробки кістки/рогу свідчать, що паралельно з обробкою туш тут провадили заготівлю сировини для кістяних знарядь (Сапожникова 1994; 2003).

Відсутність слідів, характерних для резидентного табору (вогнищ, спальних місць, приготування їжі), разом із домінуванням фауністичних залишків і слідів полювання та обробки мисливської здобичі — характерна риса місця забою/розробки логістично організованих мисливців-збирачів. Про це ж свідчить і наявність одного виду тварин — бізона. Саме спеціалізація полювання на один вид характерна для логістично організованих мисливців-збирачів (Binford 1989).

Існування кістковища у комплексі зі стоянкою, а також із серією кремнеобробних майстерень та інших місцезнаходжень на берегах балки Казенної та р.Кринки також характерна риса поселенських комплексів логістично організованих мисливців-збирачів, коли резидентний табір існував у оточенні місцезнаходжень цільового призначення, пов'язаних із забезпеченням життєдіяльності групи людей (Binford 1983).

Важливим для інтерпретації такого роду пам'яток є визначення сезону їх використання, тобто забою тварин, на яких полювали. Сезон використання кістковища різні дослідники визначали різними методами: теплий (кінець травня – червень) – за наявністю кісток телят “утробного віку і не старше двох місяців” (Пидопличко 1953, с.66); холодний (кінець літа – осінь, зима) – за статево-віковим складом колекції 1940 року та знахідками кісток телят віком до кількох місяців (Бибкова 1950); холодний (зима) – за віковим складом, а також ступенем стертості та прорізування зубів (Н.Г.Белан, Старкін) (див. Krotova and Belan 1993, p.133-138); холодний (жовтень, грудень, березень) – за ступенем стертості та прорізування зубів з колекції 1935, 1980-1990-х років (Л.Тодд) (див.: Кротова 2003б, с. 77-80).

М.-Е.Джуліен, яка вивчала фауністичні колекції Західного розкопу зробила попередні висновки стосовно можливого сезону загибелі тварин на цій ділянці кістковища. Із залишків 18 індивідів бізонів вона виділила групу (8 індивідів) молодих тварин віком до двох років - за прорізуванням та ступенем стертості молочних і постійних нижніх зубів і за ступенем приростання епіфізів довгих кісток. Із них, на її думку, лише матеріали п'яти особин придатні для визначення віку: 4 – віком від 6 до 12 місяців і 1 – від 1,5 до 2-х років, що дозволяє припустити сезон їх загибелі як зиму-весну. Зважаючи на пропорцію молодих тварин та статеву належність усіх індивідів бізонів, визначену завдяки промірам довгих кісток, вона дійшла висновку, що вони складали змішану групу (корови та молодняк віком до двох років), загибель яких не може бути пов'язана ані з періодом гону, ані з іншим періодом значної концентрації тварин (Julien, Krotova 2008, p.194-195).

Крім того вона разом із групою спеціалістів дослідила колекцію нижніх третіх молярів від 25 особин бізонів із кістковища та стоянки і провела ізотопний аналіз за зразками з них. Цей метод визначає стадії розвитку зубів незрілих тварин та зразки стирання зубів зрілих тварин за вмістом залишків твердих ізотопів вуглецю у зубній емалі. У межах фауністичного ансамблю ці дані слугують для визначення вікового складу груп тварин та з'ясування вікової структури ансамблю. Завдяки зв'язку прогресивних стадій розвитку зубів з індивідуальним віком стає можливим виділяти специфічні зони на поверхні зубів для відбору зразків ізотопу. Це дозволяє визначати дієту тварин і пов'язувати відмінності у виборі харчів з певними сезонами та періодами індивідуального життя (Larson et all. 2001, p.30-33).

На даний момент опубліковано лише попередні (в тезах) результати цього аналізу, проведеного за зразками з Амвросіївки. Повідомляється про те, що результати аналізу дозволяють визначати соціальний склад груп тварин, їхню просторову поведінку, сезонність. За цими даними можна припускати, що на пам'ятці представлено палімпсест із різних мисливських епізодів, які охоплюють більшу частину року (осінь, зима, весна), окрім літа (Julien et all. 2008; 2010).

Проблему можливого існування сховищ заморожених туш на місцях забою, на зразок палеоіндіанських (Frison 1991), на верхньопалеолітичних пам'ятках Північного Надчорномор'я розробляв Г.Є.Краснокутський

(1992). Про можливу практику зберігання м'яса амвросіївськими мисливцями можна робити висновок як за даними про сезон загибелі бізонів, так і за вивченням деяких інших особливостей фауністичних залишків, таких як наявність анатомічних груп кісток, сліди розбивання та різання крем'яними знаряддями на кістках. Згідно з цими даними, а також апелюючи до етнографічних аналогів, можна припускати, що кістковище, окрім того, що було місцем полювання та розбирання туш впольованих бізонів, ще й використовувалося як сховище замороженого м'яса впродовж холодних сезонів та місця заготівлі харчових припасів у вигляді в'яленого м'яса – у відносно теплі пори року (Кротова 2009, с.134).

Висновки

Аналіз даних про Амвросіївський комплекс, як раніше відомих, так і здобутих у результаті досліджень останніх двох десятиліть, свідчать, що стоянка і кістковище – це одночасні і синхронні пам'ятки різного функціонального призначення, залишені верхньопалеолітичними мисливцями на бізонів. Уступ на борту рівчака – правої притоки балки Казенної – був використаний ними для організації серії різносезонних полювань на групи бізонів. Причому, природну пастику на певному етапі її використання було доповнено штучною спорудою – бар'єром, який обмежував рівчак зі

сходу і північного сходу, з боку низького борту рівчака. Уступ стрімкого борту міг слугувати місцем загону як зверху, з боку плато, з південного сходу, так і знизу, з південного-заходу, з боку балки Казенної, де є джерело питної води і куди бізони могли приходити на водопій. Саме такий сценарій загону вважають можливим Н.Б.Леонова і Є.В.Миньков (1987), Д. Фрізон (усне повідомлення в 1989 р.), автор статті і Н.Г. Белан (Krotova and Belan 1993).

Після кожного із вдалих полювань мисливці розбириали туши забитих тварин на місці забою та відносили їхні частини на розташовану неподалік стоянку, де продовжували їх утилізацію, де виготовляли і використовували крем'яні та кістяні знаряддя, де горіли вогнища і протікало звичайне життя мисливських груп. Як і місце полювання, стоянка, скоріш за все, використовувалася неодноразово, про що свідчить досить значна площа і товща її культурних відкладів.

Місце полювання і розбирання здобичі могли, очевидно, використовувати і як зимове сховище заморожених туш бізонів і, спорадично, як запаси кісткової сировини для виготовлення знарядь, згідно з даними Г.В.Сапожникової (1994, 2003).

Амвросіївський комплекс є типовим прикладом адаптації логістично організованих епіграветських мисливців перигляціальних азово-чорноморських степів доби верхнього палеоліту.

ЛІТЕРАТУРА

Бибикова В.И. О некоторых биологических особенностях первобытного зубра // БМОИП, Отдел биологии. – Т. LV. – Вып.5. – М.: Издательство АН СССР, 1950. – С.35-43.

Борисковский П.И. Палеолит Украины: Историко-археологические очерки // МИА. – М.-Л., 1953. – № 40. – 464 с.

Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // САИ. – 1964. – Вып.А1-5. – 54 с.

Григорьева Г.В. Позднепалеолитические памятники Северо-Западного Причерноморья и Северного Приазовья // Автореф. дис... канд. ист. наук. – Л., 1968. – 17 с.

Євсєєв В.М. Палеолітична стоянка Амвросіївка // Палеоліт і неоліт України. – К., 1947. – Т.І. – С.265-283.

Ефименко П.П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. Издание третье. – К., 1953. – 663 с.

Ефименко П.П. Переднеазиатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья // СА. – 1960. – № 4. – С.14-25

Зализняк Л.Л. О характере общины позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Исследование социально-исторических проблем в археологии. – К.: Наукова думка, 1987. – С.59-71.

Зализняк Л.Л. Первобытные охотники открытых пространств // Вопросы археологии юга Восточной Европы. – Элиста, 1990. – С.4-13.

Зализняк Л.Л. Палеоекономічна реконструкція суспільства степових мисливців // Археологія. – № 3. – 1996 – С.29-39.

Зализняк Л.Л. Передісторія України X-V тис. до н.е. – К., 1998. – 307 с.

Зубарева (Бибикова) В.И. Опыт реконструкции ископаемого стада зубров. Автореф. дис. ... канд. биол. наук – К., 1948.

Краснокутский Г.Е. Охотничий промысел бизонов в позднем палеолите Северо-Западного

Причерноморья. – Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1992а. – 18 с.

Кротова А.А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. Хронология и периодизация. – К.: Наукова думка, 1986а. – С.6-73.

Кротова А.А. К вопросу об интерпретации Амвросиевского костища // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. (Тезисы научно-практ. семинара). – Донецк, 1986б. – С.14-15.

Кротова О.О. Про господарську діяльність пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи // Археологія. – 1988. – Вип. 64. – С.1-11.

Кротова А.А. Отчет о работе Донецкого отряда за 1989 г. // Науковий архів ІА НАНУ, фонд експ., 1989/9 – 34 с.

Кротова О.О. Проблеми датування та періодизації пам'яток степової зони доби верхнього палеоліту // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2003а. – Вип. 4. – С.183-198.

Кротова О.О. Визначення сезону використання Амвросіївського кістковища бізонів // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2003б. – Вип. 2. – С. 75-81.

Кротова О.О. Кістки бізонів зі слідами діяльності людини з Амвросіївського пізньопалеолітичного комплексу // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ, 2006. – С.6-14.

Кротова А.А. Хранение продуктов и адаптация обществ эпиграветских охотников Восточной Европы // С.Н.Бибиков и первобытная археология. – СПб., 2009. – С.185-187.

Кротова О.О., Сніжко І.А. Сліди утилізації мисливської здобичі в Амвросіївці // Археологія. – № 4. – 1993. – С.72-85.

Кротова А.А., Сніжко І.А. Кости бизонов со следами древних сломов из Амвросиевки // Археологический альманах. – № 5. – Донецк, 1996. – С.139-146.

Кротова О.О., Сніжко І.А., Логвиненко В.М. Нові дані щодо обробки мисливської здобичі на Амвросіївській стоянці // Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). – К.: “Корвін-Пресс”, 2008. – С.42-50.

Леонова Н.Б., Миньков Е.В. К вопросу об интерпретации Амвросиевского костища – уникального памятника позднего палеолита

Приазовья // Проблемы интерпретации археологических источников. – Орджоникидзе, 1987. – С.34-50.

Леонова Н.Б., Несмеянов С.А., Виноградова Е.А., Войкова О.А., Гвоздовер М.Д., Миньков Е.В., Спиридонова Е.А., Сычева С.А. Палеоэкология равнинного палеолита (на примере комплекса верхнепалеолитических стоянок Каменная балка в Северном Приазовье). – М.: Научный мир, 2006. – С.243-263.

Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. – Л., 1976. – 188 с.

Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. – К.: Наукова думка, 1992. – 185 с.

Нужний Д.Ю., Кротова О.О. Мисливська металева зброя з Амвросіївського кістковища // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2007. – Вип.10. – С.92-101.

Пидопличко И.Г. Дневники Амвросиевской палеолитической экспедиции за 1940, 1948 и 1949 гг // Центральный научный архив НАНУ. – Київ. – Фонд 139, 8 зош., 390 листів.

Пидопличко И.Г. Амвросиевская палеолитическая стоянка и ее особенности // КСИА АН УССР. – Вып.2. – 1953. – С.65-68.

Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. – Вип.2. – К.: Видавництво АН УРСР, 1956. – 234 с.

Рогачев А.Н., Аникович М.В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. – М.: Наука, 1984. – С.162-271.

Сапожников И.В. Поздний палеолит степей Нижнего Приднестровья. – Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Л., 1987. – 16 с.

Сапожников И.В. Еще раз об интерпретации Амвросиевского костища // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тез. докл. научно-практич. семинара. – Донецк, 1989. – С. 72-73.

Сапожников И.В. Большая Аккаржа. Хозяйство и культура позднего палеолита степной Украины. // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2003. – Вип. 3. – 302 с.

Сапожникова Г.В. Трасологический анализ кремневых изделий из Амвросиевского костища // Древнее Причерноморье. – КСОАО. – Одесса, 1994. – С.200-201.

Сапожникова Г.В. Функціональне призначення Амвросіївського кістковища: за результатами трасологічних досліджень кам'яних знарядь // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2003. – Вип.2. – С.82-86.

Сніжко І.А. Утилізація мисливської здобичі на Амвросіївському пізньопалеолітичному комплексі. Автореферат дис... канд. іст. наук. – К., 2001. – 20 с.

Файнберг Л.А. Раннепервобытная община охотников, собирателей, рыболовов // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. Отв. ред. Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 1986. – С. 130-235.

Шовкопляс І.Г. Пізній палеоліт // Археологія Української РСР. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 39-64.

Binford L.R. Bones. Ancient Men and Modern Myths. – New York: Academic Press, 1981. – 320 p.

Binford L.R. In Pursuit of the Past. – Thames and Hudson, 1983. – 256 p.

Binford L.R. Debating Archaeology. – New York: Academic Press, 1989.

Frison G.C. Prehistoric Hunters of the High Plains. (Second Edition). – Academic Press, 1991. – 532 P.

Julien M.-A. and Krotova O. Preliminary Results of a new zooarchaeological study at Amvrosievka (Ukraine) // Archaeological almanac. – № 19. – Donetsk, 2008. – P.189-200.

Julien M.-A., Drucker D., Martin H., Bocherens H. and Krotova O. Palethnographical and Paleoethological reconstructions of the Epigravettian site of Amvrosievka: New Archaeozoological, Incremental and Biogeochemical results // Interactions Hommes-Environnement au Paleolithique supérieur recent en Ukraine. Colloque International du Programme ANR "Mammouth" (3-4 Decembre 2008). Programme et Résumés. – Paris, 2008. – P.41.

Julien M.-A., Druker D., Bocherers H., Burke A., Patou-Mathis M. and Krotova A. Steppe bison paleobiology through the scope of stable isotopes and zooarchaeology // Geophysical Research Abstracts. – Vol.12, EGU 2010, General Assembly 2010. – P.12470-1.

Krasnokutsky G. Bison Hunting and Human Adaptation: A Case of Comparative Study of the Upper Palaeolithic of Southern Ukraine. – Odessa: Polis Press, 1996. – 223 p.

Krotova A.A. and Belan N.G. Amvrosievka. A Unique Upper Paleolithic Site in Eastern Europe // From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic-Paleo-Indian Adaptations. - Ed. by O.Soffer & N.D.Praslov. – Plenum Press, 1993. – P.125-142.

Larson R.M., Todd L.C., Kelly E.F., Welker J.M. Carbon Stable Isotopic Analysis of Bison Dentition // Great Plains Research 11 (Spring 2001): 25-64.

Krotova O.O.

THE SITE OF UPPER PALEOLITHIC BISON HUNTERS (ON INTERPRETATION OF AMVROSIYIVKA BONE BED)

Proposed paper contains the review of the historiography of the problem of interpretation of Amvrosievka bone bed, as well as analysis and summarizing of new and already known data on the site. The conclusion is proposed on its multifunctional nature connected with activity of bison hunters of Upper Azov steppes.

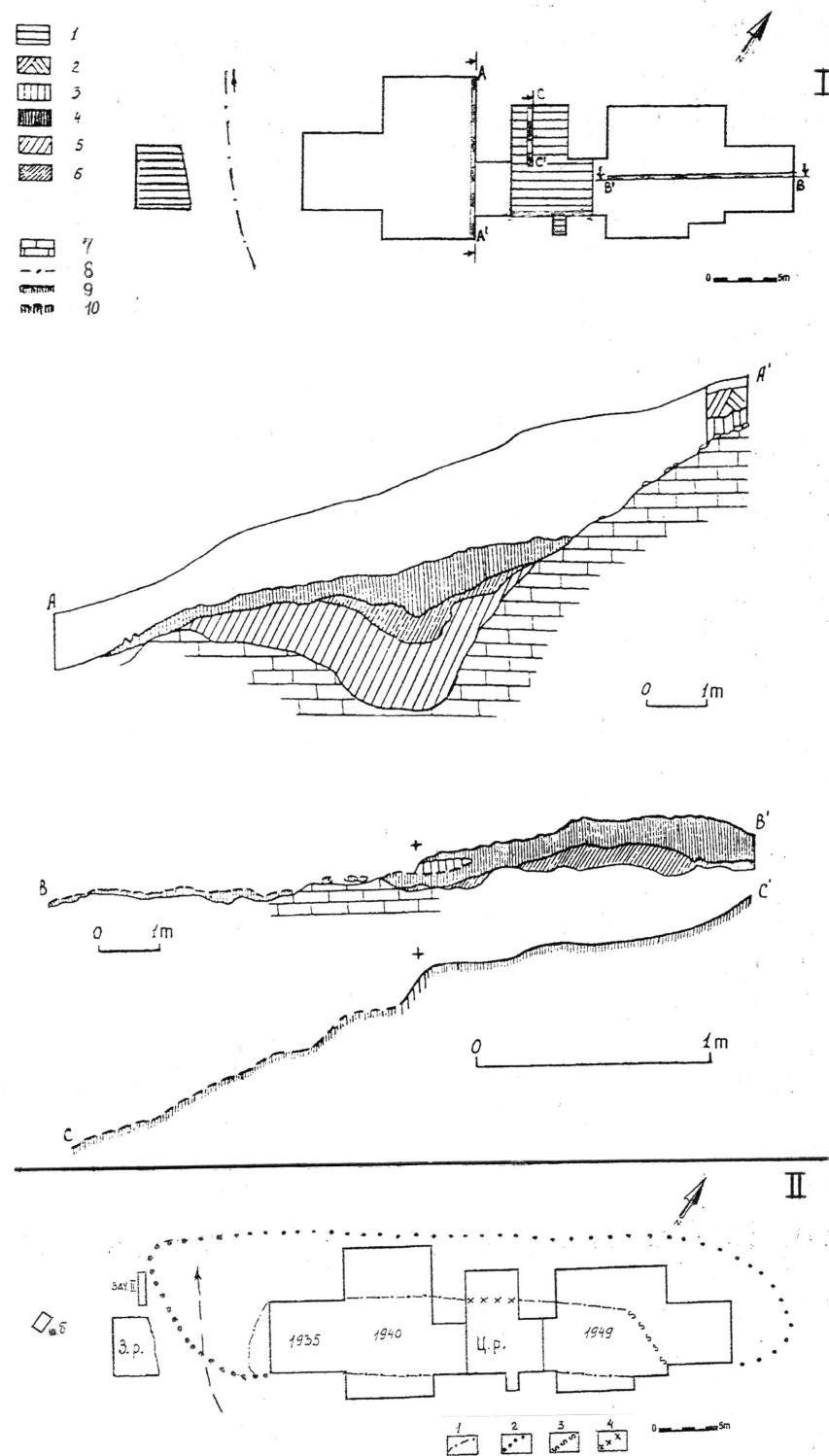

Рис. 1. Амвросіївка, кістковище: I – план розташування розкопів та стратиграфічні розрізи в розкопах 1940-х (A-A!, B-B!) і 1980-х (C-C!) років. Умовні позначки: 1 – розкопи 1986-2005 рр.; 2 – чорнозем; 3 – коричневий суглинок; 4 – культурний шар в коричневому суглинку; 5 – сірувато-зелений суглинок; 6 - культурний шар у сірувато-зеленому суглинку; 7 – крейда; 8 – тальвег сучасного рівчака; 9 – поверхня культурного шару вище уступа; 10 – поверхня культурного шару нижче уступа; + - уступ (за: Борисковский 1953а; Krotova and Belan 1993); II – план розташування розкопів із зображенням контурів основної (мала трапеція) та периферійної (велика трапеція) частин культурних відкладів (за: Підоплічко 1940-1949, з модифікаціями). Умовні позначки: 1 – контур основної частини; 2 – контур периферійної частини; 3, 4 – уступи у розкопах 1949 р. (3) та 1989 р. (4).

Рис. 2. Амвросіївка, кістковище. Загальний вигляд Центрального розкопу (1989 р.) із заходу. На передньому плані – уступ у розповсюджені культурного шару (вказано стрілкою) (фото В.Кесар).

Ступак Д.В.

НОВА ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА ОБОЛОННЯ В СЕРЕДНЬОМУ ПОДЕСЕННІ

У статті висвітлюються матеріали нової епіграветської стоянки у Середньому Подесенні Оболоння. Головну увагу приділено опису бивня з гравійованими зображеннями, який за специфікою зображенень є найближчою аналогією відомому бивню з Кирилівської стоянки.

Середнє Подесення є одним із найбагатших на пам'ятки епігравету регіонів Дніпровського басейну. Більшість епіграветських стоянок відомі у північній його частині. Останнім часом активізувались дослідження і на північному регіоні (Ступак 2005, с.40-53; 2006, с.74-85; 2008, с.122-130; 2009, с.219-230). Найпівденнішою епіграветською пам'яткою Середньої Десни стала відкрита у 2010 році стоянка Оболоння.

Знахідки кісток мамонта біля с.Оболоння Коропського району, Чернігівської області були відомі, ще з кінця XIX століття (Смолічев 1925). У 20-30-х роках біля с.Оболоння періодично провадив розвідки директор Сосницького історико-краєзнавчого музею Ю.С. Виноградський. У 1937 р. на околиці села, на правому березі Десни, під террасою висотою близько 6 м він зібрал кістки мамонта та інших викопних тварин. Подібні кісткові рештки траплялись на відтинку в 1 км. Окрім них були виявлені три крем'яні різці (Виноградський 1938, с.43в.-бзв.). Ще в 50-х роках ХХ ст. у Сосницькому музеї зберігався бивень, орнаментований рядами діагонально нанесених насічок, а також два різці і дві скребачки, що походили з околиць с.Оболоння (Виноградский 1955, с.86-88).

У 2010 р. у самому центрі с.Оболоння була виявлені нова верхньопалеолітична пам'ятка. Під час риття свердловини для води в котельні місцевої школи робітники натрапили на кістки й бивні мамонта, а також кісткові рештки дрібних хижаків та шматочки кісткового вугілля. Найцікавішою із цих знахідок є бивень з гравіюванням.

Через кілька днів місце події було оглянуто автором.

Пам'ятка займає найвищу точку мису, утвореного Десною та її правою притокою – річкою Бистрицею (рис.1). Над рівнем Десни вона підноситься на 6-10 м. Обстеження свердловини,

Stupak D.V.

NEW UPPER PALAEOLITHIC SITE OBOLONNYA IN MIDDLE DESNA RIVER REGION

яка мала діаметр 1,5 м, засвідчило, що культурний шар починається з глибини 1,15 м від поверхні. Незначна глибина залягання археологічного матеріалу пояснюється тим, що природна поверхня мису була спланована під час будування школи та котельні.

Стратиграфія по стінці свердловини від рівня долівки котельної така:

0,00-1,05 м – сіро-коричневий, світліший у верхній частині піскок із численними прошарками ортзанду червоно-коричневого кольору;

1,05-1,50 м – лесоподібний супісок коричневого кольору. Саме в цьому горизонті з глибини 1,15 до 1,35 м зустрічаються культурні рештки. Верхній кордон культурного шару нечіткий. Схоже, що в цій частині його колись заливало водою. Вірогідно, це й зумовило певну “розтягнутість” шару.

1,50-2,10 – прошарки піску коричневого кольору та супіску.

У південній стінці свердловини місцеві мешканці, вибираючи кістки, заглибились у шар лесоподібного супіску на 1 м, утворивши підбій. Висота підбою 60 см (від 1,2 м до 1,8 м глибини), ширина – 1,3 м. Саме з цим підбоєм і пов’язана більшість фауністичних знахідок. Цілком можливо, що тут знаходиться якийсь господарський об’єкт – яма чи рештки житла.

Фауністичний комплекс представлений передусім кістками мамонта. Серед них відмічені анатомічні групи, що складалися з 6 та 2 хребців. Судячи з їхніх розмірів, усі вони належать одному молодому мамонту. Знайдені також 3 фрагменти тазових кісток, 2 фрагменти лопаток, 3 довгі кістки, 1 великий епіфіз трубчастої кістки, 2 фрагменти ребра та більше 20 дрібніших, переважно фрагментованих кісток.

Разом з кістками мамонта у свердловині були виявлені кістки дрібних хижаків, вірогідно лисиці або песця. Решки цих тварин представлені трьома

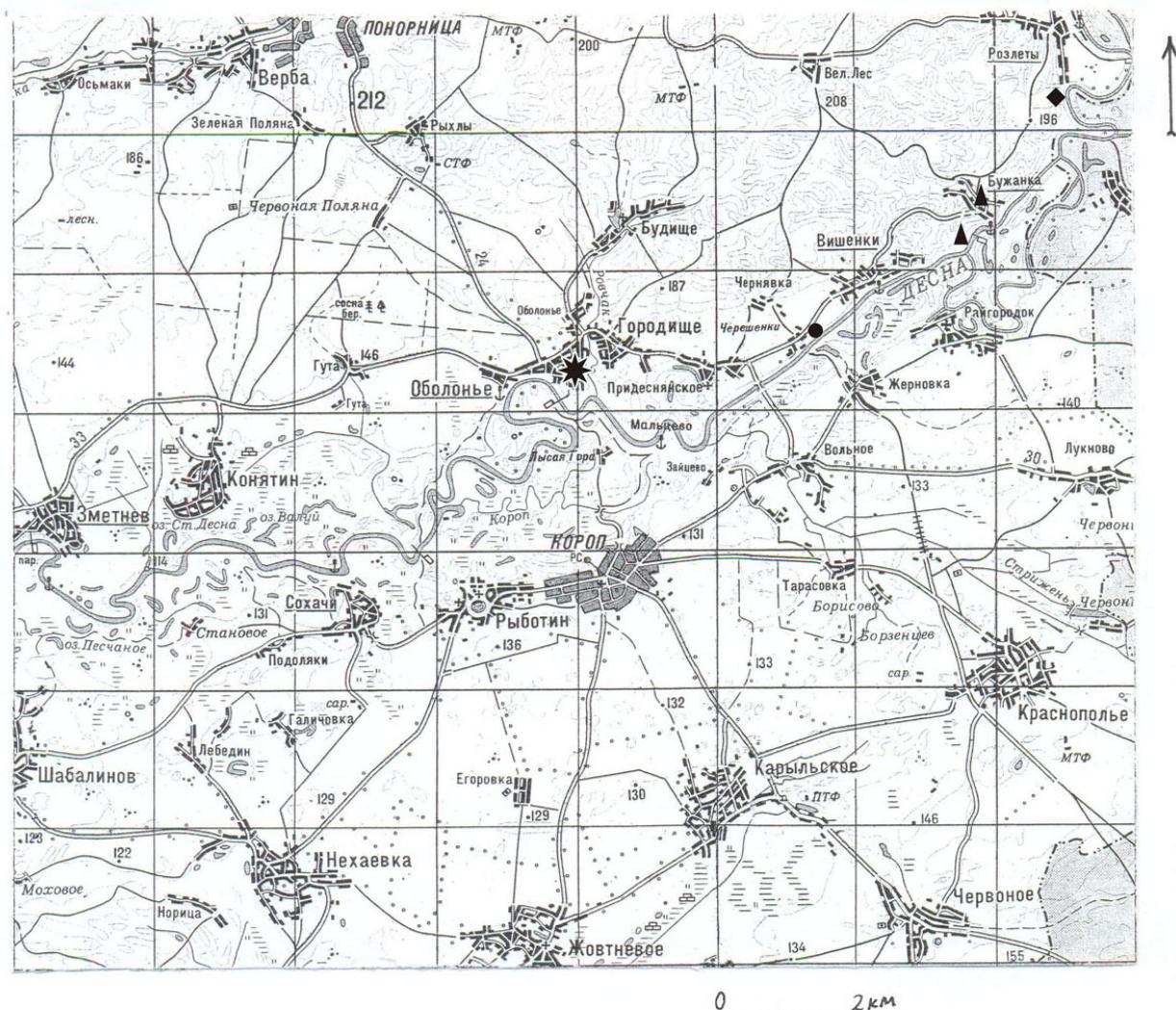

Рис.1. Карта розташування стоянки Оболоння та найближчих стоянок Бужанка 1 і 2 та місце покладів кременю і кварциту біля с. Розлети і покладів кварциту біля с. Черешеньки.

Умовні позначки:

- ★ - стоянка Оболоння
- ▲ - стоянки Бужанка 1 і 2
- ◆ - поклади кременю та кварциту біля с. Розлети
- - поклади кварциту біля с. Черешеньки

фрагментами щелеп, двома цілими трубчастими кістками, цілими й фрагментованими ребрами та дрібнішими, переважно фрагментованими кістками.

Серед кісток, добутих із підбою, знайдено 5 бивнів. Один майже повністю розпався під час діставання його зі свердловини, інші чотири є дистальними кінцями бивнів молодих мамонтів. Вони приблизно однакового розміру й діаметру. Один з них має на своїй поверхні гравійовані зображення, на поверхні іншого видно тонкі, неглибокі поздовжні лінії, що, вірогідно, залишилися від обробки поверхні.

Особливості уваги заслуговує бивень з гравійованими зображеннями (рис.2, 3). Його

проксимальний кінець був відділений від решти бивня шляхом нанесення поперечного надрізу, а потім доламаний. Поруч із місцем надрізу на поверхні бивня прокраслені чотири поздовжні лінії різної довжини, глибини й ширини. Вірогідно, їх наявність теж пов'язана з процесом фрагментації бивня. Довжина відділеної частини бивня – 55,5 см, максимальний діаметр у проксимальній частині – 6,6 см, у серединній – 5,5 см.

Цей бивень має кращу збереженість, аніж інші. Не виключено, що його поверхню спеціально обробляли до нанесення зображень. Найбільш пошкодженою є дистальна частина. Вона має як природні, так і механічні пошкодження. До природних пошкоджень належить кілька

поздовжніх тріщин, окрім з яких спровоковані глибоко прорізаними елементами малюнків. Чимало ділянок бивня мають також сліди, залишенні корінням трави або моху. Механічні пошкодження поділяються на сучасні й давні. Сучасні представлені кількома рубцями від ударів лопатою, завданими під час риття свердловини (на щастя, зображення майже не постраждали). До механічних пошкоджень, отриманих у давнину, належать сліди дев'яти ударів, розташовані діагонально до вісі бивня. Вони знаходяться біля головного зображення.

Головний малюнок складається з п'яти об'єднаних між собою зображень. Ця композиція нанесена на зовнішню поверхню бивня і розташована близче до проксимального кінця виробу (рис.4).

Першою з них є зображення видовженої, трохи звуженої посередині форми. У нижній частині воно трохи пошкоджене тріщиною. Максимальна його довжина 6,6 см. Найвужче місце має ширину 1 см. Контур малюнка прорізаний широкою і досить глибокою лінією, максимальна ширина якої – 1 мм. Верхня половина зображення заповнена рядами насічок, розташованими діагонально довжині фігури. Нижня його половина заповнена рядами шевронів. Насічки мають довжину від 3 до 7-8 мм і були нанесені (принаймні більша частина з них) зліва направо. Максимальна ширина насічок трохи більше 1 мм.

Ця фігура дуже нагадує розгорнуті анфас статуетки з Мізинської стоянки, частину з яких вважають зображенням жінки (Мізин 1931; Абрамова 1962, с.33, 34, 58; 1966, с.20, 21, 90-93, 185, 186; Шовкопляс, 1965, с.217-236). Нанесені на її нижній частині шеврони традиційно трактуються як ознака жіночої статі. Вірогідно, насічками, які прикрашають верхню частину, показано одяг та, можливо, передано його фактуру. Подібний зображенальний засіб одягу та його елементів – насічками різного вигляду – достатньо часто зустрічається на палеолітичних фігурках жінок (Окладников 1941, с.104-108; Абрамова 1960, с. 126-149).

Вісь розташування даної фігури та вісь розташування іншої антропоморфної фігури зумовили черговість подання нами інших зображень.

Друге зображення має аморфну форму, підокруглу у нижній частині та з двома виступами у верхній, один із яких безпосередньо примикає до першої фігури (рис.4). Зображення в кількох місцях пошкоджене природними тріщинами. Його контур виконано суцільною лінією такої ж глибини,

як і в попереднього зображення, а поверхня заповнена рядами ритмічно нанесених насічок. Насічки наносилися зліва направо. Всього видно десять чітких рядів, рядність яких у кінці збивалась. Це особливо чітко видно на виступаючих частинах зображення біля першої фігури та біля наступної верхньої. Більшість насічок мають приблизно однакову довжину й ширину. Їх довжина – від 2 до 5 мм, ширина коливається в межах 1 мм. Найдовшими насічками зроблено перший ряд, найменші зустрічаються в останніх.

Судячи з того, що давній майстер не витримував чітку рядність і з того, що кількість насічок у кожному ряду є різною, можна вважати, що кількість насічок і кількість рядів не мала якогось певного значення. На нашу думку, нанесенням насічок художник прагнув передати фактуру того, що він хотів зобразити. Скоріш за все, дана композиція, як і три інші розташовані поруч, являють собою шкури, зображені хутром назовні.

Третє зображення нанесене впритул до верхньої, виступаючої частини попереднього (рис.4). Контур цього малюнка виконано лінією приблизно такої самої ширини й глибини, як і попередні. Особливо цікавою є нижня, викривлена частина лінії контуру. Наносячи її майстер трохи “зарізався”, після чого – замість того, щоб провести пряму лінію, що простіше – він прорізав її трохи викривленою. Цей факт свідчить на користь того, що давній художник чітко уявляв, що він хоче зобразити. Поверхня даного зображення, як і попереднього, заповнена нанесеними зліва направо рядами насічок. У першому ряду кілька насічок нанесені безпосередньо від лінії, яка відділяє друге зображення від третього. Якщо перші три ряди були нанесені достатньо чітко і з дотриманням певної ритмічності, то далі порядок нанесення рядів був дещо порушений. Більшість насічок мають довжину 4-5 мм, вони довші й вужчі, ніж на попередньому зображені. Схоже, що їх нанесено іншим різцем.

Четверте і п'яте зображення мають у верхній частині спільну лінію контуру: четверта фігура примикає до правого боку другої. Четверте зображення зазнало незначного механічного пошкодження. Воно має округлу форму у нижній частині і закінчується гострим виступом у верхній (рис.4). Контур даного рисунку нанесений лінією такої ж товщини й ширини, як і попередні. Поверхня внутрішньої частини фігури заповнена п'ятьма складно розташованими один до одного

Рис.2. Фото бивня з гравіюванням (фото А.В. Панікарського)

рядами насічок, прорізаних зліва направо. Більшість насічок має довжину 4-6 мм. Їх форма має інші пропорції, ніж насічки з попередніх зображенень. Вірогідно, для їх нанесення був використаний інший різець.

П'ята фігура має видовжену форму: у верхній частині вона схожа на конус, у нижній закінчується виступом та листоподібним “хвостом” (рис.4). Якщо більша частина зображення прокреслена лінією таких же пропорцій, як і у попередніх фігур, то нижня частина (виступ та “хвіст”) нанесені більш

тонкою і не такою глибокою лінією. Лише частина даної фігури вкрита насічками – чітко видно три ряди нанесених зліва направо насічок. Їх останній ряд прилягає до лінії контуру. Досі лише кілька насічок на третьому зображення були проведені безпосередньо від контурної лінії. Формою й пропорціями вони подібні до насічок, якими гравійоване четверте зображення.

У кінці рядність на п'ятій фігурі порушена, хоча поруч було достатньо вільного місця для подальшого гравіювання. Це ще одна особливість, яка відрізняє дане зображення від

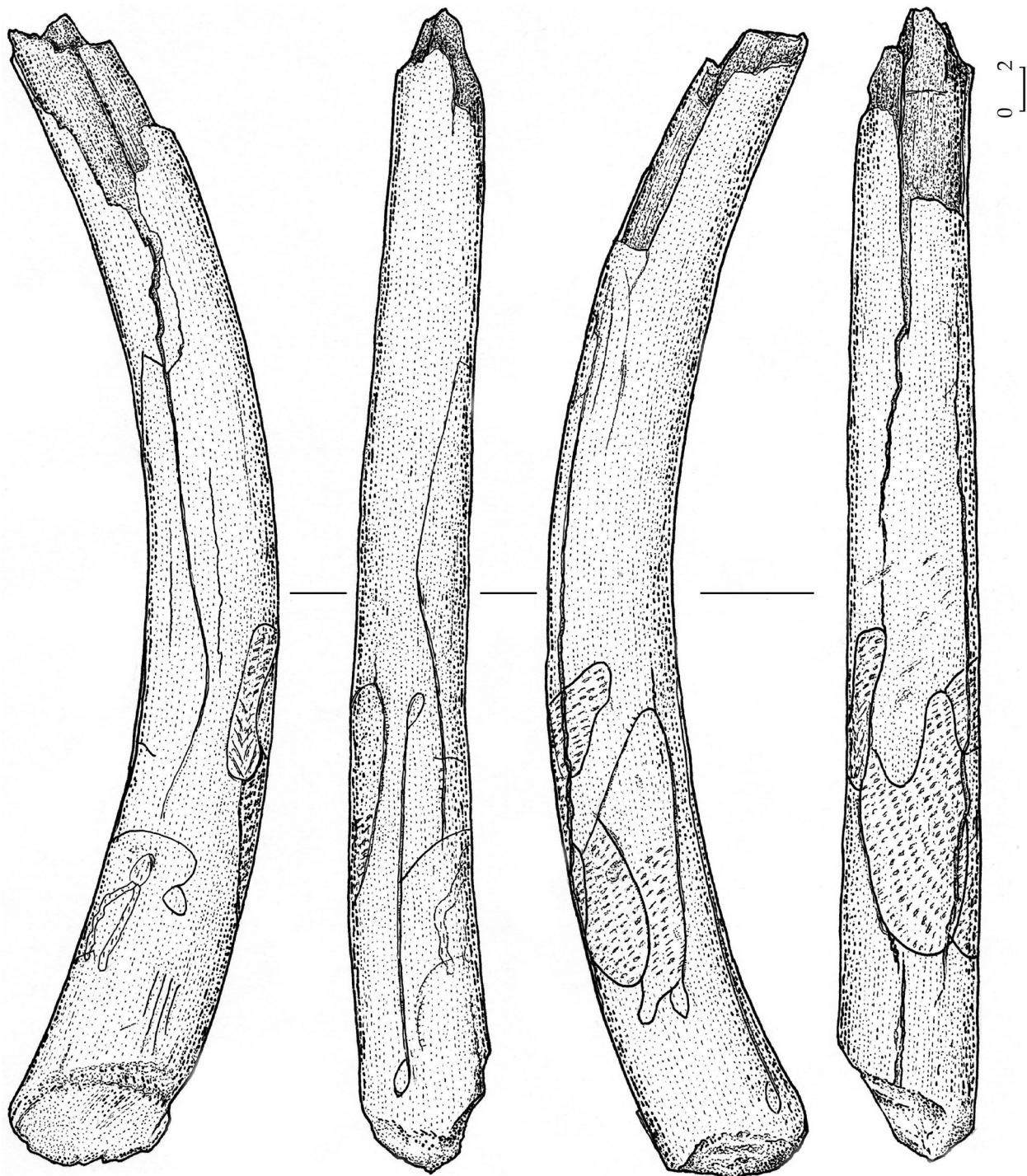

Рис.3. Бивень з гравіюванням (рисунок А.В. Панікарського)

інших, де збій рядності відбувався переважно через обмеженість площин фігури лінією контуру. Отже, на нашу думку, художник не заповнив увесь простір цього зображення насічками цілком свідомо. У верхній частині фігури до лінії контуру з зовнішньої сторони примикають чотири поперечні риски. Разом із “хвостом”, це єдині елементи, які виходять за зовнішній контур зображеній першого малюнку.

Враховуючи специфічні особливості рядів насічок, можна зробити висновок, що художник: по-перше, під час створення графічних композицій

тримав бивень перед собою у поперечному положенні; по-друге, спочатку він наносив контур зображеній, і лише потім заповнював їх внутрішню поверхню; по-третє, для гравіювання він використав кілька різців. На нашу думку, усі графічні композиції були виконані майстром цілком свідомо і він зобразив цілком конкретні для нього речі.

Перша фігура є, на нашу думку, зображенням жінки. Її форма та наявність шевронів споріднюють це зображення з Мізинськими статуетками.

Насічки на верхній частині фігури, скоріш за все, передають хутряний одяг.

Судячи з того, що у кожному з інших чотирьох зображень не витримана чітка рядність при нанесенні насічок, кількість рядів та кількість насічок не мала значення для давнього майстра. Насічками він передавав фактуру поверхонь, тих речей які він зображував. Як уже зазначалося, ми вважаємо дані зображення шкурами, розкладеними хутром назовні. Серед них вирізняється п'яте, яке має поверхню лише частково вкриту насічками. Вірогідно, таким чином зображена шкура, на якій хутро вкриває лише певну частину, а інші ділянки, можливо, є обробленими.

Найбільшою фігурою, прокресленою на бивні, є стилізоване антропоморфне зображення людини в профіль (рис.4). Максимальна його довжина 20,8 см. Малюнок нанесено лінією приблизно такої ж ширини й глибини, як і попередній. Фігура не має голови та ознак статі. Антропоморфності їй надає чітко прокреслена задня частина. На передній частині зображення, внизу, поперечно лінії контуру розташовано п'ять дрібних насічок довжиною 1 мм. Від першої насічки поперечно тілу фігури нанесена трохи хвиляста лінія. Вона набагато тонша і не така глибока, як лінії контуру та насічок. Гравійовані зображення людини в профіль без голови є характерними для західного та центральноєвропейського палеолітичного мистецтва (Абрамова 1966, с.20-27). Хоча слід зауважити, що дана фігура віддалено нагадує мізинські статуетки у профіль. Їх споріднює, зокрема, чітко виділена задня частина та відсутність виділеної голови.

Нижче антропоморфної фігури розташований малюнок посохоподібної форми, який закінчується голівкою підтрикутних обрисів (рис.4). Його нанесено не надто широкою, але достатньо глибокою лінією, ширина й глибина якої з наближенням до кінцевої частини зменшується. Найчіткіше прорізана голівка. Кінець малюнка майже впритул наближається до зображення у вигляді поздовжньої лінії, яке закінчується двома листоподібними голівками (рис.4). Воно прокреслене лінією приблизно такої ж ширини й глибини, як і попередній малюнок. На верхній його частині, виконаній глибшою лінією, ледь помітні дев'ять дрібних насічок, розташованих поперечно до основної лінії. Загальна довжина цього зображення 17,6 см. Даний мотив не має аналогій у палеолітичному мистецтві не тільки Дніпровського басейну, але й інших територій Євразії.

Праворуч від останнього зображення, нижче посохоподібної фігури нанесений ще один цікавий малюнок, що на нашу думку, є зображенням змії (рис.4). Виконаний дуже тонкими й неглибокими лініями, він має голівку та два хвости. По черговості нанесення спершу була прокреслена голівка, потім хвилясте тіло змії, пізніше – майже пряме тіло. Вірогідно, художник таким чином зобразив змію в русі та у стані спокою. Фактура зміїної шкіри передана дрібними насічками.

Зображення змії невідомі на території Східної Європи, хоча на пам'ятках Західної Європи цей сюжет зустрічається (Абрамова 1962, с.64). Знаємо також зображення змії на пластині з бивня із стоянки Мальта (там само, с.64, табл.L (2), LI (2)). Загалом же зображення рептилій є рідкістю для мистецтва палеоліту. На території Дніпровського басейну маємо лише зображення черепахи на відомому бивні з Кирилівської стоянки (Яковлева 1987, с.177-186).

Не виключено, що й описана раніше посохоподібна фігура є стилізованим зображенням змії. Якщо це так, то можна говорити про застосування на даному бивні для зображення одного конкретного образу кількох художніх стилів.

Нижче останнього малюнка, перетинаючи хвіст змії, прокреслено дві тонкі й неглибокі лінії з нанесеними упоперек до них насічками (рис.4). Подібні лінії з поперечно розташованими насічками є типовими для зображень кирилівського бивня (Яковлева 1987, с.177-186).

У верхній частині бивня, вище зазначеного зображення, поздовжньо відносно тіла бивня нанесено ще кілька тонких і неглибоких ліній. Можливо, вони демонструють початкову стадію нанесення малюнка.

Таким чином, оскільки поруч із декорованим бивнем були знайдені й інші бивні приблизно такого ж розміру та діаметру, можна припустити, що гравіювання здійснювалося безпосередньо на стоянці Оболоння. Те, що декорований бивень має кращу збереженість, ніж інші, свідчить про спеціальну обробку його поверхні перед нанесенням малюнків. На вірогідність такої обробки вказує наявність тонких неглибоких поздовжніх ліній на поверхні іншого бивня.

Одним із відкритих питань залишається питання співвідношення наявних зображень. На нашу думку, дані малюнки були нанесені в різний час і не утворюють єдиної композиції. Кожне з цих зображень несло певне змістове навантаження і було важливим для давньої людини у певний проміжок часу.

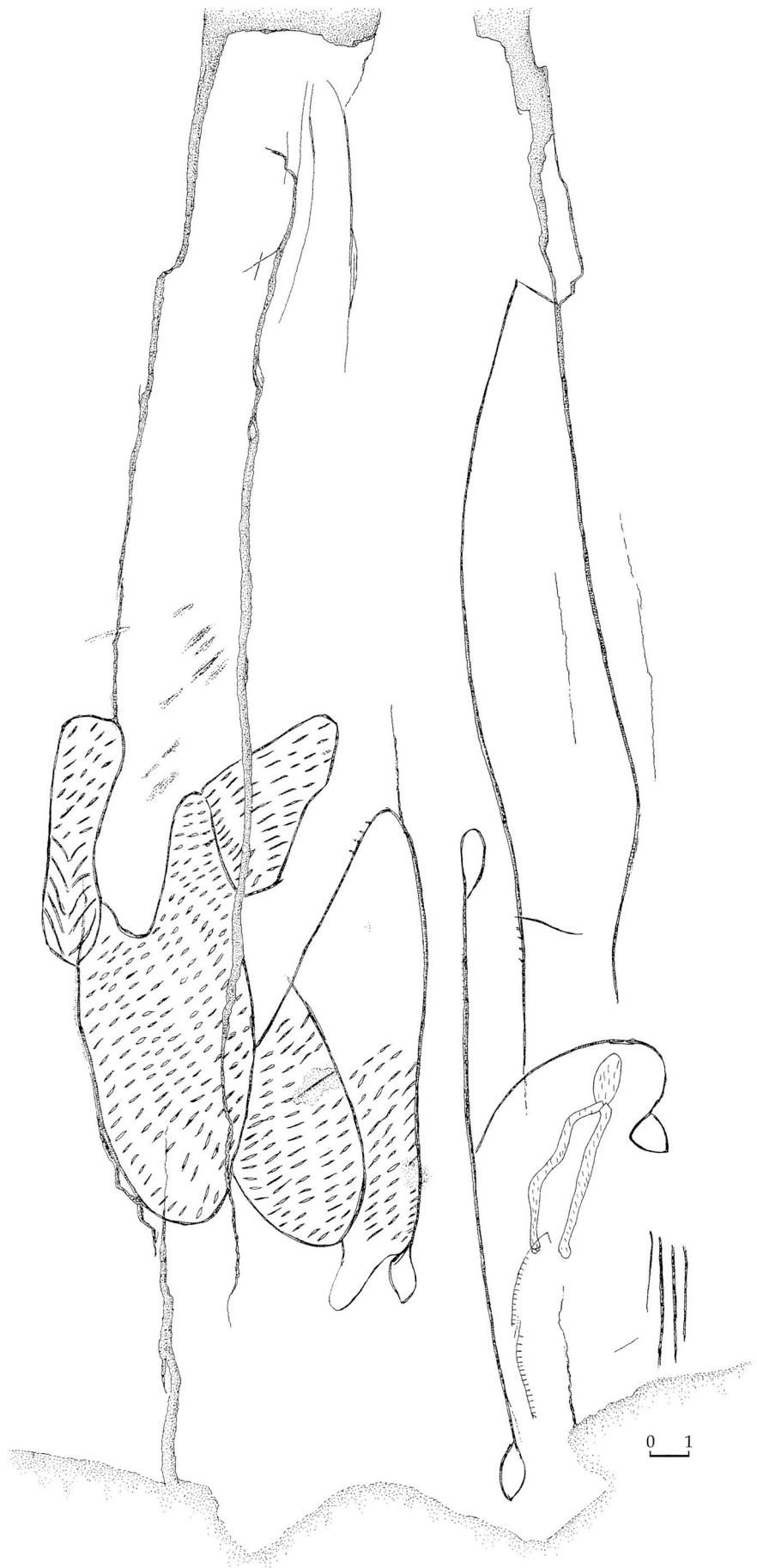

Рис.4. Розворот зображень на бивні зі стоянки Оболоння (рисунок А.В. Панікарського)

За характером зображень даний бивень є найближчою аналогією кирилівському бивню. Від усіх відомих у дніпровському басейні та на суміжних територіях бивнів з гравіюванням, для яких типовими є орнаментальні композиції з геометричних елементів, кирилівський та бивень з Оболоння відрізняються тим, що на них зображення передають конкретні образи. З кирилівським же його споріднє присутність зображення (або зображень) рептилій та ліній з нанесеними упоперек до них насічками. Натомість з мізинською художньою традицією даний бивень споріднє зображення жінки, передане характерними для Мізина знаками.

Окрім фауністичних решток та витвору мистецтва на стоянці були виявлені крем'яні та кварцитові знахідки. Їх було добуто з викинутого із свердловини ґрунту. Переважну ж більшість знахідок, отриманих з перебраного викиду, становили дрібні уламки кісток мамонта та бивнів, а також фрагменти кісткового вугілля.

Всього виявлено 12 кременів. Виготовлені вони були головним чином з місцевого деснянського кременю чорного або темно-сірого кольору з характерними дрібними світло-сірими цятками. Найближчі відомі нам поклади такої сировини знаходяться за 15-20 км вище по Десні, біля с.Розлети (рис.1) (Ступак 2008, с.123; 2009, с.221). Виняток становлять два проксимальні фрагменти платівок. Один має світло-сірий колір. Судячи з світло-сірих цяток, наявних на його поверхні, даний скол теж був отриманий з місцевої сировини. Інший проксимальний фрагмент належить масивній платівці досить значного розміру. Цю платівку було виготовлено з кременю темно-сірого, майже чорного кольору. На ній фрагментарно збереглася вивітрена кірка світло-сірого кольору та руда підкірка. Такий кремінь походить із канівських крем'яніх дислокацій і активно використовувався на середньодніпровських палеолітичних пам'ятках, таких як Межирич, Добранічівка, Гінці, Семенівка 2 і 3, Фастівська стоянка (Залізняк 1998, с.17,18; Шидловський 2005, с.31-39). Отже, даний скол отримано з імпортної сировини і свідчить про зв'язки мешканців стоянки з Середнім Подніпров'ям.

Переважна більшість кременів не має патини.

До знарядь належать лише два серединні багатофасеткові різці, один із яких виготовлений на платівці, а інший на широкій платівці чи відщепі (рис.5). Сколи представлені однією цілою та двома описаними вище проксимальними частинами платівок, трьома фрагментованими

відщепами а також сколами формування/переоформлення та підправки нуклеусів: однією дрібною платівкою, знятою з природного ребра конcreції та проксимальною частиною поздовжньо-реберчастої платівки. Цікавим є уламок нуклеуса. На його дорсальній поверхні наявні фрагменти білопоздовжніх платівчастих негативів.

Вироби з кварциту представлені чотирма знахідками – проксимальним та медіальним фрагментом платівок і двома відщепами. Вони виготовлені з дрібнозернистого якісного кварциту. Найближчі поклади високоякісного плитчастого кварциту такого самого кольору відомі за 6 км вище по Десні, біля с.Черешеньки. Наявний такий кварцит і за 12 км вище по Десні, біля с.Бужанка. Ця сировина широко використовувалася мешканцями стоянки Бужанка 2, зустрічається вона і в матеріалах Бужанки 1 (рис.1) (Бачинський, Колосов 1963, с.556-559; Колосов 1965, с.323-326; Ступак 2005, с.42; 2006, с.76; 2008, с.124; 2009, с.221,222).

Наявна кам'яна добірка свідчить, що мешканці стоянки Оболоння використовували головним чином місцеву сировину – деснянський кремінь та кварцит. Присутні в комплексі крем'яна платівка з типового канівського кременю дає підстави припускати також наявність контактів з населенням середньодніпровських стоянок, або ж їх походження з того регіону. Цікавим буде порівняння цієї пам'ятки з розташованою за 12 км вище по Десні найпівнічнішою стоянкою з крем'яною індустрією межирицького типу Бужанка 2 (Ступак 2008, с.122-130; 2009, с.219-230).

Аналіз уже цього невеликого комплексу кам'яних знахідок свідчить, що в процесі обробки кременю застосовувалася підготовка ребра. Судячи з переважання поздовжніх негативів на сколах, домінувало одноплощадкове розколювання. Дрібні площинки сколювання, наявність “губки” на прилеглій до них ділянці та неконічний початок сколювання однієї з платівок свідчить про застосування м'якого відбійника. За цими особливостям та морфологією сколів даний комплекс можна віднести до епіграветського часу.

Таким чином, стоянка Оболоння як за специфікою зображень на бивні, так і за особливостям крем'яного комплексу відноситься до епіграветської традиції. Безперечно, дуже цікавою та привабливою для подальших досліджень цю пам'ятку робить передусім знахідка на ній бивня з гравійованими малюнками,

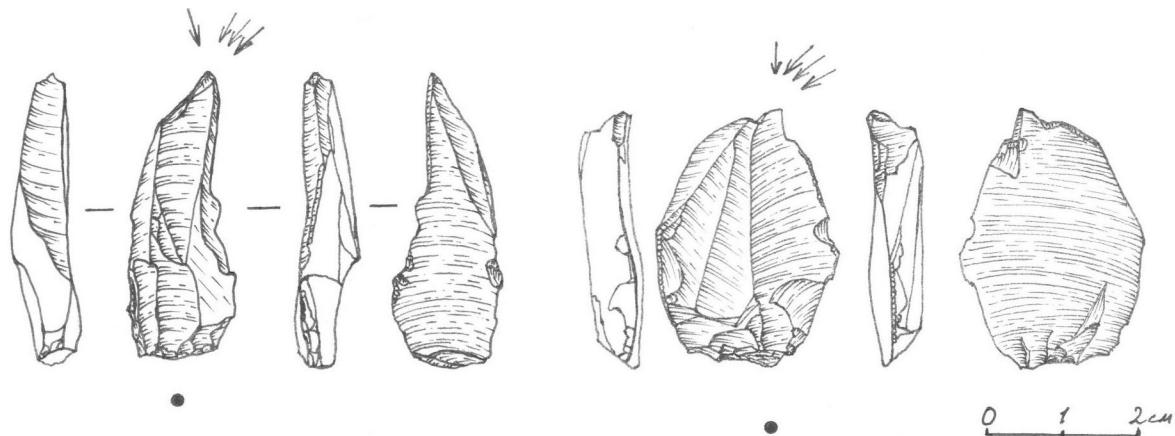

Рис.5. Різці зі стоянки Оболоння.

який за характером нанесених зображень фактично є першою подібною до бивня з Кирилівської стоянки знахідкою за майже 140-річну історію дослідження палеоліту Дніпровського басейну.

Цікава стоянка Оболоння й тим, що в її матеріалах присутні елементи, які пов'язують її з різними культурними традиціями. Так, з територією Середнього Подніпров'я, її пов'язує присутність у крем'яному комплексі платівки з імпортного канівського кременю, використання якого характерне для середньодніпровських епіграветських пам'яток типу Межиріч. Пов'язують стоянку з цим регіоном і наявні на бивні лінії з поперечними насічками, що є типовим елементом зображень для Кирилівського бивня. Окрім того, тільки на Кирилівському та

Оболонському бивнях на території Дніпровського басейну присутні зображення рептилій. З мізинською культурною традицією пам'ятку пов'язує стиль зображення на бивні фігури жінки.

Важливо відзначити ї те, що пам'ятка розташована на самому південному Середньому Подесення, фактично між основним масивом середньодеснянських та середньодніпровських епіграветських пам'яток, усього за 12 км від найпівнічнішої стоянки з кременем межиріцького типу Бужанка 2 (рис.1).

Усе сказане свідчить про перспективність цієї пам'ятки і виключну важливість її подальшого дослідження для вивчення питання міжкультурних зв'язків населення доби епігравету Дніпровського басейну.

ЛІТЕРАТУРА

Абрамова З.А. Элементы одежды и украшений на скульптурных изображениях человека эпохи верхнего палеолита в Европе и Сибири // МИА. – №76. – М.-Л., 1960. – С.126-149.

Абрамова З.А. Палеолитическое искусство на территории СССР. – М.-Л., 1962. – 86 с., LXII табл.

Абрамова З.А. Изображение человека в палеолитическом искусстве Евразии. – М.-Л.: “Наука”, 1966. – 232 с.

Бачинський Г.О., Колосов Ю.Г. Нова пізньопалеолітична стоянка на Україні // Доповіді АН УРСР. – №4 – 1963. - С.556-559.

Виноградський Ю.С. Із археологічних досліджень 1937 р. на Сосниччині // НА ІА НАН України. – Ф.12. – Спр.15. – 13 арк.

Виноградский Ю.С. Археологические работы Сосницкого историко-краеведческого музея (к 35-летию со дня основания) // КСИА АН УССР. – Вып.5. – К., 1955. – С.86-93.

Залізняк Л.Л. Передісторія України Х-V тисячоліття. – К., 1998. – 306 с.

Колосов Ю.Г. К изучению палеолита бассейна среднего течения Десны // Материалы по четвертичному изучению Украины (к VII конгрессу ИНКВА в США). – К., 1965. – С.321-328.

Мізин: Визначніші серії кістяних виробів Мізинської палеолітичної стації в освітленні Федора Вовка. (За ред. М.Рудинського). – К., 1931. – 66 с.

Окладников А.П. Палеолитическая статуэтка из Бурети (раскопки 1936 г.) // МИА – №2. – М.-Л., 1941. – С.104-108.

Смолічев П.І. Палеонтологические находки на Черниговщінене (Список знахідок) Чернігів 12.03.1025 р. – НА ІА НАН України. - Фонд П.І.Смолічева. – Ф.6. – № 12.

Ступак Д.В. Нова верхньопалеолітична стоянка Бужанка 2 у Подесенні // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. - Київ – Фастів, 2005. – С.40-53.

Ступак Д.В. Верхнепалеолитические стоянки возле с.Бужанка // Деснянские древности. – №4. – Брянск, 2006. - С.74-85.

Ступак Д.В. Знаряддя палеолітичної стоянки Бужанка 2 на Середній Десні // Кам'яна доба України. – Вип.11. – К.: Шлях, 2008. - С.122-130.

Ступак Д.В. Кам'яні комплекси верхньопалеолітичної стоянки Бужанка 2. Варіанти використання сировини //

Археологический альманах. – № 20 (Актуальные поблемы первобытной археологии Восточной Европы. Материалы конференции посвященной 100-летию со дня рождения Сергея Николаевича Бибикова) – Донецк: Донбасс, 2009. – С.219-230.

Шидловський П.С. Вплив фізичного оточення на формування матеріальної культури пізньопалеолітичного населення Середнього Подніпров'я // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. - Київ – Фастів, 2005 – С.31-39.

Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. – К.: Наукова думка, 1965. – 327с.

Яковлева Л.А. К изучению гравировки на бивне из Кириловского позднепалеолитического поселения // Исследования социально-исторических проблем в археологии. – К.: Наукова думка, 1987. – С.177-186.

Stupak D.V.

NEW UPPER PALAEOLITHIC SITE OBOLONNYA IN MIDDLE DESNA RIVER REGION

In 2010 year in Middle Desna region was discovered new Epigravettian site Obolonnya. This site is the most southern located site in the Middle Desna area. On this site was founded engraved mammoth tusk. At this tusk are elements of images that connect it with Mezin site, and present are those who associate it with Kirilovska site. According to the style of the image, this tusk is more the closest analogy of engraved mammoth tusk from Kirilovska site. In flint complex of this site present blade made from import kanivsky flint from Middle Dnipro region. Thus, at this site is very promising for further research. And this site is very promising for the study of intercultural contacts of Epigravettian time in Dnipro basin region.

Шидловський П.С.,
Хоптинець І.М.

ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИЙ КОМПЛЕКС ВЕЛИКИЙ ДИВЛИН НА ПІВНОЧІ ЖИТОМИРЩИНИ

Стаття вводить у науковий обіг нові матеріали з двох пізньопалеолітичних пам'яток Великий Дивлин А та Е, розташованих біля однайменного села на півночі Житомирщини. Порівняльний аналіз типологічних і технологічних особливостей колекцій та залучення аналогій з інших територій свідчить про належність пам'яток до різних культурно-хронологічних епізодів у межах кінця палеолітичної епохи.

Попри доволі давню історію дослідження палеоліту Північної Житомирщини, на сьогоднішній день переважна більшість відомих тут пам'яток цього періоду, за нечисленними винятками, представлена підйомним матеріалом. Погана збереженість культурних шарів більшості пам'яток, пояснюється поширенням у цій місцевості крихких супіщаних відкладів та незначною глибиною залягання артефактів. Таким чином, пошук та вивчення нових стратифікованих пам'яток – першочергове завдання для створення культурно-хронологічної схеми палеоліту регіону.

Перші згадки про палеоліт Північної Житомирщини пов'язані з дослідженнями В.Б. Антоновича та В.В. Хвойки стоянок поблизу м. Коростень, на скелястому березі р. Уж (Антонович 1900, с.13; Хвойка 2008, с. 13-14, 16). Ще одним регіоном концентрації пізньопалеолітичних пам'яток є південний край Овруцько-Словечанського кряжу. Тут відомі стоянки Довгиничі (Левицький 1930, с.153-160; Гладких 1972, с.309-310; Гладких, Люрін 1974, с.42-46), Збраньки (Телегін 1980, с.248-251), Овруч, Шоломки та Коренівка (Нужний 1998, с.74-86). У 1984 р. кілька місцезнаходжень різних періодів кам'яної доби відкрив на півночі Житомирщини Ю.В. Кухарчук (Кухарчук 1998, с.424-432). Протягом 2006-2009 рр. низку нових місцезнаходжень кам'яної доби на території Лугинського (Великий Дивлин, Повч, Липники), Олевського (Бучмани, Нові Білокоровичі) та Овруцького (Красносілка) районів Житомирської області виявили й автори статті (Шидловський, Опанасюк, Хоптинець 2008, с.86-95). З-поміж них найбільшої уваги заслуговує комплекс із шести скupчень підйомного матеріалу

Shydlovskyi P.S.,
Hoptynets I.M.

UPPER PALAEOLITHIC COMPLEX OF SITES VELYKYJ DYVLYN ON THE NORTH OF ZHYTOMYR REGION

палеолітичного характеру поблизу с. Великий Дивлин Лугинського р-ну (Переверзєв, Хоптинець, Шидловський 2009, с.263-265).

Стоянки кам'яного віку поблизу сіл Бучмани та Великий Дивлин були відкриті у 2006 р. І.М. Хоптинцем. Протягом 2007-2009 рр. пам'ятки досліджувалась співробітниками кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка та Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф МНС України. Було виявлено шість скupчень (А – Е) підйомного матеріалу у вигляді виробів із кременю, віднесених до пізньопалеолітичної доби. Частина цих об'єктів була досліджена розкопами та шурфуванням (скupчення А, Д, Е), переважна ж більшість знахідок походить із поверхневих зборів.

Скупчення крем'яних виробів виявлені за 1 км на Пн-Сх від околиці с. Бучмани (рис.1), на краю тераси р. Дивлинка, біля підніжжя двох її останців, що складаються із супіску та мергелю з великим вмістом вапняку. Їх місцева назва – гора Дивлинська (блізько 9 м висотою) та гора Султанка (блізько 7 м висотою). Остання має відмітку 200.6 м над рівнем моря. Відстань між скupченнями – 220 м.

Через щорічну оранку та прокладання дренажної системи, рельєф місцевості став більш згладженим. Тому тераса зі скupченнями палеолітичного матеріалу простежується значно гірше ніж раніше. Заболочені низини оточують стоянки із заходу, сходу та півдня. Південніше від комплексу скupчень починається край вододільного плато між річками Жерев та Дивлинка (рис.1).

Шурфами та розкопами було досліджено три скupчення (А, Д та Е), які дали значну кількість виробів з кременю палеолітичного часу. Найбільш цікавими виявилися скupчення А та Е, з огляду на стратифікованість, відносну збереженість культурного шару та наявність доволі представницьких серій виробів.

Скупчення А

Розташоване на городах села за 80 м на Пн від Дивлинської гори (рис.1). Більшість археологічних знахідок представлені підйомним матеріалом. Зібрани вони з площи 10 x 15 метрів, що свідчить про досить чітку локалізацію пам'ятки. Шурфом 2007 р. та розкопом 2008 р. виявлено рештки культурного шару, не порушеного оранкою, а отже – з неперевідкладеним матеріалом пізньопалеолітичного часу. Про залягання матеріалу «in situ» свідчить розміщення виробів горизонтально на давній dennій поверхні у верхньоплейстоценових супісках та три випадки ремонту сколів (рис.3, 2-4). Близькість культурного шару до сучасної поверхні (на глибині 0,4-0,5 м) пояснюється розвіюванням верхніх шарів ґрунту внаслідок дії природних та антропогенних чинників (наявність артефактів давньоруського часу та сучасна оранка).

У центрі скupчення А було закладено шурф і траншею розміром 5 x 1 м. Шурф засвідчив таку стратиграфічну ситуацію (рис.2, А):

- 0,00-0,40 м – орний шар з чіткою нижньою межею.
- 0,40-0,60 м – світлий, щільний жовтаво-палевий супісок з прожилками ортзандів.
- 0,60-1,0 м – озаліznений жовтаво-бурий супісок з щільними глинистими ортзандами.

Перші знахідки палеолітичного вигляду, вкриті молочно-білою патиною, зустрічаються вже на поверхні скupчення. Основна кількість виробів з розкопу походить із світлого жовтаво-палевого супіску. Великі артефакти, які найменше зазнали переміщення, розташовуються на одному рівні 0,50 – 0,56 м від умовного репера. Під час зачистки квадратів І/6 та К/6 на рівні 0,53 – 0,60 м простежено лінзу темного кольору, з якої походить значна кількість археологічного матеріалу. Схоже, потемніння є результатом значної кількості органіки в супіщаній породі. Таким чином, лінза пов’язана або з певним об’єктом в межах ненасиченого культурного шару, або з рештками культурного шару. Після проходження останнього, на рівні 0,65 м, археологічні знахідки зникають, а ортзандові

прошарки значно ущільнюються і набувають глинистого характеру.

Подібний характер залягання культурних решток характерний і для інших палеолітичних пам’яток Житомирського Полісся. Так, культурний шар Радомишльської стоянки залягав на глибині 0,6-0,8 м в сірувато-жовтому суглинку, який підстеляє сіруватий пісок (Шовкопляс 1964, с.93; 1965, с.107-108). Культурний шар Збраньок також був частково зруйнований – частина матеріалів походила з орного шару, а частина знаходилась у гумусованому лесі (Телегін 1980, с.248-251).

Найбільша концентрація крем’яного матеріалу в кв. 6/І та 6/К, на нашу думку, безпосередньо пов’язана з лінзою, простеженою на рівні залягання культурного шару. Тут знайдено 10 нуклеусів, численні відходи обробки кременю, що свідчить про спеціалізацію ділянки як місця для первинної обробки кременю.

Загальна кількість крем’яних виробів, добутих зі скupчення А протягом 2006-2009 рр., становить 737 екз.

Серед відходів виробництва найчисленнішу групу складають відщепи (493 екз.). Значна їх кількість є сколами оформлення нуклеусів – 59 первинних, 5 реберчастих та три відщепи підправки площинки (рис.3, 5). Також наявні фрагменти 55 пластин, серед яких 7 реберчастих та 3 первинні; 31 пластинка та 12 мікропластин. Серед відходів виявлено чотири різцеві сколи.

Нуклеуси представлені 28 цілими екземплярами та їх уламками (15 екз.). Нуклеуси призматичні одно- та двоплощадкові, орієнтовані на зняття правильних, ретельно огранених середньошироких пластин. Одноплощадкові (23 екз. – рис.3, 1, 3-4; 4, 1-3, 5; 5, 1, 3-4) виготовлені на сплющених жовнах кременю. Двоплощадкові (5 екз. – рис.4, 4; 5: 2, 5) поділяються на нуклеуси з суміжними площинами розколювання (3 екз.) та альтернативного сколювання (2 екз.).

Вироби з вторинною обробкою (99 екз.) представлені ретушованими відщепами та пластинами, скребками, різцями, скobelями, проколками та мікроінвентарем. Найчисленнішу групу (34 екз.) становлять ретушовані відщепи (рис.6, 3-4; 8, 3-4, 6, 12). Серед останньої категорії виділяється група масивних виробів на безсистемних відщепах та з підправленими площинками, ретушованих як зі спинки, так і з черевця (рис.6, 6). Ретушованих пластин трохи менше – 24 екз. (рис.6, 1-2, 5-10; 9, 9, 12, 15-23). Серед них виділяється серія виробів (11 екз.) з тронкованими проксимальним або дистальним

кінцями (рис.6, 2, 5-6; 9, 15-23), а також ретушовані пластинки (рис.9, 4-7).

Різці (13 екз.) представлені переважно бічними (5 екз. – рис.7, 2-3, 5, 7, 10), на куті зламаної пластини (рис.7, 6, 8, 11-13) та серединними (рис.7, 1, 4, 9). Незначною кількістю представлені скobelі (9 екз.), виготовлені як на відщепах, так і на пластинах. Крім того, серед матеріалів наявні 3 екз. проколок на відщепах (рис.9, 11, 13-14).

Категорія скребків (9 екз.) представлена переважно кінцевими середньовисокими на відщепах (5 екз. – рис.8, 7-10). Наявні два високих скребки на масивних відщепах із підтескою з черевця (рис.8, 11, 13). Також присутні два скребки на пластинах (рис.10, 1, 5).

Мікроінвентар представлений 4-ма екз., серед яких наявні дистальний фрагмент вістря (рис.9, 10), два фрагменти пластинок з притупленим краєм (рис.9, 1-2) та тронкована пластинка з пласкою підтескою з черевця (рис.9, 3).

Серед знарядь для обробки кременю наявні один ретушер на нуклеподібному уламку (рис.8, 2) та абразив на фрагменті крем'яного жовна.

сировину правив якісний темно-сірий з білястими включеннями волинський кремінь, вкритий вапняковою кіркою, відслонення якого у вигляді розколотих жовен та їх уламків відомі за 3 км південніше, поблизу с.Бучмани. Переважну більшість виробів вкриває блакитно-біляста патина.

Високий відсоток нуклеусів та їх уламків, а також первинних, реберчастих та сколів підживлення площинок, що разом складають 13% від усіх сколів, свідчать на користь інтерпретації місцевонаходження як майстерні по первинній обробці кременю.

Переважають одноплощинні ортогнатні та піраміdalні нуклеуси для зняття середньошироких пластин (23 з 28 екз.). Розколювання починалося з оформленням ребра на попередньо сплющенному уламку кременю (рис.3: 1; 4, 1), або на торці природно плоского морозобійного відколу (рис.3, 3; 4, 3-5; 5, 5). У процесі утилізації торцеві нуклеуси набували сплющених форм паралельного зняття (рис.4, 2; 5, 1-3). Більшість зустрічне сколювання взагалі не характерне для комплексу А. Друга площаадка оформлювалася на протилежній частині нуклеуса тільки після використання першої повною мірою, тому двоплощинкові нуклеуси мають або суміжні площини розколювання, або S-подібні (рис.4, 4; 5, 2, 5). Переважна більшість виробів виготовлена без

фасетування ударних площинок, натомість досить часто використовувався спосіб підправки площаадки декількома широкими сколами підживлення (рис.3; 4, 1-2; 5, 2-5). Для отримання якісних заготовок застосовувалося ізолювання площаадки сколу, а також абразивне пришліфування краю площаадки.

Серед призматичних напівфабрикатів, пластинчасті заготовки нараховують 16% від усіх відходів виробництва. Переважна більшість пластин має ширину в межах від 1,2 до 2,0 см, пластинок та мікропластин удвічі менше, хоча розбіжність по ширині заготовок досить значна – від 0,5 до 4,0 см. Слід відмітити доволі широкі нефасетовані площаадки сколів та масивні відбивні горбки напівфабрикатів, що є свідченням застосування жорсткого відбійника. Індекс пластинчастості складає 20,1%.

Досить високий відсоток знарядь у комплексі (13,4%) можливо пояснюється походженням більшості матеріалу з поверхні пам'ятки. Половина виробів з вторинною обробкою виготовлена на пластинах. Відщепові заготовки використовувалися для оформлення різноманітних типів знарядь – переважно ретушованих відщепів, скребків, серединних різців. Пластинчасті заготовки використовувалися для виготовлення ножеподібних та поперечно-tronкованих пластин, кутових та бокових різців та мікролітів. У техніці вторинної обробки досить широко застосовувався прийом поперечного тронкування (пластини, бокові різці). Певною особливістю у виготовленні пластинки з притупленим краєм є збереження відбивного горбка в проксимальній частині мікроліта.

Такі технологічні характеристики свідчать про цілому епіграветську традицію обробки кременю. Найближчими аналогами крем'яному комплексу А виступають епіграветські пам'ятки Північної Житомирщини, що розташовані на південному краю Овруцько-Словечанського кряжу – Довгиничі (Гладких 1971, с. 309; Гладких, Люрін 1974, с. 42-46), Збраньки (Телегін 1980, с. 248-251) та Шоломки I.

Найближчу аналогію за стратиграфічними спостереженнями складає пам'ятка Шоломки I, культурний шар якої також знаходився в білястому щільному суглинку, який підстеляє щільний іржавистий ортзанд. Планіграфічно комплекс цієї пам'ятки складався з компактного скупчення розмірами 18x10 м, в межах якого, окрім основної концентрації, виявлено два місця

Таблиця 1. Великий Дивлин I. Скупчення А, 2006-2009 рр.

Відщепи		493 (77.1% від усіх відходів)	
	вторинні	197	
	первинні	59	
	реберчасті	8	
	лусочки	229	
Пластини		55 (8.6%)	
	призматичні	цілі – 25 дистальні – 10 медіальні – 1 проксимальні – 9	45
	реберчасті	цілі – 6 проксимальні – 1	7
	первинні	дистальні – 3	3
Пластинки		цілі – 13 дистальні – 8 медіальні – 3 проксимальні – 7	31 (4.9%)
Мікропластинки		цілі – 7 дистальні – 2 медіальні – 1 проксимальні – 2	12 (1.9%)
Різцеві сколи			4 (0.6%)
Нуклеуси			28 (4.4%)
	1-площ.	торцеві – 11 сплющені – 8 ортогнатні – 4	23
	2-площ.		5
Нуклеподібні уламки			15 (2.4%)
Загалом відходів виробництва		638 (86.6% від комплексу)	
Ретушовані відщепи			34 (34.5% від знарядь)
Ретушовані пластини			24 (24.2%)
	регушовані по краю пластини	цілі – 6 дистальна – 1 проксимальна – 1	8
	tronковані пластини	дистально – 7 дист.-прокс. – 1 проксимально – 3	11
Ретушовані пластинки			5
Різці			13 (13.2%)
	бокові	на пластинах – 4 на відщепі – 1	5
	серединні	на пластині – 1 на відщепі – 2	3
	кутові	на пластинах – 4 на відщепі – 1	5
Скребки		на відщепах – 7 на пластинах – 2	9 (9.1%)
Скобелі		на відщепах – 3 на пластинах – 4 на пластинках – 2	9 (9.1%)
Проколки на відщепах			3 (3.0%)
Стамеска на пластині			1 (1.0%)
Мікроінвентар			4 (4.0%)
	вістря на пластині		1
	пластинка з притупленим краєм		1
	tronкова мікропластина		1
	ретушована мікропластина		1
Знаряддя обробки кременю			2 (2.0%)
	Ретушер на нуклеподібному уламку		1
	Абразив на конкреції		1
Загалом виробів з вторинною обробкою		99 (13.4% від комплексу)	
ЗАГАЛОМ У КОМПЛЕКСІ			737

первинного розколювання кременю (Нужний 1998 с. 78, 80).

Найбільші ж паралелі з Шоломками виявляють себе у специфіці первинної та вторинної обробки сировини: переважання одноплощадкових ортогнатних нуклеусів, відсутність фасетування відбивної площини, близький індекс пластиначастості. Схожість виявляє і типологічний асортимент знарядь – скребки, бокові та кутові різці, поперечно тронковані пластини, свердла-проколки. Значна частина мікролітів з Шоломок мала збережений відбивний горбок (Нужний 1998, с. 80-85). Таким чином, за низкою характерних ознак у технології обробки крем'яної сировини, пам'ятку Великий Дивлин (скупчення А) можна віднести до «овруцького» варіantu епігравету (Nuzhnny 2008, с. 101, 104, 107-109).

Разом з тим, впадає у вічі різниця у відсотковому складі основних категорій виробів з вторинною обробкою. Так, Шоломкам властивий аномально високий відсоток мікролітів (31%), в той час, як у скупченні А він становить лише 4%. Як і в комплексі Шоломок, різці чисельно переважають скребками, але провідними категоріями виступають ретушовані відщепи та пластини. Така розбіжність у відсотковому складі пояснюється різною сезонною специфікою стоянок. Пам'ятка Шоломки, що розташована на плато, у комплексі якої переважають елементи мисливської зброї, цілком пов'язується з літнім періодом функціонування. Так, високий відсоток мікролітів (блізько 30%) є характерною особливістю літніх пам'яток розташованих на високих ділянках рельєфу (Семенівка II, III) (Нужний, Ступак, Шидловський 2000, с.130-131, 135). Натомість Великий Дивлин А можна визначити як стоянку, що функціонувала в холодний період року. На це вказує низька топографія та захищеність від північних вітрів з боку плато, що розташовується на південь від комплексу. Попередньо пам'ятка була інтерпретована як тимчасове поселення пізньопалеолітичних мисливців, що складалося з одного господарсько-побутового комплексу.

Великий Дивлин I, скупчення Е.

Стоянка розташована за 21 м на Пд-Зх від Дивлинської гори – на пасовищку, що не розорюється (рис.1). Через пам'ятку проходить ґрунтова дорога на с.Бучмани, зачепивши скупчення. З площи 15 x 15 м зібрано нечисленні кремені, що свідчить про незначну руйнацію культурного шару.

Під час дослідження пам'ятки розкопом площею 9 кв. м (рис.2, Б) була простежена наступна стратиграфія:

Горизонт 1. 0,0-0,1 м – дерновий гумусований шар;

Горизонт 2. 0,1-0,3 м – гумусований супісок темно-сірого кольору з чітким нижнім краєм (орний шар);

Горизонт 3. 0,3-0,4 м – непорушений жовтий глинистий супісок;

Горизонт 4. 0,4-0,6 м – світло-білястий супісок з нерівною нижньою межею;

Горизонт 5. Від 0,6 м – щільний суглинок червонясто-жовтого кольору.

Культурний шар залягав на глибині близько 0,5 м від поверхні, переважно у нижній частині світло-білястого супіску (шар 4). Останній, схоже, відкладався в умовах холодного та сухого клімату, якому передував більш теплий і вологий період (вохристий суглинок 5). Faуністичних решток не виявлено. Незначна кількість палеолітичних виробів трапилася в орному шарі.

Основна маса кременів походить з південної частини розкопу, де знайдено переважну більшість знарядь (два мікроліти, різці, скребок, ретушовані пластини та відщепи). Чотири нуклеуси були сконцентровані у північно-східному куті розкопу.

Невелика кількість знахідок (усього 116 кременів) не дозволяє провести повноцінний типологічно-статистичний аналіз колекції. Тому даємо попередню загальну характеристику комплексу.

Таблиця 2. Великий Дивлин I. Скупчення Е. Розкоп 1

Нуклеуси 1-площ. сплющені	- 2
піраміdalні	- 1
торцевий	- 1
2-площ. зустрічного	- 2
Пластини	- 21
Відщепи кременю	- 67
каменю	- 2
Вироби з ретушшю	
Трапеція	- 1
Мікровістря	- 1
Різці бокові	- 2
Скребок	- 1
Ретушер	- 1
Пластини з ретушшю	- 9
Відщепи з ретушшю	- 5

УСЬОГО 116 виробів, у т.ч. 20 з ретушшю

Серед відщепів домінують первинні, серед пластин – середньоширокі (1,2-1,7 мм). Більшість нуклеусів одноплощадкові. Є два двоплощадкові зустрічного зняття (рис.10).

Кінцево-боковий скребок сильно пошкоджений від перебування у вогні (рис.11, 17). Серед матеріалів комплексу наявний фрагмент зламаного в дистальній частині бокового різця, проксимальна частина якого оформлена способом тронкування (рис.11, 16), а також цілого виробу на пластині (рис.11, 6). Ретуш на пластинах та відщепах у більшості випадків нерегулярна, дрібна (рис.11).

Особливої уваги заслуговують два мікроліти (рис.11, 1-2). Перший – вістря типу мікрогравет оформлене обрубувальним ретушуванням по краю виробу та основи; загострене з проксимальної частини пластиини. Другий виріб – низька трапеція на пластиині, оформлена обрубувальним ретушуванням з боків та плавною віймкою по верхньому краю виробу.

У якості сировини використовувався той самий якісний темно-сірий з білястими включеннями волинський кремінь з вапняковою кіркою, але, на відміну від комплексу А, всі вироби з цього скуччення не патиновані. Техніка первинної обробки характеризується використанням переважно одноплощадкових нуклеусів, які в процесі редукції набували сплющених форм. Але, на відміну від первого комплексу, два з шести нуклеусів мають зустрічні зняття. Біповздовжнє сколювання фіксується також і за характером негативів пластиинчастих сколів.

Для початку процесу розколювання використовувався прийом реберчастого сколу. Переважна більшість площин підготовлено одним-двоюма широкими сколами. Широко застосовувались прийоми редукції карниза, абразивної пришліфовки та ізолювання площинки сколу (рис.11, 10-13).

Загалом, комплекс характеризується високим індексом пластиинчастості – 29%. Більше половини знарядь праці виготовлено на пластинах. Пластиинчасті заготовки мають переважно невеликий відбивний горбок та нешироку площинку, що є свідченням використання м'якого відбійника. Широко застосовувалося скісне тронкування дистальних та проксимальних кінців заготовки для оформлення різних типів знарядь – пластиинок, пластиин, різців та мікролітів. Обидва мікроліти сформовані крутою ретушшю лівого краю заготовки, яка редукувала значну частину

ширини пластиини та відбивний горбок. Низька трапеція має плавну віймку посередині виробу, а вістря бойовою частиною орієнтоване в бік проксимального кінця.

Заслуговує на увагу знахідка трапеції осокорівського типу з віймкою на верхній основі. На відміну від інших типів ранніх геометричних мікролітів (низьких трапецій з нерегулярною ретушшю по верхньому краю, сегментів), цей тип відрізняється наявністю плавної віймки у верхній основі, сформованої стрімкою обрубувальною ретушшю, що зредуковує значну частину ширини пластиини. Серед пам'яток, де знайдені подібні вироби, слід назвати Рогалик II, Царинку (Залізняк 2005, с.40), Василівку-Прогон (Нужний 2008, с.38-41), Велику Бугайку (Nuzhnyy 2008, с.127, 130). Типологічно до цього типу близькі симетричні трапеції з ретушшю по верхній основі, які знайдені на пам'ятках Рогалик I, II, XII (Горелик 1996, с.214-216), Передельськ I (Горелик, Виборний 2000, с.166-171), Леонтіївка (Оленковский 1991, с. 60-62). У Криму – зрідка в комплексах шан-кобинської культури – Шан-Коба, шари 5, 6, Гrot Скелястий, шар 3, Фатьма-Коба, шар 5/6. Цікавою особливістю трапецій з Гроту Скелястого та Фатьма-Коби є досить гострий кут кінців мікролітів (Коен 1994, с. 247-248, 256-259).

Розташування двох мікролітів в одному квадраті, на відстані близько 30 см один від одного, може свідчити про їх використання у якості вкладнів в одному вістрі з органічного матеріалу. Про це також свідчить технологічна єдність їхнього виконання: обрубувальна ретуш тільки правого від відбивного горбка краю, орієнтація гострою частиною в бік проксимального кінця заготовки. Доказом використання мікролітів у якості пазових вкладнів, а не трансверсальних наконечників, на наш погляд, є наявність обрубувального ретушування одного краю, що ускладнює їхнє кріplення в якості поперечнолезового наконечника (рис.10, 6).

Слід відмітити, що на всіх пам'ятках де зустрінутий подібний тип мікролітів, іншою категорією мікроінвентаря виступають різноманітні граветоїдні вістря. До таких пам'яток слід віднести Осокорівку I (шар 3 В), Рогалик II, Царинку, Леонтіївку, Василівку-Прогон (Залізняк 1998, с.124-128, 2005, с.38-41; Нужний 2008, с.38-41). Найближчою пам'яткою з таким типом мікролітів є Велика Бугайка у Київському Правобережжі (Nuzhnyy 2008, с.127, 130).

За характерними особливостями крем'яного інвентарю пам'ятка датується фіналним палеолітом. Традиційно низькі трапеції з ретушованою верхньою основою вважаються культурозначальною ознакою осокорівської культури (Залізняк 1994, с. 234-235; Оленковський 1996, с.75-81). Цей тип мікролітів поширений на пам'ятках, що датуються середнім Дріасом – Аллерсьодом у межах 13-11 тис. р. тому (Дворянинов 1978, с.32-35; Залізняк 1998, с.128; 2005, с.41; Манько 2009, с.157-163). На сьогоднішній день Великий Дивлин I Е – найпівнічніша пам'ятка такого типу.

З іншого боку, осокорівські трапеції мають аналогії серед вістер фінальнопалеолітичних стоянок Північної Європи (Залізняк 2005, с.41). Так, у матеріалах культур Крезвел (навіс Гранді, печера Гауг) та Федермессер (Будель II, Друнен, Катахинув) наявні вістря типу «Чеддар», що майже не відрізняються від означених «осокорівських» трапецій – сформовані скісним тронкуванням обох кінців та ретушуванням короткого краю пластини (Кольцов, Жилин 2008, с.28, 125, 128, 132-133, 178). Єдиною відмінністю в морфології цих виробів є більш гострі ретушовані кути обох кінців, у порівнянні з «осокорівськими» трапеціями. Час існування цих археологічних спільностей також припадає на фінальний палеоліт – у межах 13-11 тис. р. тому (Залізняк 2005, с.41; Кольцов, Жилин 2008, с.32-33). Низька трапеція з виїмкою по верхньому краю та гострими кінцями походить також із 1-го культурного шару Молодового V (Черниш 1959, с.110-112; Черниш 1961, с.147-148), що датується близько 11 тис. р. тому, та з верхнього шару Оселівки (Черниш 1973, с.40-41).

Технологія обробки каменю та морфологічні особливості знарядь відрізняються від відомих епіграветських пам'яток Житомирського Полісся – Вел. Дивлину, скupчення А, Довгиничів, Збраньок, Шоломок I.

Висновки

Порівняльний аналіз типологічних та технологічних особливостей крем'яного інвентарю скupчень А та Е стоянки Великий Дивлин, свідчить про значну відмінність між обома комплексами в технології виробництва та морфології крем'яних виробів.

Якщо технологія обробки скupчення А властиве повздовжнє паралельне зняття заготовок з використанням твердого відбійника, то матеріали скupчення Е представлені як повздовжнім, так і біповздовжнім сколюванням

переважно пластинчастих заготовок, з використанням м'якого відбійника.

Різний характер первинної обробки, звісно, відбився і на морфологічних особливостях заготовок. Так, серед відходів виробництва, частка відщепових заготовок вища в скupченні А, у порівнянні з Е. Відсоток пластинчастих сколів у скupченні А (16%), значно менший від такого (22%) в скupченні Е. У зв'язку з цим, індекс пластинчастості в скupченні Е значно вищий, ніж в А – приблизно 30% та 20% відповідно. Різниця проявляється і у використанні сколів для виготовлення знарядь праці. Якщо в скupченні А близько половини виробів з вторинною обробкою виготовлено на відщепах, то в скupченні Е переважна більшість (65%) – на пластинчастих сколах.

Певні особливості вторинної обробки є спільними для обох скupчень. Так, в обох комплексах широко застосовувалися прийоми поперечного прямого та скісного тронкування кінців заготовок для виготовлення різноманітних знарядь – тронкованих пластин, бокових різців, мікролітів. Це ж стосується і прийому обрубувального ретушування краю виробу. В обох комплексах різців більше ніж скребків. Такі техніко-типологічні характеристики цілком відповідають епіграветському шляху розвитку пізньопалеолітичної культури.

Ще яскравіше відмінності між обома комплексами проявляються при аналізі одних і тих самих категорій виробів з вторинною обробкою. Так, якщо різці скupчення А виготовлені як на відщепах, так і на пластинах, то всі вироби з різцевими сколами скupчення Е виконані на пластинах. У скupченні А бокові ретушні та кутові різці представлені однаковою кількістю, а також присутні серединні; натомість у скupченні Е різці є виключно боковими ретушними (що, втім, може пояснюватися нечисленністю колекції Е).

Якщо зі скupчення А походять три фрагменти пластиночок з притупленим краєм, один із яких – зі збереженим відбивним горбком в проксимальній частині, то в обох мікролітах скupчення Е обрубувальною ретушшю знято відбивний горбок, причому мікрограветське вістря бойовою частиною орієнтоване в бік останнього.

За характерними рисами обробки сировини скupчення А можна віднести до «овруцького» варіанту епігравету, представленого такими пам'ятками Північної Житомирщини як Збраньки, Довгиничі та Шоломки. Різниця у

відсотковому складі виробів з вторинною обробкою, в порівнянні з цими комплексами, свідчить про певну господарську специфіку кожної пам'ятки.

Крем'яний комплекс скупчення Е знаходить аналогії серед фінальнопалеолітичних пам'яток Європи з низькими трапеціями з ретушованою верхньою основою. На нашу думку, поява трапецій такого типу в різних культурних спільнотах на різних територіях (крезвел, федермессер, пізньомолодівська, осокорівська, шан-кобинська) у проміжок часу – 13-11 тис. р. тому – є свідченням реакції епіграветської та пізньомадленської технологій на зміну ландшафтно-географічної ситуації в цей час. Адже фінальнопалеолітичні комплекси з такими трапеціями цілком вкладаються у технологічні рамки епігравету. З огляду на це, та враховуючи поки що незначну кількість матеріалів з розкопу скупчення Е, віднесення пам'ятки до певного культурного кола є передчасним.

Досі фінальний палеоліт Житомирщини був представлений пам'ятками гамбургської, лінгбійської, красносільської та свідерської культурних традицій, чільне місце серед яких займають досліджені Л.Л. Залізняком скупчення

в урочищі Прибір на правому березі р. Уж поблизу с. Матейки Народицького р-ну (Зализняк 1989, с.20-48; Залізняк 1999, с.164-173). Відсутність у Поліссі епіграветських пам'яток, які достовірно датуються Дріасом I, дала підстави говорити про зміну населення Полісся у фінальному палеоліті після вимирання мамонтів, близько 13 тис. р. тому (Залізняк 2005, с.37-38). Відкриття стоянки Великий Дивлин, Е, яка за багатьма ознаками є «досвідерською», доповнює культурно-хронологічну карту Північної Житомирщини.

З огляду на різнокультурність та різночасовість скупчень Великого Дивлина, пам'ятку слід інтерпретувати як вузол короткосічних стоянок різних мисливських груп у привабливому, з огляду на наявність природних ресурсів, місці. Серед чинників, що безумовно впливали на заселеність цієї території, слід назвати близькість до первинних покладів якісного волинського кременю, водних ресурсів, захищеність з боку північних вітрів та контроль за долинами двох річок (межиріччя річок Дивлинка та Жерев). Подальші дослідження комплексу Великий Дивлин розширять наші знання про культурні процеси в добу пізнього палеоліту на півночі Житомирщини.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернії / Антонович В.Б. – М., 1900. – 130 с.

Гладких М.И. Исследования палеолита в Довгиничах // АО 1971 г. / ИА АН СССР. – М.: Наука, 1972. - С. 309-310.

Гладких М.И., Люрін І.Б. Дослідження Довгинецького палеолітичного місцезнаходження 1971 р. на Житомирщині // Археологія. - Вип. 14. - 1974. - С. 42-46.

Горелик А.Ф. Культурные различия в материалах рогаликско-передельской группы синхронных стоянок финального палеолита (Луганская обл.) // Археологический альманах. - № 5. – Донецк, 1996. – С. 209-218.

Горелик А.Ф., Выборный Ю.В. Некоторые итоги изучения финальнопалеолитической стоянки Передельское 1 (Юго-Восточная Украина) // Археологический альманах. - № 9. – Донецк, 2000. – С. 159-174

Дворянинов С.А. О типах древнейших трапециевидных микролитов на юге Украины // Орудия каменного века. – К.: Наукова думка, 1978. – С.32-35.

Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья епохи финального палеолита. – К.: Наукова думка, 1989. – 176 с.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт Лівобережної України // Археологіческий альманах. - №3. – Донецьк, 1994. – С. 231-244.

Залізняк Л.Л. Передісторія України X – V тис. до н.е.- К.:Бібл. українська, 1998.-307 с.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. – К.: Педагогіка, 1999. – 283 с.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація. – К.: Шлях, 2005. – Кам'яна доба України. – Вип. 8. – 184 с.

Коен В.Ю. Шан-кобинская культура (к проблеме хронологии и периодизации финального палеолита Горного Крыма). – Археологический альманах. - № 3. – Донецк, 1994. – С. 245-260.

Кольцов Л.В., Жилин М.Г. Финальный палеолит лесной зоны Европы (культурное своеобразие и адаптация). – М., 2008. - 313 с.

Кухарчук Ю.В. Нові матеріали до археологічної карти палеоліту Житомирського

Полісся // Записки НТШ. – Т. ССXXXV / Праці Археологічної комісії. – Львів, 1998. – С.424–432

Левицький І.Ф. Довгинецька палеолітична стація: Попереднє повідомлення // Антропологія. – Т. III. – К., 1930. – С. 153-160.

Манько В.А. Проблемы финального палеолита юга Украины // С.Н. Бибиков и первобытная археология. – Спб.: ИИМК РАН, 2009. – С. 151-164.

Нужний Д.Ю. Нові дані про пізній палеоліт Овруцького кряжу // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини: Зб. наук. праць. - Вип. 2. – К.: ІПД Мінкультури України, 1998. - С. 72-90.

Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. Удосконалення зброї первісних мисливців. – К.: КНТ, 2008. – 308 с.

Нужний Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. Пізньопалеолітичний комплекс Семенівки-3 та особливості весняно-літніх поселень межирічської культури в Середньому Подніпров'ї // Археологический Альманах. Зб. наук. статей. – Донецьк, 2000. - №9. - С. 123-136.

Оленковский Н.П. Поздний палеоліт и мезолит Нижнего Днепра. – Херсон, 1991. – 201 с.

Оленковський М.П. Кавказька складова у фінальному палеоліті та мезоліті Південної України. – Археологія. - №3. – 1996. – С. 74-85.

Переверзєв С.В., Хоптинець І.М., Шидловський П.С. Великий Дивлин – нова пам'ятка доби пізнього палеоліту на Житомирщині // Археологічні дослідження в Україні 2006-2007 рр. – К.: ВД «Академперіодика», 2009. – С. 263-265.

Телегин Д.Я. Палеолитическая стоянка Збрانьки на Житомирщине // СА. - 1980. - №1 – С. 248-251.

Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (с комментариями и иллюстрациями). – К., 2008. – 160 с.

Черныш А.П. Поздний палеолит Среднего Приднестровья // Палеолит Среднего Приднестровья: Тр. Комиссии по изучению четвертичного периода. – т. XV. - М.: Изд-во АН СССР, 1959. - С. 3 -214.

Черниши О.П. Палеолітична стоянка Молодове V. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 172 с.

Черныш А.П. Палеолит и мезолит Приднестровья (карты и каталог месчтонахождений). – М.: Наука, 1973. – 127 с.

Шидловський П.С., Опанасюк А.М., Хоптинець І.М. Нові знахідки палеолітичної доби на Житомирщині // Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). Матеріали міжнародної наукової конференції «Радомишль та його історія» 3-4 жовтня 2006 р. – К.: «Корвін Прес», 2008. – С. 86-95.

Шовкопляс І.Г. Палеолітична стоянка Радомишль (попереднє повідомлення) // Археологія. – т. XVI. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 89-102.

Шовкопляс И.Г. Радомышльская стоянка – памятник начальной поры позднего палеолита // Стратиграфия и периодизация палеолита Восточной и Центральной Европы. – М.: Наука, 1965. – С. 104-116.

Nuzhnyy Dmytro. The Epigravettian variability of the middle Dnieper river basin // Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). Матеріали міжнародної наукової конференції «Радомишль та його історія» 3-4 жовтня 2006 р. – К.: «Корвін Прес», 2008. – С. 96-134.

Shydlovskyi P.S., Hoptynets I.M.

UPPER PALAEOLITHIC COMPLEX OF SITES VELYKYJ DYVLYN ON THE NORTH OF ZHYTOMYR REGION

This paper presents new palaeolithic finds that were discovered during investigation a new Upper Palaeolithic complex of sites “Velykyj Dyvlyn” (North of Zhytomyr region). The article considers the location of the sites, topography and technology of flint working. By the analysis of flint materials from two localities A and E we can get the conclusions about different traditions of flint working. One tradition (locality A) connected with “ovruchien” variant of epigravettian circle, presented by the sites of North Zhytomyr region (Dovgynychi, Zbranky, Sholomky). Another tradition (locality E) has more analogies among the Final Palaeolithic complexes of Europe. Authors interpret these localities as a rests of temporary camps of different hunters collectives. Further researches will give us a new data about cultural and chronological variability of Upper Palaeolithic culture of Northern Ukraine.

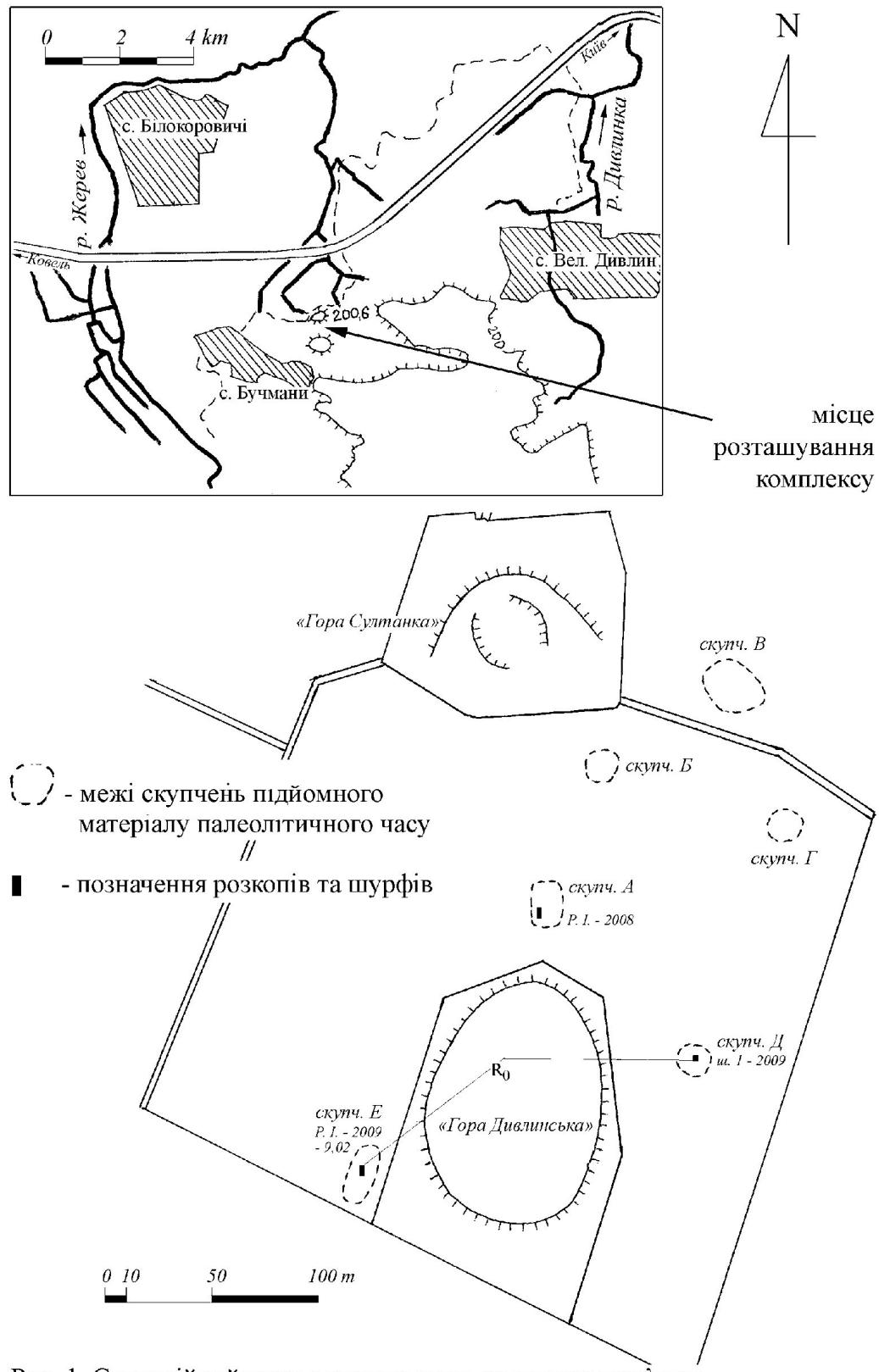
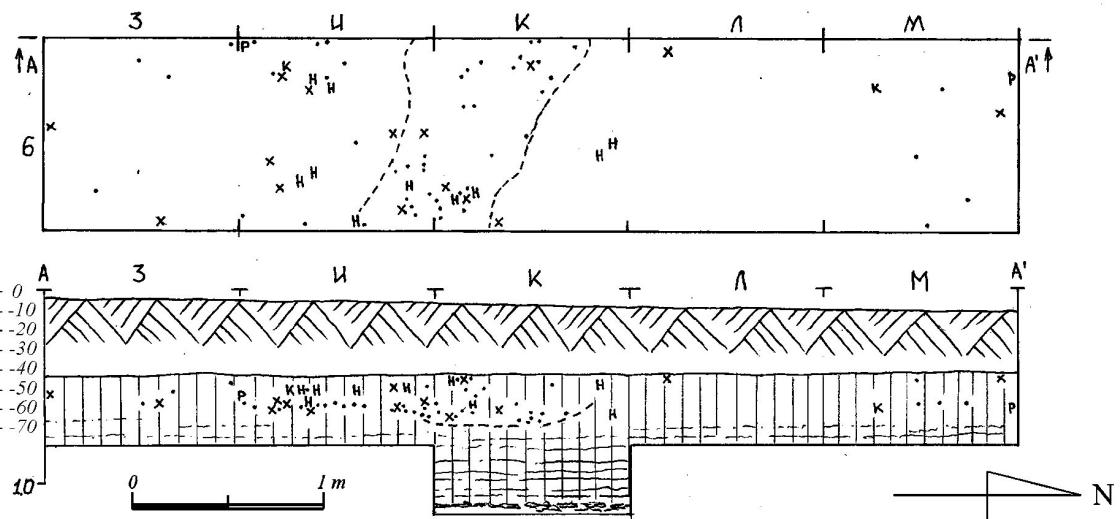
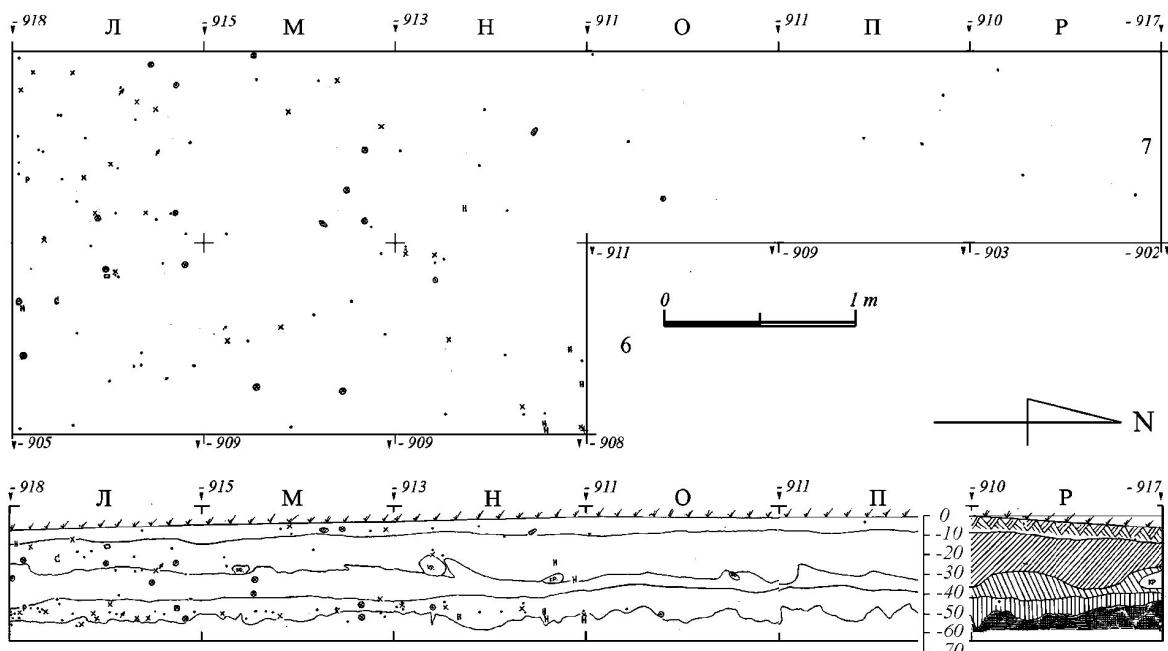

Рис. 1. Ситуаційний план розташування комплексу пам'яток

А. Великий Дивлин. Скупчення А.

Б. Великий Дивлин. Скупчення Е

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

• - відщеп		- дерновий шар
✗ - пластина		- гумусований супісок, перевідкладений оранкою
● - ретушований відщеп		- жовтий глинистий супісок
◎ - ретушована пластина		- ортзандові прошарки
■ - нуклеус		- світло-білястий супісок
▢ - різець		- іцільний вохристий суглинок
◆ - скребок		
▢ - мікроліт		
▢ - камінь		
▢ - кераміка		

Рис. 2. Великий Дивлин. Плани та профілі розкопів скупчень А та Е

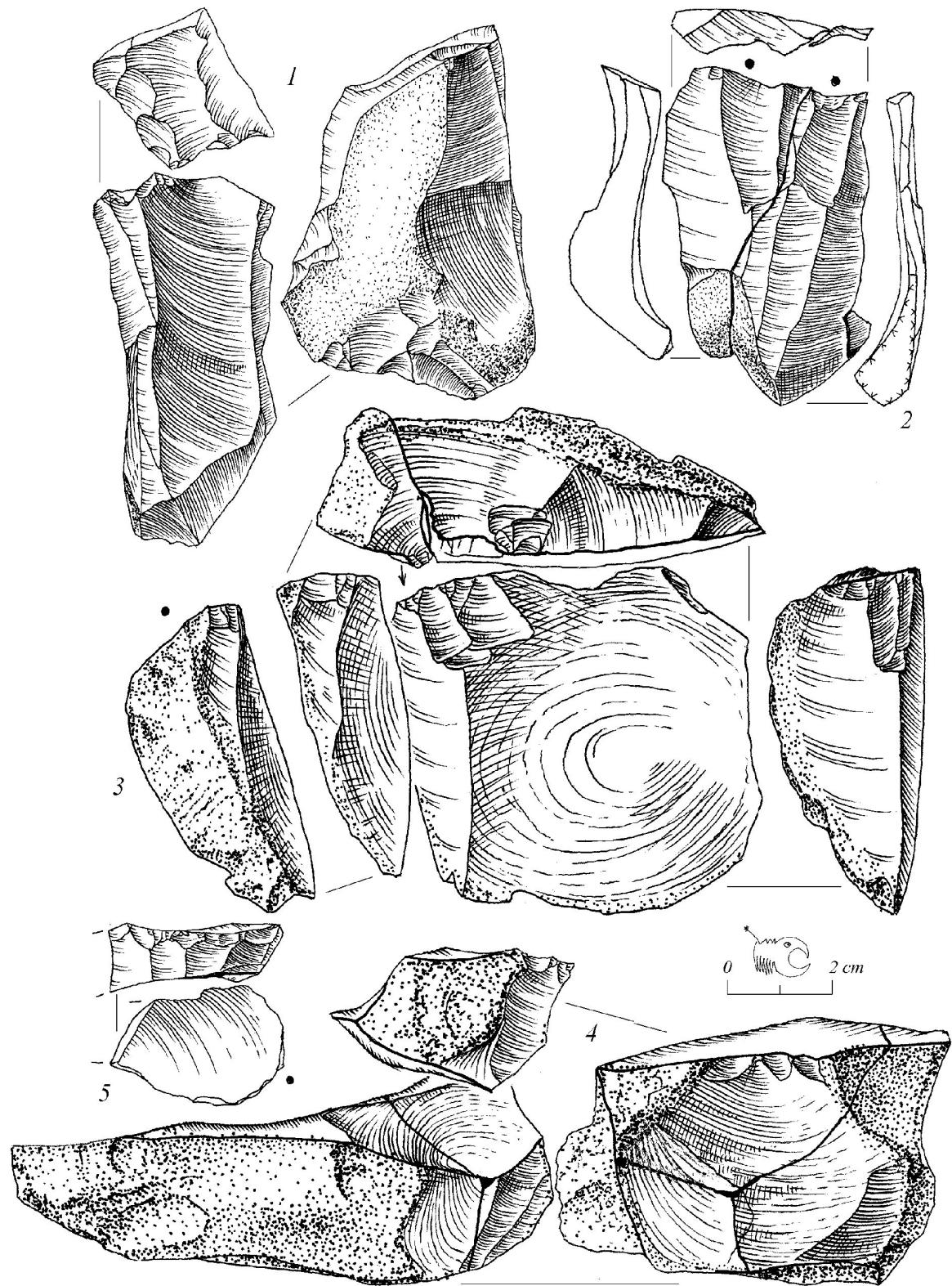

Рис. 3. Великий Дивлин, скупчення А. Відходи виробництва

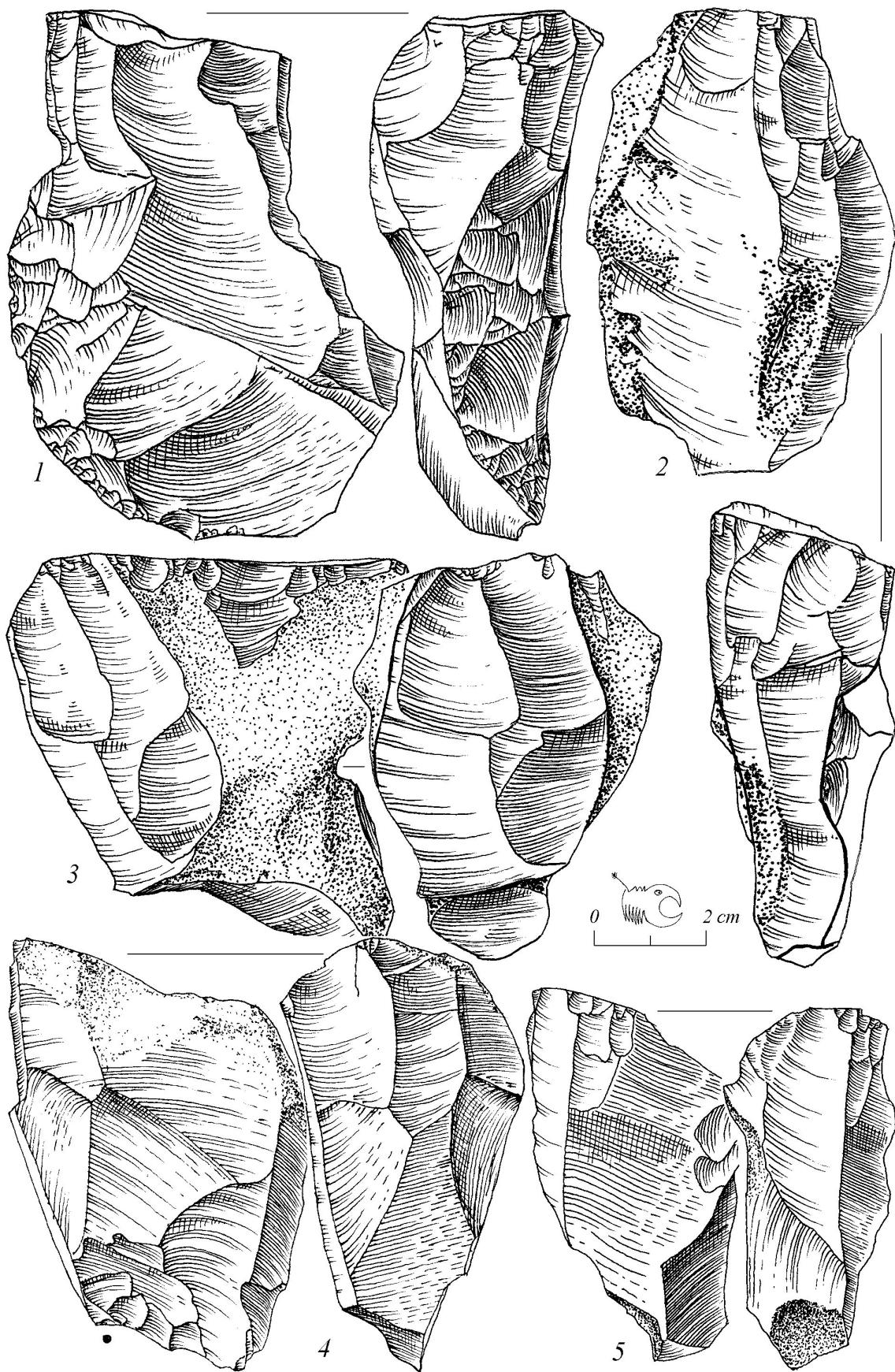

Рис. 4. Великий Дивчин, скупчення А. Нуклеуси

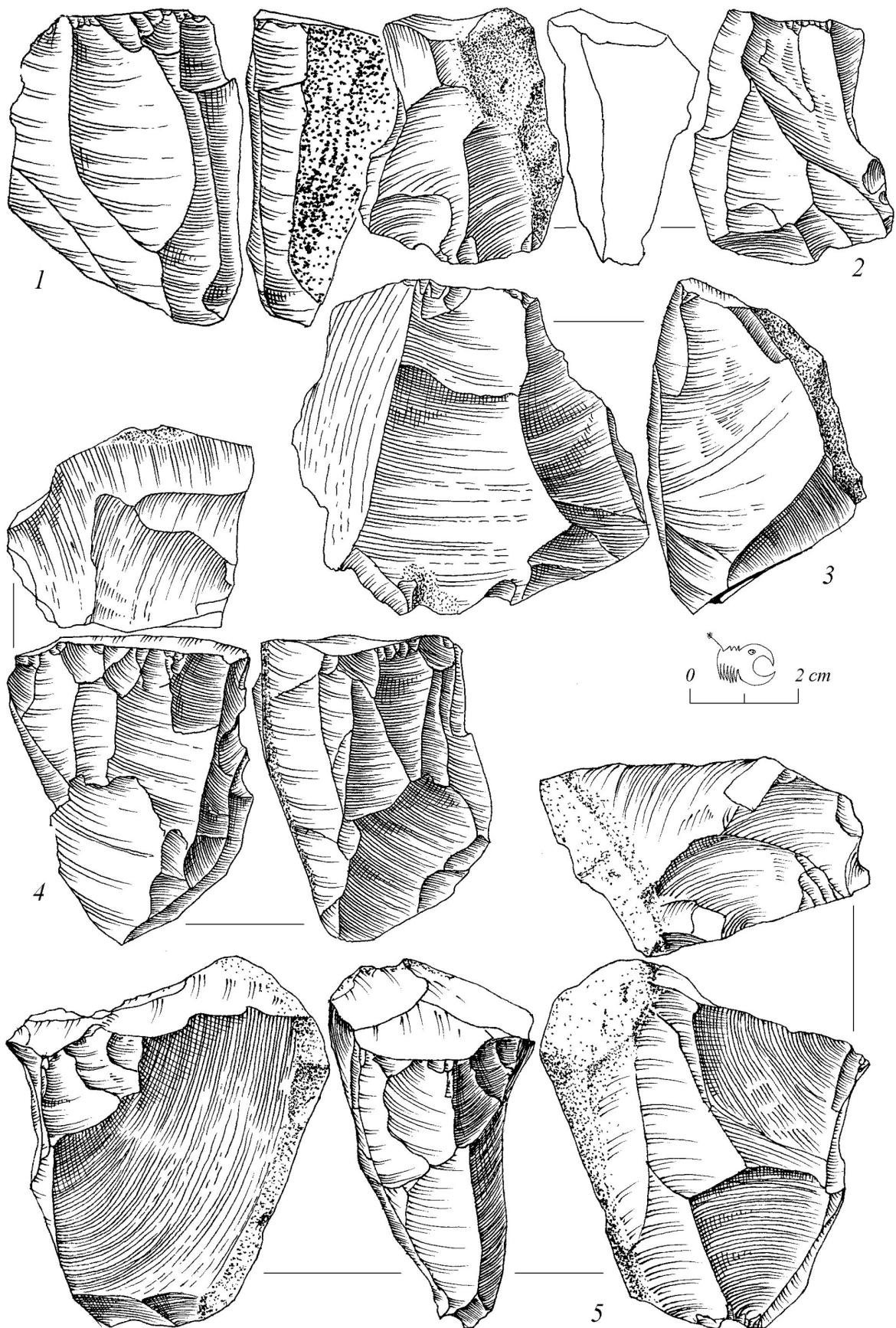

Рис. 5. Великий Дивлин, скупчення А. Нуклеуси

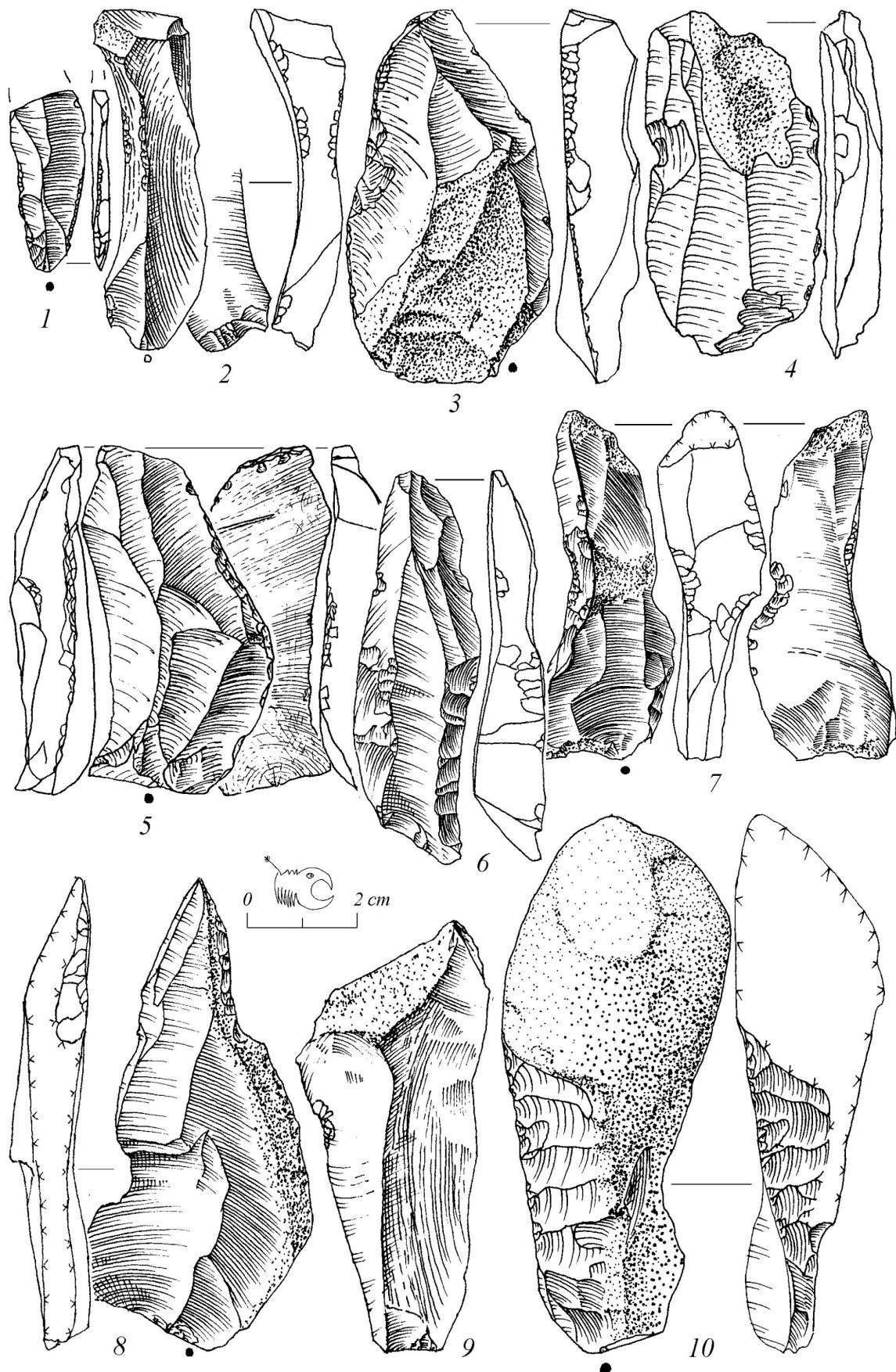

Рис. 6. Великий Дивчин, скупчення А. Ретушовані відщепи та пластини

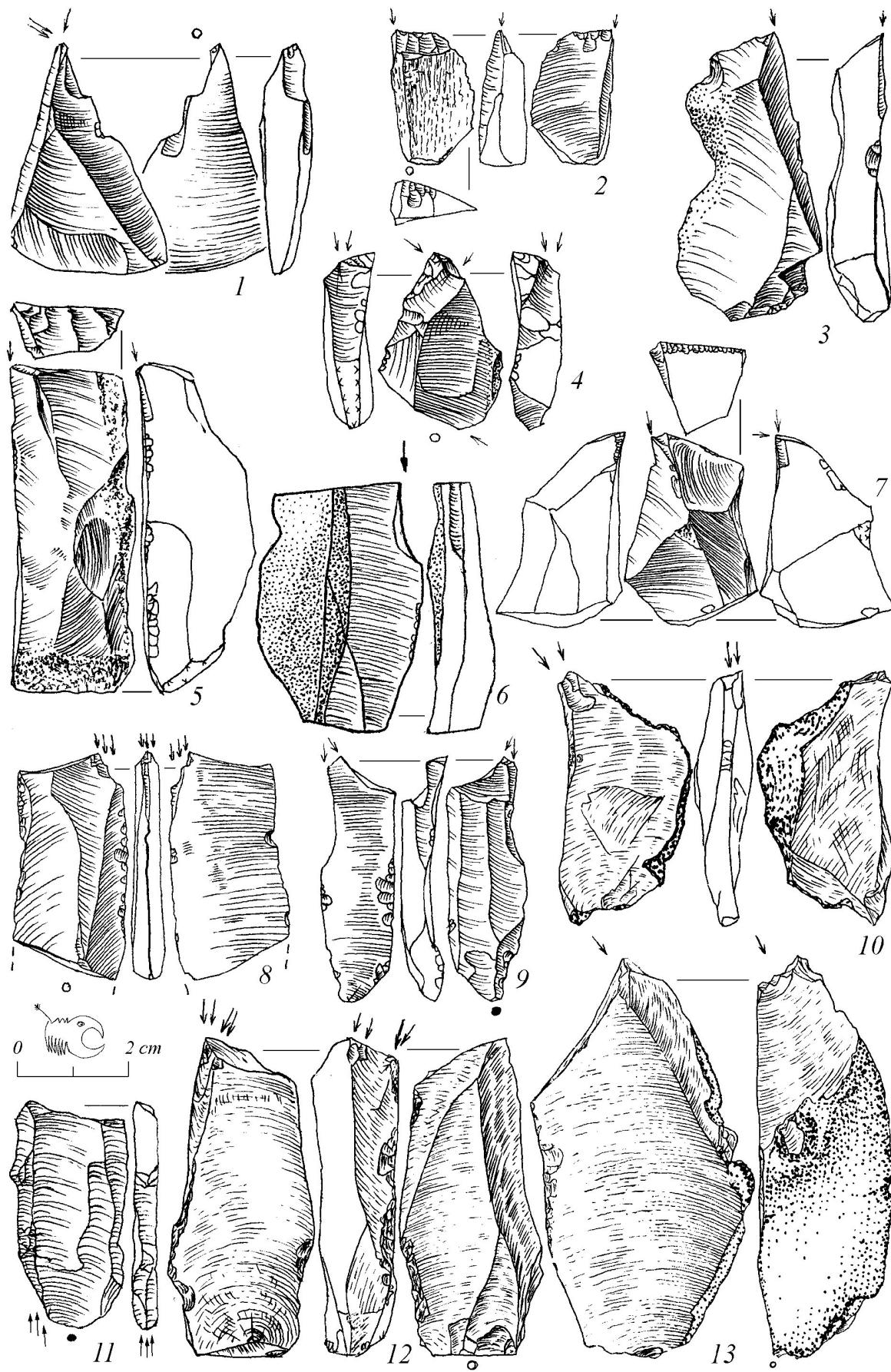

Рис. 7. Великий Дивлин, скупчення А. Різці

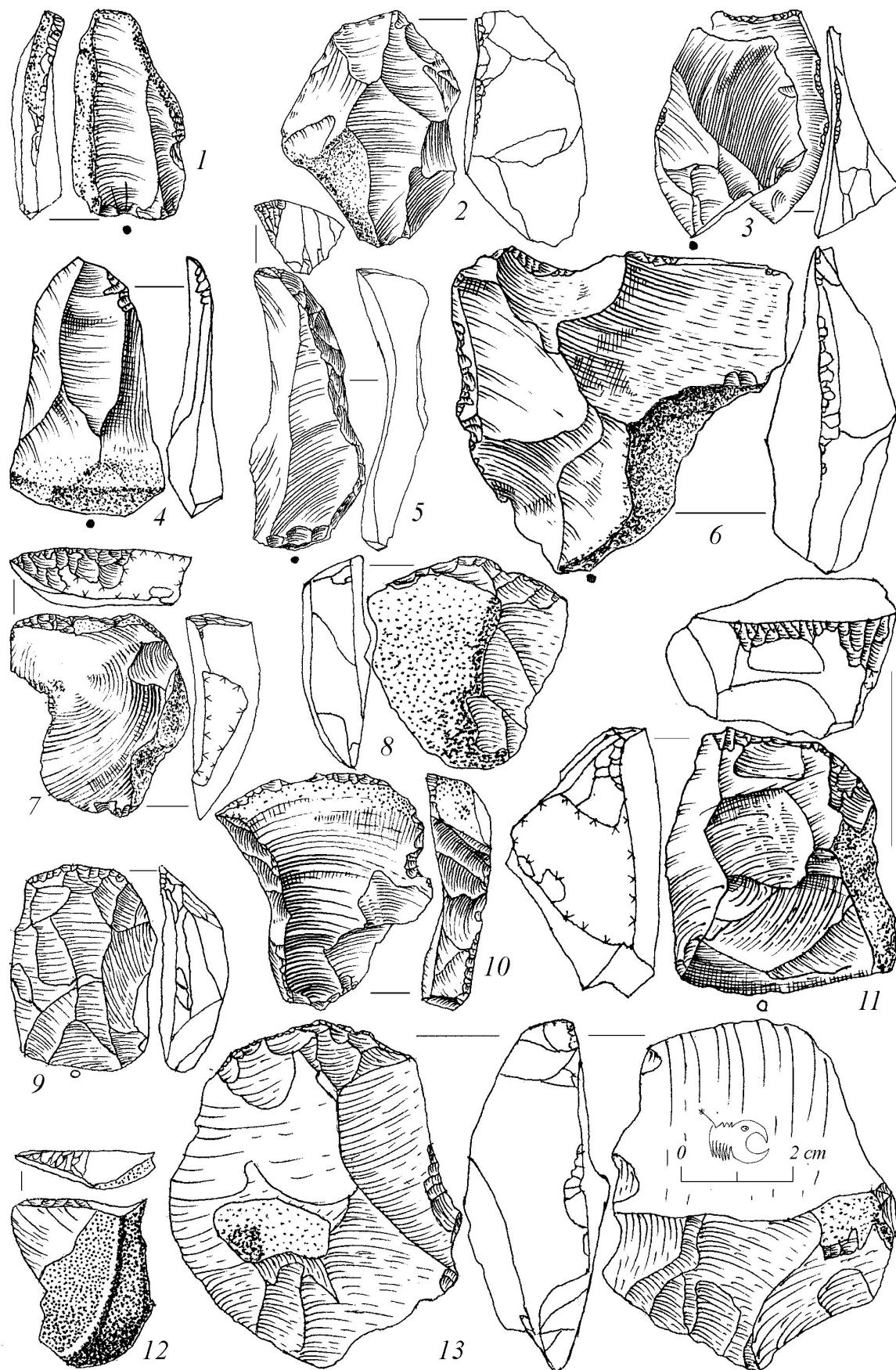

Рис. 8. Великий Дивчин, скупчення А. Скребки та ретушовані відщепи

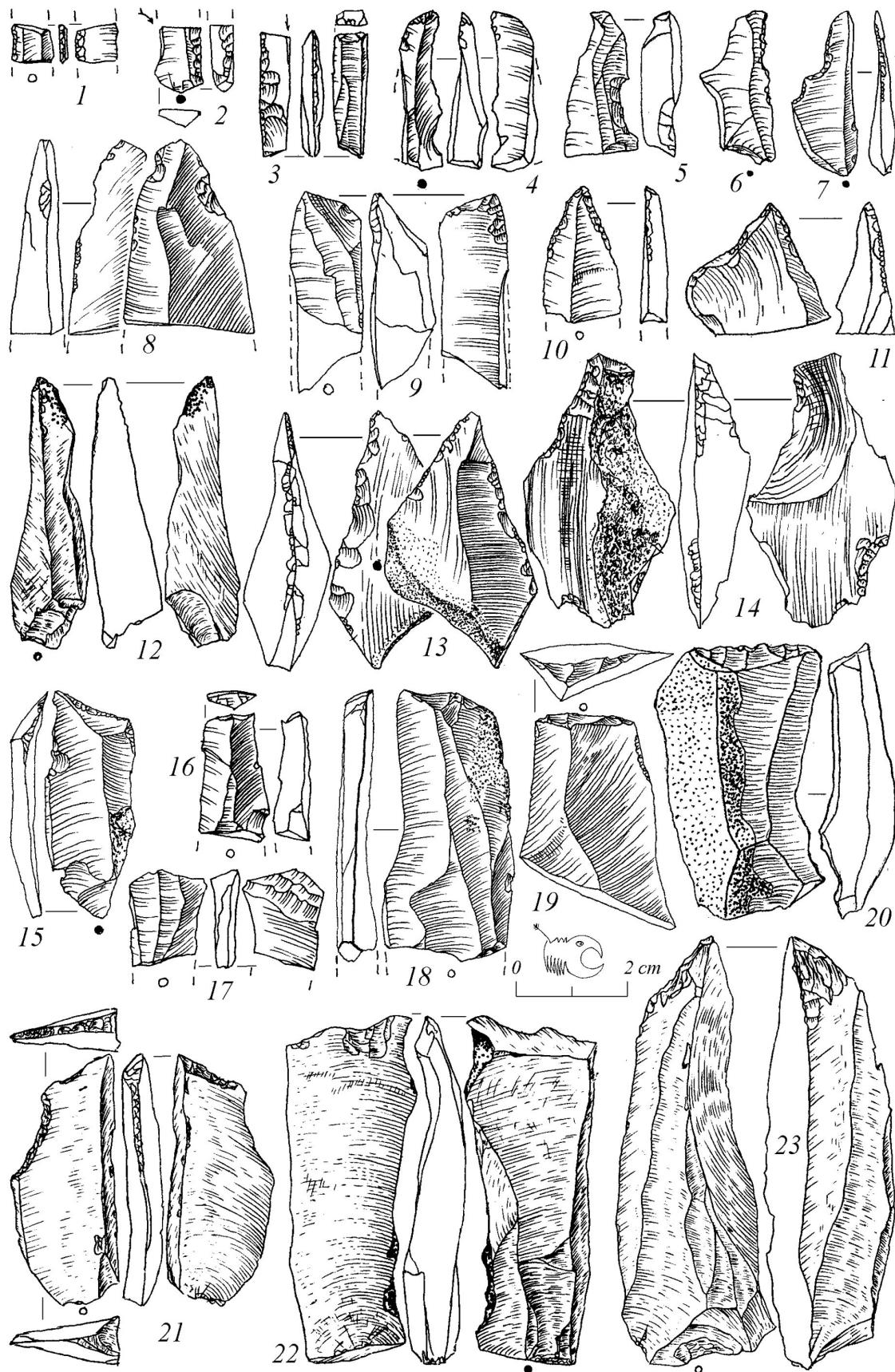

Рис. 9. Великий Дивлин, скупчення А. Вироби з вторинною обробкою

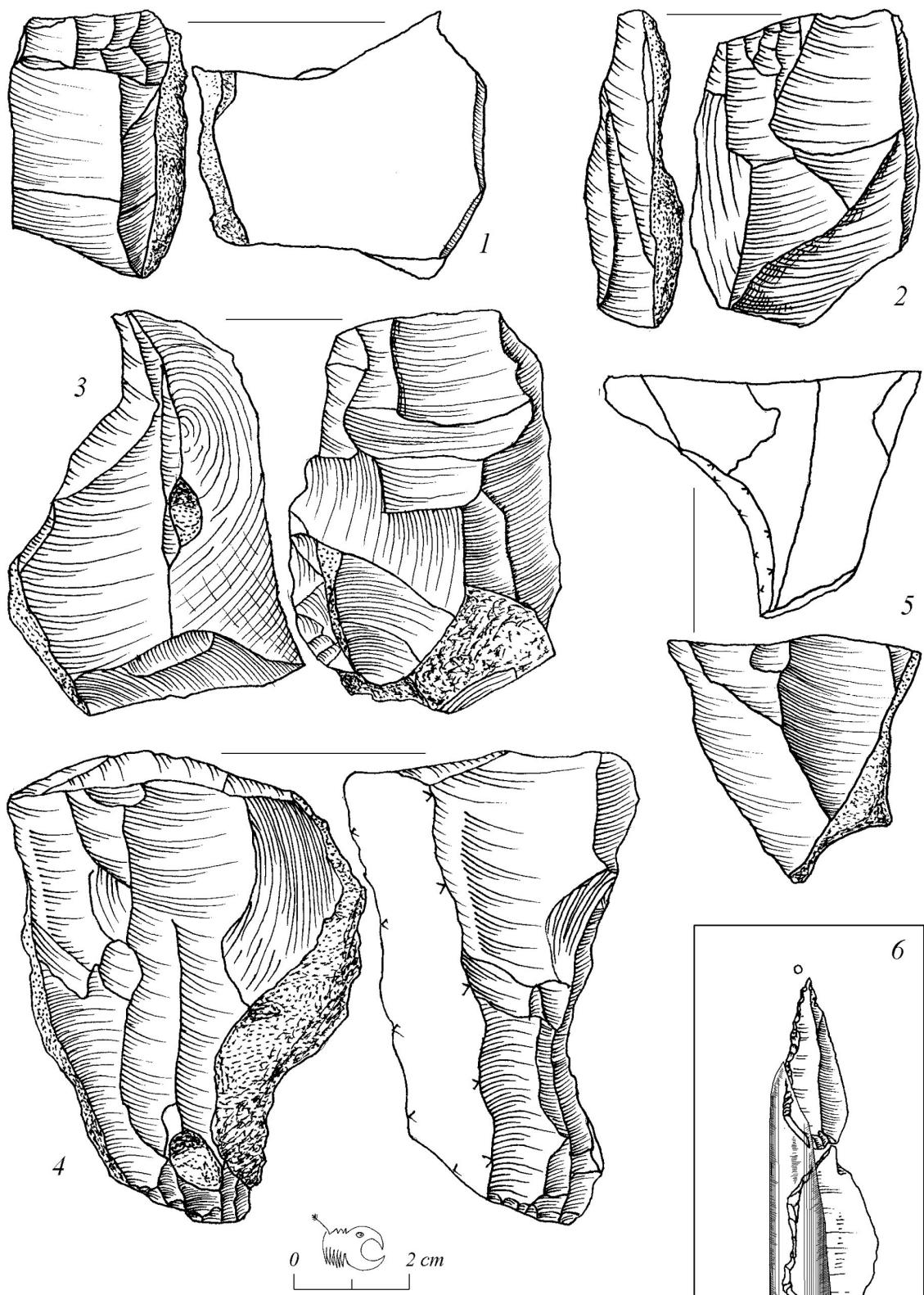

Рис. 10. Великий Дивлин, скупчення Е. Нуклеуси та реконструкція кріплення мікролітів

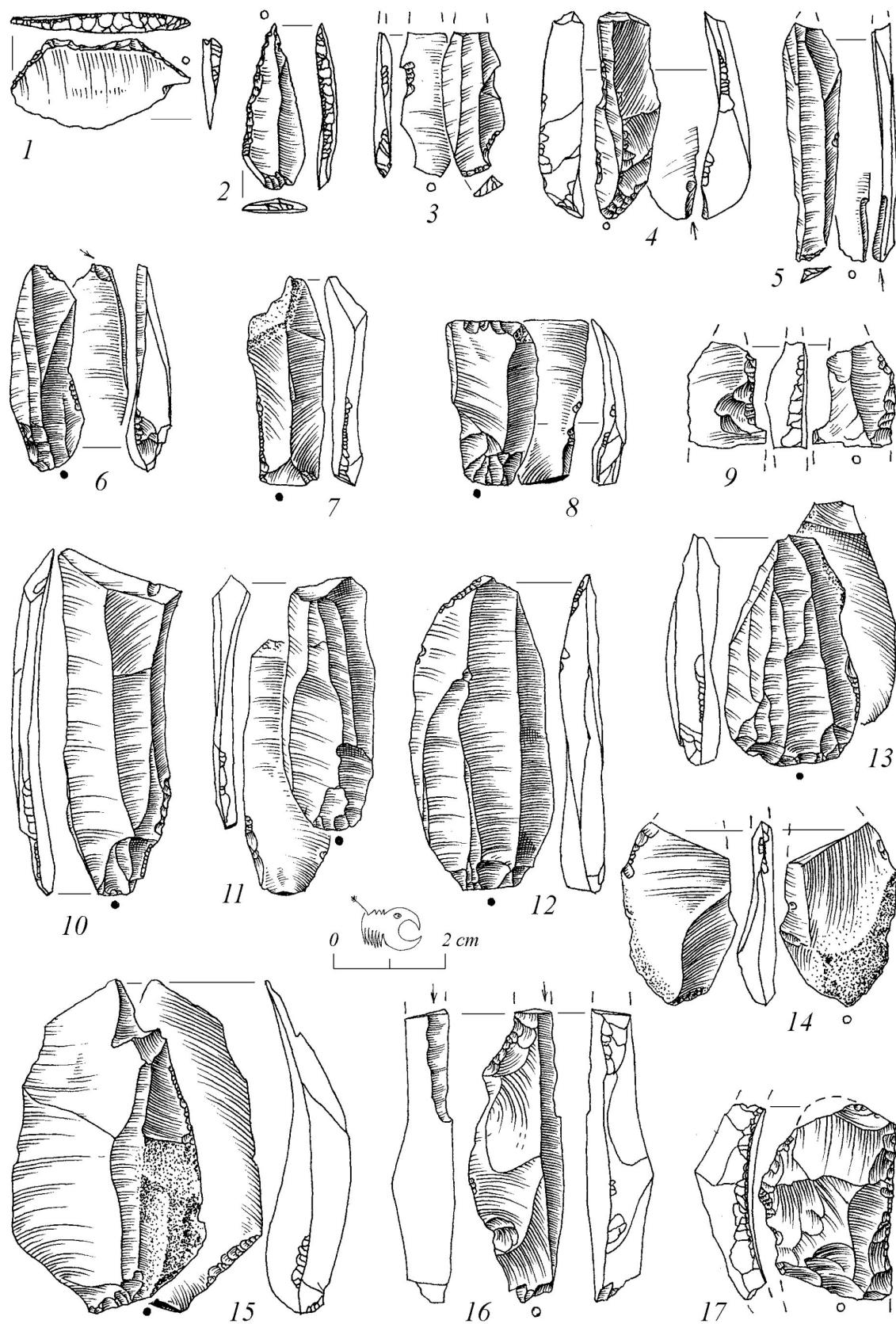

Рис. 11. Великий Дивлин, скупчення Е. Вироби з вторинною обробкою

**Матвіїшина Ж.М., Залізняк Л.Л.,
Пархоменко О.Г.**

**АРХЕОЛОГІЧНІ ТА
ПАЛЕОГЕОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
МЕЗОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ
ТАЦЕНКИ ПІД КИЄВОМ**

**Matviishina Zh.M., Zaliznyak L.L.,
Parkhomenko O.G.**

**ARCHAEOLOGICAL AND
PALAEOGEOGRAPHICAL
STUDIES ON MESOLITHIC
SITE TATSENKY
NEARBY KIEV**

У статті друкуються результати палеогеографічних досліджень відомої мезолітичної стоянки Таценки під Києвом. Культурний шар пам'ятки залягав у бурому щільному піску похованого ґрунту, який формувався в лісовому оточенні в умовах дещо вологішого і прохолоднішого, порівняно з сучасним клімату.

У зв'язку з майбутньою забудовою території давньої мезолітичної стоянки були проведені дослідження в р-ні с. Таценки Обухівського р-ну Київської області. В процесі дослідження археологічні дані доповнені педологічними, з метою відтворення палеоланшафтів і виявлення трендів природних змін.

Стоянка належить до ключових у мезолітознавстві України. Її дослідження стало поштовхом, а здобуті матеріали – підґрунтам для виділення і докладної характеристики масштабного явища мезоліту Центрально-Східної Європи – окремої таценки-кудлаївської культури початку голоцену Поліської низовини та Південно-Східної Прибалтики. Тому охоронні роботи в районі пам'ятки у вересні-жовтні 2007 р. мають особливе значення для мезоліту Полісся і потребують докладної характеристики.

Історія дослідження стоянки.

Місцезнаходження дрібного барвистого кременю ясних жовтих та сірих відтінків було виявлено співробітником Інституту археології УРСР В.М.Гладиліним за 1,5 км на південь від с. Таценки та за 500 м на південний захід від мосту через р. Стугна по автотрасі Київ – Обухів. Кремені зібрани за 100 м на захід від полотна дороги на краю дюнного масиву, що здіймається над торфовищем заплави на 2-3 м. Підйомний матеріал поширювався на площині 70 x 20 м. Однак основна маса знахідок концентрувалася у блюдці піщаної видми 30 x 40 м, де разом із кременями були знайдені уламки кераміки підгірцівсько-милоградської культури I тис. до н.е. (Гладилін, Станко 1968; Гладилін, Станко 1971).

У 70-ті роки ХХ ст. Л.Л. Залізняк розкопав 15 кв.м культурного шару на периферії стоянки.

Кремені залягали в основі жовто-бурого піщаного підґрунтя, перекритого 20 см сірого гумусованого піску. На поверхні та в розкопі зібрана виразна колекція мікролітичного кременю, що на той час була мало зрозуміла археологам.

Відкриття та дослідження стоянки Таценки 40 років тому стало переломним моментом у розумінні культурного явища, відомого нині під назвою кудлаївська культура. Саме матеріали стоянки Таценки дозволили узагальнити раніше відомі знахідки і виділити окрему мезолітичну культуру. Крем'яний комплекс стоянки Таценки дав можливість охарактеризувати це явище і визначити культурно-історичне місце даної спільноти в мезоліті Східної Європи. Порівняння матеріалів стоянок Кудлаївка і Таценки з крем'яною індустрією інших культур мезоліту Європи дозволило переконатися у своєрідності поліських комплексів з кудлаївськими вістрями і виділити їх в окрему таценки-кудлаївську культуру (Залізняк 1976, 1977, 1980), що була продовжена раннім мезолітом – 9-8 тис. років тому. Подвійна назва вказувала на дві складові цього явища, а саме, два локальні варіанти культури – пам'ятки типу Таценки та Кудлаївка (Залізняк 1984). Пізніше, враховуючи пріоритет стоянки Кудлаївка, подвійна назва була замінена на зручнішу – кудлаївська культура (Залізняк 1991).

Пам'ятки кудлаївської культури поширені в межах Поліської низовини та басейну Німану. Аналогічні явища тягнуться зандровими низинами Європи далеко на захід від Полісся. Мається на увазі ранньомезолітичні культури Польщі – коморницька, півночі Німеччини – Дювенсі, Англії – Стар Кар. Усі вони полищені мисливцями на лісових копитних (лось, тур, олень,

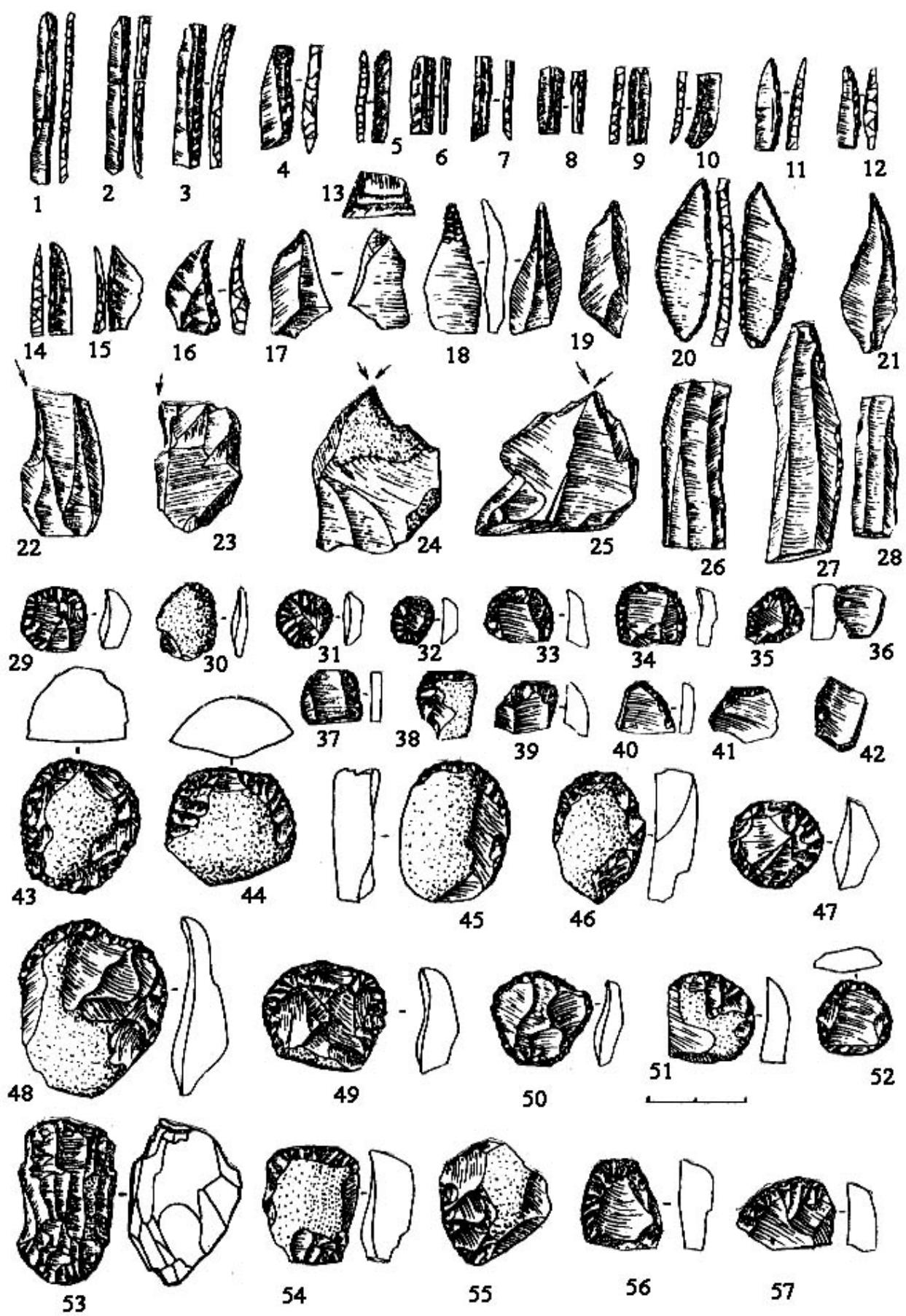

Рис. 1. Стоянка Таценки. Крем'яні вироби

кабан) раннього голоценової Європи і датуються часом 10-8 тисяч років тому (Залізняк 2005).

Виходячи з високої наукової вартості колекції виробів з Таценок, що лягли в основу виділення нової археологічної культури, доцільно навести їх коротку характеристику.

Археологічні знахідки – Крем'яний інвентар

Колекція кременю з Таценок нараховує 4147 виробів, у тому числі 198 знарядь з ретушшю (5% комплексу). Крем'яна індустрія Таценок відрізняється крайнім мікролітизмом та відщеповістю. Ці якості пояснюються не тільки сталою культурною традицією, але й дефіцитом крем'яної сировини, яка, до того ж, відзначалась низькою якістю. Для виготовлення знарядь мешканці стоянки використовували строкатий гальковий кремінь ясних жовтих та світло-сірих відтінків, який зустрічається у відслоненнях морени риського зледеніння в ярах корінної тераси Дніпра за 1,5 км південніше стоянки. Також знайдено кілька патинованих відщепів та пластина пізньопалеолітичного вигляду. Один із таких вкритих білою патиною відщепів використаний для виготовлення серединного різца (рис.1, 56), інший – скребка. Очевидно з метою поповнення дефіцитної сировини мешканці стоянки відвідували якусь палеолітичну стоянку. Нечисленні нуклеуси стоянки дуже спрацьовані й дрібні. Це – однобічний нуклеус з двома

скошеними площинами для зустрічного зняття грубих мікропластин (рис.1, 53), одноплощинний однобічний, численні безсистемні багатоплощинні ядра та нуклеуси та сколи з них демонструють техніку сколювання за допомогою твердого відбійника. Десяток таких відбійників із кристалічних порід валунного походження знайдено на пам'ятці.

Пластинки, їх уламки та знаряддя на пластинках становлять лише 9,5 % комплексу. Основним типом заготовки для знарядь був відщеп. Лише близько 30% знарядь зроблено на пластинках, інші – на відщепах та уламках кременю. Пластинки дрібні, короткі, часто з неправильним ограненням. Близько 20 % виробів з ретушшю складають мікроліти. Домінують мікропластинки з притупленим краєм та їхні уламки (рис.1, 1-10), 20% – кудлайські вістря (рис.1, 14-16), 8% – ланцетоподібні вістря (рис. 1, 11, 12).

Більшість мікровкладнів виготовлена з мікроплатівок неправильних пропорцій – шляхом нанесення по довгому краю крутогорбів, обрубуючої край заготовки ретуші. У двох випадках вдалося з уламків зібрати цілі мікроплатівки з притупленим краєм, які виявилися у первинному вигляді досить довгими (рис.1, 1, 2). Знайдено 2 невеликі трапеції (рис.1, 13) та мікорізець (рис. 1, 17).

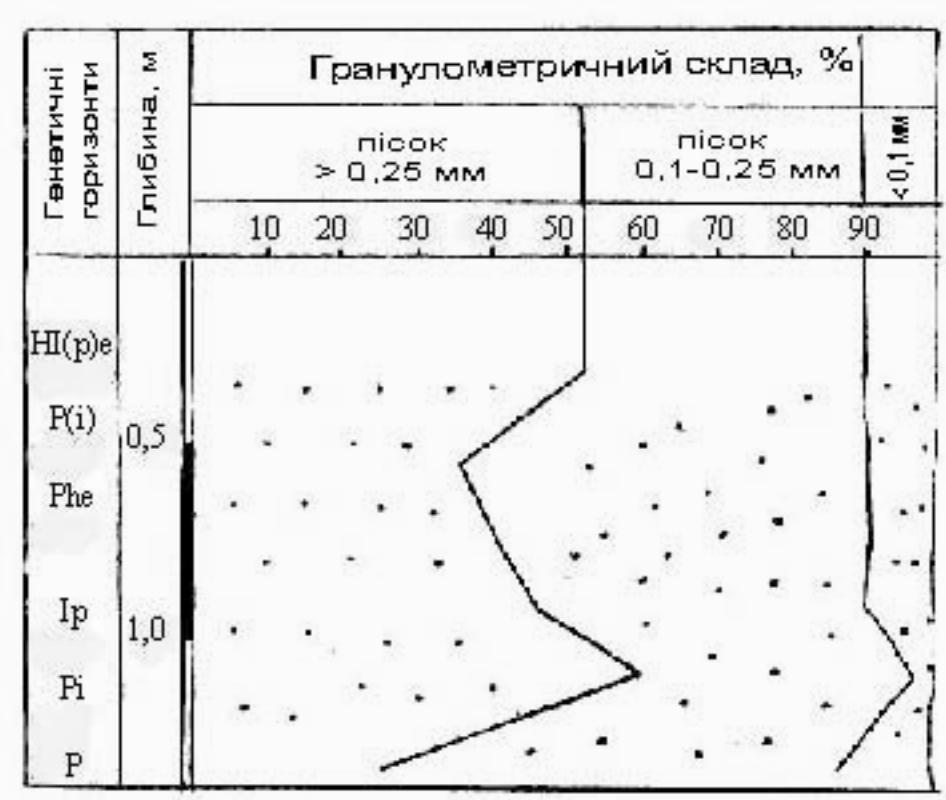

Рис. 3. Гранулометричний склад відкладів у розчистці №1

Привертає увагу значна кількість перетинів пластин, третина з яких підправлена дрібною ретушшю, що очевидно свідчить про їх використання в якості вкладнів у кістяні чи дерев'яні оправи. В колекції з Таценок наявні 9 перфораторів: проколки з відтягнутим, асиметричним жалом (рис.1, 18-21). Різці дуже нечисленні (4% усіх знарядь), виготовлені переважно з масивних відщепів: два бічні ретушні (рис.1, 22-25), два серединні (рис.1, 24, 25) чотири кутові (рис.1, 22, 23).

Найчисленнішим типом знарядь колекції Таценок є скребачки – 76 екземплярів, що становить близько 40% усіх знарядь із ретушшю. З них більше половини – скребачки неправильної форми на аморфних відщепах (рис.1, 38-42, 55-57). Третина усіх скребачок – це округлі та підокруглі знаряддя (рис.1, 29-37, 43-52), у тому числі й високої форми (рис.1, 43-46). Значно менше (15%) скребачок кінцевих на відщепах (рис. 1, 54).

Привертає увагу повна відсутність кінцевих скребачок на пластинах та наявність галькової кірки більш ніж на чверті цієї категорії знарядь (рис.1, 29-57). Виразною серією (21 екз.) представлені мікроскребачки, діаметром до 1,5 см (рис. 1, 29-42), які, судячи з розмірів, мабуть використовувалися в кістяних чи дерев'яних руків'ях. Завершують колекцію 25 пластиночок та їх уламків з ретушшю, переважно несистематичною (рис.1, 26-28), стільки ж ретушованих відщепів, 20 крем'яних ретушерів, 43 крем'яні уламки з ретушшю.

Останні дослідження стоянки. У зв'язку з будівництвом великого торговельного комплексу на місці стоянки у вересні 2007 р. на пам'ятці були проведені охоронні археологічні дослідження. Попри те, що посіяні в рік відкриття стоянки, 40 років тому соснові саджанці перетворилися на справжній сосновий бір, місце стоянки вдалося ідентифікувати. Вдалося відшукати як блюдце піщаної видми, де з 1967 по 1978 р. основну масу крем'яних виробів, так і розкоп 1975 р. Поставлено близько 20 шурфів, переважна більшість яких засвідчила повну руйнацію вітровою ерозією верхніх горизонтів нашарувань і відсутність мезолітичних знахідок. Таким чином, проведені на пам'ятці восени 2007 р. охоронним роботам дали можливість зробити висновок, що мезолітична стоянка Таценки повністю вичерпана, а її територія може бути відведена під будівництво.

Краще збереглися нашарування біля підошви дюни, поряд із розкопом 1975 р., де в жовто-

бурому піщаному підгрунті були зафіковані кремені мезолітичного вигляду. Саме тут д.г.н. Ж.М.Матвіїшина і к.г.н. О.Г.Пархоменко провели палеогеографічні дослідження, які проливають світло на геологію стоянки та природне оточення її мезолітичних мешканців. Для відтворення природних умов періоду існування стоянки було застосовано педологічний метод дослідження профілів давніх і сучасних ґрунтів, отримано нові дані щодо їх макро- та мікроморфології, встановлено тренди їх розвитку.

Палеопедологічні дослідження. Дослідження ґрунтів на поселеннях має свої труднощі, у порівнянні з визначенням ґрунтів під курганами або під давніми будівлями, оскільки не завжди можливо з певністю простежити межу переходу давнього ґрунту в сучасний. Однак, результати досліджень російських (І.В.Іванова, О.Л.Александровський, В.А.Дъомкін, Ю.Г.Ченdev та ін.) та українських (Н.П.Герасименко, Ж.М.Матвіїшиної, О.Г.Пархоменка) дослідників (Александровский, Александровская 2005; Матвіїшина, Пархоменко 2007; Ченdev 2004) свідчать про перспективність методу у виявленні трендів розвитку через зіставлення давніх профілів із сучасними.

З метою проведення таких досліджень неподалік від с. Таценки було закладено дві розчистки: розчистку №1 – на місці давнього поселення Таценки і розчистку №2 поза нею, для аналізу сучасного, фонового ґрунту. Виконано аналіз гранулометричного складу відкладів з розчистки №1 на 6-ти зразках. У розчистці №1 матеріал виявився супіщаним, тому відібрati зразки на мікроморфологічний аналіз було неможливо. У той же час, на мікроморфологію відібрано 5 зразків із сучасного фонового ґрунту (розчистка №2). Масштабні польові зарисовки і опис ґрунтів, загальну інтерпретацію матеріалів виконано Ж.М.Матвіїшиною; відбір зразків, підготовку їх для фізико-хімічного аналізу, мікрофотозйомку здійснив О.Г.Пархоменко.

Розчистка №1 (рис.2) розташована в перехідній зоні між високою і низькою заплавами, за 50 м на захід від траси Київ – Обухів, біля с. Таценки. На високій заплаві сформувалася система піщаних дюн, на яких, власне, і функціонувало давнє поселення у період раннього голоцену (пребореалу-бореалу). По профілю зустрічалися артефакти від мезоліту до раннього залізного віку включно. Це свідчить про те, що давня людина мешкала в цьому місці майже безперервно.

У розчистці №1 верхній ґрунт супіщаний, з прошарком дерново-слабопідзолистого піщаного матеріалу. У профілі найбільша частка артефактів милоградської культури сконцентрована в інтервалі між верхнім і нижнім ґрунтами (тобто, на поверхні нижнього ґрунту). В інших розрізах більшістю представлений лише короткопрофільний дерновий ґрунт із сірим гумусовим горизонтом, що освітлюється до низу.

Згори донизу простежено такі горизонти. **Верхній ґрунт:** **Hd – 0,0-0,05 м** – світлосірий, пухкий, розсипчастий, із рештками корінців трав, вміст яких з глибиною зменшується; **He – 0,05-0,2 м** – світлосірий, темніший за попередній, пухкий, супіщаний, з численними черворійнами, заповненими піском, перехід і межа поступові, за ущільненням і потемнінням матеріалу; **Hi(p) – 0,2-0,4 м** – сірий, у вологому стані – до темносірого, пухкий, розсипчастий, з корінням рослин і черворійнами, перехід різкий, за забарвленням, межа хвиляста. Нижче йде горизонт, який трактується двояко: або як горизонт Е (елювіальний) – якщо ґрунт вважати єдиним цілим, або ж як горизонт породи – якщо нижній ґрунт сформувався окремо від верхнього; **P – 0,38-0,66 м** – пісок, який розділяє верхній і нижній ґрунти дюни. У цьому горизонті наявні численні черворійни і кротовини зі змішаним бурувато-світлосірим матеріалом.

Нижній ґрунт (0,66-1,3 м) відрізняється від верхнього сірувато-бурими тонами забарвлення, більш озалізнений, може трактуватися як ілювіальний горизонт поєднаного профілю, але все ж таки відокремлюється від верхнього супіщано-піщаного світлим прошарком. Умовно тут можна виділити такі горизонти: **He – 0,66-0,8 м** – світлосірий з буруватим відтінком, однорідно забарвлений, пухкий, розсипчастий, з численними корінцями рослин, з черворійнами, заповненими світлим матеріалом, перехід і межа поступові, за побурінням і ущільненням матеріалу; **Ip – 0,8-1,0 м** – сірувато-світлобурий, з корінням рослин, до низу світлішає, супіщаний, розсипчастий, із сірими черворійнами, кротовинами заповненими піщаним матеріалом породи, межа поступова; **P(i) – 1,0-1,3 м** – жовтувато-світлосірий, пухкий, з ознаками горизонтальної шаруватості, з поодинокими кротовинами, перехід помітний, за забарвленням; **P – 1,3-2,0 м** – світлосірий, розсипчастий пісок, однорідний, дрібнозернистий, з поодинокими коренями рослин.

Результати аналізу гранулометричного складу відкладів зображені на рис.3. На графіку гранулометричного складу чітко фіксується

переважання фракцій дрібного піску (до 90%), але ілювіальний горизонт відмічається відносним підвищенням вмісту фізичної глини (до 10,03-13,91%).

Аналізуючи профілі ґрунтів у розчистці №1 можемо стверджувати, що формування ґрунту відбувалося в дві стадії. Нижній ґрунт розвивався у вологіших умовах Полісся при пануванні хвойних лісів. Для ґрунтів характерний розвиток процесів опідзолення, що сприяло формуванню рудого ущільненого ілювіального горизонту дерново-слабопідзолистого ґрунту, який не дійшов до стадії утворення ортзандових прошарків. Саме поверхня нижнього ґрунту і була зоною життя людини на Поліссі. Світлий прошарок між ґрунтами, скоріш за все, свідчить про активізацію процесів з перевіюванням матеріалу і, можливо, про похолодання, з чим мабуть і пов'язане переселення людини.

Грунт з поверхні – **дерновий**, світлосірий за кольором, короткопрофільний. Такі ґрунти зазвичай формуються в помірній зоні під переважно трав'яною рослинністю або на освітлених ділянках, між хвойними деревами. Формуванню поверхневого дернового ґрунту передувала стадія, коли процеси перевіювання матеріалу були інтенсивними і сформувався прошарок освітленого супіску між верхнім і нижнім ґрунтами. Можливо перевіювання матеріалу деякою мірою пов'язане з частковим зведенням трав'яного покриву. Нижній ґрунт розчистки **дерново-слабопідзолистий** фіксує вологішу стадію ґрунтоутворення, і на його поверхні саме в той час і жили люди.

Розчистка №2 розташована за 70 м на південь від розчистки №1, на низькій заплаві. Верхній ґрунт має такі горизонти (рис.4): **Hd – 0,0-0,05 м** – сірий до темносірого, пухкий, з черворійнами, корінням рослин, перехід поступовий, за освітленням кольору; **Nek – 0,05-0,2 м** – темносірий, з освітленими ділянками (з накопиченням SiO_2), пухкий, грудкувато-розсипчастий, з корінням рослин, у нижній частині горизонту поодинокі кротовини темного кольору до 6 см у діаметрі, супісок. Мікроморфологічний аналіз матеріалу в тонких зрізах (0,02-0,04 мм) – шліфах з непорушену будовою – демонструє, що в горизонті **Nek** (рис. 5) матеріал супіщаний, складення губчасте, гумус частково диспергований, сконцентрований у спрощених округлих агрегатах, основу яких складають грудочки і згустки, а великі, до 0,2 мм, мікроагрегати розділені сіткою звивистих пор. Має місце винос гумусу, частина зерен

первинних мінералів з плівками та оболонками. Чітко вирізняються освітлені, “відмиті” ділянки з накопиченням зерен кварцу, присутні рештки рослин. Маса просочена (можливо, вторинно) мікрокристалічним кальцитом.

Риси мікробудови свідчать про розвиток процесів лучного ґрунтоутворення при сезонному перезволоженні матеріалу, що й призводить до засолення маси.

Ehk – 0,2-0,27 м – світлосірий, пухкий, з кротовинами горизонт у вигляді плям. У ньому помітні ознаки елювіального процесу на тлі окарбоначеності матеріалу (рис.6). В мікробудові проявляється освітленість забарвлення, “відмиті” світлі ділянки, неоднорідність кольору з темними і світлими плямами (рис. 6А) і навіть округлими розмитими виокремленнями плям гідрооксидів заліза (рис. 6Б), рештками корінців трав (рис. 6В). Навіть при розвитку елювіального процесу розсолення вторинне (внаслідок підйому ґрунтових вод), плазма просочена мікрокристалічним кальцитом (рис. 6Г). Формування цього горизонту могло бути пов’язане з проявом процесу опідзолення в дерново-підзолистих ґрунтах, але карбонатність профілю вказує на засоленість ґрунту, тому найбільш імовірно, що формування шару Ehk пов’язане з розсоленням солончакуватого ґрунту, який формувався в обстановках періодичного поверхневого і глибинного перезволоження, в лучних умовах (ознаки глейового процесу поряд із проявом ознак засолення).

IhkgI – 0,27-0,45 м – темнобурий у вологому стані, в сухому – сизувато-сірий, піщано-суглинистий, щільний, просочений карбонатами, нечітко горіхуватий, з нестійкими структурними окремостями за рахунок опішаненості, солонцовий горизонт з кротовинами і черворійнами. Елювіальний горизонт (рис. 7), утворення якого пов’язане з засоленням в умовах перезволоження, має компактне складення, плазма просочена гідрооксидами заліза, піщані зерна первинних мінералів щільно, а іноді пухко упаковані в плазмі, карбонатно-глинисті агрегати розділені порами-тріщинами. Місцями маса складена у формі злитих блоків. У схрещених ніколях помітне просочення і цементація плазми мікрокристалічним $CaCO_3$, гумус частково диспергований. Це типово солонцовий горизонт лучного оглеєнного ґрунту. При переході до породи матеріал стає

одноріднішим, слабко просоченим і зцементованим гідрооксидами заліза та карбонатами; **IpkgI – 0,45-0,55 м** – сизувато-світлобурий, озарізний, ущільнений, карбонати у вигляді скупчень, переход різкий, помітний за забарвленням. У шліфі з горизонту IpkgI (рис. 8) матеріал компактного складення, піщані зерна щільно упаковані в світлій плазмі, яка просочена гідрооксидами заліза; внаслідок оглеєння матеріал освітлений, маса щільно просочена мікрокристалічним кальцитом.

Рештки болотного ґрунту мають такі ознаки: **Nek – 0,55-0,65 м** – коричнево-чорний, гумусований, з пухким розсипчастим піщаним матеріалом, з численними карбонатними конкреціями; **Phk – 0,65-0,8 м** – світлосірий, розсипчастий, з поодинокими черворійнами і кротовинами, з вкрапленням марганцю; **Pgl – 0,8-1,1 м** – сірий, оглеєний, розсипчастий, омарганцюваний, розділений напливами піску; **Pal – 1,1-1,2 м** – світлосірий пісок.

У шліфах болотний матеріал представлений суглинком, інтенсивно просочений гумусом і гідрооксидами заліза, агрегованість неоднорідна, іноді простежуються складні мікроагрегати до IV порядку діаметром до 0,3 мм (рис. 9), розділені сіткою звивистих пор. Добре простежуються крапчасті залізисто-марганцеві мікроортштейни діаметром до 0,1 мм, окрім ділянки інтенсивно забарвлених гумусом, інші – сизуваті, освітлені, з ознаками оглеєння. На відміну від вищележачих горизонтів болотний шар складений дрібнозернистим суглинком, значною мірою гумусований, з відокремленнями гідрооксидів заліза і марганцю, наявністю сизих плям оглеєння, що є свідченням формування шару в анаеробному режимі болота (формування болотного ґрунту). У цілому, ґрунт **лучний глеєвий**, солонцоватий, карбонатний по всьому профілю, можливо формувався у дві стадії. Верхній ґрунт лучний, глеєвий, солонцоватий, скоріш за все, може корелюватися з верхнім ґрунтом розчистки №1. Прошарок болотного матеріалу, можливо, потрібно зкорелювати з нижнім ґрунтом розчистки №1.

Висновки. В сучасному покриві під насадженнями хвойних порід переважають короткопрофільні дернові ґрунти (можливо раніше тут був поширений трав’яний покрив). Судячи з розчистки №1, відмічаються шари ґрунтів двох стадій ґрунтоутворення, розділені світлим прошарком. Рудий ущільнений ілювіальний горизонт нижнього ґрунту свідчить про

формування дерново-слабкопідзолистого ґрунту і, мабуть, вологіші лісові ландшафти із сосновими лісами на пісках і супісках. Саме до поверхні цього ґрунту і приурочені основні археологічні знахідки. Скоріш за все, зі зведенням лісів пов'язане перевіювання алювіальних супісок, формування дюн, а пізніше на супісках утворилися сучасні короткопрофільні дернові ґрунти високої заплави і першої надзаплавної тераси. Отже, мезолітична стоянка, як і в наш час, розміщувалася в Поліссі, але не виключається й те, що 8-9 тис. років тому умови клімату помірної зони були дещо вологішими, а простори – зайняті лісовою рослинністю (переважали на перевіяних пісках соснові ліси зі щільним лісовим покривом). Після зведення лісів збільшилась частка безлісих ділянок, а в освітлених соснових лісах низьких терас та заплави формувалися дернові короткопрофільні ґрунти. В умовах перевіювання пісків не встигав сформуватися потужний профіль ґрунту.

У розчистці №2 на високій заплаві також відбилися 2 стадії формування ґрунтів, з них

нижній ґрунт – болотний (у вигляді шару насиченого органічною речовиною), а верхній – солончакуватий лучний ґрунт, карбонатний з поверхні, з чітким елювіальним і солонцовим ущільненням ілювіального горизонту. Порядок зміни ґрунтів у розрізі теж відображає умови перезволоження (давній ґрунт – болотний, на поверхні – солончакуватий або солонцовий). Людина, оселяючись, вибирала поверхню першої тераси, яка не затоплювалася під час повені, з поряд розміщеннями лісовими насадженнями, сприятливими умовами для полювання. На лучних, хоча й засолених ґрунтах, в умовах перезволоження типовими були ділянки лук і чагарників, які придатні для випасу худоби. Імовірно, саме певне погіршення кліматичних умов – у бік похолодання – змусило людину переселитися в інше місце, з більш сприятливими умовами.

Можна стверджувати, що клімат мезоліту був вологішим та прохолоднішим за сучасний (але помірний), а територія – більш залісеною.

ЛІТЕРАТУРА

Александровский А.Л., Александровская Е.И. Эволюция почв и географическая середа. Ин-т географии РАН. – М.: Наука, 2005. – 223 с.

Гладилин В.Н., Станко В.Н. Мезолитическое местонахождение у с. Таценки на Киевщине // Археологические исследования на Украине в 1967 г. – Вып. II. – 1968. – С.99-102.

Гладилин В.Н., Станко В.Н. Мезолитическое местонахождение у с. Таценки // Археологические исследования на Украине в 1968 г. – Вып. III. – 1971. – С.113-115.

Зализняк Л.Л. Мезолітичні пам'ятки типу Таценки – Кудлаївка // Археологія. – № 20. – 1976. – С.60-66.

Зализняк Л.Л. Мезолит Восточной Волыни и Киевского Поднепровья в свете новых исследований // Новые исследования археологических памятников на Украине. – К.: Наукова думка, 1977. – С.23-44.

Зализняк Л.Л. Мезолитического культуры Украинского Полесья и их место в европейском мезолите // Первобытная археология: поиски и находки. – К.: Наукова думка, 1980. – С.109-124.

Зализняк Л.Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. – К.: Наукова думка, 1984. – 120 с.

Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К.: Наукова думка, 1991. – 172 с.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт та мезоліт континентальної України. – Кам'яна доба України. – № 8. – К., 2005. – 184 с.

Матвійшина Ж.М., Пархоменко О.Г. Ґрунти неолітичних стоянок біля с. Добрянка на Черкащині як індикатор давніх палеоландшафтів // Кам'яна доба України. – Вип.10. – К.: Шлях, 2007. – С.181-190.

Чендер Ю.Г. Естественная эволюция почв Центральной лесостепи в голоцене. – Минск: Изд-во Белгор. гос. ун-та, 2004. – 200 с.

Matviishina Zh.M., Zaliznyak L.L., Parkhomenko O.G.

**ARCHAEOLOGICAL AND PALAEOGEOGRAPHICAL STUDIES
ON MESOLITHIC SITE TATSENKY NEARBY KIEV**

The article contains results of Paleogeographic studies on known early Mesolithic site of Tatsenky nearby Kyiv. Cultural layer of the site was traced in dense brown sands of buried soil that formed in under the terms of forest environment under the terms of climate somewhat more humid and cool than modern.

Товкайло М.Т.

**РАННЬОНЕОЛІТИЧНИЙ
ГОРИЗОНТ ПОСЕЛЕННЯ
ГАРД І ПРОБЛЕМА
НЕОЛІТИЗАЦІЇ ПІВНІЧНО-
ЗАХІДНОГО
НАДЧОРНОМОР'Я
ТА ПОБУЖЖЯ**

У статті публікуються матеріали поселення буго-дністровської культури Гард з розкопок 2007-2009 рр. та розглядаються окремі питання з проблематики раннього неоліту Північно-Західного Надчорномор'я та Побужжя.

Відновлення розкопок Гарду у 2006 р. принесли несподівані результати, позаяк у нижній частині культурного шару було виявлено кілька уламків ранньонеолітичної кераміки печерського типу, ранні форми трапецій та крем'яні вироби кукрецького типу. І хоча співвідношення цієї кераміки з групою крем'яних виробів кукрецького типу тоді залишалося незрозумілим, нові дослідження дали можливість відійти від усталеної думки про датування неолітичних матеріалів Гарду виключно пізнім неолітом і виділити на поселенні й ранньонеолітичний горизонт (Товкайло 2008, с.151). У наступні 2007-2009 рр., дослідження поселення було продовжено у південно-східній і частково у центральній частині тераси (тут розкрито 170 мІ), де, крім пізньонеолітичного, було виявлено потужний ранньонеолітичний горизонт із залишками фундаменту якоєсь споруди та численними вогнищами (Фоменко, Товкайло, Требух 2007а; 2007б). У цій статті публікуються матеріали з останніх розкопок поселення та розглядаються окремі питання з проблематики раннього неоліту.

Розкопки 2009 р. в центральній частині тераси дозволили уточнити стратиграфію поселення, яка виглядає наступним чином (рис. 1):

1. Сучасний сіро-жовтий гумусований супісок, у верхній частині – задернований, товщиною до 0,2 м, а в південному кінці розкопу – товщиною до 0,3 м. Тут же, у нижній частині цього ґрунтового утворення залягає прошарок піску. Цей шар утворився досить пізно внаслідок активної еrozії, пов'язаної з діяльністю людини.

2. Темно-сірий гумусований суглинок (чорноземний крупнозернистий) зі значною домішкою жорстви та щебеню, товщиною 0,45-

Tovkailo M.T.

**EARLY NEOLITHIC HORIZON
OF THE SETTLEMENT OF
GARD AND THE PROBLEM OF
NEOLITIZATION PROCESS IN
IN THE NORTHWEST BLACK
SEA AREA AND THE SOUTHERN
BUG BASIN**

0,65 м. У верхній частині цього шару залягають матеріали ХVII-XIX ст. та античності, у нижній – доби бронзи (матеріали сабатинівської, бабинської та катакомбної культур).

3. Сіро-жовтий гумусований суглинок крупнозернистий, зі значною домішкою жорстви, товщиною 0,25-0,65 м. У верхній частині цих ґрунтових відкладів залягають матеріали доби енеоліту (культури Середній Стіг 2, Нижня Михайлівка та Трипілля С), у нижній – матеріали пізньої пори неоліту (саранська фаза БДК та Трипілля А-Прекукутені 3).

4. Лесоподібний суглинок жовтого кольору з домішкою жорстви, що залягає з глибини 1,1-1,2 м. Цей ґрунтовий шар, що має форму язика, зафіксовано лише в центральній частині тераси. Близче до центру тераси його товщина сягає 0,35-0,45 м; у напрямку до берега та південного струмка – поступово зменшується до 0,2 м. Ще близче до східного, берегового краю тераси і південного струмка цей шар не простежується взагалі ні в плані, ні в численних профілях бровок. Очевидно його було змито з розташованої вище по схилу частини тераси, або з верхніх терас. У товщі лесоподібного суглинку залягали матеріали пізнього періоду буго-дністровської культури та раннього Трипілля.

5. Тонкоструктурний гумусований суглинок жовто-коричневого кольору, темніший у нижній частині. Товщина – 0,55-0,65 м. У ньому залягають матеріали раннього періоду БДК, причому, найбільшу насиченість культурний шар має у нижній його частині, на глибині 1,5-1,8 м від поверхні, тобто, на 0,1-0,2 м вище рівня алювіального супіску. Так само у нижній частині шару (безпосередньо на поверхні дерново-

Таблиця 1

**Типолого-статистична характеристика крем'яних виробів
з неолітичного шару поселення Гард (розкопки 2007-2009 рр.)**

НОМЕНКЛАТУРА ВИРОБІВ		ВСЬОГО
Нуклеуси:		
Олівцеподібні		14
конічні		36
призматичні та неправильно призматичні		24
плоскі та сплющені		32
Аморфні		21
Дископодібні		8
Нуклеподібні уламки		28
Уламки нуклеусів		50
Платівки, їхні уламки, перетини		3336
Мікроплатівки, їхні уламки, перетини		623
Відщепи та уламки кременю		8804
ВИРОБИ З РЕТУШШЮ		
Кукрецькі вкладні		24
Платівки з притупленим краєм		14
Абузівське вістря		1
Фатьмакобинські вістря		2
Платівки з центральною ретушшю		2
Трапеції		59
Трапеції зі струганою спинкою		14
Паралелограми		11
Прямоокутники		3
Платівки зі скощеним кінцем		18
Платівки з прямозрізаним кінцем		2
Мікрорізці		3
Свердла, проколки та розвертки		84
Скребачки на відщепах:		
округлі високі		3
округлі звичайні		67
підокруглі		201
Стрільчасті		64
Кінцеві		105
Бокові		594
несталої форми, уламки		262
Скребачки кінцеві на платівках		26
Різці		19
Ножеподібні платівки та мікроплатівки з ретушшю		704
Відщепи з ретушшю		279
Платівки з виямками (скobelі)		44
Ретушер		1
ВСЬОГО		15625

алювіального супіску чи на 0,1-0,2 м вище від нього) залягає фундамент споруди, яка досліджена ще не повністю, її призначення та характер поки що не встановлений. До ранньонеолітичного періоду відносяться й численні вогнища, більшість із яких, як і каміння фундаменту, залягає у нижній частині ранньонеолітичного культурного шару, а менша частина – у верхній частині шару, безпосередньо під відкладами лесоподібного суглинку.

6. Ці голоценові відклади підстилає дерново-алювіальний супісок бурого кольору (за визначенням Ж.М. Матвіїшиної). У центральній частині тераси він залягає на глибині 2,05-2,1 м від поверхні, близче до берега – на глибині 1,5 м від поверхні.

Отже, в центральній частині тераси, де ранньонеолітичний та пізньонеолітичний горизонти розділяються шаром лесоподібного суглинку, поселення є добре стратифікованим. Гірше простежується стратиграфія культурних нашарувань у прибережній частині тераси, де пізньонеолітичний горизонт безпосередньо перекриває ранньонеолітичний, тому тут у польових умовах нам не вдалося розділити ранньонеолітичні та пізньонеолітичні матеріали. Оскілки тут ми публікуємо всі матеріали, добуті за три роки як з прибережної, так і з центральної ділянок поселення, то крем'яні вироби, виявлені в культурному шарі ранньонеолітичного і пізньонеолітичного горизонтів, у тому числі й матеріали раннього Трипілля, які неможливо відділити від власне буго-дністровських, включено до загального опису.

Крем'яні вироби. Кількість крем'яних виробів, отриманих протягом 2007-2009 рр. і віднесених до неоліту, нараховує 15625 одиниць (таблиця 1).

Нуклеуси. Переважна більшість нуклеусів має невеликі (3-5 см) розміри. Серед них виділяються конічні (рис. 2, 1-4), серед яких група невеликих нуклеусів, розміром від 3,1 до 4,7 см, прямоплощадкових з круговим або з однобічним сколюванням, зворотний бік яких зберігає жовневу кірку чи оброблений поперечними сколами. Ці нуклеуси скоріше відносяться до раннього періоду БДК. Інші нуклеуси цього ж типу, більші за розмірами (5,5-7,7 см), прямоплощадкові, з круговим сколюванням чи сколюванням на 2/3 чи $\frac{1}{2}$ периметру (рис. 2, 5, 6), датуються пізнім неолітом. Okремі нуклеуси використовувався у якості відбійника, свідченням чого є забиті та зашліфовані конусна вершина та бокові грани відбивної площини (рис. 8, 1). **Олівцеподібні**

нуклеуси, як крайній ступінь спрацювання конічних нуклеусів (рис. 2, 7, 8, 12, 15). **Призматичні та неправильно-призматичні** (підпризматичні) (рис. 2, 9, 10) нуклеуси одноплощадкові, прямо- та косоплощадкові, з круговою огранкою та однобічні. Похідні від них **плоскі та сплощені** нуклеуси. Вони використовувалися для виготовлення широких платівок, тому мають фронтальне сколювання. Тильний бік покритий жовневою кіркою або оброблений поперечними сколами (рис. 2, 11, 3, 16). **Дископодібні** (рис. 2, 14, 17) та **аморфні** нуклеуси з двома чи трьома суміжними площинами та різнонаправленим сколюванням відщепів. Чимало нуклеусів знайдено в уламках. Крім того знайдено один **пренуклеус**. Певна кількість масивних кусків кременю віддалено нагадують нуклеуси, тому їх віднесенено до групи **нуклеподібних уламків**.

Звертаючись до характеристики виробів з вторинною обробкою відмітимо, що більшість із них виготовлено на відщепах.

Мікроліти геометричних форм представлені трапеціями, паралелограмами та прямокутниками. Серед **трапецій** переважають середньовисокі, симетричні, виготовлені з перетинів платівок шириною 0,9-1,5 см і оформлені крутую ретушшю (рис. 3, 2-4, 8-10, 19-21, 24-29, 43-51, 54-58). Асиметричні вироби зустрічаються рідше (рис. 3, 10, 12, 22, 30). На частині трапецій дрібною ретушшю, нанесеною зі спинки (рис. 3, 17, 18, 53) чи черевця (рис. 3, 21, 48) додатково оброблялася верхня основа; вентральною ретушшю додатково оброблена також і нижня основа (рис. 3, 45). Три трапеції мають низькі форми (рис. 3, 41, 42, 58). Частина виробів пошкоджена: це макросколи на верхній основі чи обламані кути (рис. 3, 4, 11, 14-16, 18, 19, 24, 33-35, 41, 47, 51, 57, 58). Одна трапеція зувігнутими боками, була виготовлена з масивної платівки шириною 1,7 см; один бік та верхня основа її оброблена досить пологою ретушшю зі спинки, другий – з черевця (рис. 3, 53).

Частина середньовисоких трапецій оброблена пологою ретушшю (рис. 3, 11-13, 15, 16, 32, 33, 36, 52, 62), на інших ретуш частково заходить на спинки (рис. 3, 37-39, 59, 63). Ці вироби належать до пізнього неоліту. Так само пізньонеолітичними є **трапеції зі струганою спинкою**, серед яких виділяються як середньовисокі, так і високі форми (рис. 3, 60, 61, 64-73).

Паралелограмами оформлені крутую (рис. 3, 23, 31, 75-77, 80, 81), та пологою (рис. 3, 74, 78,

79) ретушшю. Перші знайдені у ранньонеолітичному культурному горизонті, другі – у пізньонеолітичному. *Прямоугольники* виготовлені з платівок, у яких притупляють ретушшу з боку спинки (рис. 3, 82, 83) чи спинки й черевця (рис. 3, 84) оброблені обидва краї та один з кінців знаряддя.

Негеометричні мікроліти представлені кукрецькими вкладнями (рис. 4, 1-23, 54), мікрорізцями (рис. 3, 85-87), абузівським (рис. 3, 88) та двома фатьма-кобинськими вістрями (рис. 3, 89, 90), платівками з притупленим краєм (рис. 4, 24-31). Очевидно, у якості вкладнів пазових наконечників використовувалися й платівки з центральною ретушшю, оформлені напівкруглою ретушшю, нанесеною з черевця по одному чи обох краях (рис. 4, 32-34), що нагадують платівки з притупленим краєм. Невелику групу складають платівки зі скощеним кінцем (рис. 4, 35-48), частина з яких, можливо, є уламками трапецій. Одна з таких платівок додатково оформлена зі спинки притупляючою ретушшю по одному краю та дрібною загострюючою ретушшю з черевця по іншому (рис. 4, 53). Знайдено й платівки з прямозрізаним кінцем (рис. 4, 51, 52).

Скребачки – найчисельніша категорія знарядь з вторинною обробкою. Абсолютна більшість із них виготовлена на відщепах та платівчастих відщепах й оформлена характерною скребковою ретушшю, нанесеною, як правило, зі спинки. Зрідка, при потребі, робочі леза цих знарядь підтесувалися і з черевця. Серед скребачок зустрічаються округлі високі (рис. 5, 1, 2, 4), округлі звичайні (рис. 5, 5, 6, 10), підокруглі (рис. 5, 7, 8), у тому числі й мініатюрні (рис. 5, 3, 15), стрільчасті (рис. 5, 12-14), кінцеві (рис. 5, 11, 16) та бокові (рис. 5, 17, 18, 23, 24). Частина скребачок виготовлена на відщепах несталої форми, чимало знайдено в уламках. *Кінцеві скребачки*, виготовлені на платівках, нечисленні. У них скребковою ретушшю, нанесеною зі спинки, оформленій заокруглений кінець платівки (рис. 5, 19-21). На частині знарядь ретуш заходить на край платівок (рис. 5, 20). Більшість із них знайдено у нижньому ранньонеолітичному шарі, кілька – зібрано в розмиві берега. Датуються вони раннім періодом БДК.

Виразні серії складають ножеподібні платівки та мікроплатівки з ретушшю (рис. 4, 49, 55-59), а також свердла, проколки і розвертки), абсолютна більшість яких виготовлена з платівок і рідко – з відщепів. У частині виробів

неозброєним оком видно зашліфоване жало. За способом оформлення робочого жала вони поділяються на кільки типів: з протилежачою ретушшю (рис. 5, 27, 30), нанесеною зі спинки (рис. 5, 26), з ретушшю, нанесеною з черевця (рис. 5, 28), з суміжною ретушшю (рис. 5, 24, 29).

Платівки з виямками (скobelі) нечисленні, але досить різноманітні. Серед них вироби з однією, двома чи трьома окремими виямками, нанесеними зі спинки (рис. 5, 32, 33), з черевця (рис. 5, 34, 35), зі спинки й черевця (рис. 5, 31). Кілька знарядь оформлені суцільною крайовою ретушшю та виямками, нанесеними зі спинки і черевця (рис. 5, 37).

Різці нечисленні і невиразні, серед них – бокові та кутові на платівках (рис. 5, 38, 39, 41) та відщепах, серединний на відщепі (рис. 5, 40) та відщепові різці кукрецького типу (рис. 5, 36, 42, 43). Різцеві сколи мають і деякі кукрецькі вкладні (рис. 4, 17, 20). Велику серію виробів складають відщепи з ретушшю. Знайдено один ретушер.

Окремо слід розглянути крем'яні наконечники стріл та списів-дротиків, виготовлених у техніці двобічного сколювання, що були виявлені в розкопі на різних глибинах. Такі вироби з'являються в пізньому неоліті, але найбільшого поширення вони набувають в енеоліті, використовують їх і пізніше – в добу бронзи. Дуже складним є питання визначення культурної приналежності та часу побутування цих виробів, особливо в багатошарових пам'ятках, однією з яких є й досліджуване поселення Гард. Певна річ, більшість із них відноситься до енеоліту. Тим часом один із наконечників списа-дротика листоподібної форми та кілька підромбічних зі зрізаною основою можуть бути датовані пізнім неолітом і відноситись до пізнього періоду БДК.

На поселенні виявлено і невелику колекцію виробів з інших порід каменю. Перш за все відзначимо унікальні для БДК знахідки кількох уламків вінець кам'яного посуду кулястої форми (миски або чаші?), що датуються раннім неолітом. На одному з них по краю вінця нанесені поперечні насічки (рис. 8, 7), інші – без таких насічок (рис. 8, 6). З каменю тієї ж породи було виготовлено ще один ребристий уламок якогось предмета з поперечними насічками по ребру (можливо, також посудини) (рис. 8, 8). До пізнього періоду БДК відноситься трохи пошкоджене в процесі експлуатації сланцеве тесло (рис. 8, 9).

У культурному шарі постійно зустрічаються гранітні річкові гальки чи їхні уламки, частина з яких відноситься до раннього неоліту, інша частина – до пізнього. Вони мають округлу чи

видовжено-овальну форму, розміри від 3,5 до 14 см і використовувалася, очевидно, в якості *відбійників*. На торцевих краях цих знарядь простежуються сліди від використання – у вигляді забитостей та дрібних сколів. Трапляються також і *плиткоподібні уламки* гранітної породи товщиною від 1,0-1,5 до 4,5 см. Їхня форма не визначена, але один із них може походити від плитки підромбічних обрисів. Крім того виявлено *абразив*, що має вигляд видовженої плитки пісковику з однією плоскою поверхнею та жолобком на ній ширину 1 см.

Виявлено більше 100 аморфних кавалків *вогри* переважно вишневого кольору. Вони зустрічалися з глибини 0,6 м, але переважна їх більшість пов'язана з ранньонеолітичним культурним шаром.

У нижній частині ранньонеолітичного культурного шару знайдено два *лощила* та дві *проколки*. Ще одне кістяне лощило та *шило* (?) за глибиною залягання та аналогами на пізньонеолітичних пам'ятках Степового Побужжя можна датувати пізнім періодом БДК.

Буго-дністровська ранньонеолітична кераміка. Знайдено розвали кількох горщиків, що дає змогу реконструювати їхню форму. Виділено дві технологічні групи кераміки.

До *першої групи* (657 уламків кераміки) віднесено посуд, виготовлений з домішками трави та піску з включенням зерен товченого кварцу. Маса щільна. Зовнішня та внутрішня поверхні загладжені, рідше з внутрішнього боку простежуються сліди розчосів, темно-сірого, сірого, коричневого та червонуватого кольорів. У меншої частині посуду цієї групи зовнішня поверхня залощена до бліску. На поверхні – сліди від вигорілої крупно-волокнистої рослинної домішки. Товщина стінок – 0,5-1,0 см.

За формою виділяються горщики з трохи звуженими (рис. 6, 1; 7, 9; 8, 1) чи слабопрофільованими вінцями (рис. 6, 2-4, 6-10; 7, 10). Денця горщиків плоскі (рис. 7, 14) чи дещо увігнуті (рис. 6, 23, 24).

В оздобленні посуду використовувалися лінійний, накольчастий та зашипний елементи орнаменту і зовсім відсутні відтиски гребінцевого штампу. Абсолютна більшість виявленого посуду орнаментована виключно прогладженими по сирій глині лініями – горизонтальними, вертикальними, навскісними та хвилястими, які, поєднуючись, утворюють різноманітні композиції (рис. 6, 2-3, 5, 7-8, 16, 17, 21), у тому числі, ялинкові (рис. 6, 5, 19), паркетні (рис. 6, 18, 20), діагональну сітку (рис. 6, 14, 17, 21) тощо. Зафіковано також

досить складні меандро-волютові композиції у вигляді заштрихованих зон, межі яких окреслені стрічками з наколів округлого штампу, і які чергаються з неорнаментованими зонами. Такі ж наколи штампу маємо й по зразку вінець (рис. 7, 9). Подібне композиційне вирішення відоме за знахідками посуду у нижніх шарах Базькового Острова, Митькового Острова, Сокільців 1 та Сокільців 2 (Даниленко 1969, рис. 24, 1, 4, 6; 34, 1; 42, 1; 43, 1, 6; 47, 7; 63, 1; 66). Поєднання лінійного і накольчастого елементів орнаментації зафіковане й на інших посудинах (рис. 7, 2, 7, 11-13). Один із горщиків має складну композицію з поєднання прямих та хвилястих ліній, що утворюють окремі центри з розміщенням у них ромбів, позначені вертикальною рискою (рис. 7, 10). Подібний спосіб орнаментації знаходимо в ранньонеолітичному шарі Сокільців 2 (Даниленко 1969, рис. 41, 1). Такі ж складні лінійні композиції зустрічаються й на інших посудинах із Гарду. Зокрема, орнамент може утворювати композицію у вигляді вертикальних смуг, що складаються з хвилястих ліній, які спускаються від вінця до низу, очевидно, до дна. Крім того, у верхній частині горщик оперезаний двома рядами округлих наколів (рис. 8, 1). Смуги з хвилястих ліній, що прямовисно спадають донизу, простежено й на інших горщиках (рис. 6, 25). Використання рядів округлих ямок, нанесених нижче вінця, у поєднанні з лініями, маємо й на інших зразках (рис. 6, 2-4, 9, 10). В оздобленні посуду використовуються накольчастий орнамент, що утворює ряди підтрикутних, підпрямокутних чи напівкруглих відтисків, виконаних різними штампами по сирій глині (рис. 7, 6-8). Маємо поєднання лінійного та накольчастого орнаментів у вигляді стрічок, заповнених підтрикутними чи овальними наколами (рис. 7, 11-13).

Частину посуду орнаментовано пальцевими зашипами, (рис. 7, 4, 5), причому, вони можуть утворювати як горизонтальні, так і вертикальні ряди. Реконструйовано верхню частину горщика, орнаментованого горизонтальними рядами пальцевих зашипів (рис. 7, 1), які, судячи зі знахідки уламку придонної частини (рис. 7, 5), ймовірно покривають усю поверхню посудини від вінця до дна. Кілька фрагментів, що походять від одної посудини, прикрашені відбитками нігтя (рис. 7, 3).

Частину горщиків додатково прикрашено рядами глибоких округлих ямок під вінцями (рис. 6, 2-4; 7, 1); інколи це наскрізні отвори (рис. 6, 12). А просвердлені конусоподібні отвори (рис. 6, 4, 6, 7, 16; 7, 1, 14), розміщені, як привило,

у верхній частині посудин, відображають процес їхнього ремонту. Розвал нижньої частини горщика з лощеною зовнішньою поверхнею неорнаментований (рис. 7, 14). Інші фрагменти лощеної кераміки мають мотиви орнаментації схожі з описаними вище, у тому числі косу сітку (рис. 6, 14) та “ялинку”.

Посуд другої групи нечисленний (14 уламків), виготовлений з домішками трави, піску та крупнотовченої черепашки. Зовнішня та внутрішня поверхні посуду загладжені, а його частина зовні залощена. В орнаментації цього посуду використані ті ж самі прийоми та мотиви, зокрема, лінійно-стрічкова композиція (рис. 8, 3), ялинковий орнамент (рис. 8, 2), прогладжені лінії у поєднанні з овальними наколами (рис. 8, 5), та складні композиції у вигляді заповнених ромбів (рис. 8, 4).

Обидві групи кераміки належить до бугодністровської культури й відносяться до її раннього періоду, характерними ознаками якого є, зокрема, домішки крупнотовченої черепашки та грубої рослинної домішки, залощенність зовнішньої поверхні посуду, абсолютна перевага лінійно-прогладженого та відсутність гребінцевого орнаменту. За формою та орнаментацією цей посуд співставляється з керамікою ранньонеолітичних шарів поселень Південного Бугу та Дністра, таких як Базьків Острів, Митьків Острів, Сокільці 2 та 6, Печера, Сороки 1, шар 1, горизонт б та Сороки 3. Ці пам'ятки В. Даниленко відносили до скибинецьої, соколецької та пічерської фаз, В. Маркевич – до другої та третьої фаз розвитку БДК Дністра. Певні відмінності простежуються хіба що у співвідношенні між обома групами кераміки.

У 2008 р. у Київській радіовуглецевій лабораторії за зразками кераміки, кістки та ґрунту з поселення М. Ковалюхом отримано низку дат № (табл. 3). Відібрані на аналіз зразки кераміки належать до різних типологічних груп: Ki-14790 – до 1-ої групи, а Ki-14789 – до 2-ої групи ранньонеолітичної кераміки. Пізньонеолітична кераміка представлена зразками Ki-14791 (група Ia), Ki-14792 (група Iб) та Ki-14793 (група 2). Зразки Ki-14794 та Ki-14795 належать кухонній та столовій кераміці культури Прекукутені 3 – Трипілля А, матеріали якої залягають у верхньому неолітичному горизонті.

Отже, нижній горизонт неолітичного культурного шару характеризується заляганням двох груп ранньонеолітичної бугодністровської кераміки з виразними рисами культури Старчево-Кріш та крем'яного інвентарю змішаного

кукрецько-гребениківського типу, що засвідчує участь носіїв кукрецької та гребениківської культур в процесі неолітизації Побужжя. Таке ж поєднання ранньонеолітичної бугодністровської кераміки та кременю змішаного кукрецько-гребениківського типу виявлено на всіх ранньонеолітичних пам'ятках Побужжя з більш-менш представницькими колекціями крем'яного інвентарю, такими як Базьків Острів, Мельнична Круча, Гайворон-Поліжок, Печера (Даниленко 1969, с. 66-69, 109, 112, 116, рис. 17, 21, 76, 81; Залізняк, Товтайло, Журавльов 2005, с. 102-103, рис. 8, 9) та група стоянок Добрянка 1, 2 та 3 (Залізняк 2001; 2005; Залізняк, Манько 2004; Залізняк, Товтайло, Журавльов 2005, с. 96-116, рис. 3-7; Залізняк, Товтайло, Кухарчук 2005; Залізняк, Товтайло 2007; Залізняк, Товтайло, Степанчук, Ветров 2007). Крем'яний інвентар усіх цих пам'яток характеризується набором ознак, властивих як для пам'яток кукрецької культурної традиції (а саме наявністю олівцеподібних нуклеусів, кукрецьких вкладнів, платівок з притупленим краєм, відщепових різців з плоскими сколами), так і обов'язковою присутністю плоских чи сплющених призматичних нуклеусів, симетричних трапецій на середніх платівках, дрібних нігтеподібних скребачок, які властиві гребениківській культурі. Наприклад, у Печері сплющені підпризматичні та мікролітичні олівцеподібні нуклеуси, серії кукрецьких вкладнів та відщепових різців з плоскими сколами поєднуються з правильними трапеціями, а скребачки представлені як кукрецькими, так і гребениківськими формами (Залізняк, Товтайло, Журавльов 2005, с. 102, 103, рис. 8).

Ще В. Даниленко, розглядаючи процес становлення неоліту Північно-Західного Надчорномор'я, відмічав, що він мав характер зрошування гребениківських та кукрецьких форм розвитку (Даниленко 1969, с. 61, 159). Спільну участь носіїв кукрецької та гребениківської культур у формуванні БДК відзначали й інші дослідники (Залізняк 1998, с. 183, 213; Котова 1997, с. 162; Гаскевич 2002, с. 98).

На відміну від Побужжя, для ранніх бугодністровських пам'яток у Подністров'ї кукрецький вплив простежено лише в нижньому (3) шарі Сороки 2, віднесеної В. Маркевичем до безкерамічного неоліту (Маркевич 1974), іншими дослідниками – до пізнього чи фінального мезоліту (Телегін 1977, с. 90; Борзяк 1997, с. 23). Походження сороцької групи пам'яток В. Маркевич пов'язував з дослідженнями А. Чернишом (1975) на

Нові радіокарбонні дати поселення Гард

№	Пам'ятка, культура, матеріал, прив'язка	Лабораторний номер	Вік C-14	
			BP	BC/AD
Нижній неолітичний горизонт				
1	Гард-2007, БДК, кістка, кв.IX-9, глибина 1,4-1,5 м	Ki-14796	7640±90	1σ 6590-6400 BC 2σ 6650-6330 BC
2	Гард-2007, БДК, ґрунт, кв.IU-100, глибина 1,4-1,5 м	Ki-14797	6980±80	1σ 5920-5770 BC 2σ 6020-5710 BC
3	Гард-2007, БДК, кераміка, кВ.IX-16, глибина 1,3-1,4 м,	Ki-14790	6630±90	1σ 5630-5480 BC 2σ 5720-5460 BC
4	Гард-2007, БДК, кераміка, кВ.IX-39, глибина 1,1-1,2 м,	Ki-14789	6480±80	1σ 5520-5360 BC 2σ 5560-5300 BC
Верхній неолітичний горизонт				
5	Гард-2007, БДК, кераміка, кВ.IX-16, глибина 1,3-1,4 м,	Ki-14791	6710±80	1σ 5720-5540 BC 2σ 5730-5480 BC
6	Гард-2007, БДК, кераміка, кВ.IX-29, глибина 1,2-1,3 м,	Ki-14792	6520±80	1σ 5560-5460 BC 2σ 5620-5320 BC
7	Гард-2007, БДК, кераміка, кВ.IU-70, глибина 1,2-1,3 м,	Ki-14793	6400±90	1σ 5480-5300 BC 2σ 5650-5050 BC
8	Гард-2007, Трипілля А, кераміка, кв.IU-97, гл.1,2-1,3 м	Ki-14794	6360±80	1σ 5470-5260 BC 2σ 5480-5200 BC
9	Гард-2007, Трипілля А, кераміка, кв.IU-87, гл. 1,2-1,3 м	Ki-14795	6170±80	1σ 5260-4990 BC 2σ 5310-4900 BC

Середньому Дністрі мезолітичними пам'ятками Атаки 6 та Оселівка (Маркевич 1974, с. 131). На необґрутованість такого твердження вказав Д. Телегін, який, усупереч позиції В. Маркевича, генетичні витоки сороцьких докерамічних та керамічних стоянок знаходив серед фрумушицької групи мезолітичних стоянок (Телегін 1977, с. 91). Але й таке зіставлення не було продуктивним, оскільки Фрумушика містить значну кукрецьку складову, чого не скажеш про ранньонеолітичні пам'ятки Дністра. Пізніше як генетичну підоснову дністровському варіанту БДК стали розглядати верхньодністровські пам'ятки типу Раделичі 4 (Конопля 1996, с. 21), які за складом крем'яного інвентарю мало чим відрізняються від гребениківських. Цю версію підтримали Д. Гаскевич та Л. Залізняк (Гаскевич 2002, с. 98; Залізняк 2005, с. 95, 127). Участь гребениківської людності у формуванні дністровського варіанту БДК очевидна: якщо зіставити безкерамічні та ранньокерамічні крем'яні комплекси Сороки 1, 2 та 3 з гребениківськими, то матимемо співпадіння по переважній більшості позицій.

Багаторазове повторення керамічних та крем'яних комплексів з набором одних і тих самих ознак не може бути випадковим. Певна річ, такі комплекси відображають етап розвитку

місцевих фінальномузольтичних груп населення, що стали на шлях неолітизації. Однак не все так просто, адже поруч із цими ранньонеолітичними пам'ятками зі змішаним кукрецько-гребениківським крем'яним інвентарем, у регіоні виявлені такі ж синкретичні пам'ятки, але без кераміки. До них, зокрема, відносять поселення Мирне, Залізничне, Фрумушику та ін. (Борзяк 1997, с. 24; Смынтина 2001-2002, с. 463; Сапожников, Сапожникова 2005, с. 91). З них перші два розташовані на узбережжі Чорного моря, а Фрумушика – у Середньому Подністров'ї, тобто в районі поширення кріських та ранніх бугодністровських поселень з керамікою.

Визначити характер взаємин кукрецької та гребениківської культур, як і їхнє співвідношення між собою та синкретичними пам'ятками за існуючими даними доволі проблематично. Якщо відсутність ранньонеолітичної кераміки в Мирному та Залізничному ще можна пояснити тим, що чорноморське узбережжя лишилося поза зоною поширення керамічних новацій (на сьогодні тут невідома жодна пам'ятка з ранньонеолітичною керамікою), то відсутність такої кераміки у Фрумушиці може свідчити про її давніший час, порівняно з ранніми бугодністровськими пам'ятками з керамікою. Отже,

факт наявності поселень зі змішаним кукрецько-гребениківським технокомплексом, змушує вести мову про хронологічну неоднорідність пізньомезолітичних поселень регіону.

Обидві культури віднесені більшістю дослідників до пізнього мезоліту (Станко 1991; Телегін 1982; Залізняк 2005 с. 14; Борзяк 1997; Коваленко Цой 1999). Контакти між обома групами населення існували з самого початку, свідченням чого було поширення гребениківського крем'яного інвентарю на кукрецьких поселеннях, і навпаки, кукрецького – на гребениківських. Тривалий період співіснування на одній території кукрецького та гребениківського населення привів до їхнього змішування (Залізняк 1998, с. 183; 2005, с. 113). Археологічним проявом цього явища є так звані “синкретичні” пам’ятки. Чи не всі дослідники мезоліту відзначають, що “синкретичні” пам’ятки типу Мирного є пізнішими по відношенню до “чистих” гребениківських (Борзяк 1997, с. 23-24; Сапожников, Сапожникова 2005, с. 89 та ін.).

Досі не створено єдиної переконливої хронологічної шкали пізньомезолітичних пам’яток, причиною чого є мала кількість датуючих матеріалів, та й ті суперечливі. Наприклад, за даними палінології, Мирне датується бореалом (Пашкевич 1981, 1982; Станко 1982, с. 100-101), тим часом єдина радіокарбонна дата того самого Мирного (7200 ± 80 BP) вказує на атлантичний період його існування (Станко, Свеженцев 1988).

Молдавські археологи у розвитку пізнього мезоліту Республіки Молдова виділяють два етапи (Борзяк 1997; Коваленко, Цой 1999), хоча їхні погляди на культурно-історичні процеси у пізньому мезоліті регіону не співпадають. С. Коваленко та В. Бодян виділяють також “пам’ятки переходного типу” (Ларина и др. 1997, с. 84; Коваленко, Бодян 1999, с. 147), які, зберігаючи хронологічну близькість до фінальномузолітичних, відзначаються певними неолітичними рисами. До таких відносять Цариград 2, невеликі розкопки якого дали значну колекцію крем'яного інвентарю та 6 уламків кераміки. Висновок про датування поселення рубежем мезо-неолітичної епохи зроблено на основі аналізу крем'яного інвентарю (Ларина и др. 1997, с. 93; Коваленко, Бодян 1999, с. 147). Тим часом, залучення до аналізу нестратифікованої кераміки, зв’язок якої з кременем не простежено, а культурну приналежність не визначено, та побудова на цій основі висновків про ранньонеолітичний вік стоянки навряд чи може бути прийнятним.

Розгорнуту періодизацію пам’яток подають І. Сапожников та Г. Сапожникова, у якій частину гребениківських пам’яток датують раннім мезолітом, іншу частину – пізнім мезолітом і навіть раннім неолітом (Сапожников, Сапожникова 2005, с. 89, 91, 92). Деякі положення цієї схеми, зокрема датування стоянок Карпове та Гіржеве раннім неолітом (там само, с. 92) викликають сумніви. Стоянка Карпове відома за зборами на поверхні пізньомезолітичного кременю та знахідкою двох невиразних фрагментів кераміки (Красковський 1976; Сапожников, Сапожникова 2005, с. 90). На основі знахідок кераміки та двох трапецій зі струганими спинками зроблено висновок про ранньонеолітичний вік усієї пам’ятки (Сапожников, Сапожникова 2005, с. 90, 92), незважаючи на те, що стратиграфія стоянки фактично не досліджена, співвідношення мезолітичного крем'яного інвентарю та кераміки не простежено, сама ж кераміка є маловиразною, її культурна приналежність і датування не встановлено.

Мезо-неолітична стоянка Гіржеве є однією з найповніше і найкраще досліджених у Північно-Західному Надчорномор’ї (Станко 1965; 1966; 1967). Вона стратифікована: нижній мезолітичний шар залягав у товщі делювіального суглинку, верхня частина якого була зруйнована оранкою. Як і на більшості гребениківських пам’яток, тут присутня кукрецька домішка (3 олівцеподібних нуклеуси, 1 кукрецький вкладень та серія платівок з притупленим краєм) (Станко 1966, с. 97, 100, 102, рис. 1 та 2)). Верхній неолітичний шар, що містив кераміку самчинського типу та частину крем'яних виробів, у тому числі й трапеції зі струганими спинками, залягав у ґрунті та під ґрунтом (Станко 1966, с. 97, 102). Віднесення Гіржевого до раннього неоліту ґрунтуються на кількох радіокарбонних датах, отриманих за зразками кераміки (Манько 2006, с. 19, табл. 1). Тим часом, типологічний аналіз неолітичних матеріалів поселення показує, що вони належать до кола пам’яток самчинського типу, на що однозначно вказував В. Даниленко, і відповідно до загальної періодизації БДК, датуються середнім, а не раннім неолітом. Так само, самчинським часом датує керамічний комплекс Гіржевого Д. Гаскевич (2010, с. 229). Я ж хочу звернути увагу на подібність кераміки Гіржевого до пізньонеолітичних савранських пам’яток Степового Побужжя (Пугач 1 та 2, Гард 3 та 4, верхній шар поселення Гард), тому я не виключав би й можливого датування цієї кераміки

савранським періодом БДК, підтвердженням чого є поширення там і там трапецій зі струганою спинкою, мікролітичних виробів, що з'являються лише в пізньому неоліті (Даниленко 1969, с. 154-155; Нужний 2008, с. 73). У випадку р Гіржевим маємо суперечність між хронологічними даними, здобутими на основі типологічного та фізичного методів. За таких обставин, на мою думку, пріоритет слід надавати даним археологічної науки.

Територія між Карпатами та Дністром (румунська Молдова та Бессарабія) у ранньому неоліті стала крайньою північно-східною периферією великої етнокультурної спільноти Старчево-Караново-Кереш-Кріш. Виникнувши у вузькому ареалі, ці культури швидко поширилися у різних напрямках, і в першій половині VI тис. до н.е. охопили широкі області Балкан, Середнього та Нижнього Подунав'я, Трансільванію, а на сході Румунії вийшли за межі карпатської дуги (Quitta 1971, с. 54, 55; Lazarovici 1979; Srejovič 1988, р. 15, 17; Титов 1996, с. 193), причому, поширення цієї першої неолітичної цивілізації між Карпатами і Дністром відбулося у її запізнілих формах (Ursulescu 2000, р. 139).

На території Румунії пам'ятки культури Кріш добре дослідженні – відкрито понад 50 пам'яток, багато з них розкопані стаціонарно (Валя Лупулуй, Сучава, Трестяна та ін.). Менше дослідженні кріські пам'ятки у міжріччі Прута та Дністра, де носії культури Старчево-Кріш вступили у взаємодію з місцевими пізньомезолітичними племенами Подністров'я та Побужжя. Результатом цього процесу стало поширення у Буго-Дністровському міжріччі нових прогресивних форм господарювання й утворення ранньонеолітичної буго-дністровської культури. Із відкритих у лісостеповій зоні Молдови понад 10 поселень культури Кріш (Маркевич 1973, с. 22; Борзяк, Дергачев 1980, с. 36-37; Ларина и др. 1997, с. 70-73), найбільш дослідженім є епонімне поселення Сакарівка 1 (Маркевич 1979, с. 487; Dergachev, Sherratt, Larina 1991; Larina 1994a; 1994b; Дергачев 1999).

На території між Карпатами та Дністром дослідники відмічають три варіанти культури Кріш: південномолдавський, північномолдавський та східномолдавський (останній між Прутом та Дністром), що винikли внаслідок неоднорідності процесу неолітизації цього регіону (Ursulescu 2000, р. 139-140). На думку молдавських учених, група Сакарівка є синкретичним явищем, яке виникло внаслідок змішування культурних традицій (і, відповідно, носіїв цих традицій) прибульців із

заходу та місцевого населення, при провідній ролі “кріського” елементу (Ларина 1999, с. 98; Larina 1994a, с. 51-66). Походження цих пам'яток пов'язують із переселенням групи населення з кересько-кріськими традиціями з Трансільванії та верхів'їв Тиси (Дергачев 1999, с. 175).

У розвитку культури Старчево-Кріш на території Молдови румунські вчені виділяють три фази (I-III), котрі відповідають субфазам IIIA, IVA та IVB загальної періодизаційної системи В. Мілойшича, адаптованої для Румунії Г. Лазаровичем (Milojič 1949, с. 70-71; Lazarovici 1979, р. 39-56, tab. 6; Ursulescu 2000, р. 210). Протягом субфази IIIA (фаза Главанештій Век, за Е. Комшею) спільноти цієї культури поширилися на всю територію Молдови, а в зоні між Прутом і Дністром вони встановили прямі контакти з населенням II (соколецької) фази БДК, що призвело до змішання східних буго-дністровських та західних кріських елементів, при перевазі перших із них (Comea 1971, р. 385-386; 1978, р. 34-35; 1987, р. 28-30; Ursulescu 2000, р. 93, 136, 210; 2001, р. 62-63).

Субфаза IVA (фаза Валя Лупулуй, за Е. Комшею) – це час найбільшого розквіту і поширення культури Старчево-Кріш на території Молдови (Ursulescu 2000, р. 94, 136, 210) і, водночас, – найвідчутнішого впливу цієї культури у Подністров'ї. Це час існування Сакарівка 1 та більшості поселень цього типу в Бесарабії. На Дністрі з ними синхронізуються буго-дністровські поселення третьої фази, на Південному Бузі – пам'ятки печерської фази (Ursulescu 2000, р. 94, 136, 210; 2001, р. 63; Comea 1971, р. 386; 1978, р. 34, 35; 1987, р. 30).

Субфазою IVB (фінальний етап фази Валя Лупулуй (Comea 1978, р. 31)), що синхронізується з IV (самчинською) фазою БДК, еволюція культури Старчево-Кріш у Молдові завершується (Comea 1971, р. 386; 1978, р. 31; Ursulescu 2000, р. 94, 211; Ларина 1999, с. 105).

Розселення кріських неолітичних громад у Бесарабію почалося ще на третій фазі культури Старчево-Кріш (Вішоара), однак більшість пам'яток цього регіону, в тому числі й Сакарівка 1, яку дослідники співставляють з румунським поселенням Валя Лупулуй, віднесені до фінальної четвертої фази цієї культури.

Протягом останнього десятиріччя кількість радіокарбонних дат культур Старчево-Кріш значно поповнилася, в основному за рахунок румунських поселень (табл. 3. Подано за: Biagi, Spataro 2005; Biagi, Shennan, Spataro 2005). За цими даними, кріські пам'ятки фази IIIA та IIIB

датуються кінцем 1-го століття VII – серединою VII тис. ВР (2 століття VI – середина VI тис. cal. BC), а пам'ятки фази IV – у межах середини VII тис. ВР (у межах середини VI тис. cal. BC) (Biagi, Spataro 2005, p. 37, fig. 5; Biagi, Shennan, Spataro 2005, p. 42, fig. 2). Як бачимо, нові спостереження радіокарбонної хронології лише уточнюють датування культури Старчево-Кріш, а не переглядають його, як свого часу було зроблено в Україні для буго-дністровської культури.

У цей хронологічний відрізок вкладаються дати Сакарівки 1 (6650 ± 100 ВР) та Сороки 2, шар 1 (6825 ± 150 ВР). Так само співвідносяться з ними і отримані за керамікою нові дати ранньонеолітичного горизонту Гарду (Ki-14789: 6480 ± 80 ВР та Ki-14790: 6630 ± 90 ВР). Водночас, близькі за значенням показники отримано й для пізньонеолітичної кераміки I групи (Ki-14791: 6710 ± 80 ВР та Ki-14792: 6520 ± 80 ВР). Трохи молодшу дату дає зразок пізньонеолітичної кераміки II групи (Ki-14793: 6400 ± 90 ВР), ще молодшими є два зразки ранньотрипільської кераміки (Ki-14794: 6360 ± 80 ВР та Ki-14795: 6170 ± 80 ВР). Отже, синхронність ранньонеолітичного горизонту Гарду і кріських поселень Молдови та Бессарабії, крім даних типології кераміки, підтверджується тепер також новими радіокарбонними датами. З цього випливає, що так само синхронними з пам'ятками III-ої та IV-ої фаз культури Старчево-Кріш у Молдові та Бессарабії повинні бути й пам'ятки соколецької та печерської фаз БДК Південного Бугу.

Ще дві дати, отримані за зразками кістки та ґрунту з ранньонеолітичного шару Ki-14796: 7640 ± 90 ВР та Ki-14797: 6980 ± 80 , виходять за межі датування кріських пам'яток у Молдові та Бессарабії.

Нові дати Гарду ставлять під сумнів радіокарбонне датування буго-дністровських пам'яток, що було проведено у цій же лабораторії після 1998 р., за яким синхронні ранньонеолітичному горизонту Гарду пам'ятки (Базьків Острів, Сокільці, Печера, Добрянка та ін.) виглядають старшими на півтисячі і більше років (Товкайло 2005, с. 45, табл. 5.1). Певна річ, розвиток ранніх етапів БДК міг тривати паралельно з розвитком поширеної на території Молдови та Бессарабії культури Старчево-Кріш, або з певним відставанням, але ні в якому разі – з випередженням. Тому поява нових радіокарбонних дат для БДК, які більш-менш корелюються з датуванням культури Старчево-

Кріш, свідчить про початок подолання існуючих хронологічних суперечностей.

У світлі нових даних зовсім інакше виглядає й датування пам'яток гребениківської культури, що не знали кераміки: Сороки 2, шар 3 (7515 ± 120 ВР), Сороки 2, шар 2 (7420 ± 80 ВР), Мирне (7200 ± 80 ВР) та Гіржеве (7050 ± 60 ВР). Як бачимо, поселення зі змішаним кукрецько-гребениківським крем'яним комплексом, але без кераміки (Мирне та Гіржеве) є давнішим, ніж поселення з таким же крем'яним набором (Гард), але з ранньонеолітичною керамікою.

Дослідники культури Кріш у Румунії допускають участь в утворенні неолітичної цивілізації Старчево-Кріш цього регіону місцевих тарденуазьких об'єднань, хоча вивчення типових виробів Кріш не виявляють ніяких елементів традиції тарденуазців (Comsa 1978, p. 32, 33; Ursulescu 2000, p. 102). Відзначаючи відсутність контактів між тарденуазькими об'єднаннями та об'єднаннями культури Кріш, Е. Комша дійшов висновку, що простір між Східними Карпатами і Прутом, був обжитий населенням, яке відрізнялося від попереднього, а неоліт Молдови не був породженням якогось довготривалого процесу, а скоріше – результатом швидкого становлення в цій провінції об'єднань, що належали прийшлий неолітичній культурі (Comsa 1978, p. 32-33). Відсутність генетичного зв'язку між гребениківською та кріською культурами зафіксовано й на поселенні Саратени в Нижньому Попрутті, де, крім гребениківських, залягали й матеріали культури Кріш (Коваленко, Кетрару 1997, с. 58). Зовсім іншу картину спостерігаємо в Подністров'ї та Побужжі, де фінальномезолітичні громади взяли участь у процесі неолітизації, а сам процес неолітичних змін відбувався в інших формах, ніж у середовищі культури Старчево-Кріш.

Радіовуглецеві дати, отримані від ранньонеолітичних поселень Трансільванії, переконують у тому, що неолітизація Балканського півострова відбулася швидко і без будь-яких очевидних перешкод – широку територію від долини Вардару у Македонії і Струми в Болгарії до Великої Угорської рівнини і Трансільванії в Румунії перші фермери перетнули досить швидко, протягом останніх двох століть VIII тис. ВР (останніх двох століть VII – першого століття VI тис. cal. BC) (Biagi, Shennan & Spataro 2005, p. 45, fig. 5a, 5b). Переваливши через Східні Карпати, протягом наступних кількох століть вони не лише досягли Дністра, а й втягнули в орбіту своїх впливів фінальномезолітичне населення

Радіокарбонні дати культури Старчево-Кріш III та IV фаз

Фаза III		
Парта 2 (Parta 2)	GrN-28460	6860±60 BP
Сороки 2, шар 1	Bln-586	6825±150 BP
Дудешті Вехі (Dudesti Vechi)	GrN-28876	6815±70 BP
Саян-Домбос (Sajan-Dombos)	OxA-8566	6815±55 BP
Парта 2 (Parta 2)	GrN-28877	6800±50 BP
Саян-Домбос (Sajan-Dombos)	OxA-8567	6780±70BP
Кудос-Сасінчі (Kudos-Sasincı)	OxA-8558	6770±60 BP
Гіулвац (Giulv?z)	GrN-28456	6720±80 BP
Трестяна (Trestiana)	GrN-17003	6665±45 BP
Парта 2 (Parta 2)	GrN-28459	6660±60 BP
Сакарівка 1	Bln-2425	6650±50 BP
Голокут-Візіч (Golocut-Vizic)	OxA-10147	6590±50 BP
Лімба Бордане (Limba Bordane)	GrN-28457	6580±60 BP
Голокут-Візіч (Golocut-Vizic)	OxA-8616	6560±50 BP
Голокут-Візіч (Golocut-Vizic)	OxA-8505	6550±55 BP
Голокут-Візіч (Golocut-Vizic)	OxA-8694	6525±50 BP
Голокут-Візіч (Golocut-Vizic)	OxA-8695	6520±50 BP
Валеа Райї	KN-1-102	6480±75 BP
Гура Бачулуй (Gura Baciuului)	Lv-2157	6400±90 BP
Трестяна (Trestiana)	Lv-2155	6390±100 BP
Фаза IV		
Карчea (Carcea)	Bln-1981	6540±60 BP
Карчea (Carcea)	Bln-1982	6430±60 BP
Карчea (Carcea)	Bln-1983	6395±60 BP
Лімба Бордане (Limba Bordane)	GrN-28112	6290±50 BP

Подністров'я і Побужжя, яке також стало на шлях неолітичного розвитку. Ця хвиля неолітизації, розпочавшись на Балканах в останні два століття VIII тис. BP (кінці VII тис. cal. BC) (там само, р. 42, fig. 2), до середини VII тис. BP (середини VI тис. cal. BC) на сході докотилася до верхів'їв Синюхи (Добрянка 1, 2 та 3) та Степового Побужжя (досліджуване поселення Гард).

Примітка

№) Радіокарбонні дати Гарду отримано завдяки підтримці В. Манька, за що висловлюю йому велику вдячність.

Гаскевич Д.Л. Северо-понтийское импрессо:

происхождение неолитической керамики с гребенчатым орнаментом на юге Восточной Европы // Stratum plus. – №2. – 2010. – С.213-251.

ЛІТЕРАТУРА

Борзияк И.А. Мезолит Молдовы. Общий обзор // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – VI. – Запорожье, 1997. – С.19-24.

Борзияк И.А., Дергачев В.А. Новый тип неолитических памятников в Молдавии // Археологические исследования на Украине в 1976-1979 гг. Тез. докл. – Днепропетровск, 1989. – С.36-37.

Гаскевич Д.Л. Дослідження крем'яного інвентарю неолітичних культур України // Археологічні відкриття в Україні 2000-20001 pp. – К., 2002. – С. 98-105.

Даниленко В.. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. – К.: Наукова думка, 1969. – 258 с.

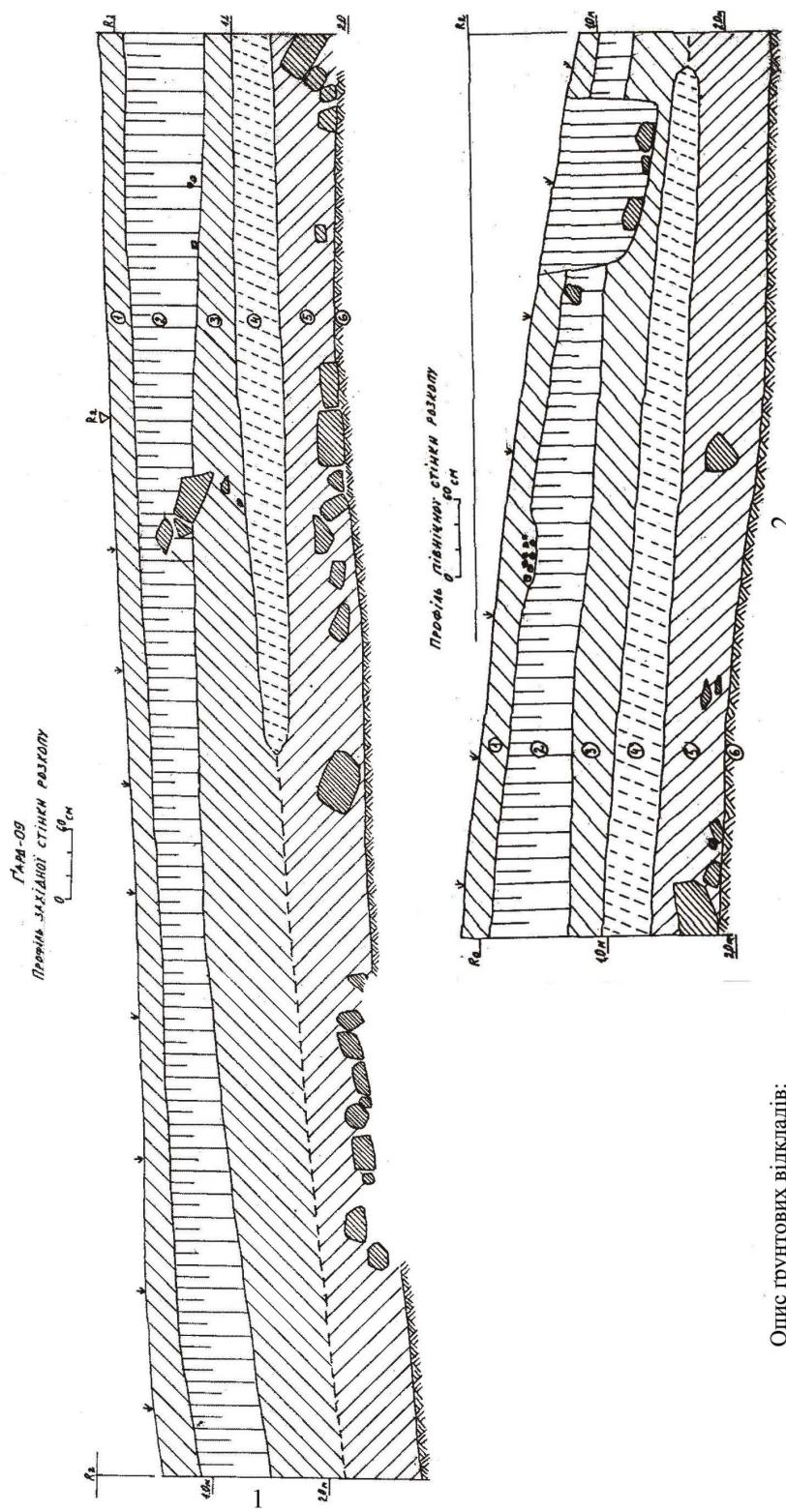
- Дергачев В.А.* Особенности культурно-исторического развития Карпата-Поднестровья // *Stratum plus.* – 1999. – № 2. – С.169-221.
- Залізняк Л.* Передісторія України Х-У тис. до н.е. – К.: Бібліотека українця, 1998. – 306 с.
- Залізняк Л.* Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України// Кам'яна доба України. – Вип. 8. – К.: Шлях, 2005. – 184 с.
- Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т., Журавльов О.П.* Стоянка Добрянка 3 на р.Чорний Тікіч та її місце у неоліті Буго-Дністровського межиріччя / / Кам'яна доба України. – Вип. 7. – К., 2005. – С.96-116.
- Коваленко С., Бодян С.* Цариград II – поселение раннего неолита на р. Реут в Молдове // *Stratum plus.* – 1999. – № 2. – С.141-147.
- Коваленко С.И., Кетрару Н.А.* Новые данные о мезолитической стоянке Саратены в Нижнем Попрутье // *Vestigii archeologice din Moldova.* – Chișinău, 1997. – p.36-59.
- Коваленко С.И., Цой В.Б.* К вопросу о развитии позднемезолитических индустрий в Карпата-Днестровском регионе // *Stratum plus.* – 1999. – № 1. – С.257-262.
- Конопля В.* Дослідження пізньомезолітичного поселення Раделичі-4 // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Львів, 1996. – С.18-21.
- Котова Н.С.* Неолітична епоха // Давня історія України. – Т. 1. – К., 1997. – С.157-224.
- Красковский В.И.* Карпово – новый пам'ятник каменного века в долине р. Свинной // МАСП. – Вып. 8. – К., 1976. – С.157-161.
- Ларина О.В.* Культура линейно-ленточной керамики Прuto-Днестровского региона // *Stratum plus.* – 1999. – № 2. – С. 10-140.
- Ларина О.В., Вехлер К.-П., Дергачев В.А., Коваленко С.И., Бикбаев В.М.* Новые полевые исследования памятников мезолита и неолита Молдовы // *Vestigii Archologice din Moldova.* – Chișinău, 1997. – С.62-110.
- Маркевич В.И.* Памятники эпохи неолита и энеолита // Археологическая карта Молдавской ССР. – Кишинев: Штиинца, 1973. – Вып. 2. – I61 с.
- Маркевич В.И.* Буго-днестровская культура на территории Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1974. – 174 с.
- Нужний Д.Ю.* Розвиток мікролітичної техніки в кам'яну віці: удосконалення зброї первісних мисливців. – К.: КНТ, 2008. – 308 с.
- Сапожников И.В., Сапожникова Г.В.* Хронологія поселень та культурна послідовність мезоліту й неоліту Північно-Західного Причорномор'я // Кам'яна доба України. – Випуск 7. – К.: Шлях, 2005. – С.87-95.
- Смынтына Е.В.* Поселение Зализничное и проблема сложения позднемезолитической культуры в Нижнедунайском регионе // SP. – 2001-2002. – №1. – с.452-463.
- Станко В.Н.* Гиржево – новая тарденузская стоянка на Одесчине // Краткие сообщения о полевых, археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея за 1963 год. – Одесса, 1965. – С.3-8.
- Станко В.Н.* Мезолитическая стоянка Гиржево в Одесской области (1962-1964 гг.) // CA. – 1966. – №2. – С.96-103.
- Станко В.Н.* Некоторые вопросы позднего мезолита Северо-Западного Причерноморья (По материалам стоянки Гиржево) // Записки Одесского археологического общества. – 1967. – т. II (35). – С.155-168.
- Станко В.Н.* Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1982. – 176 с.
- Станко В.Н.* Культурно-исторический процесс в мезолите Северо-Западного Причерноморья // Северо-Западное Причерноморье – контактная зона древних культур. – К., 1991. – С.5-17.
- Станко В.Н., Свеженцев Ю.С.* Хронология и периодизация позднего палеолита и мезолита Северного Причерноморья // БКИЧП. – 1988. – № 57. – С.116-120.
- Телегін Д.Я.* Рецензія на: Маркевич В.И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии // Археологія. – 1977. – № 23. – С.89-91.
- Телегін Д.Я.* Мезолітичні пам'ятки України. – К.: Наукова думка, 1982. – 255 с.
- Титов В.С.* Неоліт Карпатського басейна. – М.: Наука, 1996. – 284 с.
- Товкайло М.* Неоліт Степового Побужжя // Кам'яна доба України. – Випуск 6. – К.: Шлях, 2005. – 160 с.
- Товкайло М.Т.* Неолітичний Гард за даними нових досліджень // Кам'яна доба України. – Вип. 11. – К.: Шлях, 2008. – С.144-156.
- Фоменко В.М., Товкайло М.Т., Требух О.О.* Дослідження Миколаївської експедиції на Південному Бузі // Археологічні дослідження в Україні 2005-2007 pp. – Київ-Запоріжжя: Дике Поле, 2007а. – С.405-408.
- Фоменко В.М., Товкайло М.Т., Требух О.О.* Охоронно-рятівні археологічні дослідження на Південному Бузі // Археологічні дослідження в Україні 2006-2007 pp. – К., 2007б. – С.354-356.
- Черниш О.П.* Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. – К., 1975. – 168 с.

- Biagi P., Shennan S. & Spataro M.* Rapid rivers and slow seas? New data for the radiocarbon chronology of the Balkan Peninsula // Nikolowa L., Fritz J & Higgins J. Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education. – RPRP 6-7. – 2005. – P.41-50.
- Biagi P. & Spataro M.* New observations on the radiocarbon chronology of the Starčevo-Crije and K弓ts cultures // Nikolowa L., Fritz J & Higgins J. Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education. – RPRP 6-7. – 2005. – P.35-40.
- Comea Eugen.* Unele date privind raporturile dintre culturile neolitice timpurii din estul României cu cele din sud-vestul U.R.S.S. // SCIV. – 1971. – T. 22 . – № 3. – P.377-386.
- Comsa E.* Contribution a L'étude de la Culture Cris en Moldavie (le site de Glavanestii Vechi) // Dacia. – 1978. – XXII. – P.9–36.
- Dergachev V., Sherratt A., Larina O.* Recent results of Neolithic research in Moldova (USSR) // Oxford Journal of Archaeology. – V. 10. – N 1. – P.1-16.
- Larina O.* Neolithicul pe teritoriul Republicii Moldova // Traco-Dacia. – 1994a. – XY. – 1-2. – Bucuresti. – P.41-66.
- Larina O.* Culturi din epoca neolitică. – Chieinru: Ctiinta, 1994b. – 36 p.
- Lazarovici Gh.* Neoliticul Banatului. – Cluj-Napoca, 1979.
- Milojuic V.* Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas. – Berlin: Verlag Gebr. Mann, 1949.
- Quitta H.* Der Balkan als Mittler zwischen Vorderem Orient und Europa // Evolution und Revolution im Alten Orient und in Europa. – Berlin, 1971. – S.38-63.
- Srejović D.* The Neolithic of Serbia: A Review of Research// The Neolithic of Serbia. Archaeological Research 1948-1988. – Belgrade, 1988. – P.5-19.
- Ursulescu N.* Contribuții privind neoliticul eieneoliticul din regiunile est-carpatiche ale României. – Vol. 1. – Iași: Editura Universității “Al. I. Cuza”, 2000.
- Ursulescu N.* Local variants of the Starčevo-Crije culture in the Carpatho-Nistrean area // Festschrift für Georghe Lazarovici. Zum 60. Geburtstag. – Editura Mirtow: Timișoara, 2001. – P.59-67.

Tovkailo M.T.

EARLY NEOLITHIC HORIZON OF THE SETTLEMENT OF GARD AND THE PROBLEM OF NEOLITIZATION PROCESS IN THE NORTHWEST BLACK SEA AREA AND THE SOUTHERN BUG BASIN

This article is devoted to publication of materials coming from the excavations of 2007-2009 at the Bug-Dniester Culture settlement of Gard. Certain aspects of studies of the Early Neolithic of the Northwest Black Sea area and the Southern Bug basin are discussed.

Опис ґрунтових відкладів:

1. Сучасний сіро-жовтий гумусований супісок, у верхній частині - задернований; у нижній його частині залягає пропашарок піску.
2. Темно-сірий гумусований суглинок (чорноземний шар) зі значною домішкою жорстків та щебеню. У нижній його частині залягають матеріали доби бронзи.
3. Сіро-жовтий гумусований суглинок зі значною домішкою жорстків. У верхній його частині залягають матеріали доби енеоліту, у нижній - матеріали доби пізнього неоліту (савранська фаза БДК) та Трипілля А-Прекуктени 3.
4. Лесовидний суглинок з домішкою жорстків та щебенно, жовтуватого кольору.
5. Тонкоструктурний гумусований суглинок жовто-коричневого кольору, темніший у нижній частині. У його товщі залягають матеріали ранньонеолітичної доби.
6. Ці голоценові відклади підстилає дерново-аллювіальний супісок бурого кольору.

Рис. 1. Гард. Профілі західної (1) та південної (2) стінок розкопу

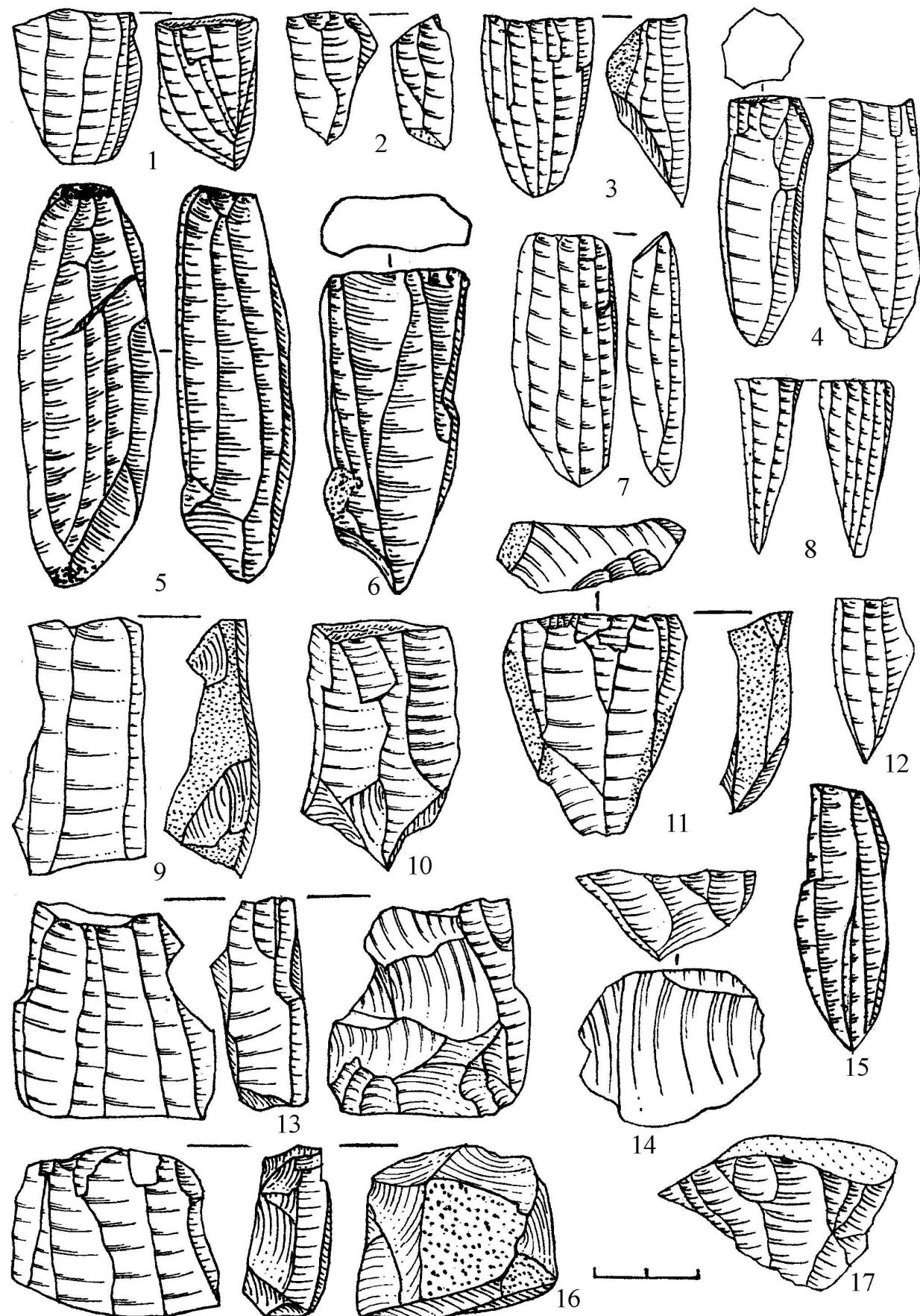

Рис. 2. Гард. Крем'яні вироби.

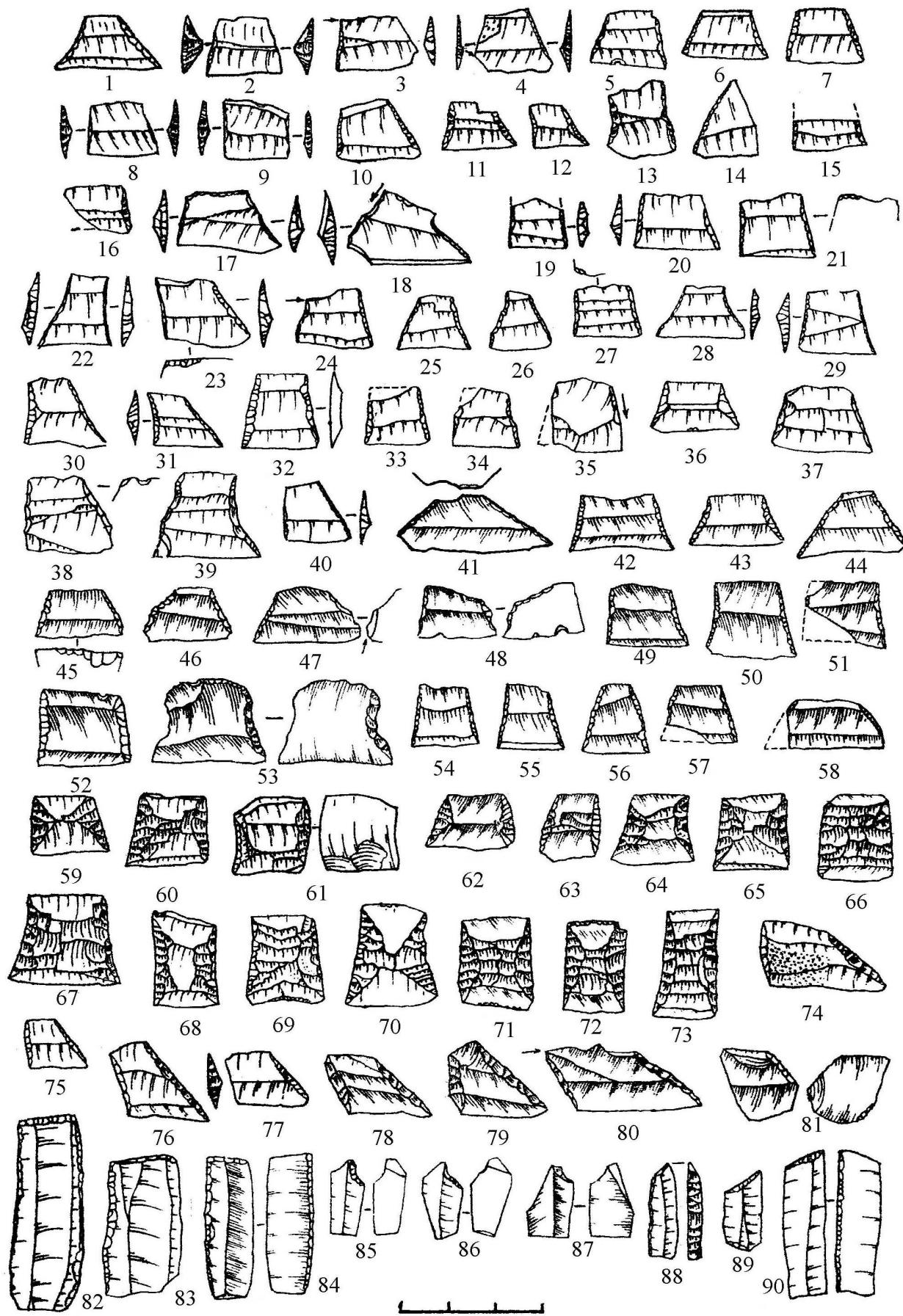

Рис. 3. Гард. Крем'яні вироби.

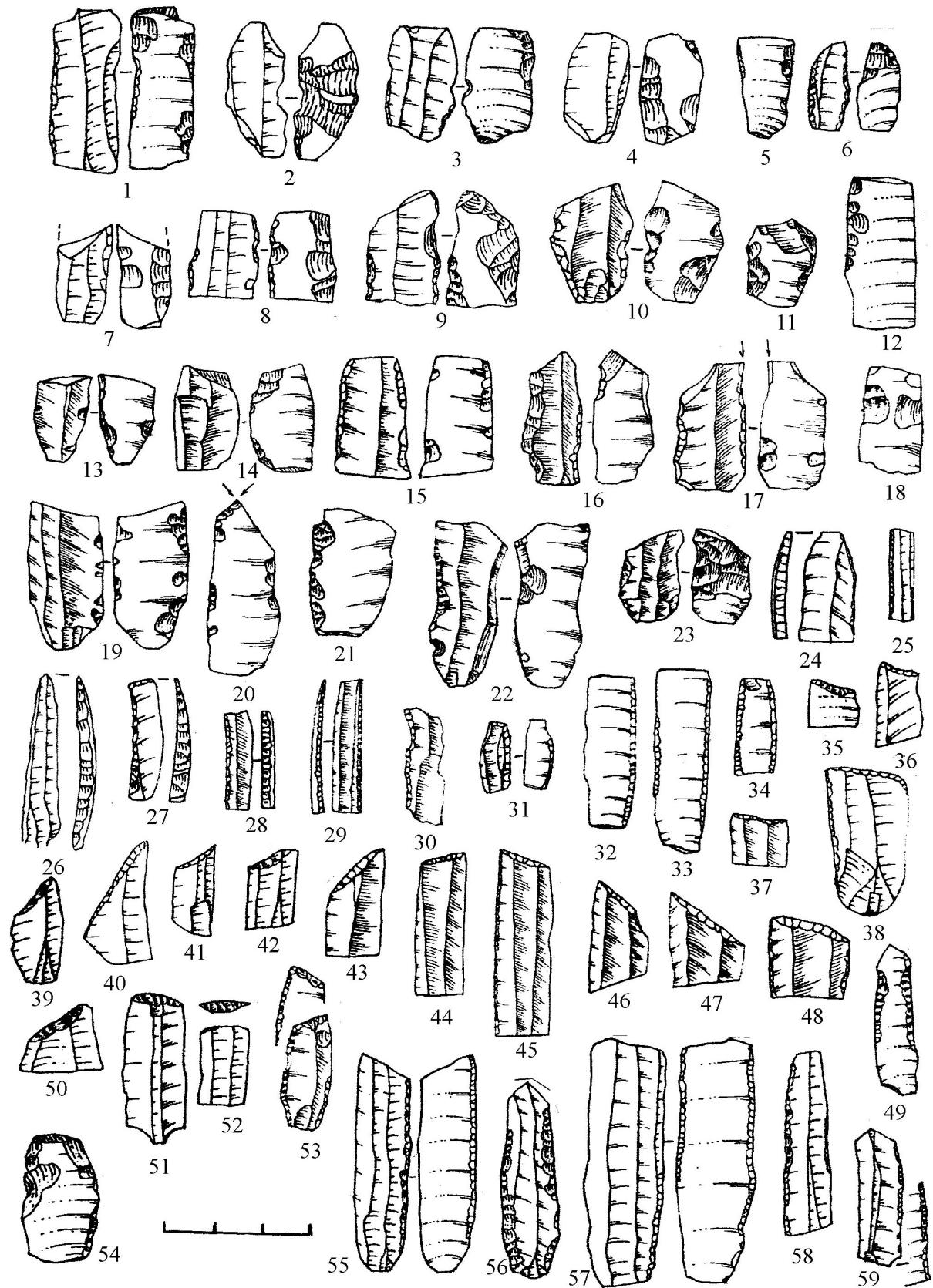

Рис. 4. Гард. Крем'яні вироби.

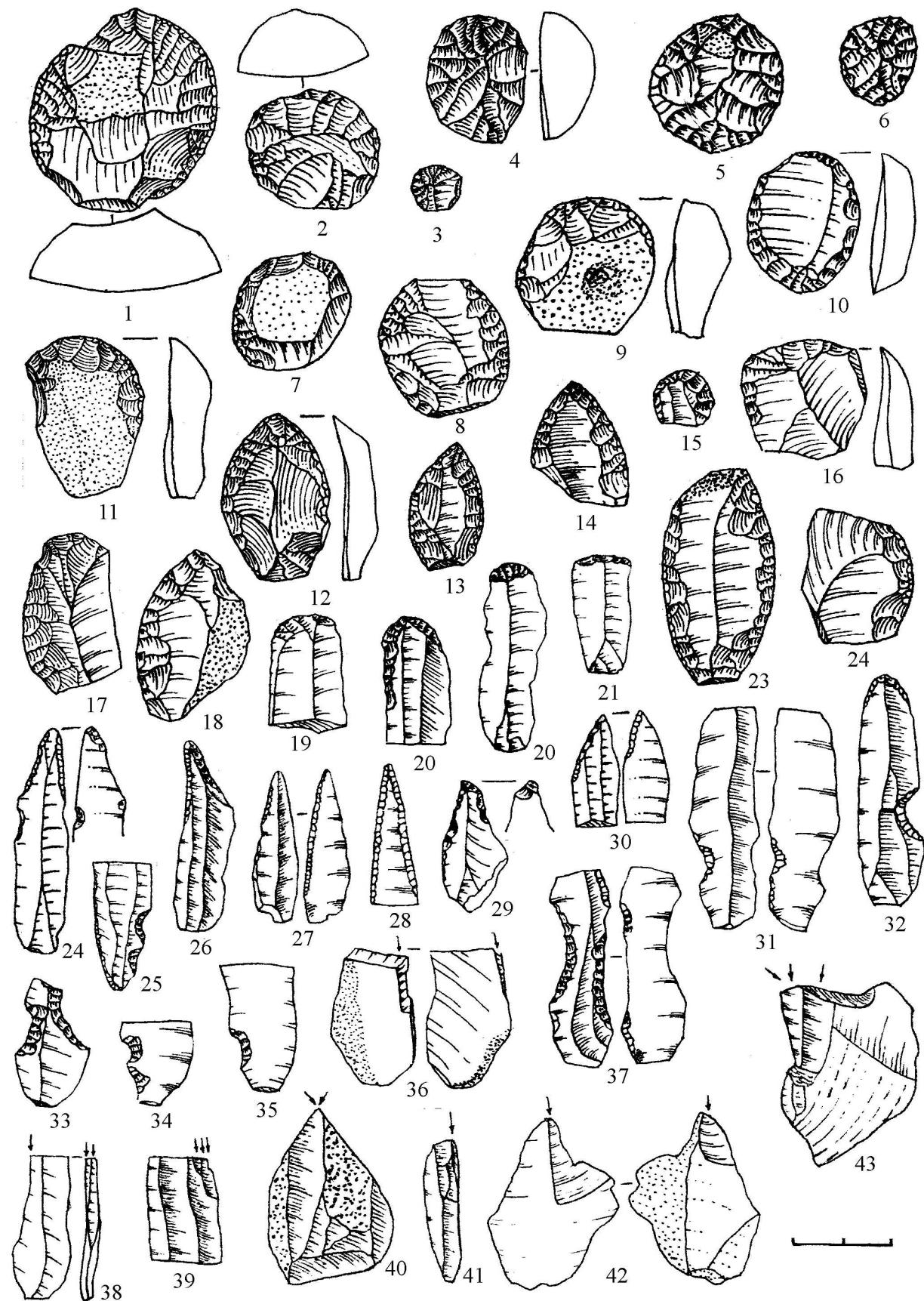

Рис. 5. Гард. Крем'яні вироби.

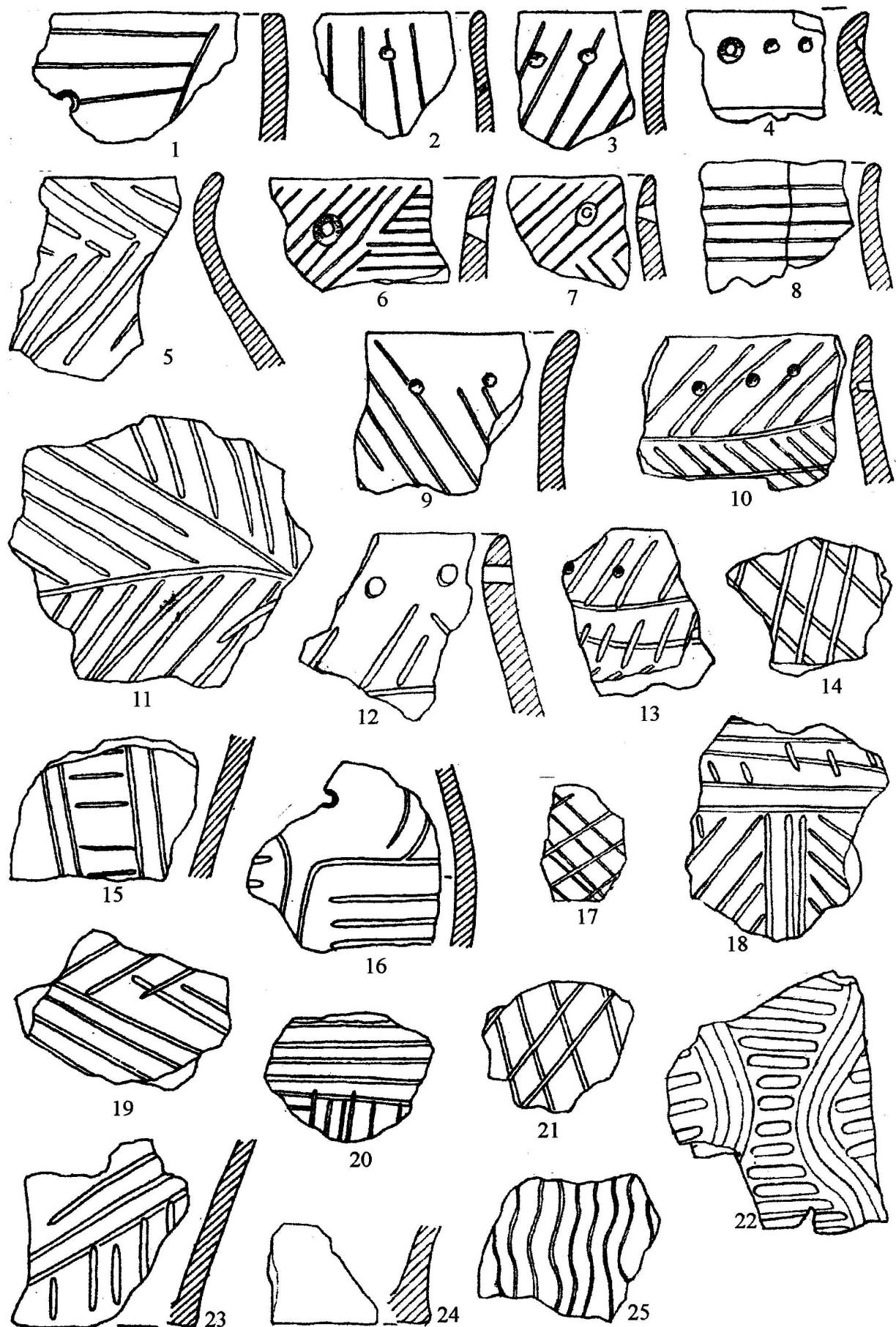

Рис. 6. Гард. Ранньонеолітична кераміка.

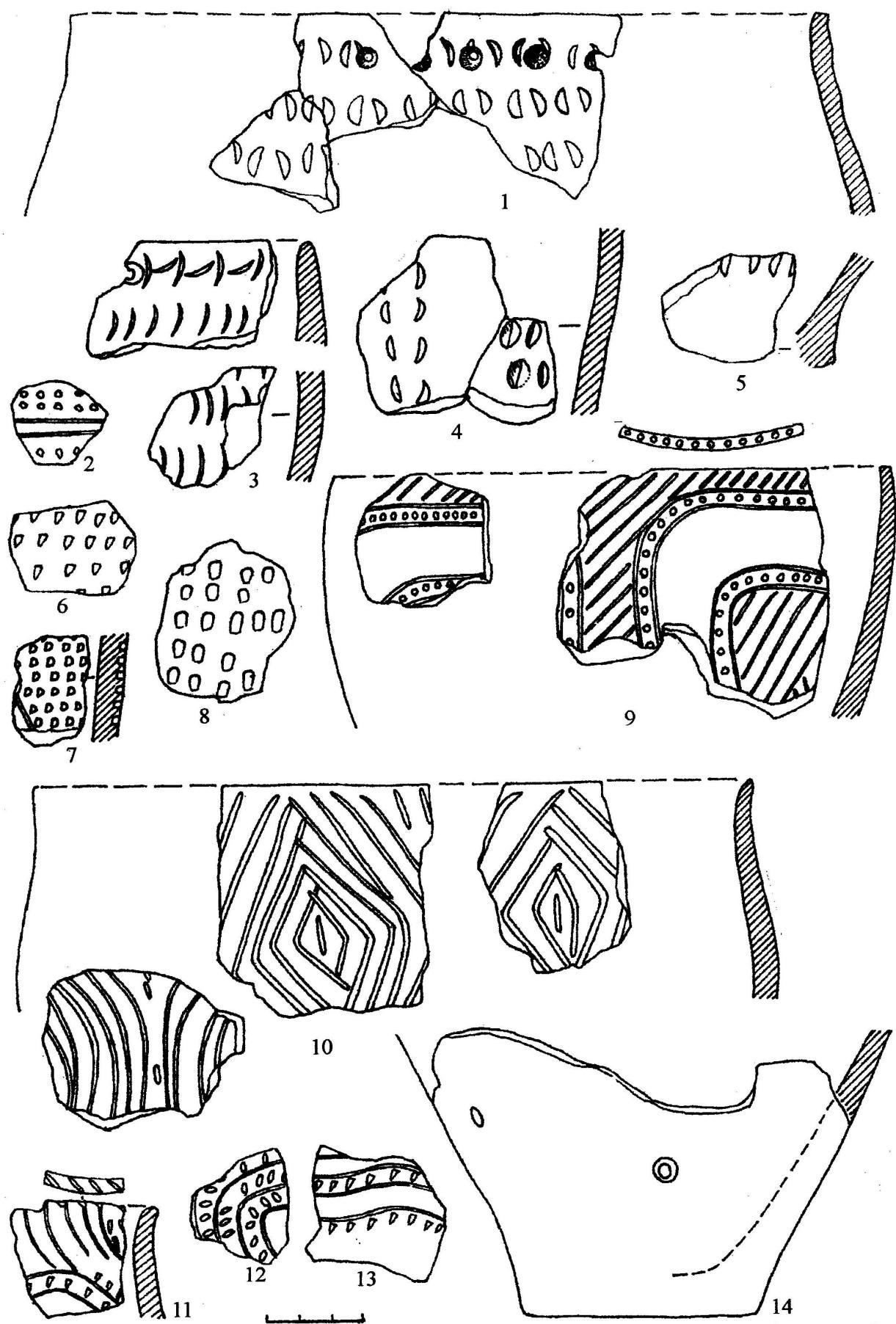

Рис. 7. Гард. Ранньонеолітична кераміка.

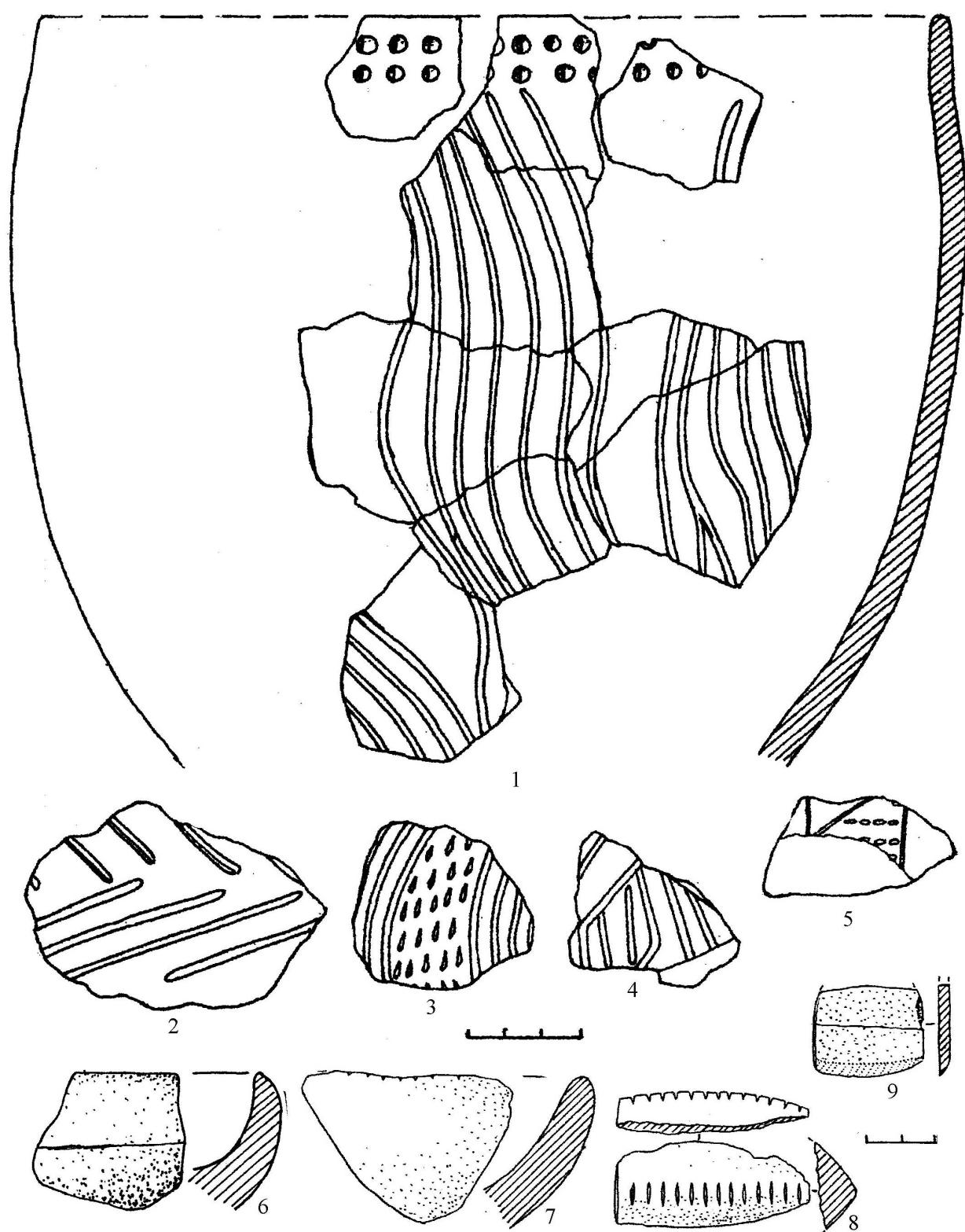

Рис. 8. Гард. Ранньонеолітична кераміка (1-5) та вироби з каменю(6-9).

Манько В.О.

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ НЕОЛІТУ УКРАЇНИ

У статті розглядаються теоретичні питання вивчення неолітичної епохи. Розглядаються загальноприйняті визначення поняття «неоліт» і робиться висновок про неможливість їх використання на практиці. Пропонується нове трактування поняття «неоліт», яке має означати процес формування інформаційного поля, в межах якого поширюються інноваційні технології, нові методи ведення господарства, надбання духовної культури. У зв'язку з цим розглядаються механізми створення культурно-історичних областей неоліту, які і були формулою існування інформаційних просторів.

Особливо хочу відзначити, що поява цієї статті була б неможливою без тривалих бесід і плідних дискусій з Л.Л. Залізняком, якому я щиро вдячний за те, що він звернув мою увагу до теоретичних питань досліджень неоліту.

Сучасний стан вивчення неоліту України

У ХХІ столітті в Україні спостерігається значне підвищення інтересу до неолітичної епохи. Тільки за останні роки з'явилася кілька монографій, присвячених неоліту України. Це роботи Л.Л. Залізняка (Залізняк, 1998, 2005), Н.С. Котової (Котова, 2002), М.Т. Товтайла (Товтайло, 2005), В.О. Манько (Манько, 2006).

У той же час, накопичення фактичних даних, які знайшли відображення у нових публікаціях, не призвели до якісного зрушення у вивченні неолітичної епохи. Більш того, отримані результати польових досліджень, радіокарбонні дати, стратиграфічні спостереження все більше суперечать одне одному, створюють все більш парадоксальну картину розвитку неоліту в Україні. Всі теорії і висновки, зроблені дослідниками у ХХ столітті, поступово дискредитуються, в той же час нові теорії не набувають остаточної вірогідності, залишаючись на рівні більш-менш обґрунтованих гіпотез.

Як приклад можна навести долю теорій розвитку неоліту В.М. Даниленка (Даниленко, 1969). Його хронологія буго-дністровської культури (БДК), яка охоплювала VII-IV тис. до н.е., остаточно застаріла: стало зрозуміло, що пізні буго-дністровські комплекси дослідник занадто омолодив. У той же час, зараз в літературі висловлюються взаємовиключні думки про хронологію цієї культури. Так, Н.С Котова писала про вік БДК у межах другої половини VII – першої половини VI тис. до н.е. (Котова, 2002), М.Т. Товтайло ж схиляється до думки, що БДК існувала від початку VI до першої половини V тис. до н.е. (тovkalo, 2005). Показово, що обидва

Manko V.O.

PROBLEMS OF INVESTIGATIONS OF NEOLITHIC IN UKRAINE

У статті розглядаються теоретичні питання вивчення неолітичної епохи. Розглядаються загальноприйняті визначення поняття «неоліт» і робиться висновок про неможливість їх використання на практиці. Пропонується нове трактування поняття «неоліт», яке має означати процес формування інформаційного поля, в межах якого поширюються інноваційні технології, нові методи ведення господарства, надбання духовної культури. У зв'язку з цим розглядаються механізми створення культурно-історичних областей неоліту, які і були формулою існування інформаційних просторів.

Особливо хочу відзначити, що поява цієї статті була б неможливою без тривалих бесід і плідних дискусій з Л.Л. Залізняком, якому я щиро вдячний за те, що він звернув мою увагу до теоретичних питань досліджень неоліту.

твірдження про вік БДК спираються на аналіз та інтерпретацію радіокарбонних дат, отриманих однією й тією ж лабораторією (Київська радіокарбонна лабораторія). Як ми бачимо, успіхи української археології багато в чому залежать від успіхів українських хіміків. Такими ж суперечливими є дані абсолютної хронології для більшості культур неоліту України.

Не менш суперечливими є й сучасні уявлення про відносну хронологію неоліту України. Зокрема, не з'ясованими залишаються питання про послідовність кукрекської, гребениківської і буго-дністровської культур, проблемним є питання співіснування сурської та азоводніпровської культур, а в Криму – таш-аїрської, кукрекської й мурзак-кобинської.

Фактично, всі наведені приклади стосуються хронології, хоча й не тільки її. Більш того, наведені приклади суперечливих точок зору є далеко не найважливішими. Я почав огляд сучасної проблематики вивчення неоліту з хронологією тільки з тієї причини, що у цьому хронологічному хаосі найчіткіше відбилася більш широка проблема: проблема джерел археології неоліту, їх оцінки та інтерпретації. Саме жалюгідна джерельна база українського неоліту обумовила наявність протиріч у її інтерпретації.

Головною бідою українського неоліту є те, що багатошарові стратифіковані пам'ятки тут зустрічаються лише як поодиноку випадки. Ситуація загострюється й тим, що розкопки таких пам'яток не завжди призводили до отримання повноцінних комплексів. Слід визнати, що до нашого часу найяскравішою неолітичною

пам'яткою залишається Кам'яна Могила I (Даниленко, 1986), яка досліджувалася у минулому столітті кількома поколіннями археологів. На жаль, методики, обрані для розкопок Кам'яної Могили призвели лише до отримання змішаних комплексів, аналіз яких не дозволяє вирішити питання про розвиток неоліту в регіоні, висвітлити питання співіснування окремих культур, наявності або відсутності синкретичних явищ.

Я згадую свою спробу розібрати колекції Кам'яної Могили I. За цією захоплюючою справою мене застав Л.Л. Залізняк. Він повеселився з моєї спроби і розповів, що багато хто до мене намагався зробити те саме, але нічого з того не вийшло. Нічого не вийшло і в мене. Так само, нічого не вийшло й у тих, хто намагався вирішити те коло питань, яке я окреслив. У тому і полягає основна проблема: навіть найкращі стратифіковані пам'ятки знаходяться у такому стані, що їх матеріали непридатні для вирішення основних проблем розвитку неоліту. У дослідженні матеріалів Кам'яної Могили рокову роль відіграли недосконалі методики розкопок. Ті ж проблеми виникають і при обробці матеріалів майже єдиної стратифікованої пам'ятки лісової зони – стоянки Вишеньки (Телегин и др., 1984). Так само – вже зовсім недавно – були фактично знищенні непрофесійними розкопками багатошарові стоянки Черникове озеро і Серебрянське на Луганщині (Санжаров и др., 2000). Більшість інших багатошарових неолітичних пам'яток України зазнали руйнування внаслідок діяльності землерийок, які перетворили не надто заглиблені культурні шари неоліту й наступних епох у малоінформативну суміш різночасового матеріалу.

Отже, є очевидним, що більшість сучасних проблем вивчення неоліту пов'язані виключно з неповноцінністю джерельної бази. Водночас слід визнати й те, що ця джерельна база у найближчий час навряд чи суттєво зміниться. Як здається, ми зможемо розраховувати майбутньому тільки на кількісне, а не на якісне збільшення джерельної бази – адже більшість неолітичних стоянок пов'язані з місцями, які є дуже привабливими для землерийок. А це означає, що проблеми, які існують нині, нікуди не подінуться і через 10, і через 20 років.

Усе це спонукало нас до пошуку таких напрямків дослідження, які принесли б у науку про неоліт щось принципово нове. Втім, пошук якихось нових можливостей дослідження

неоліту, мусив би стати основним завданням усіх дослідників неоліту. А щоб цей пошук був перспективним, спробуємо окреслити коло тих реальних теоретичних і практичних проблем, які існують у сучасній науці про неоліт.

Актуальні проблеми вивчення неоліту України.

Визначення поняття «неоліт». Як не дивно, зараз головною проблемою вивчення неоліту є з'ясування питання про зміст поняття «неоліт». За півтораста років вивчення неоліту так і не було вирішено таке сuto теоретичне питання. Не помилуся, що зараз кожен дослідник має особисте сприйняття змісту поняття «неоліт». Відповідно, кожен дослідник вивчає зовсім різні явища, які мають спільні риси тільки на філологічному рівні. На практиці ми спостерігаємо за таким станом речей, коли зустрічаємося з розглядом таких питань, як характеристика тієї або іншої археологічної культури. Широко відомо, що грань між мезолітом і неолітом часто є розмитаю. Одні й ти самі культури відносять одночасно і до неоліту, і до мезоліту. Так, в нас є абсолютно тотожні донецька мезолітична і донецька неолітична культури. Ми спостерігаємо розбіжності в оцінці докерамічних комплексів БДК, кукрекських докерамічних комплексів. Так само розмита грань між енеолітом і неолітом. Наприклад, пам'ятки Підгорівка, Новоселівка I і II у Подонеччі в наукових працях одночасно характеризуються як пізньонеолітичні і ранньонеолітичні (Гурин, 1998). Дискусійним залишається статус пізніх азово-дніпровських комплексів. Навіть у цій збірці з'явилася публікація про те, що, фактично, пізню ташаїрську культуру слід розглядати як енеолітичну (Яневич, 2010), що ілюструє появу абсолютно нової тенденції у вивченні неоліту і енеоліту Криму. Іноді нез'ясованим залишається статус величезних масивів пам'яток. Так, залишається не вирішеним питання про те, до мезоліту чи до неоліту слід відносити кукрекську і гребениківську культуру. Зрозуміло, що в основі описаного розмаїття думок є відсутність чіткого уявлення про критерії віднесення тієї чи іншої археологічної культури або пам'ятки до тієї чи іншої епохи.

Широко відомо, що неоліт є епоховою поширенням відтворювального господарства і кераміки. Наявність цих рис вважається настільки важливою, що, як правило, сприймається як абсолютна необхідність для визначення неоліту як епохи. Так, за думкою

Н.С.Котової, з неолітом пов'язана «поява раннього землеробства, тваринництва і першої кераміки. Розповсюдження цих інновацій і засвоєння їх давнім населенням були розтягнутими в часі і отримали назву неолітизація» (Котова 2002, с. 3). Аналогічної точки зору дотримуються й автори колективної монографії, присвяченої абсолютній хронології неоліту Північної Евразії (Тимофеев и др. 2004, с.9).

Не дивлячись на те, що наведене визначення неоліту є загальноприйнятим, мені дуже важко з ним погодитись. Перш за все, не можна, на мій погляд, вкладати у визначення економічну характеристику поруч з описом суто технологічної інновації, такої як поява кераміки. По-друге, не можна визначати неоліт через суму його характеристик. Подібна процедура є небезпечною з точки зору формальної логіки. Про цю небезпеку знали вже в античності. Широко відомий анекдот про визначення людини як «двононого без пір'я» (Диоген Лаертский, 1979). Скорі з'ясувалося що цьому визначенню якнайкраще відповідає обскубана курка.

Між тим, традиція визначення неоліту через його ознаки налічує вже більше 140 років. Уже в 1865 році Д.Леббок (Lubbock, 1865) визначив неоліт як епоху шліфування, свердління і виготовлення кераміки. А у 1923 році В.О. Городцов майже повторив це визначення, написавши, що неоліт «характеризується появою досконалих технічних прийомів обробки кам'яних знарядь за допомогою шліфування, пилиння й свердління, а також появою кераміки, домашніх тварин і культурних рослин» (Городцов 1923, с.28). У 1952 році О.Я.Брюсов писав, що неоліт характеризується появою крем'яних виробів, які не можна вивести з археологічних культур мезоліту, появою виробів зі сланцю, діориту, шиферу, нефриту та інших порід каменю, відсутністю металевих виробів, розвитком пилиння, шліфування, свердління і гончарства (Брюсов, 1952, с.6). Подібних визначень неоліту – безліч.

Як бачимо, з часом змінювалися тільки формальні ознаки неолітичної епохи, але логіка всіх дефініцій залишалася незмінною. Неоліт визначався як сукупність ознак, причому на різних етапах розвитку науки ці ознаки могли змінюватись, зникати і знову з'являтися. Фактично, археологи в кожен із моментів вивчення неоліту виходили з того, що наші знання мають характер завершеності і кришталевої визначеності. Між тим, кожне

десятиліття наші знання майже подвоюються. Тому я не здивуюся, якщо дуже скоро визначення Н.С.Котової, яке зараз сприймається як аксіоматичне, буде різати слух таким же чином, як зараз ріжуть слух наведені визначення неоліту, які вважалися дуже слушними 50 і більше років тому.

Скільки б не наводилося формальних ознак неоліту, скільки б не робилося спроб надати вичерпне визначення цієї епохи, ми ніколи не знайдемо таку суму ознак, яка була б одночасно і суттєвою і загальною для всього неоліту. Будь-яке визначення неоліту через окремі ознаки завжди залишиться дискретним, таким, що буде відповідати, в найкращому випадку, лише характеристиці окремого регіону, та ще й на окремому етапі його вивчення.

Дискретність дефініції неоліту вже давно стала диктувати необхідність створення регіональних систем термінології. У 1996 році в колективній монографії «Неоліт Северной Евразии» С.В. Ошибкіна була змушена надати визначення «лісового неоліту». Вона написала: «Лісовим неолітом... прийнято називати культури мисливців та збирачів, які мешкали у лісовій зоні Євразії, з характерними привласнювальними формами економіки, знайомими з гончарним виробництвом» (Неоліт..., 1996, с.6). У цьому визначенні, фактично, кераміка є єдиною ознакою неоліту. Це дивно не тільки через вказані вище причини, але ще й тому, що абзацом нижче пишеться про докерамічний неоліт.

Остання потужна спроба визначити неоліт і неолітизацію через окрему ознакою відбулася у 2005 році. За Л.Л. Залізняком ознакою початку неолітизації є поширення у крем'яному інвентарі «правильних трапецій на перетинах відтисків пластин» (Залізняк 2005, с.154). Відзначимо, що відразу ж і ця ознака неоліту викликала багато питань. Залишимо за дужками сам зміст поняття «правильна трапеція». За поясненням самого автора концепції, такими є трапеції, виготовлені на перетинах відтисків пластин. Дійсно, поява таких виробів характеризує неоліт басейні Південного Бугу і Дністра. Але як критерій неоліту проголошений принцип діє лише у регіональному звізі. А як бути з «неправильними» трапеціями правобережного Полісся, де відтискна техніка до самого кінця неоліту так і не стала використовуватись для виробництва трапецій? А як же ранньонеолітичні культури, які взагалі не мають трапецій? І перелік таких культур досить великий: слішанська (ранній етап),

ракушечноярська (ранній етап), донецька (ранній етап), сурська (керамічний етап кукрекської культури). Як бачимо, неоліт не можна пов'язати з якимось типом трапецій.

Враховуючи викладене, для вирішення питання про зміст поняття «неоліт» ми повинні відмовитися від будь-яких спроб розкривати поняття як суму ознак. Це шлях у нікуди. Такий підхід можливий (з обмовками: не завжди, не усюди) лише на вузькому регіональному рівні. Але вже для таких географічних зон як «Україна», «(лісо) степова зона Східної Європи», «межиріччя Дону та Дніпра» (або будь-яких інших великих водних артерій) такий підхід є тупиковим.

Ми не можемо використовувати критерій наявності відтворюального господарства, адже для окремих ранньокерамічних культур факти наявності скотарства і землеробства відсутні (наприклад, донецька культура сходу України; окрім комплексів гребениківської культури). Не є універсальним критерій наявності кераміки: у Східній Європі відомі докерамічні комплекси з ознаками наявності відтворюального господарства. Це Заньківці, Сороки I і 2 (БДК), Таш-Аїр I (8-6 шари, таш-аїрська культура), Матвіїв курган I і II, Роздорська II (матвієвокурганська культура). Неможливо використовувати принцип наявності або відсутності відтискої техніки розщеплення, адже існували індустрії, де відтискна техніка була відсутня (Чапаївка, рання фаза розвитку азоводніпровської культури). Тим більше не можуть стати критерієм неоліту наявність чи відсутність окремих типів геометричних або негеометричних мікролітів, адже типологічна розмаїтість вказаних виробів є просто вражаючою. Також слід відзначити, що прийоми шліфування, свердління каменю також не є критеріями неоліту, адже шліфування в неоліті Східної Європи відомо далеко не у всіх культурах, а свердління існувало й у попередні епохи.

У той же час, слід відзначити, що коли ми оцінюємо той чи інший комплекс з метою його віднесення до неоліту, ми знаємо: поява відтворюального господарства, кераміки, шліфованих виробів можливі лише у рамках неоліту; наявність відтискої техніки показує високу вірогідність інтерпретації комплексу як неолітичного. Тобто, ми маємо набір емпіричних фактів, підтверджених археологічною практикою, які все ж дозволяють нам так чи інакше інтерпретувати отримані під час розкопок матеріали. Але наші висновки засновуються не на науковій теорії, а тільки на емпіричному

досвіді, який нам підказує, що неоліт насправді існує. Такий підхід не може бути визнаним науковим. Відповідно, «наука» про неоліт не позбудеться лапок до тих пір, доки поняття «неоліт» не буде розтлумачене не як suma ознак.

Описаний стан речей не може бути поставлений археологам у провину. Все описане притаманне стану науки в цілому, перш за все – у філософії. Ось, наприклад, підручник логіки Г.І. Челпанова: «Понятия в психологии получаются из сравнений сходных представлений. Представления в свою очередь складываются из отдельных элементов. Составные элементы представления или понятия принято называть признаками. Признаки есть то, чем одно представление или понятие отличается от другого» (Челпанов, 2010).

Ще цікавіше викладено, що таке поняття у підручнику логіки О.Д. Гетьманової: «Свойства отдельных предметов или явлений люди отражают с помощью форм эмпирического познания – ощущений, восприятий, представлений. В понятии же отражаются существенные признаки предметов. Что является признаком?

Признаки – это то, в чем предметы сходны друг с другом или отличны друг от друга

Понятие – это форма мышления, в которой отражаются существенные признаки одноэлементного класса или класса однородных предметов» (Гетьманова, 1995).

Це – російська філософська думка. Але не думайте, що в нашій країні все гаразд. Я маю дуже коротку, але дуже показову цитату, яка досить красномовно характеризує вітчизняний стан логіки: «Поняття — форма мислення, яка відображає загальні історичні зв’язки, сутнісні ознаки явищ, поданих у їх визначеннях» (Причепій та ін. 2007). Як бачимо, все те саме – поняття розкриваються через ознаки.

Археологи навчалися у вищих навчальних закладах саме за такими підручниками логіки, які, на мій погляд, не мають жодного відношення до реальності, оспівують емпіричний досвід і штовхають нас по тій дорозі пізнання світу, яка призводить до повної профанації будь-якої науки, а не тільки археології, яка, завдяки подібним стратегіям пізнання, перетворюється, за влучним висловом Л.Л. Залізняка, у «науку з обмеженою відповідальністю». Так що ми хочемо? Сучасна філософська думка штовхає нас на шлях спотвореного сприйняття світу і всіх без винятку понять. Це біда всіх наук, тому й не дивно, що археологи не мають чіткого розуміння поняття

«неоліт». Йому просто немає звідкіля взятися, сучасний стан філософії і логіки навіть не припускає такої можливості.

Можливо, хтось заперечить, що жодне поняття в будь-якій науці теж не має чіткого визначення. Це не так, а ось і приклад: матерія — «...філософская категория для обозначения объективной реальности, которая дана человеку в ощущениях его, которая копируется, фотографируется, отображается нашими ощущениями, существуя независимо от них» (Ленін, с.131). Можливо, процитований автор є зараз не дуже популярним, але важко не погодитись, що його методика визначення поняття «матерія» не має ніяких точок дотику з методикою визначення поняття «неоліт». Інакше ми б прочитали, що матерія є субстанцією твердою, кислою, зеленою і ще Бог знає якою.

У цьому плані методологія науки в цілому, так само як і методологія археології, знаходиться на рівні XVII століття. Саме тоді з'явилася робота Г.В. Лейбніца «Предисловие к изданию сочинения Мария Низолия «Об истинных принципах и истинном методе философствования против псевдофилософов»» (Лейбниц, 1984, с.54-96). Ось як оцінює одну з ідей Лейбніца, викладену у вказаній роботі, Г.Г. Майоров: «Его собственная позиция совершенно ясна: универсалии — это дистрибутивные целые и они распространяются на все предметы данной совокупности, не будучи исключительной собственностью ни одного из них. Ведь если бы общее сводилось к собирательному, было бы невозможно никакое дедуктивное доказательство и все знание сводилось бы к индуктивному. Но что бы это означало? В общем случае индукция всегда неполна и ее выводы не имеют силы необходимости, они могут создавать лишь большую или меньшую уверенность в том, что и впредь всегда будет так, как было, т. е. могут обладать только «моральной достоверностью»; этого недостаточно для теоретических, аподиктических наук. Кроме того, сам принцип индукции и «моральная достоверность» не могут быть выведены индуктивно. Они дедуктивно следуют из более общих принципов, имеющих аксиоматический характер» (Майоров, 1984, с.13).

У XVII столітті розуміли, що ніяка «моральна достовірність», тобто емпірика, не може замінити загальних принципів. Однак, зараз все те, що говорив Лейбніц, залишається екзотичною

точкою зору, яка не може бути панівною, хоча б тому, що мало кому відома. Майбутні археологи складають кандидатські іспити з філософії, ніколи не замислюючись про те, що філософія має хоч якесь відношення до археологічної науки. Археологічна термінологія перестала бути змістовою і науково обґрунтованою. Піднята більш ніж триста років тому проблема залишається нікому не потрібною, зайвою.

Наукова добросовісність диктує обов'язок запропонувати своє визначення поняття «неоліт». У той же час, зрозуміло, що будь-яка спроба зробити цей божевільний вчинок є звичайним самогубством. Але археолог не повинен відповідати за те, що світ є недосконалім, а також за те, що філософські концепції ще з XVII століття не відповідають практиці сучасної археологічної науки. Я зважуюсь на висування власної гіпотези тільки тому, що вважаю, що її обговорення стане приводом для пошуку цікавих і актуальних проблем.

На мій погляд, визначення поняття «неоліт» повинно мати властивість аксіоматичного і бути узагальнюючим. За моїм переконанням, неоліт слід визначати не як суму ознак, а як процес, зміст якого можна висвітлити методами археології і який має відповідати критерію загальності для всіх регіонів планети. Може здатися, що це є справа далекого майбутнього, виконання якої потребує нових методик, які в наш час ще невідомі. Але це не так. В реальності, критерії неоліту знайдені вже багато років тому, але, як часто буває, першовідкривачі таких критеріїв самі не оцінили значення своїх спостережень. В Україні першим знайшов археологічні критерії неоліту Д.Я. Телегін. Він уперше наголосив, що в неоліті існують утворення, які за змістом є набагато більшими, ніж археологічна культура. Спочатку він написав про це у своїй монографії «Дніпро-донецька культура» (Телегін, 1968), потім пішов далі, визначивши, що дніпро-донецька культура насправді є утворенням, яке складається з кількох культур, об'єднаних наявністю спільних елементів (Телегін, Титова, 1998). Пізніше такі утворення стали виокремлюватися і для інших явищ неоліту України. В Україні окрім науковці зараз розрізняють кілька так званих культурно-історичних областей (КІО). Зараз на території України відомі дніпро-донецька, маріупольська, гребениківська, нижньоволзька КІО. В.Н. Станко не встиг здати до друку свою останню роботу, в якій він хотів обґрунтувати наявність кукарекської КІО.

Усі без винятку КІО неоліту, відомі зараз на території України, утворювалися групами населення, які були носіями різних за генезою кам'яних індустрій, займали різні ландшафтні ніші, практикували різні моделі ведення господарства. У процесі контактів між носіями окремих кам'яних індустрій з'являлися спільні елементи матеріальної культури.

У випадку з дніпро-донецькою КІО такими спільними елементами спочатку були: застосування мікрорезцевої техніки для виготовлення предметів мисливського озброєння, поховальний обряд, елементи орнаментації кераміки, потім – гостродонна форма посуду, гребінчасто-накольчаста орнаментація і використання трави при виготовленні керамічного тіста. У процесі розвитку дніпро-донецької КІО окремі її складові могли зникати або змінюватися іншими, певний час територія КІО зростала через входження до неї нових груп населення.

Маріупольська КІО маркується такими елементами як поховальний обряд, особлива манера нанесення гребінцевої орнаментації, наявність зрізаних всередину вінець, наявність «комірцевої кераміки».

Формування нижньоволзької, гребениківської і кукрекської КІО були наслідком розселення носіїв певних кам'яних індустрій і їх взаємодії з місцевим населенням. Несприятливі умови розвитку цих КІО привели до їх зникнення наприкінці раннього неоліту. Доля нижньоволзької КІО нам невідома, кукрекська і гребениківська КІО стали складовими елементами дніпро-донецької КІО.

Сучасні спостереження дозволяють стверджувати, що жодне культурне явище неоліту не може бути інтерпретованим як сухо регіональне, не пов'язане з певною КІО, тобто з певним інформаційним простором, в межах якого відбувалося розповсюдження інноваційних технологій.

Таким чином, наявний рівень знань свідчить, що неолітом слід називати епоху створення інформаційних систем у вигляді культурно-історичних областей (КІО), до складу яких входять різні за походженням групи населення і на території яких простежуються спільні елементи матеріальної культури.

КІО неоліту складається з різних археологічних культур, які зберігають свої унікальні характеристики, свою винятковість, неповторність. Але, в той же час, певні риси матеріальної культури, які існують у межах КІО,

стають спільними культурними рисами всіх або більшості культур області. Створюється інформаційна безперервність в межах КІО, наявність якої призводить до швидкого поширення інновацій в матеріальній і, можливо, духовній культурі. Археологічні культури, починаючи з неолітичної епохи, існують тільки як складові частини КІО.

Іншої картини неоліту просто не можна уявити. Усі без винятку інноваційні процеси, засвоєння населенням цілих континентів нових способів ведення господарства стали можливими тільки як наслідок спілкування людей, створення інформаційної системи, в межах якої тільки і міг відбуватися процес неолітизації. Яким би розвинутим не було скотарство, землеробство, виробництво кераміки на території «Х», на територію «У» ці явища могли б потрапити тільки завдяки спілкуванню населення цих територій. Форми такого спілкування могли бути найрізноманітнішими – вони могли виникати у процесі міграцій, у процесі відносин обміну, навіть у процесі збройних конфліктів. Форми спілкування могли не мати особливого значення. Важливим було те, що вони просто існували. Слід також згадати, що поява в Європі свійських кіз і овець могла відбутися тільки за наявності розгалуженої інформаційної структури, яка поєднувала Близький Схід і території Центральної і Східної Європи, адже на європейських теренах дікі попередники зазначених свійських тварин просто відсутні.

У той же час, як на мене, не можна перебільшувати значення відтворюального господарства. Виникнувши на початку голоцену на території Близького Сходу, воно могло розповсюджуватись тільки за наявністю інформаційних систем, які існували у вигляді КІО. Але слід розуміти, що зміст інформаційних потоків не обмежувався тільки знаннями, вміннями та навичками вести нові форми господарства. Розповсюджувалися й інші інновації, у тому числі, як уже зазначалося, нові технології обробки каменю, керамічного виробництва, нові методи ведення традиційного мисливського господарства, рибалства, елементи духовної культури. Як правило, ми не могли б знайти жодної групи неолітичного населення, яке б засвоїло всі перелічені риси в повному обсязі. Відповідно, ми не маємо достатніх підстав, щоб визначити, наприклад, неолітичною буго-дністровську культуру, носії якої практикували землеробство і скотарство, але залишили „мезолітичною” споріднену

гребениківську культуру, носії якої залишалися мисливцями? Між тим, обидві культури характеризуються використанням інноваційної технології обробки кременю, а саме – методом отримання пластинчастих заготовок за допомогою відтискних технологій, пов’язаних із використанням двоплощинних біпоздовжніх сплющених нуклеусів; обидві культури мають практично тотожній склад геометричних комплексів. Цей факт свідчить про те, що ці групи населення входили до однієї й тієї ж інформаційної системи, але скористалися новими знаннями в різному обсязі, засвоюючи тільки ті інновації, які відповідали їх нагальним потребам, які, в свою чергу, могли бути обумовленими природними факторами. Невже носії гребениківської культури, опанувавши бессарабський степ, ставши спеціалізованими мисливцями на тура, з такою ж готовністю, як їх лісостепові сусіди, носії буго-дністровської культури, сприйняли б непотрібні їм навички ризикованого і вкрай неефективного в умовах сухого степу землеробства? Звичайно, що носії гребениківської традиції не зробили такого нелогічного кроку. Але ж це не означає, що вони існували за межами того самого інформаційного потоку, який приніс відтворювальне господарство їхнім сусідам. Гребениківці засвоїли інші інновації – спочатку відтискну техніку, а потім і виробництво кераміки! То на якій підставі ми мусимо відмовляти їм у праві називатися носіями неолітичних традицій, якщо їх розвиток ілюструє той самий процес, що й розвиток буго-дністровського населення?

Через викладені причини ми схильні називати процесом неолітизації процес створення інформаційних систем, функціонування яких сприяло розповсюдженню і засвоєнню інновацій у континентальному масштабі. Дискретні інформаційні простори ми називаємо КІО, а процес їх створення і є історичним змістом неоліту.

Можливе заперечення, що КІО відомі і для донеолітичних епох. Однак у мезоліті такі КІО створювалися населенням, яке об’єднувало спільність походження; такі КІО, як правило, не виходили за межі певних ландшафтних зон. Прикладом такої мезолітичної КІО є область Дювензе, населення якої опанувало зандрові зони Центральної і Східної Європи. Вже цей факт вказує на природу КІО донеолітичного часу: вони утворюються або в результаті розселення носіїв певної кам’яної індустрії, або пов’язані, внаслідок спеціалізації мисливського

господарства, з певним типом ландшафтів. Іншими словами, процес утворення КІО попередніх епох не є результатом розвитку інформаційних систем; навпаки, окрім індустрії таких КІО розвиваються у різних напрямках, набуваючи з часом велику кількість відмінностей. КІО неоліту, на відміну від КІО попередніх епох, динамічно розвиваються, створюють інформаційні системи, які поєднують населення віддалених регіонів, розташованих у різних ландшафтних зонах; активно сприймають інновації, в тому числі й різні форми відтворювального господарства, інновації в обробці каменю, в тому числі й технологію виготовлення крем’яних знарядь праці, а з певного часу – і керамічного виробництва.

Подібна картина вимальовується з самого початку розвитку неолітичних культур. Прикладом такої ранньої неолітичної КІО є докерамічний неоліт А (PPNA) Близького Сходу. Під докерамічним неолітом А зараз розуміють КІО, межі якої охоплюють територію пустелі Сінай, Леванту, північ Месопотамської рівнини і гірські схили Загросу й Тавру. У межах КІО докерамічного неоліту А (за О. Бар-Йосефом) виділяються культурні явища, які отримали назви Хім’ен, Султан’ен, Асвад’ен, Мурейбіт’ен і Немрік’ен (En Early ..., 1997). Ці явища не зовсім відповідають терміну «археологічна культура», який застосовувався в радянській історіографії і використовується й зараз на пострадянському просторі. Перелічені явища різняться досить сильно, перш за все за складом виробів із кременю, але деякі з них можна було б назвати лише варіантами культур.

Зупинимось більш докладно на описі першої в світі КІО неоліту.

Хім’ен і Султан’ен є, як здається, назвами етапів розвитку однієї археологічної культури, яка виникла на основі натуфи і хариф’ену та існувала на теренах Леванту у проміжок часу 10300-9200ВР. Етап Хім’ен (стоянки Єль-Хіам, Салібія, Хатула) ілюструє ранню фазу розвитку цієї культури, має дуже багато натуфійських рис. Техніка розщеплення заснована на розщепленні 1-2-3-площинних нуклеусів для коротких пластин і відщепів. Застосування відтискної техніки невідоме. Серед визначальних знарядь – сегменти з крутую ретушшю. Як виняток, зустрічаються сегменти з хелванською ретушшю. Переважають кінцеві типи скребків, традиційно багато різців, у тому числі бічних і двогранних. Багато пластин з ретушшю, у тому числі і вкладнів серпів. Великими серіями представлени

перфоратори. Значною відмінністю від натуфа є присутність вістер типу Салібія (трикутні з ретушованою основою), Ель-Хіам (трикутні з виймками по краям), Йордан Валлей (трикутні з виділеним черешком).

На фазі Султан'ен (Тер-ес-Султан, Ієрихон, Нетів Хагдад, Дхра, Гільгаль та інші) крем'яна індустрія стає значно багатшою. З'являються так звані Netiv-Hugdud i Gilgal truncations, які виготовлялися як побічний продукт виробництва вістер Ель-Хіам (за зовнішнім виглядом нагадують трапеції зі «струганими» спинками). З'являються двосторонні сокири, які підправлялися траншеподібними сколами, з'являються ножі-серпи типу Бейт-Тамір (з обушком, який оформлювався зустрічною ретушшю). Серед вістер збільшується кількість черешкових.

На відміну від Хім'ену і Султан'ену, крем'яна індустрія поселення Тель Асвад (Сірія, від нього – Асвад'ен) побудована на використанні човноподібних біополярних нуклеусів, з яких отримувалися верболисті пластини. З цих пластин виготовлялися черешкові вістря типу Хелван (черешкові трикутні з парними виймками). Як здається, асвад'ен став основою для формування надалі докерамічного неоліту Б.

Індустрія фази III Мурейбіту (долина Євфрату) подібна до індустрії Тель Асваду, характеризується також наявністю човноподібних нуклеусів для виробництва видовжених пластин. Але тут вироблялися традиційні для Султан'ену вістря типу Ель-Хіам, у невеликій кількості присутні сегменти.

Немрік'ен (Немрік 9, Кермез Дере) відомий на території Північного Іраку. Це єдина індустрія в колі пам'яток докерамічного неоліту А, де використовувалась відтискна техніка. Пластинки знімалися з підконічних нуклеусів, площинки яких ретельно підправлялися. Серед мисливського озброєння – косотронковані пластинки, вістря Ель-Хіам, вістря типу Немрік (ромбоїди).

Населення області докерамічного неоліту А опанувало різні типи ландшафтів: пустелю, морське узбережжя, гірську місцевість, рівнини Месопотамії, передгір'я Загросу.

Як бачимо, докерамічний неоліт А був дуже неоднорідним, складався, як мінімум, з 5 різних археологічних культур, які експлуатували різні типи ландшафтів у різних кутках Близького Сходу. Слід, правда, відзначити, що Хім'ен і Султан'ен, з одного боку, і Асвад'ен і Мурейбіт'ен, з другого, є, на мій погляд,

спорідненими індустріями, які варто було б об'єднати. Однак навіть якщо КІО складалася не з 5, а лише з 3 зон із різними індустріями – це, мабуть, уже несуттєво. КІО була сформована, ії існування зараз ніким не спростовується.

Спільними для всіх культур докерамічного неоліту А були у кременеобробці – використання вістер з парними виймками (типи Ель-Хіам, Хелван), а у житлобудівництві – спорудження круглих або овальних споруд, сама наявність яких свідчить про осілість частини населення. Може здатися, що причиною появи такої КІО стало розповсюдження відтворюального господарства, але це не так. Пам'ятки докерамічного неоліту А демонструють як випадки наявності початкової доместикації тварин, так і її цілковитої відсутності; те саме можна сказати і про рослинництво. Взагалі, відтворюальне господарство ніколи не відігравало провідної ролі в культурах докерамічного неоліту А. Цей факт змушує нас визнати – утворення КІО мало інші причини, які знаходяться не у сфері інноваційних процесів в економіці. Чітко вказати такі причини досить важко. Не виключено, що населення просто стало спроможним утворити велику інформаційну систему внаслідок значних змін у психіці окремих людей, у соціальній поведінці колективів, що було неможливим у попередні епохи, коли міжкультурні контакти простежуються як виняткові випадки, до того ж, не доведені археологічними фактами.

Наприклад, О.О.Сорокін (2002), досліджуючи мезоліт Жиздринського Полісся, дійшов висновку, що міжкультурних контактів між носіями різних культур, які одночасно заселяли Волго-Оксське межиріччя, просто не існувало. Різні групи населення, знайшовши собі ніші на одній і тій же території, просто не помічали одна одну. Здається, що тільки прогрес у людській психіці міг дати поштовх для зміни ситуації. Справа в тому, що люди, які за своїм походженням і матеріальною культурою були зовсім різними і розмовляли, не виключено, різними мовами, стали спроможними до спілкування. У цьому й причина утворення мозаїчних КІО. Не виключено, що поява відтворюального господарства лише співпала за часом із цим процесом, що й обумовило його швидке розповсюдження спочатку на Близькому Сході, а потім і на території Європи.

Можна заперечувати, що палеопсихологія не досліджується археологічними методами, а мої посилання на зміни психіки як головну рушійну

силу неолітизації – бездоказові. Це не так. Особливості психіки дійсно не можуть стати предметом дослідження археолога, але передумови для трансформації людської психіки на початку неоліту нам відомі, причому, саме завдяки археології.

Уже на початку докерамічного неоліту утворюються стаціонарні поселення, кількість мешканців яких дорівнювала близько 3 тисяч осіб. Прикладом такого поселення є Ієрихон в Ізраїлі, де шари докерамічного неоліту А датуються часом пребореалу. Утворення такого роду поселень не могло не призвести до корінного зламу традиційної психіки епіпалеолітичної людини. Для порівняння – соціологічний горизонт австралійського аборигена не міг перевищувати 1-2 тис. людей. Тобто, австралійці ще у минулому столітті могли за все життя поспілкуватися з такою кількістю людей, що не перевищувало населення докерамічного Ієрихону. Можливо, в Палестині IX тис. до н.е. вперше в історії людства виникла ситуація, коли сусіди могли не знати один одного на ім'я. Така ситуація не могла не призвести до зламу традиційного світогляду, не могла не призвести до створення нових систем відношень між людьми, нової етики, нового погляду на проблему місця людини в колективі і у всесвіті. Мені здається, що в такій ситуації повинні були проходити одночасно два магістральні процеси:

1. Відокремлення окремої особи від колективу територіально-виробничої групи, руйнування «колективного Я».

2. Розвиток особистості окремої людини, розвиток комунікативних систем, заснованих на спілкуванні особистостей, а не колективів, коли приналежність до певного племені, роду, територіально-виробничої групи вже не мала особливого значення.

При цьому, ми повинні пам'ятати, що така революція у психіці людини стала наслідком не розвитку відтворюального господарства, а навпаки – результатом успіхів господарства привласнюального. Скотарство і землеробство стали розвиватися лише як наслідок укрупнення поселень, коли їх населення вже не могло задовольнити свої потреби лише за рахунок традиційних форм ведення привласнюального господарства. Навіть на Близькому Сході фермерське суспільство остаточно формується тільки на початку VII тис. до н.е. Таким чином, революція свідомості йшла попереду революції господарської, а складом і змістом «неолітичної

революції» було саме поєднання цих двох процесів.

Неолітична революція спричинила масове переселення величезних груп населення. Вектор такого переселення завжди був спрямований на північ, де існували ландшафти з невеликою щільністю населення. Сліди таких переселень простежуються і на території України, і в будь-якому регіоні Євразії. В Україні ми бачимо ще наприкінці плейстоцену просування на північ носіїв шанкобинської індустрії, протягом бореалу – початку атлантикуму – розселення носіїв кукрекської індустрії. Наприкінці VII і протягом VI тис. до н.е. ми спостерігаємо просування на північ населення, пов’язаного з гребениківською і матвієвокурганською індустріями. На північ просуваються носії культур маріупольського кола у другій половині VI тис. до н.е. Ці українські приклади лише відображують загальноєвразійську тенденцію. Ми спостерігаємо дивовижні міграції, спрямовані на захоплення вільних земель. Засоби, якими користуються переселенці, просто вражають. Група населення Близького Сходу, пов’язана з традиціями докерамічного неоліту Б, вирушає у морську подорож і досягає Кіпру. На іншому кінці так званого «Родючого Півмісяця» носії мазендаранської індустрії просуваються на північ уздовж східного узбережжя Каспійського моря, вони стануть засновниками джайтунської культури. Переселення супроводжувалося процесами, коли у сферу неолітизації потрапляло автохтонне населення, яке створювало нові центри розповсюдження чинників «неолітичної революції».

Процес переселення був обумовлений, як уже зазначалося, складною демографічною ситуацією в зоні «Родючого Півмісяця». Але мотиви переселення могли бути дуже різноманітними. Деякі групи пускалися в мандри для отримання можливості більш ефективного розвитку відтворюального господарства, хоча такі приклади й відносяться вже до енеолітичної епохи.

Прикладом такого переселення може бути процес формування середньостогівсько-хвалинської KIO наприкінці VI тис. до н.е. Кам’яна індустрія цієї KIO не пов’язана з жодною групою неолітичного населення України, Подоння, Північного Прикаспію. Тобто, ця KIO могла утворитися лише як наслідок масштабної міграції. Всі групи населення, які склали цю KIO, були пов’язані зі скотарством.

Зворотнім прикладом служить кукрекська КІО, яка вже наприкінці IX тис. до н.е. займала простори Криму і степової смуги Північного Причорномор'я. Поява носіїв кукрекської індустрії не супроводжувалася розповсюдженням відтворювальних форм господарства. У жодному випадку на території Криму, де кукрекські пам'ятки з'являються вперше, ми не бачимо свідчень існування скотарства або землеробства. Враховуючи повну відсутність будь-яких реальних свідчень про можливість генези кукрекської індустрії на базі будь-якої автохтонної культури, слід визнати, що міграція в Україну кукрекського населення пов'язана саме з можливістю продовжити розвиток традиційних форм господарства. Згодом такі можливості вичерпалися і, як здається, вже на початку атлантикуму носії кукрекської індустрії повернулися до практики розвитку скотарського господарства, яке, безперечно, розвивалося носіями індустрії, подібних кукрекській (немрік'єн), ще з X тис. до н.е. у Північній Месопотамії.

Таким чином, поява перших паростків неоліту супроводжувалася створенням КІО – інформаційної системи, яка існувала поза залежністю від ландшафтів і економічних чинників, яка об'єднувала різне за походженням і, можливо, мовою, населення, яке брало активну участь в обміні досягненнями у сфері матеріальної культури, – що може бути простежене методами археологічного дослідження. Потужним механізмом утворення КІО були міграції, які здійснювалися населенням, знайомим з багатьма інноваційними виробничими технологіями і методами ведення господарства. При цьому, мета подібних міграцій не мала особливого значення, адже в ході освоєння нових територій мігранти могли практикувати будь-які зручні для них господарські моделі, оскільки були здатні практикувати будь-яку з відомих на той час стратегії господарства у межах певної КІО.

Утворення КІО добре фіксується археологічними методами, оскільки проявляється у розповсюдженні на певній території елементів матеріальної культури, які можуть бути досліджені під час розкопок. Це можуть бути крем'яні артефакти, архітектурні традиції, скульптурні зображення, поховальний обряд, а пізніше – кераміка.

Слід відзначити, що поняття КІО в сучасній українській археологічній літературі має прямі й приховані синоніми. Прямим синонімом КІО є

широко вживане в літературі поняття «етнокультурна спільнота». Наприклад, це поняття широко вживается Д.Я. Телегіним і О.М. Титовою. У спільній монографії (Телегін, Титова 1998, с.5-9), присвяченій дніпродонецькому неоліту, дослідники чітко вказали, що для виділення етнокультурної спільноти враховувалося наявність спільних елементів матеріальної культури. На підставі аналізу кераміки вони з'ясували, що в межах етнокультурної спільноти індекс подібності кераміки становить від 40 до 67%. Тобто, КІО і етнокультурна спільнота – синоніми абсолютні. Тим не менш, я б наполягав на застосуванні надалі тільки поняття КІО, яке не несе в собі етнічного навантаження, тобто тих аспектів людської культури, наявність яких неможливо довести або спростувати методами археології.

Бувають синоніми КІО приховані. Іноді КІО називають просто культурами. Д.Я. Телегін спочатку писав не про дніпродонецьку етнокультурну спільноту, а про дніпродонецьку культуру (Телегін, 1968). Тут ми маємо яскравий приклад того, як некоректне поняття, виведене на ранніх етапах вивчення дніпродонецького неоліту, було змінене на більш коректне (хоч і з етнічним навантаженням). А між тим, існують культурні явища, котрі й зараз мають статус археологічної культури, хоча мова повинна йти, без сумніву, про КІО. Найкращим прикладом такого стану речей є необґрунтоване вживання поняття «культура лінійно-стрічкової кераміки». Взагалі, лінійно-стрічковий неоліт не є предметом розгляду в цій роботі, тому я не вдаватимусь до детального розгляду цієї теми. Відзначу тільки, що, на моє переконання, такої культури просто не існує. Пам'ятки з лінійно-стрічковою керамікою настільки різняться за складом крем'яних комплексів, що висновок може бути тільки один: існує КІО лінійно-стрічкової кераміки, а не культура. Відзначимо, що тільки в межах України відомі щонайменше два типи крем'яних індустрій цієї КІО. Лінійно-стрічкові комплекси Волині (Охріменко, 2001) і Київщини містять видовжені трапеції, які служили вкладнями серпів, а також високі трапеції. Найпоширеніший тип нуклеусу – одноплощинний торцевий для відтисків пластин. У степовій зоні все інакше. Крем'яний комплекс Майнової Балки (Ларина и др., 1999, с.10-21) дуже подібний до гребениківських старожитностей і нічим не нагадує північні комплекси з лінійно-стрічковою керамікою. Відразу ж спадає на думку, що лінійно-стрічкова

кераміка є лише спільним елементом матеріальної культури, який дозволяє об'єднати кілька різних за походженням зон розповсюдження певних кам'яних індустрій у межах КІО.

Таким чином, запропоноване визначення неоліту як епохи утворення інформаційних просторів-ойкумен у вигляді КІО, на мій погляд, є і аксіоматичним, і одночасно загальним. З одного боку, археологічними методами простежено утворення КІО з самого початку розвитку неоліту, з іншого боку – нам невідома жодна індустрія неоліту, яка була б ізольована від зовнішніх впливів і так чи інакше не була б пов'язана з якоюсь КІО.

Можливо, запропоноване визначення не є досконалим, але воно в будь-якому випадку є кращим, ніж яке завгодно визначення, засноване на перерахунку ознак неоліту. Суттєвим недоліком запропонованого визначення може бути його надзвичайна глобальність, яка не дозволяє, наприклад, чітко визначити межу між неолітом і наступною епохою – енеолітом. Хоча й тут можливі запереченні: енеоліт визначається саме як епоха появи міді, тобто на підставі ознак. У той же час, існують культури, які, почавши свій розвиток як неолітичні, наприкінці свого розвитку вже були знайомі з мідлю. Це азово-дніпровська культура маріупольської КІО, тубинська культура дніпро-донецької КІО. Утім, поява міді не спричинила якісного прориву у господарстві носіїв вказаних культур, не внесла навіть у їхні культурні зв'язки змін, які б призвели до формування нового інформаційного простору. Не виключено, що з цієї причини варто було б переглянути й зміст поняття «енеоліт». Не виключено також, що від поняття «енеоліт» доведеться взагалі відмовитися, адже більшість енеолітичних культур є одночасні неолітичними. Така можливість тим більш є вірогідною, якщо врахувати, що у Центральній Європі вже й зараз неоліт і енеоліт розглядаються як одна й та сама епоха під назвою «неоліт».

Наслідки сприйняття запропонованого визначення неоліту є досить радикальні. Так, наприклад, ми в цьому випадку вже ніколи не зможемо називати мезолітичними кукрекську, мурзак-кобинську, гребениківську культури. Доведене в останній час їх співіснування з культурами, які визначаються як неолітичні (буго-дністровська, донецька, Таш-Аїр) просто не дозволяє нам цього робити, якщо ми не хочемо сказати, що перелічені культури були ізолятами,

– що для просторів степової зони України й Гірського Криму було б просто неможливим.

Ще одним наслідком, можливо, головним, мусить стати сприйняття того факту, що відомі зараз у Східній Європі КІО є лише тими інформаційними просторами, які існували у період, коли процес неолітизації був завершеним. У той же час, хоча б на рівні теорії, ми повинні припустити наявність такого періоду в історії розвитку неоліту в Україні, коли тільки окремі групи населення відповідали критеріям неоліту, не утворювали КІО виключно на території України, входили до складу інших КІО, ядро яких знаходилося значно південніше, на територіях Великого Середземномор'я, Близького і Середнього Сходу. Саме такі ідеї свого часу висловлював В.М. Даниленко (даниленко, 1969). Враховуючи викладене, ці ідеї повинні набути новогозвучання, пошук зв'язку українського неоліту з початковим неолітом Близького й Середнього Сходу повинен стати одним із основних напрямків досліджень. Цей напрямок зараз перебуває у стані стагнації, майже не розвивається. А між тим, без ґрунтовних досліджень у цьому напрямку подальший розвиток української археології неоліту є просто неможливим. Загальновідомим є той факт, що більшість інновацій неоліту з'явилося саме на Близькому й Середньому Сході, в тому числі й відтворювальне господарство, і виробництво кераміки. Відповідно, без вивчення механізмів і закономірностей перенесення цих інновацій на територію Східної Європи неможливе розв'язання основних проблем розвитку неоліту України: співвідношення міграцій і автохтонного розвитку, успадкованих традицій та інновацій, розвитку монолітної традиції і синкретичних культур.

Ще одним із наслідків прийняття запропонованого визначення неоліту є абсолютна необхідність ревізії тієї картини культурного розмаїття, яку ми маємо зараз. Як здається, ця картина потребує значної уніфікації, яка мусить бути заснована на сприйнятті того факту, що неолітизація є передусім формуванням інформаційного поля. У зв'язку з цим абсолютно неприпустимо засновувати первинну класифікацію археологічного матеріалу, виділення археологічних культур, на підставі аналізу інновацій. Наприклад, абсолютно недоречні будь-які спроби побудувати первинну класифікацію матеріалів на основі аналізу поховального обряду, типу господарства,

традицій будування жител, традиції виготовлення кераміки. Усі ці риси можуть бути спільними для величезних регіонів.

Інноваційні традиції і визначення культурної приналежності пам'ятки. Широко відомими в літературі про неоліт є так звані «могильники маріупольського типу» (Телегін, 1991). Під цим терміном розуміють могильники VII-V тис. до н.е. з випростаними похованнями. Ознаки цих могильників у різні часи могли бути досить відмінними: відсутність поховального інвентарю, використання або невикористання вохри, наявність специфічних виробів із кістки, застосування обрядів сповивання та зв'язування небіжчиків. Такі могильники поширені майже на всьому південі Східної Європи. Здавалося б, єдність поховального обряду дозволяє припускати думку про культурну єдність його носіїв. Але, як виявилося, маріупольський обряд властивий різним групам населення, які за походженням, культурною традицією і історичною долею не мають між собою нічого спільного. Так, маріупольські поховання першої половини VII тис. до н.е. належать курекському населенню та населенню, яке постало на курекській основі. Пізніші маріупольські поховання належать носіям культур дніпродонецького і маріупольського кола, які постали на основі геометричних індустрій і не мали жодного відношення до курекської культури. Неабияким сюрпризом для археологів стало відкриття могильників маріупольського типу на території Молдови (Сакарівка, культура Криш; Дергачев, Ларина, 2003) і в Середній Азії (Тумек Кісенджик, кельтимінарська культура; Виноградов, 1981). Як ми бачимо, розповсюдження певного типу поховань виходить не тільки за межі окремої археологічної культури, але навіть за межі окремої КІО, що дозволяє ставити питання про певні структури неоліту більші за обсягом, ніж КІО.

Не буде помилкою сказати, що маріупольський поховальний обряд є транскультурним явищем, а відповідно – його наявність чи відсутність не може бути аргументом про генетичну спорідненість окремих груп неолітичного населення, а точніше – не може бути таким аргументом при відсутності інших доказів. Тим не менш, спроби пов'язати поховальний обряд з проблемами генези окремих культур робляться й зараз. Зовсім недавно таку спробу зробила Н.С. Котова (2010). Вирішуючи питання про походження азово-дніпровської культури, вона звернула увагу на поховання

ранньої донецької культури на стоянці Клішня III, яке відповідало всім критеріям «маріупольського» поховання. Наявність цього поховання стало основним аргументом на користь генетичного зв'язку двох культурних явищ. Я вже зазначав, що подібні «логічні» підстави дають змогу з тим же успіхом пов'язати генезу азово-дніпровської культури і з Кельтимінаром, і з Кришем. Аналіз же крем'яної індустрії двох культурних явищ показує наступне: на ранньому етапі донецької культури були відсутні трапеції, яких сила силена в азово-дніпровських комплексах. Не буду вдаватися в деталі, але згадаю тільки, що метою розщеплення у донецьких комплексах було отримання мікропластин, які використовувалися як вкладні кістяних вістер. У азово-дніпровських комплексах мікропластини відсутні зовсім. Відсутня ж техніка їх отримання, яка була пов'язана з використанням олівцеподібних нуклеусів. Як бачимо, навіть поверховий аналіз крем'яних комплексів доводить, що дві згадані культури не мали нічого спільного. Таким чином, використання опису поховального обряду, який з'явився в Україні на початку атлантикуму і став спільною рисою для багатьох груп населення, неможливе. У зворотному випадку це призводить до появи теорії генези степових неолітичних культур внаслідок міграцій з півночі, що не відповідає практиці вивчення векторів розповсюдження неолітичних культур, які просувалися навпаки – з півдня на північ. Саме до цього привела методична помилка Н.С. Котової.

Не менше проблем виникає і при застосуванні критерію господарського типу при виділенні окремих археологічних культур. Як правило, цей принцип застосовується у замаскованій формі, але призводить до значних наслідків, найгірший із яких – множення археологічних культур, появлення культур-phantomів.

Класичний приклад такої культури-phantому – буго-дністровська культура. Так склалося, що вивчення гребениківської і буго-дністровської культур відбувалося, фактично, паралельно. При цьому, зовнішній вигляд пам'яток двох «культур» настільки відрізнявся, що факт існування двох «культур» вважався беззаперечним. Подібність крем'яних виробів інтерпретувалася таким чином, що гребениківська індустрія виступала в ролі попередниці буго-дністровської, брала участь у її генезі. Пізніше з'ясувалося, що окремі буго-дністровські комплекси є старшими за віком, ніж комплекси гребениківської культури.

Стало зрозуміло, що різниця між гребениківськими і буго-дністровськими комплексами полягає тільки у наявності чи відсутності кераміки, наявності чи відсутності слідів відтворювальної економіки. Тобто, господарча спеціалізація певної групи носіїв гребениківської індустрії призвела до народження нової культури. Це стало зрозуміло остаточно після розкопок М.Т. Товкайла на Гарді (Товкайло, 2005), де була отримана гігантська колекція геометричних мікролітів, а також внаслідок досліджень Л.Л. Залізняком Добрянківського вузла пам'яток. У низці публікацій (Залізняк, Манько, 2004; Залізняк, 2005; Залізняк та ін., 2005; Залізняк, 2006 та інші), присвяченій розкопкам у Добрянці, Л.Л. Залізняк фактично ототожнює гребениківську і буго-дністровську крем'яні індустрії, залишаючи ці поняття роздільними тільки як данину традиції. Фактично ж, зараз ми чітко розуміємо, що такий розділ є штучний, обумовлений тим, що попередні дослідники надавали інноваційним рисам буго-дністровського неоліту статус культурозначальних.

Приклади таких помилок – численні. Одну з таких помилок зробив і я, коли писав про існування тубинської культури у басейні Сіверського Дніця. За моєю версією, тубинська культура походила від матвієвокурганської, але відрізнялася від неї відсутністю шліфованих знарядь та іншими дрібницями. Як виявилося у подальшому, наявність чи відсутність таких знарядь обумовлена лише господарською специфікою пам'яток, а тубинська культура не походить від матвієвокурганською, а є її абсолютною аналогом, що стало (Манько, 2006) остаточно зрозуміло після розкопок стоянки Туба 5 (розкопки С.А. Теліженка; Теліженко, Переверзєв, 2006), де виявилися серійно представленими шліфовані знаряддя, відсутні у комплексі Туба 2, який став свого роду еталоном для виділення «нової» тубинської культури. Причини того, що відмінності в матеріалах двох стоянок, розташованих у межах видимості, настільки значні, цілком зрозумілі. Комплекс Туби 2 містив кістки як диких, так і домашніх тварин, значну серію керамічних виробів. Стоянка, цілком очевидно, була табором мисливців, які практикували домашнє тваринництво. Стоянка Туба 5 була табором рибалок, збирачів молюсків і мисливців на озерних птахів. Про це однозначно свідчать знахідки органічних решток з території стоянки. Відповідно, типологічні відмінності у складі

кам'яних знарядь тут обумовлені саме господарчою специфікою стоянок, а значить жодним чином не пов'язані з культурною специфікою. Як і у випадку з буго-дністровською культурою, до помилок призвело нерозуміння того факту, що інноваційні риси є показником неоліту як явища, а не чинником, який дозволив би відокремити одне культурне явище від іншого.

Такі самі помилки робилися й стосовно інших культур неоліту. Так, аксіоматичним вважається визнання факту існування сурської культури. В той же час, достатньо зрозуміло, що підставою для її виділення стала тільки така господарча особливість комплексів, як використання кераміки. Крем'яний же комплекс «сурської культури» є абсолютною копією кукрекського, що дозволяє нам судити про існування керамічного етапу розвитку кукрекської культури, а не про існування якогось окремого явища. Про абсолютно аналогічну ситуацію ми можемо говорити у випадках з яніславицькою і волинською культурами. Поява кераміки у яніславицьких комплексах миттєво призвела до появи в археологічній літературі нової культури.

Іноді ми навіть не замислюємося, чому існування деяких «культур» вважається аксіомою, а деякі подібні за змістом явища не стають новими «культурами». Давайте замислимось: якщо «сурська культура» є реальністю, а підставою для її виділення є поява керамічних виробів, то чому б нам одночасно не говорити про існування ще цілої низки культур? Наприклад, про лазарівську культуру, де кукрекський крем'яний комплекс супроводжується керамічним комплексом з буго-дністровськими рисами? Або чого б не виділити ходосівську культуру, де кукрекські вкладні знайдені поруч з гребінцевою керамікою? Відповідь очевидна: за останні роки археологи набули величезного емпіричного досвіду, який підказує, що такі культурні побудови є абсурдними. Але такий же абсурдний феномен, як «сурська культура», за традицією продовжує своє існування.

Мені здається, що одним із основних завдань науки про неоліт на найближчий час є перегляд реєстру численних «культур», «типів пам'яток», «варіантів» і подібного роду фантомів, якими стала такою багатою наша археологія. Теоретичною передумовою для такого перегляду повинно стати визнання того визначення неоліту, який був запропонований мною, тобто визнання неоліту процесом формування інформаційних просторів, у яких розповсюджуються інновації.

Можливо, мое визначення недосконале, але якщо ми станемо розуміти поняття «неоліт» однаково, ми будемо мати можливість хоча б скласти уніфіковану картину розвитку неоліту України і скласти реєстр культурних явищ неоліту за єдиними принципами.

Я відмічав ще дві інновації, інтерпретація яких не повинна впливати на культурні визначення. Це традиції будування жителів і традиція керамічного виробництва. Щодо жителів, то це питання торкається неоліту України дуже мало. Ми маємо досить обмежені уявлення про житлове будівництво у неоліті, тому для визначення культурної приналежності типи жителів майже не використовуються. Винятком є культура лінійно-стрічкової кераміки, про статус якої я вже писав вище. Традиції будівництва жителів використовуються для загальної характеристики цієї «культури». Але відсутність довгих жителів в Українському Поліссі – досить красномовно свідчить про хибність подібного шляху. Так чи інакше, з'ясування ролі житла для визначення культурної традиції – справа майбутнього. А от аналіз інформативності традицій виготовлення кераміки вже давно став актуальним.

Феномен української археології неоліту полягає в тому, що саме аналіз кераміки став основним способом виділення археологічних культур. Такий підхід є звичайним не тільки для України, але й для Росії, Білорусі, Молдови, країн Центральної Європи. Дещо відрізняються підходи тих археологів, які займаються неолітом Близького й Середнього Сходу, які велике значення надають вивченню крем'яних комплексів. Тим не менш, і там панує думка, що аналіз кераміки цілком достатній для виділення того чи іншого культурного явища. У будь-якому випадку такі культури як ярмук'єн, халаф, убейд виділені саме за керамічними комплексами. Не буде перебільшенням сказати, що радянська (а відповідно – й українська) традиція стала приділяти особливу увагу керамічним комплексам значною мірою завдяки тому, що на російську мову були перекладені праці Г. Чайлда (1956) і Дж. Мелларта (1982), які надавали керамічним комплексам особливого значення.

Тим не менш, питання про ступінь інформативності кераміки є таким, що потребує перегляду. Ця потреба пов'язана передусім з тим, що при розгляді неолітичних культур штучно створюється ситуація, коли нові культурні утворення класифікуються за принципово іншими ознаками, ніж ті, за якими класифікувалися їх попередники. А між тим,

єдиним витоком класифікації культурних явищ палеоліту і мезоліту був аналіз кам'яних індустрій, які, як свідчить археологічна практика, не тільки мали неповторні типологічні характеристики, але й демонстрували стабільність цих традицій, які могли зберігатися протягом тисяч років. Відповідно, виглядає дуже дивною зміна критеріїв класифікації, які відносяться до різних джерел і не пов'язані одно з одним ніяким чином. Тим більш дивною є ситуація, коли нові критерії класифікації пов'язуються з джерельною базою, яка репрезентує інноваційні технології неоліту. Між тим, ми повинні хоча б припустити, що поява будь-яких інноваційних технологій далеко не завжди, а можливо – й ніколи, не призводить до автоматичного зникнення традиційної матеріальної культури, яку якраз і характеризують крем'яні комплекси. Перш ніж говорити про можливість використання кераміки для первинної класифікації археологічних комплексів, слід хоча б теоретично скласти можливі моделі розповсюдження такої інновації. А таких моделей може бути дуже багато. Наприклад:

1. Носії традиційної культури, виділеної за аналізом крем'яних комплексів, засвоюють інновацію з кількох джерел. Тобто, виникає ситуація, коли одна культура розпадається на декілька. Різновидом такої ситуації є така, коли одна з груп, яка належала до «первинної» культури не засвоєє виробництво кераміки взагалі.

2. Кілька носіїв традиційних культур засвоюють інновацію з одного джерела. В такому разі все відбувається за іншим сценарієм: кілька культур просто зникають.

3. Одна чи кілька традиційних культур декілька разів змінюють свої традиції керамічного виробництва.

4. Ідеальна модель. Одній традиційній індустрії відповідає одна керамічна традиція.

Насправді таких моделей набагато більше, цілком реальними є синтетичні моделі, коли протягом розвитку культури її носії змінюють моделі або характеризуються використанням більш ніж однієї моделі. Наприклад, 1 і 3 моделі теоретично можуть практикуватися одночасно.

Всі вказані моделі є теоретичними, але якщо ми спробуємо зробити кореляцію цих моделей з реальними археологічними фактами, то ми відразу ж знайдемо випадки, коли майже кожній моделі відповідає конкретний археологічний матеріал. Я пишу «майже» з тієї причини, що в

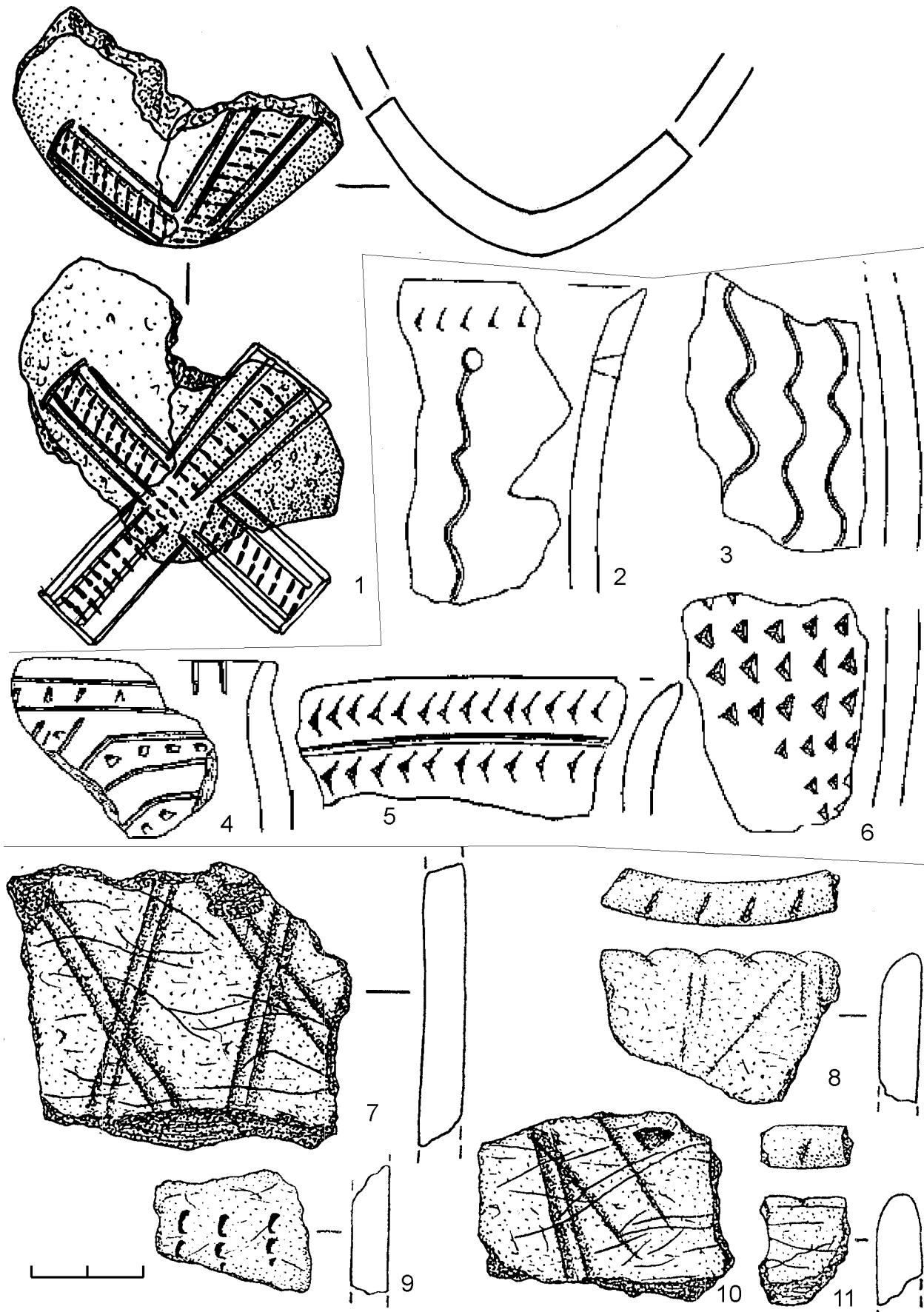

Рис.1. Перша модель засвоєння виробництва кераміки. Кераміка курецьких комплексів. 1. Клішня III (донецька культура). 2-6. Сурська кераміка стоянки Ігринь-городок (за Н.С.Котовою). 7-11. Кераміка з буго-дністровськими рисами комплексу Лазарівка (за Л.Л.Залізняком).

неоліті України неможливо знайти будь-яких фактів для ілюстрування четвертої, ідеальної, моделі. Тобто, не знаходить підтвердження саме та модель, наявність якої дозволила б нам з чистою совістю прийняти культурну класифікацію неоліту за аналізом кераміки. Це не означає, що така модель є неможливою в принципі. Просто на території України такі явища не зафіксовані. А от прикладів існування інших моделей – скільки завгодно.

Приклад першої моделі – засвоєння виробництва кераміки носіями кукрекської культури (рис.1). Я вже згадував, що кукрекським комплексам може відповідати кераміка сурського типу, буго-дністровська кераміка, гребінцева кераміка. Але цим справа не обмежується. У ранньому донецькому комплексі Клішня III (Манько, 2006) знайдена кераміка, яка пов’язана з маріупольськими традиціями. Крім того, одночасні комплекси Молдови й Волині взагалі є безкерамічними.

Приклад другої моделі може бути наданий на матеріалах донецької і матвієвокурганської культур (рис.2). Кераміка розвинутих фаз донецької культури (комpleksi Зелена Горница I, V, VI; Манько, 2006) знаходять абсолютні аналоги у комплексах тубинського вузла пам’яток, які характеризують керамічну фазу розвитку матвієвокурганської культури.

Приклади третьої моделі – численні і добре відомі, але досі ніхто не звертав на них увагу. Саме тому я опишу всі відомі мені приклади такого роду.

У розвитку донецької культури зафіксовано використання кераміки з маріупольськими традиціями (ранній етап, Клішня III) і лінійно-накольчастої кераміки на пізніх фазах її розвитку (комpleksi Зелена Горница I, V, VI).

У розвитку матвієвокурганської культури (рис.3) зафікований докерамічний етап (Матвіїв курган I і II, Туба V; Крыжевская, 1992)), етап використання кераміки з ракушечноярськими традиціями (Старобільськ; Гурин, Манько, 1993), етап з переважанням гребінцево-накольчастої кераміки з домішками трави (Туба II), етап з переважанням лінійно-накольчастої кераміки (Туба I) (Манько, 2006). Всі згадані види кераміки різні за походженням, їх зміна спровалює враження, що всі види кераміки мали різне походження.

Азово-дніпровська культура. Кераміка ранньої фази – гребінцева з домішками органіки, пізньої фази – накольчаста з домішками піску.

Культура Таш-Аїр (Крайнов, 1960). Рання керамічна пам’ятка Кая-Араси характеризується наявністю кераміки сурського типу. Матеріали пам’ятки Таш-Аїр I демонструють наявність двох типів кераміки, жодна з яких не є сурською. Це кераміка з лінійним і гребінцевим орнаментами.

Гребениківська культура (розглядається у комплексі з так званою буго-дністровською культурою. Ми розглянемо її комплекси за регіональним принципом.

Гребениківські пам’ятки на межі лісостепу і степу традиційно називають бузьким варіантом буго-дністровської культури. В.М. Даниленко (1969) виділяв 6 етапів розвитку цього варіанту культури, коли склад керамічного комплексу кардинально змінювався. Після того періодизація неодноразово переглядалася. Так, Р. Трінгем (Tringham, 1971) запропонувала 3-фазову періодизацію, а Н.С. Котова (2002) – навіть 2-фазову. Але суть від цього не змінюється. Не треба бути великим фахівцем, щоб помітити, що рання кераміка скибинецького типу не має жодного відношення до пізньої савранської кераміки, відрізняється від неї і за формою, і за способом орнаментації, тобто вони мають різне походження. Не викликає сумнівів також і те, що поява кришської кераміки в буго-дністровських комплексах також є результатом засвоєння зовсім інших інноваційних традицій.

Комплекси буго-дністровської культури Молдови (дністровський варіант; Маркевич, 1974) також демонструють факти зміни керамічних комплексів. Достатньо того факту, що плоскодонна кераміка (аналог кераміки печерської фази за В.М. Даниленком) із шару 1б поселення Сороки I поступається місцем круглодонній кераміці з самчинськими традиціями. Заслуговує уваги також той факт, що скибинецька кераміка на Дністрі взагалі невідома.

Окремий тип зміни керамічних традицій зафікований на добрянківському вузлі пам’яток. Тут часу кінця VII тис. до н.е. відповідає кераміка печерського типу, на початку VI тис. до н.е. з’являється гребінцева кераміка, яка є абсолютним аналогом ранньої дніпро-донецької.

Дуже цікавим є розвиток керамічних традицій власне гребениківської культури (тобто, гребениківської у вузькому значенні цього слова). Більшість гребениківських комплексів є докерамічними або безкерамічними. Тим не менш, кераміка самчинського типу відома з матеріалів стоянки Гіржево (Станко, 1967).

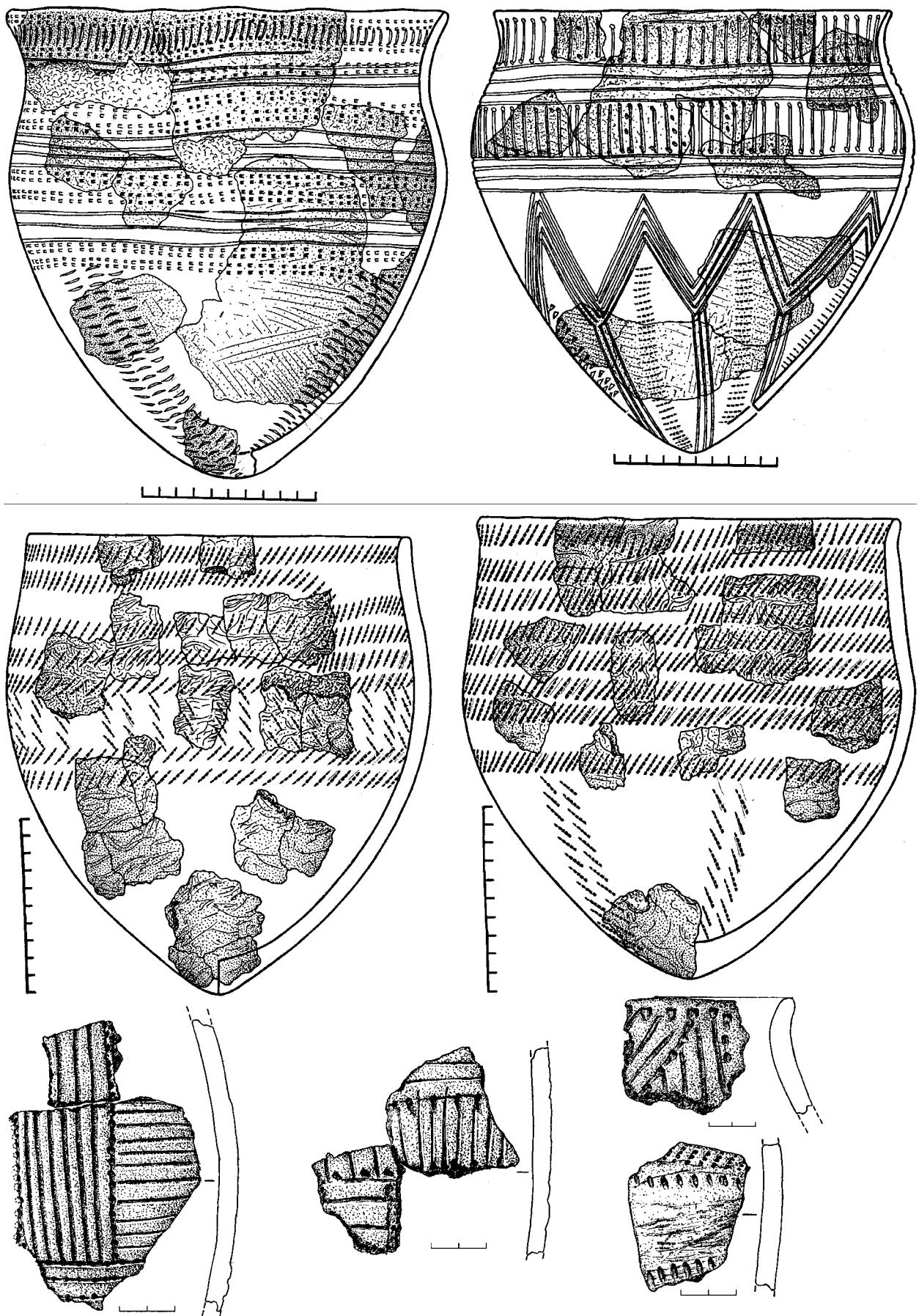

Рис.2. Друга модель засвоєння виробництва кераміки. Кераміка донецької і матвієвокурганської культури. 1. Зелена Горниця VI (донецька культура). 2. Зелена Горниця V (донецька культура). 3-8. Туба II (матвієвокурганська культура).

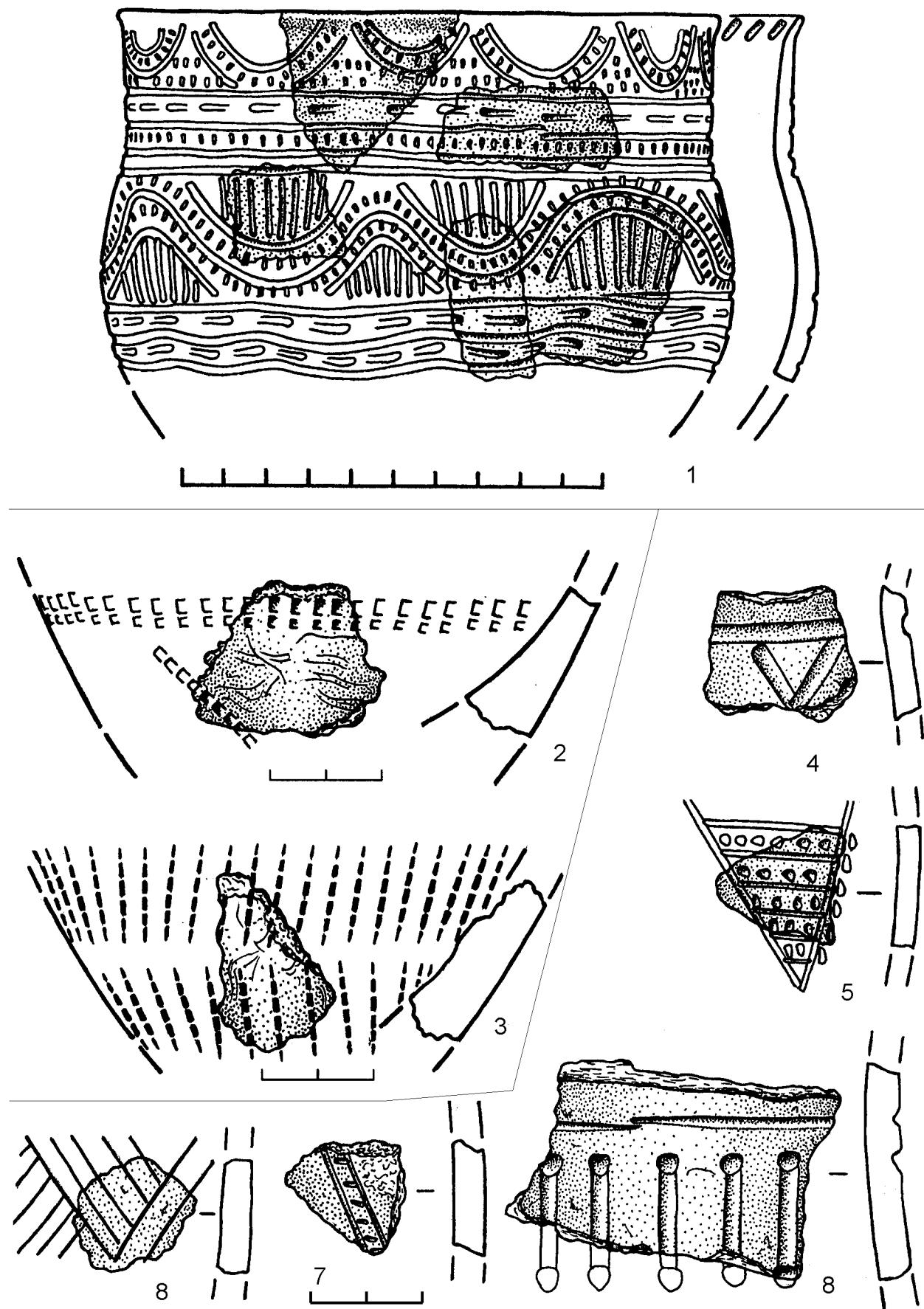

Рис.3. Третя модель засвоєння виробництва кераміки. Кераміка матвієвокурганської культури. 1. Старобільськ (ранній керамічний етап. 2-3. Туба II (середній керамічний етап). 4-8. Туба I (пізній керамічний етап).

Стоянка Карпово (Красковский, 1976) пов'язана зі знахідками кераміки савранського типу. Як бачимо, два гребениківських у вузькому сенсі комплекси є цілком подібними тим комплексам, які отримали назву буго-дністровських. Але далі відбувається найцікавіше. Гребениківському за складом крем'яних виробів комплексу поселення Майнова Балка відповідає керамічний лінійно-стрічковий комплекс. Але найдивовижнішим є той факт, що ранньотрипільське поселення Нестоїта II (Пертенко и др., 1993) також пов'язане з гребениківським крем'яним комплексом.

Таким чином, у гребениківському масиві пам'яток ми фіксуємо наявність кількох керамічних традицій, які різко приходять на зміну одна одній. При цьому, в рамках гребениківського масиву склад і послідовність таких традицій у регіональних зразках були різними. Не виключено, що, як і у випадку з розвитком подібної до гребениківської матвієвокурганської культури, власна керамічна традиція була просто відсутня, а типологія керамічного комплексу кардинально змінювалася у залежності від напрямків культурних контактів.

Усі викладені факти стосовно третьої моделі засвоєння традицій керамічного виробництва повинні остаточно поставити крапку на всіх спробах створення картини культурного районування на підставі аналізу керамічних комплексів.

В цілому ж, як ми побачили, три описані моделі не є антагоністичними, вони взаємно доповнюють одна іншу і часто діють комплексно у розвитку однієї археологічної культури. Четверта ж модель є антагоністичною щодо перших трьох і є сутто теоретичною, невідомою нам за конкретними фактами.

У той же час, наявність величезної кількості типів кераміки в одній окремо взятій археологічній культурі змушує нас розглянути питання про можливу синкретичність неолітичних культур.

Синкретизм у неоліті. Взагалі більшість випадків синкретичних індустрій у кам'яній добі виникають внаслідок поганої збереженості культурного шару, коли матеріали різних часів змішуються. Саме так можуть виникати численні перехідні типи пам'яток. Враховуючи, що переважна більшість неолітичних пам'яток України знаходиться на відкритих просторах, на невеликій глибині під незначним прошарком гумусу, то ми вимушенні констатувати, що більшість відомих неолітичних комплексів є

змішаними. Тим не менш, повністю відкинути всі версії неолітичного синкретизму ми не можемо. Саме визначення неоліту (моє, або будь-кого іншого) говорить про величезну роль інноваційних технологій у розвитку неолітичного суспільства. До того ж, ми знаємо, що більшість таких інноваційних технологій виникла на території Близького й Середнього Сходу. Відповідно, повинен бути якийсь механізм їх розповсюдження, інтеграції в існуючі системи матеріальної культури. Відповідно, такий механізм може бути пов'язаний як з прямими міграціями носіїв інноваційних технологій, так і з формуванням синкретичних культур. Причому, міграційні теорії можуть пояснити лише появу того чи іншого феномену, але його розповсюдження могло відбуватися тільки в тому випадку, якщо між носіями різних культурних традицій відбувалися певні інтеграційні процеси, обмін інформацією, відносини обміну. Все це мало призводити до появи певних синкретичних культурних традицій, суть і зміст яких є дуже цікавими кожному археологу.

Вивчення таких синкретичних традицій є дуже важким процесом, адже археологу доводиться не тільки мати справу із сумнівними за своєю чистотою комплексами, але ще й тому, що критерії синкретизму, як правило, визначити дуже важко. Я спробую викласти свій погляд на проблему синкретизму в неоліті та запропонувати принципи й методи виділення таких критеріїв.

Перш за все, на мій погляд, слід відзначити, що синкретизм може бути різним за джерелами. Може бути суто культурний синкретизм, тобто синкретизм, обумовлений тим, що носії конкретної культури піддаються культурному впливу двох або більшої кількості джерел, а інновації, які засвоюються внаслідок такого впливу є подібними за суттю. Наприклад, окрема група населення засвоює виробництво двох типів кераміки, які пов'язані з двома центрами впливу. У такому випадку традиційна частина матеріальної культури залишається незмінною, особливо це стосується крем'яних комплексів. Подібна модель реалізується досить часто. Наприклад, кераміка скибинецького і соколецького типів у ранній фазі розвитку бузького неоліту співіснує з кришською керамікою. У цьому випадку синкретизм набуває ще й рис синтетизму. Це означає, що внаслідок співіснування двох типів кераміки (у випадку, що розглядається, це скибинецька гостродонна і кришська плоскодонна) виникає синтетичний

тип соколецької кераміки з переважно скибинецькою системою орнаментації, але з пласкими денцями.

Такі самі випадки (коли синкретизм супроводжується синтезом) ми спостерігаємо у матвієвокурганських комплексах. Наприклад, коли на зміну добре обпаленій кераміці старобільського типу прийшла кераміка з домішками трави, яка пов'язана походженням з донецькими комплексами, то виникла група кераміки, виготовлена за донецької технологією, але з традиційною старобільською орнаментацією.

Так само у Подонеччі зафіковані випадки синкретизму і синтезу дніпро-донецьких і маріупольських традицій. Так, у комплексі Підгорівка (рис.4.1) ми спостерігаємо появу горщиків з гострими денцями і гребінцевою орнаментацією (дніпро-донецькі риси), але з комірцевим оформленням вінець (маріупольська риса). Подібні синтетичні форми відомі з комплексу Вірьовкинські хутори XIV.

Виникає питання: а чи може культурний синкретизм бути механічним, тобто несинтетичним? Теоретично, ми можемо припустити таке, адже в історії будь-якого синтезу повинна бути нульова фаза відліку. Але тут слід відзначити, що вірогідність знаходження комплексів, які сформувалися саме в таку початкову фазу – дуже мала. Тут справа просто у теорії вірогідності. Більшість же випадків, коли комплекс містить різні типи кераміки без ознак синтезу – це змішані комплекси, формування яких відбувалося внаслідок відвідування одного місця носіями різних культурних традицій.

Тим не менш, поставлена проблема про можливість механічного синкретизму і критеріїв його виявлення залишилася без відповіді. Я змушений сказати, що така проблема є майже такою, що не має вирішення. Абсолютним доказом наявності механічного синкретизму є знаходження двох типів кераміки у чітко стратифікованому комплексі або, ще краще, у закритому комплексі. На жаль, такі випадки в неоліті України не зафіковані. Принаймні я таких фактів пригадати не можу. Відомий випадок знаходження двох типів кераміки у закритому комплексі в енеоліті. Так, інвентар одного з поховань складав два горщики, один з яких був середньостогівського типу, а другий – квітянського. Але навіть цей випадок нічого не дає, адже існує думка, що протиставлення

середньостогівських і квітянських комплексів є штучним.

Можливо, критерієм механічного синкретизму може стати наявність дзеркальної ситуації, тобто наявність одночасно комплексів культури А з домішками кераміки, властивої для комплексів культури Б, і навпаки. Але, як здається, такі логічні побудови приречені на сувору і заслужену критику. У цілому, слід визначити, що зіткнення двох технологій завжди повинне супроводжуватися їх синтезом, хоча б з тієї причини, що експериментування – це стиль звичайної поведінки людини у будь-яку епоху.

Іншою формою синкретизму є демосинкретизм, тобто таке явище, коли відбуваються не тільки процеси синтезу культурних традицій, але й об'єднання двох груп людей, які є носіями різних культурних традицій. У цьому випадку трансформується не тільки інноваційна, але й традиційна сфера матеріальної культури. Інакожучи, демосинкретизм призводить до кардинальних змін кам'яних індустрій. Важко уявити, що об'єднання носіїв різних систем обробки каменю миттєво може привести до деградації і зникнення однієї з традицій. Відповідно, обидві традиції могли певний час співіснувати, розвиватися і навіть утворювати синтетичні кам'яні індустрії. Як здається, критерії пошуку тут повинні бути такими самими, як і при аналізі керамічних комплексів. Ознакою синкретизму крем'яних комплексів, а відповідно – й демосинкретизму, є поява нових типів виробів із кременю та інших порід каменю. Такі випадки нам відомі.

Наприклад, перший етап розвитку донецької неолітичної культури (кукрекської за походженням) характеризувався наявністю вістер і пластинок з притупленим краєм, які виконували роль вкладнів кістяних наконечників. Одночасно на території Подонеччя проживали групи населення, які використовували геометричні мікроліти, виготовлені у псевдомікрорізцевій техніці. Синтез традицій двох груп населення привів до формування синтетичної індустрії. Цей синтез супроводжувався появою низки інноваційних типів мисливського озброєння. Наприклад, з'явилися косі вістри, виготовлені у мікрорізцевій або псевдомікрорізцевій техніці, а також трапеції, виготовлені без застосування мікрорізцевих технологій. Таким чином, у даному випадку ми можемо судити про злиття двох груп населення, яке привело не тільки до злиття двох технологій обробки кременю, але й

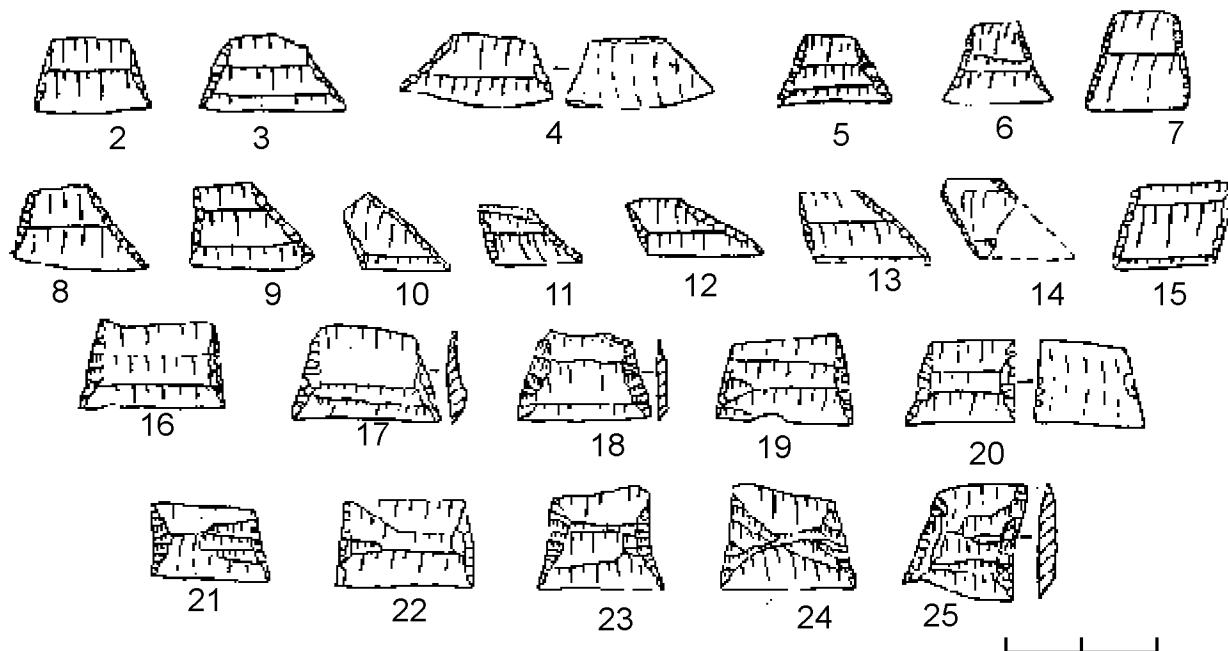
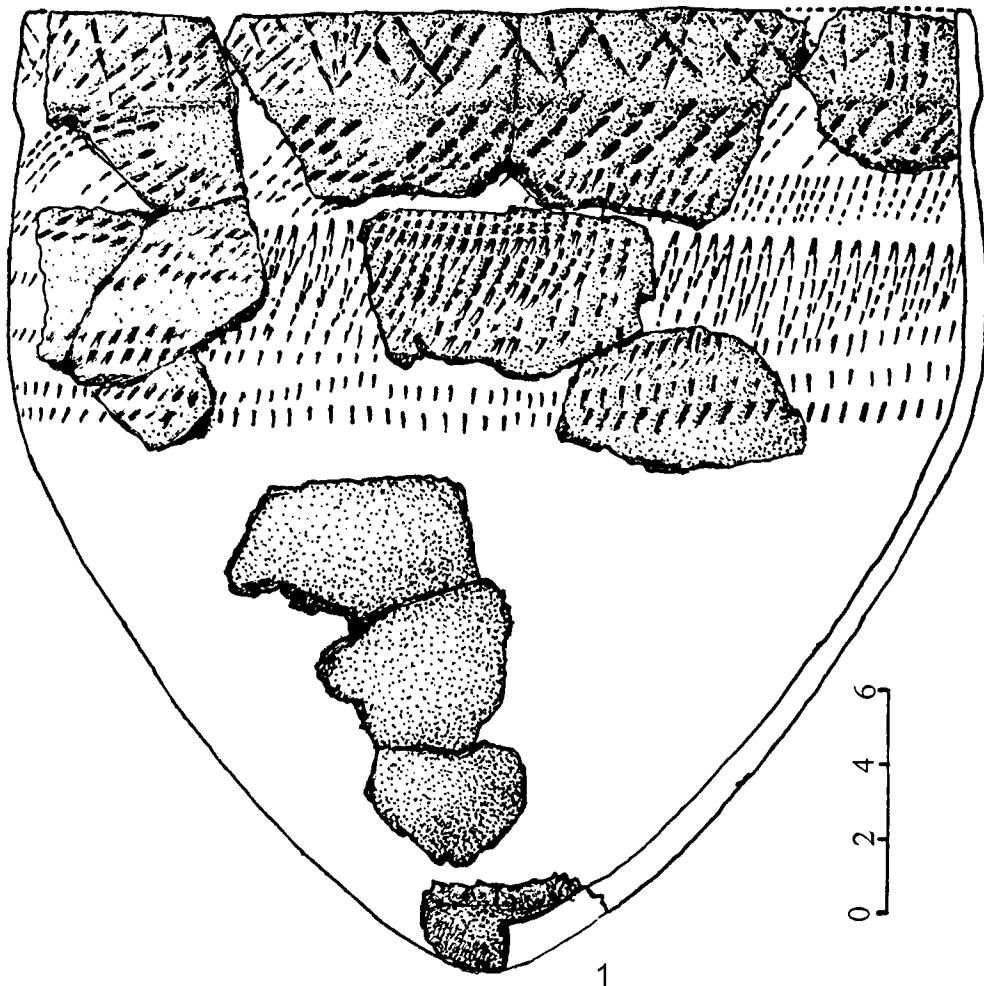

Рис.4. 1. Подгорівка. Горщик з з синкретичними культурними рисами. 2-25. Геометричні мікроліти стоянки Гард III (за М.Т.Товкайлом). 2-7. Симетричні трапеції з круторетушованими сторонами. 8-15. Асиметричні трапеції і ромби з круторетушованими сторонами. 16-20. Трапеції з напівкруглою ретушшю по сторонам. 21, 25. Асиметричні трапеції зі “струганими спинками”. 22-24. Трапеції зі “струганими спинками”.

до появи нових типів знарядь. Характерно, що вістря з мікрорізцевими сколами є репліками косих вістер кукрекської індустрії, виготовлених із застосуванням мікрорізцевої техніки. Нові ж форми трапецій з'явилися як результат впровадження принципів тронкування пластинчастих заготовок, характерних для кукрекської індустрії. Синтез індустрії не призвів до зникнення первинних форм, а тільки викликав розвиток індустрії, надзвичайно багатої за типологією і технологією виготовлення металевих знарядь.

Не виключено, що аналогічний процес відбувався у Дніпровському Надпоріжжі, де також широко розповсюдженні вістря з мікрорізцевими сколами. Прикладом такого комплексу може бути Поповий Мис, який є аналогом розвинутих донецьких комплексів, відрізняючись від них тільки широким застосуванням специфічного типу знарядь – вкладнів кукрекського типу.

Певний синтез технологій обробки кременю ми можемо спостерігати на прикладі бузького неоліту. Особливо показовим є пізній комплекс Гард 3 (Товкайло, 2005), де відзначено співіснування двох типів мікролітів. Перший тип пов'язаний з низькими і середньовисокими симетричними трапеціями з крутим ретушуванням сторонами (рис.4.2-7). З цією серією пов'язані і геометричні мікроліти підромбічної форми. Усі ці мікроліти є традиційними для бугайдністровського неоліту. Інноваційні ж форми пов'язані з появою трапецій зі «струганими спинками» (рис.4.21-25). Походження таких трапецій є цілком очевидним. Оскільки їх особливістю є використання такої технології ретушування, коли пласка ретуш повністю знищує площину зламу заготовки, то пошук найближчих аналогів приводить нас до азоводніпровських комплексів. Справедливість такої аналогії підтверджується і тим фактом, що пізній неоліт Побужжя характеризується наявністю азово-дніпровських рис у керамічних комплексах. Це поєднання рис двох крем'яних індустрій не є механічним. Про те ми можемо судити за фактом нових типів мікролітів. Так, у серії мікролітів з ретушуваними сторонами з'являються екземпляри з напівкрутою ретушшю (рис.4.16-20), яка з'їдала злами заготовок. І навпаки, серед мікролітів зі «струганими спинками» з'являються ромбоїди (рис.4.21,25). Як бачимо, тут ми знову спостерігаємо процес взаємовпливів двох технологій, які свідчать про наявність демосинкретизму. Додаткову

аргументацію про наявність демосинкретизму у неоліті Побужжя дає його порівняння з синхронними неолітичними комплексами на Дністрі. Тут ми бачимо тільки одну традицію, яка залишилася незмінною до самого кінця неоліту. Тобто, таке порівняння дає нам можливість стверджувати, що процес, зафікований у Побужжі, не є результатом лінійного розвитку крем'яної індустрії, а опосередкований саме демосинкретичними чинниками.

За аналогією з процесом розвитку культурного синкретизму потрібно розглянути можливість механічного демосинкретизму, тобто такого стану речей, коли внаслідок поєднання двох систем обробки кременю не утворюються інноваційні типи.

Розгляд такої можливості пов'язаний з такими ж труднощами, як й при розгляді синкретизму культурного: дуже важко судити, чи є механічне поєднання різновідомого матеріалу є наслідком поганої збереженості культурного шару, чи воно відбиває якийсь демографічний процес. Я дотримуюсь тієї точки зору, що аксіоматичним є перше ствердження, якщо відсутні будь-які аргументи про зворотне. Відзначу, що такі аргументи не можуть бути статистичного характеру. Навіть якщо комплекси з механічними синкретичними рисами трапляються частіше, ніж чисті комплекси, ми не можемо користуватися цим як доказом гомогенності подібних комплексів. Відповідно, яким би очевидним не здавався наприклад, синтез гребениківських і кукрекських традицій у неоліті Побужжя, ми не можемо з цим погодитись.

Випадків наявності на стоянках одночасно кукрекських і гребениківських форм набагато більше, ніж випадків, коли зафіковані чисті комплекси. Тим не менш, враховуючи, що носії обох традицій населяли Північно-Західне Причорномор'я у близькі за часом періоди у межах гоноцену і що вони вели приблизно однакове господарство, слід гадати, що використання ними одних і тих самих місць для розміщення стоянок і поселень є закономірністю. Якщо на основі двох індустрій не народилося щось третє, з новими типами знарядь, дуже важко припустити думку про можливість проживання їх носіїв у рамках синтетичних територіально-виробничих груп. Підстави для таких сумнівів є тим більш доречними, якщо врахувати, що розвиток гребениківського неоліту призвів до повного витіснення кукрекського населення за межі басейну Південного Бугу. У VI тис. до н.е. ми бачимо відсутність курекських матеріалів на

вузлах пам'яток Гарду і Пугача, але спостерігаємо появу такого населення на Житомирщині і навіть на території сучасної Чорнобильської зони. Відносини носіїв кукрекської і гребениківської культур нагадують більше відносин місцевих аборигенів і прийшлих завойовників, ніж добрих сусідів, які створюють якісь об'єднані общини, племена і таке інше.

Якщо поглянути ширше, то витіснення на північ кукрекського населення було процесом, який виходив за межі Північно-Західного Причорномор'я і Побужжя. Те саме ми спостерігаємо на території Молдови, де у неолітичних комплексах кукрекські елементи практично відсутні. Те саме ми спостерігаємо у Дніпровському Надпоріжжі, де кукрекські пам'ятки змінюють комплекси типу Ігрінь Д-прім. Те саме ми спостерігаємо у Подонеччі, де період співіснування донецької (посткукрекської за характеристиками) культури з матвієвокурганською (дуже подібною до гребениківської) завершився повним зникненням носіїв першої.

Таким чином, питання про механічний синкретизм вирішується, як правило, на підставі аналізу розвитку подій. Якщо такий розвиток демонструє повну зміну населення, то, мабуть, говорити про якусь інтеграцію – неможливо. Водночас немає підстав не припускати можливість того, що механічний синкретизм крем'яних комплексів не може бути обумовлений чисто культурними контактами. Теоретично носії тієї чи іншої індустрії могли якісь чужі речі підібрати, захопити внаслідок збройних конфліктів, вкрасти, зробити спробу їх вивчення. Не виключено, що черезолосне заселення могли спричинити взаємовідвідини, спроби обміну.

Не виключено, що саме таку модель взаємовідносин демонструє співіснування кукрекського і яніславицького населення, про яке ми можемо судити за комплексами Лазарівка, Приборськ VII, Юрова Гора (Залізняк та ін., 2005). Поява носіїв курекської індустрії привела до розповсюдження у яніславицькому середовищі буго-дністровської кераміки, подібної до кераміки самчинського типу. Разом з тим, ми не знаходимо ніяких доказів того, що виникла якась нова крем'яна індустрія. Більш того, кукрекське населення у другій половині VI тис. до н.е. в Поліссі зникає. Це є основним аргументом на користь того, що в Поліссі так і не виникло явище демосинкретизму. Відносини

між автохтонами і мігрантами залишилися у межах принципу «свій – чужий».

Таким чином, явище культурного синкретизму, як правило, простежується за матеріалами інноваційного керамічного комплексу, значно рідше – на підставі окремих рис крем'яної індустрії. Наявність же демосинкретизму ми констатувати лише при аналізі крем'яної індустрії. Мені можуть заперечити, що демосинкретичні моделі розвитку культури можуть також розглядатися і за керамічними комплексами. Це так, але керамічні комплекси можуть розглядатися як демосинкретичні тільки при двох умовах: синкретизм кераміки супроводжується синкретизмом крем'яних комплексів; первинні культури повинні мати обидві складові частини – як для крем'яного, так і для керамічного комплексу. Такий випадок демосинкретизму може бути названий навіть глобальним синкретизмом. Можлива й ілюстрація такого явища. Такій моделі відповідає пізній неоліт Побужжя, про який уже говорилося, де синкретичні явища проявилися для обох видів масових джерел.

Таким чином, наявність синкретичних моделей розвитку неоліту якнайкраще доводить необхідність сприйняття неоліту як інформаційної системи. Вивчення моделей синкретизму, розкриття їх на конкретних матеріалах дозволяє вивчати механізми створення таких інформаційних систем, розглядати їх у динаміці.

Висновки

1. Розгляд неоліту як інформаційної системи взаємодії носіїв різних традицій матеріальної і духовної культури є єдиним можливим підходом для його вивчення, який позбавлений внутрішніх протиріч.
2. Розвиток інформаційної системи неоліту ілюструється наявністю культурно-історичних областей, обґрунтування існування яких може бути досягнуте методами археології.
3. Розвиток культурно-історичних областей маркують інноваційні риси матеріальної культури.
4. Археологічні культури в неоліті слід виділяти на основі аналізу традиційної, а не інноваційної частини матеріальної культури. Як правило, на території України традицію характеризують крем'яні комплекси, а інновації – комплекси керамічні. Усі інші види джерел можуть відігравати тільки допоміжну роль,

враховуючи їх незначну чисельність і, відповідно, недостатню інформативність.

5. Механізм створення культурно-історичних областей розкривається через аналіз

матеріальної культури, яка може розвиватися за моделями культурного синкретизму або демосинкретизму.

ЛІТЕРАТУРА

Брюсов А.Я. Очерки по истории племен европейской части СССР в неолитическую эпоху/ АН СССР. ИИМК. – М., 1952. – 263 с.

Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского Междуречья. – М.: Наука, 1981.

Гетманова А.Д. Учебник по логике. 2-е изд. – М.: «ВЛАДОС», 1995. – 303 с.

Городцев В.А. Археология. Т. 1. Каменный период. – М. – П., 1923.

Гурин Ю.Г. Памятники раннего энеолита бассейна Северского Донца. – Луганск: Шлях, 1998. – 160с.

Гурин Ю.Г., Манько В.А. Старобельская стоянка эпохи позднего Неолит - раннего энеолита // Древние культуры Подонцовья .- Вып. 1 - Луганск: Издательский отдел облуправления по печати, 1993. - С.35-57.

Даниленко В.. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. – К.: Наукова думка, 1969. – 258 с.

Даниленко В.М. Кам'яна Могила. - К.: Наукова думка, 1986. - 151 с.

Дергачев В., Ларина О. Могильник мариупольского типа в Молдавии. Сакаровка 1. – Рос. Археология. – 2003. – № 2. – С.92-103.

Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М., Мысль, 1979. – 624с.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України // Кам'яна доба України. – Вип. 8. – К.: Шлях, 2005. – 184 с.

Залізняк Л.Л. Гребениківська мезолітична культура: походження, хронологія, історична доля // Археологія. – 2006. – №4. – С.3-17.

Залізняк Л.Л. Передісторія України Х-У тис. до н.е. – К.: Бібліотека українця, 1998. – 306 с.

Залізняк Л.Л., Манько В.О. Стоянки біля с.Добрянка на р.Тікіч та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я // Кам'яна доба України. – Вип. 5. – 2004. – С.137-168.

Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т., Журавлев О.П. Стоянка Добрянка 3 та її місце в неоліті Буго-Дніпров-сь-кого межиріччя // Кам'яна доба України. – Вип.7. – 2005. – С.96-116.

Котова Н.С. Культурно-історичні процеси у Північному Причорномор'ї у VI-V тис. до н.е. Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 2010. – 40с.

Котова Н.С. Неолитизация Украины. – Луганск.: Шлях, 2002. – 268с.

Крайнов Д.А. Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа периодизации послепалеолитических культур Крыма. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 190с.

Красковский В.И. Карпово – новый памятник каменного века в долине р.Свинной // МАСП. - 1976. - Вып. 8. - С. 157-161.

Крыжевская Л.Я. Начало неолита в степях Северного Причерноморья. – СПб.: ИИМК, 1992. – 177 с.

Ларина О. В. Петренко В. В., Сапожников И. В. Культура линейно-ленточной керамики в Днестровско-Бугском междуречье: (по материалам поселения Майнова Балка) // СППК . - Т. 7 . - 1999. - С. 10-21 .

Лейбниц Г. В. Сочинения в четырех томах: Т. 3. – М.: Мысль, 1984. – 734 с.

Ленин В.И. ПСС, т. 18.

Майоров Г. Г. Лейбниц как философ науки // Лейбниц Г. В. Сочинения в четырех томах: – М.: Мысль,, 1984. Т. 3. – С.3-40.

Манько В.О. Неоліт Південно-Східної України // Кам'яна доба України. – Вип. 9. – К.: Шлях, 2006. – 280 с.

Маркевич В.И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. – Кишенев: Штиинца, 1974. – 174с.

Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. – М.: Наука, 1982.

Неолит Северной Евразии. – М.: Наука, 1996.

Охріменко Г. В. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині. – Луцьк, 2001.

Петренко В. Г., Полищук Л. Ю., Сапожников И. В. Новые археологические памятники в северных районах Одесской области (эпоха камня и медный век) // Древности причерноморских степей. — Киев: Наукова думка, 1993. — С. 103—114.

Санжаров С. И. , Бритюк А. А. , Котова Н. С. , Черных Е. А. Поселения неолита — ранней бронзы Северского Донца. Луганск: – Изд-во ВНУ, 2000. – 128с.

- Сорокин А.Н.* Мезолит Жиздринского полесья. Проблема источниковедения мезолита Восточной Европы. – Москва. – Наука, 2002. – 251с.
- Станко В.Н.* Некоторые вопросы позднего мезолита Северо-Западного Причерноморья (по материалам стоянки Гиржево) // Записки Одесского археологического общества. – Т.2(35). – Одесса: Маяк, 1967. – С.155-168.
- Телегин Д.Я.* Неолитические могильники Мариупольского типа. – К.: Наукова думка, 1991. – 96с.
- Телегин Д.Я., Титова Е.Н., Каюткина Т.М.* Вишенки - многослойное поселение на Днепре / /Археология и палеогеография мезолита и неолита Русской равнины . – М: Наука, 1984. – С. 5-13.
- Телегін Д.Я.* Дніпро-донецька культура: До історії населення неоліту – раннього металу півдня Східної Європи. – К.: Наукова думка, 1968. – 258с.
- Телелегин Д.Я., Титова Е.Н.* Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита: Свод археологических источников. – К.: Наукова думка, 1998. – 144с.
- Телиженко С.А., Переферзев С.В.* Исследования неолитической стоянки Туба-5 в Среднем Подонечье //Археологическое изучение Центральной России. Тезисы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения В.П. Левенка. – Липецк, 2006. – С. 113-115.
- Тимофеев В..И., Зайцева Г.И., Долуханов П.М., Шакуров А.М.* Радиоуглеродная хронология неолита Северной Евразии. – СПб.: Теза, 2004. – 157 с.
- Товкайлло М.* Неоліт Степового Побужжя // Кам'яна доба України. – Випуск 6. – К.: Шлях, 2005. – 160с.
- Чайлд Г.* Древнейший Восток в свете новых раскопок / Предисловие В. И. Авдиева; пер. с англ. М. Б. Граковой-Свиридовской. М.: Издательство иностранной литературы, 1956. — 324 с.
- Челтанов Г.И.* Учебник логики. – М.: Прогресс, 2010. – 107с.
- Яневич О.О.* Поховання та культурний шар енеолітичного часу стоянки Буран-Кая 4 в Криму // Кам'яна доба України. – Вип. 13. – К.: Шлях, 2010. – С.270-277.
- An Early Neolithic Village in the Jordan Valley. Part I. The Archaeology of Netiv Hagdud. – Cambridge: MA, 1997.
- Lubbock J. Pre-historic Times, as Illustrated by Ancient Remains, and the Manners and Customs of Modern Savages. London: Williams and Norgate, 1865.
- Tringham R. Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe 6,000-3,000 B.C. – London: Hutchinson, 1971.

Manko V.O.

PROBLEMS OF INVESTIGATIONS OF NEOLITHIC IN UKRAINE

Article is devoted theoretical questions of studying of the Neolithic of Ukraine. The author analyzes existing definitions of the term “Neolithic”, comes to a conclusion about impossibility to define this term as the sum of different signs. Neolith definition as is offered to time of formation of information fields. Within the frames of such information fields innovative technologies of processing of a stone and the ceramics manufacturing, new forms of farming extended.

Примітка головного редактора:

Зміст та стилістичні особливості статті збережені за наполегливою вимогою автора.

Переверзєв С.В., Сорокун А.А.

ДОСЛІДЖЕННЯ НЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ РОМАНКІВ 1 НА КИЇВЩИНІ

У статті розглядаються попередні результати дослідження у 2009 році відомої неолітичної пам'ятки Романків 1, що південніше Києва.

Вступ

Влітку 2009 р. експедицією ОАСУ Інституту археології НАН України були проведені науково-рятівні археологічні розкопки раніше відомої неолітичної пам'ятки Романків 1 (Телегін 1995, с.110-120). Вона розташована за 20 км південніше Києва, у правобережній заплаві Дніпра, на західному березі болота Клопотовське, яке за неолітичної доби, скоріше за все, являло собою одну з дніпровських проток. Західна частина стоянки зруйнована дорогою Київ – Обухів, центральна – газопроводом, що був прокладений усупереч рішенню суду в 2007 р. (рис. 1, 1).

Стоянка Романків 1 була виявлена Д. Телегіним у 1984 р., під час будівництва згаданої дороги і розкопувалася під його керівництвом протягом 1984-1985 рр. на площі 200 кв.м. Цими дослідженнями було зафіксовано чотири стратиграфічні та два культурні шари: верхній, що був датований пізньотрипільським часом (перша четверть III тис. до н.е.) та нижній, неолітичний, який був віднесений дослідником до другого етапу дніпро-донецької етнокультурної спільноти (IV тис. до н.е.). Окрім відомих дніпро-донецького та струмільсько-гастишинського типів кераміки, Д. Телегін, на підставі аналізу кераміки поселення Романків 1, виділив романківський тип, який, як він вважає, тяжіє до неоліту Волині (Телегін 1995, с.117-119).

У 2005 році В. Манько отримав дату кераміки з поселення Романків 1 –

6130 ± 150 BP (5260-4855 BC). На його думку, поселення слід відносити до києво-черкаської культури дніпро-донецької культурно-історичної області (Манько, 2006, с. 17).

У 2009 р. стоянка Романків 1 була досліджена на площі 332 кв. м. (рис.1, 1). Нові розкопки загалом підтвердили стратиграфію, встановлену раніше Д. Телегіним (рис.1, 2-3). Пізньотрипільські матеріали залягали у нижній частині торфу та в темно-сірому суглинку. Вони

Pereverzev S.V., Sorokun A.A.

THE RESEARCH OF THE NEOLITHIC SITE ROMANKIV 1 IN KIEV REGION

представлені уламками керамічних виробів, в тому числі трьома розвалами горщиків, незначною кількістю крем'яного інвентарю та значим остеологічним матеріалом, серед якого присутні кістки зі слідами обробки. Зафіксовано декілька об'єктів різної конфігурації.

Неолітичні матеріали лежали у нижній частині темно-сірого та у світло-коричневому суглинках, а також у верхньому шарі білого піску. Знайдено більш ніж 6 тис. фрагментів кераміки, серед яких зафіксовано 24 розвали посудин. До колекції входять крем'яні та кістяні вироби. Відібрано остеологічний матеріал. У шарі торфу виявлено уламки деревини, можливо, зі слідами обробки. Л. Безусько (Київ, НАН України) та М. Кременецьким (Каліфорнія, США) відібрано колонки ґрунту з метою проведення споропилкового аналізу.

Крем'яний комплекс

Усього знайдено 270 одиниць кременю та 6 виробів із кварциту. Техніку розщеплення характеризують 2 пренуклеуси, 5 нуклеусів та 2 уламки ядрищ, а також атиповий нуклеус максимальної спрацьованості, на якому був виготовлений скребок та 5 реберчастих пластин. Один пренуклеус клиновидної форми з підготовленими ребрами та фронтом сколовання виготовлений на крупнозернистому кремені низької якості (рис.2, 7). Другий являє собою крем'яну гальку діаметром усього 2,5 см. з прямою площею та декількома сколами (рис.2, 2). Два ядрища сплющені призматичні: одне прямоплощадкове для мікропластин (рис.2, 5), інше – прямо-косоплощадкове для пластинок та мікропластин (рис.2, 6). Інший нуклеус сплющений клиновидний одноплощадковий для пластинок та відщепів (рис.2, 4), ще один – плаккий з однією прямою площею (рис.2, 3). Всі мають залишки кірки з тильної сторони. Наявні два ядрища максимальної спрацьованості: конічне

прямоплощадкове висотою 2,4 см (рис.2, 1) та атипове з негативами від відщепів, на якому, після його максимальної утилізації, було виготовлено високий скребок (рис.3, 21).

У якості сировини на стоянці використовувався моренний та гальковий кремінь місцевого походження, як правило дуже низької якості. Схоже, мешканці стоянки не мали доступу до якісної сировини, про що свідчать невеличка галька зі слідами експериментальних сколів, пренуклеуси мінімального розміру та низької якості, значний рівень спрацьованості нуклеусів. Розщеплення було спрямовано на отримання пластинчастої заготовки середніх розмірів. В умовах дефіциту сировинної бази застосовувалася як відтискна, так і відбивна техніки розщеплення. При цьому використовувалися і твердий, і м'який відбійники.

Пластин 64, або 23% від загальної кількості кременів. Вони представлени численними уламками та перетинами пластин і поодинокими цілими пластинками. Відщепів 130 (47% від усіх кременів). Серед них первинних лише 17 (13% від усіх відщепів), натомість вторинних ушестеро більше – 111 одиниць.

Знарядь та виробів із вторинною обробкою або наявними слідами утилізації виявлено 86 екземплярів, що складає 31% від загальної кількості кременів.

Скребків 18, або 21% від загальної кількості виробів із вторинною обробкою: 6 виготовлено на пластинчастих заготовках (з них 5 – кінцеві, зокрема 3 косолезові та один округлий); 11 виготовлено на відщепах (з них 6 – округлі та підокруглі з ретушшю, що займає від 2\3 до 3\4 периметру заготовки, і 2 – “нігтеподібні”, діаметром 1,6 см). Решта скребків – бокові та кінцево-бокові форми, переважно з дуже малим або не чітко вираженим лезом (рис.3, 14-22, 26). Оформлені скребки крутою, іноді – напівкрутою ретушшю.

Інші вироби з вторинною обробкою представлені двома боковими різцями (рис.3, 24, 29), кінцевим скobelем на реберчастому відщепі, двома стамесками (рис.3, 25, 30), чотирма перфораторами (три з них – свердла на перетинах пластин (рис.4, 2-4), проколкою (рис.4, 1) та 23 (27%) пластинами з ретушшю (рис.3, 23, 27-28).

Доповнюють колекцію 13 мікролітів, що становить 15% виробів із вторинною обробкою. З них:

- чотири пластинки з косотронкованими ретушшю кінцями (рис.3, 1-4);
- чотири трапеції: три середньовисокі, одна з яких асиметрична на правильній пластинці з незначним макрозносом (рис.3, 7); друга асиметрична на тригранній пластині з ретушшю зі спинки, діагонально пошкоджена (рис.3, 11); третя симетрична, виготовлена на проксимальній частині пластинки, зі значним макрозносом (рис.3, 10); четверта висока на трьохгранній пластинці, виконана в мікрорізцевій техніці, зі значним макрозносом (рис.3, 6);
- три уламки мікролітів, виконані в мікрорізцевій або в псевдомікрорізцевій техніці (рис.3, 6, 8-9);
- один виріб типологічно близький до низьких трапецій, з неретушованими діагональними сколами по краях та слідами макрозносу (рис.3, 12);
- один сегмент на відщепі, оформленій по дузі крутую дрібною ретушшю (рис.3, 13).

Крім виробів з кременю та іншого каменю знайдено три кістяні проколки (рис.4, 5, 7-8) та оброблене ікло кабана (рис.4, 6), призначення якого неясне.

Керамічний комплекс.

Під час досліджень стоянки було добуто близько шести тисяч одиниць неолітичної кераміки. З них поки що опрацьовано близько чотирьох тисяч, однак вже зараз зрозуміло, що після опрацювання решти матеріалу статистична картина суттєво не зміниться.

Товщина стінок фрагментів кераміки – від 5 до 9 мм, хоча у більшості випадків коливається в межах 6-7 мм. Із загальної кількості опрацьованих фрагментів (3995 одиниць) мають орнамент 482 або 12 %. Вони розподіляються на декілька основних груп за типом орнаменту: гребінчастий, лінійно-прогладжений, ямково-точковий, тонконарізний, накольчастий та нігтьовий. Останній в свою чергу складається з нігтьових вдавлень та нігтьових насічок. Незначною кількістю представлені округлі та підovalальні вдавлення, вдавлення краєм палички та розмочаленою паличиною, різного роду насічки.

Переважну більшість орнаментованих фрагментів кераміки – 265 (55 % від усіх орнаментованих) вкривають відтиски *гребінчастого штампу*, нанесеного під різними кутами. Найпоширенішим є 3-х – 5-ти зубчастий штамп. Проте трапляється 2-х та 6-ти зубчастий. Дуже рідко зустрічається орнамент, виконаний масивною гребінкою. В опрацьованих матеріалах Романкова маємо близько двадцяти форм з

горизонтальними рядами гребінки під вінцями (рис.7, 1-3). Відтиски утворюють різноманітні мотиви та сюжети. Найчастіше гребінка нанесена горизонтальними та косими рядами (останні можуть перетинатися), рідше – вертикальними. Реконструйовано прямостінний горщик із зонально нанесеними у кілька рядів відрізками відтисків, який є подібним до розвалу, виявленого Д. Телегіним під час перших досліджень поселення (Телегін 1995, с.112). Цим двом формам цілком відповідає горщик зі Шмайвки (Телегін 1973, табл.45, 7).

Поширені також *прогладжені лінії*, прокреслені 2-х – 3-х зубим штампом – 62 фрагменти (13% від усіх орнаментованих). Домінують композиції у вигляді косої сітки. Часом прямі лінії поєднані з хвилястими. Складність сюжетів не дає зможи здійснити його достовірну реконструкцію. В цілому ж лінійно-прогладжений орнамент доволі пошириений серед матеріалів з пам'яток регіону (Телегін, Товкачевський 1990, с.131).

Посуд орнаментований *тонконарізними лініями* складає 8% від усіх орнаментованих фрагментів. Знайдені на поселенні фрагменти належать більш як 10 формам. На даний момент відомо, що три з них були вузькогорлими посудинами, а два – відносно прямостінними (рис.5, 1). Орнамент утворює найрізноманітніші композиції: криволінійні мотиви, заповнені перехресною штриховою смуги, паралельні перехресні лінії, шевронні композиції та ін. Цікавою західкою є вінце, орнаментоване заштрихованою смugoю, від якої відходять донизу ще кілька смуг (рис.5, 8). Серед матеріалів савранської фази буго-дністровської культури наявний фрагмент кераміки, що цілковито відповідає кільком романківським фрагментам з кососітчастими тонконарізними лініями (рис.5, 1) (Даниленко 1969, с.81). До того ж, там присутні форми зі звуженим горлом. Варто додати, що окремі фрагменти з тонконарізним орнаментом мають гребінчасті розкоси з внутрішнього боку, а один – із зовнішнього (рис.5, 4). Поверхня посуду добре згладжена, часом підлощена.

Ямково-точковий орнамент складає 10% від орнаментованих фрагментів. Найчастіше він наносився двома горизонтальними рядами під вінцями, та такими ж рядами, що утворюють нижче шеврони (рис.6, 7). Штампом слугувала паличка діаметром 3-6 мм, або ж дрібна трубчаста кістка 2-3 мм в діаметрі. Трапляються фрагменти з крапками-наколами діаметром до 2-

х мм (рис.6, 3-4). На окремих фрагментах крапками утворене невелике коло. Окрім того, на кількох фрагментах під вінцем нанесено два ряди наколів двозубою паличику (рогатиною). Один із таких фрагментів містить жорстку в глині. У комплексі ця домішка трапляється не більше як у десяти випадках.

В колекції наявні також фрагменти трьох горщиків, орнаментованих *нігтьовими вдавленнями*. Останні мають вигляд овалів. Цей вид орнаменту є досить незвичним явищем у регіоні. Реконструйовано невелику круглодонну посудину, з вираженим ребром у верхній частині та S-подібним профілем вінця (рис.8, 3). У тісті є домішка органіки та піску. Орнаментовано посудину складною композицією з горизонтальних, вертикальних та косих рядів вдавлень. У колекції Романкова є фрагменти ще однієї подібної посудини.

Виразною серією представлені фрагменти з *нігтьовими насічками*. Реконструйовано слабкопрофільований горщик середніх розмірів з двома рядами насічок під вінцем (рис.7, 4). Насічки нанесені зонально. На ребрі посудини на одному з фрагментів нанесена горизонтальна тонконарізна лінія. Внутрішній бік має гребінчасті розкоси, зовнішній – такі ж розкоси у нижній частині. Орнамент на іншій подібній формі утворений горизонтальним рядом насічок під вінцями, та фестонами нижче. Посудина має значну домішку органіки й піску. Загалом фрагменти, орнаментовані нігтьовими насічками та нігтьовими вдавленнями представлена у комплексі 21 екземплярами, що складає 4 % від усіх орнаментованих.

Фрагментів орнаментованих *трикутними та підтрикутними наколами* – 24, що складає 5% від усіх орнаментованих. Подібна кераміка, на думку Н. Котової, поширюється на Дніпрі у другому періоді існування києво-черкаської культури та зумовлена впливом середньодонської культури (Котова 2002, с.33). Заслуговує на увагу невеликий горщик об'ємом до 2-х літрів, орнаментований горизонтальними рядами підтрикутних наколів, кожен ряд яких нанесений під різним кутом (рис.8, 2). Основною домішкою в глині є органіка, обпал – низької якості. Цей факт не узгоджується з твердженням Н. Котової про зміну технології виготовлення кераміки під впливом середньодонської культури (такий вплив, на її думку, виявляє себе появою щільної кераміки з домішкою піску та цілковитою відсутністю органіки, або ж невеликою її кількістю) (Котова 2002, с.33). Найближчу

аналогію даній посудині ми відмічаємо в матеріалах місцезнаходження Вишеньки 11 (Сорокун 2010, с.34).

Знайдено фрагмент вінця тонкостінного горщика зі звуженим горлом, орнаментований косими рядами підтрикутних наколів, що утворюють подвійний ромб.

Незвичним для пам'яток регіону є вінце орнаментоване *насічками* (рис.6, 2). Орнамент утворює два ряди горизонтальної ялинки: один під вінцем, другий – по зрізу. Насічки одного ряду коротші за насічки іншого. Цьому вінцю існує пряма аналогія на поселенні сурської культури в урочищі Городок – Ігрінь 5 (рис.6, 1) (Телегин, 1984, с.39). Але у Романкові насічки нанесені гострим інструментом, а в Ігрені 5 – вдавлені тупим інструментом. Керамічний комплекс Ігрінь – Городок має деякі спільні риси з романківським. Серед таких – слабкий обпал та розчоси гребінкою з внутрішнього боку. Проте стилістично ця кераміка з Ігрені загалом досить далека від романківської. Спільним та водночас незвичайним для обох комплексів орнаментом є прогладжена лінія у вигляді крокуючого зигзагу. Подібна кераміка (рис.6, 6) відома в матеріалах Завалівки та Гринів (рис.6, 8). Ототожнюється вона з печерською фазою буго-дністровської культури, носії якої просунулися з Південного Бугу у північно-східному напрямку (Титова 1990, с.34).

У матеріалах Романкова наявна значна кількість невеликих посудин до 12 см у діаметрі, можливо мисок, які за профілем мають аналогії в печерській фазі буго-дністровської культури. Наприклад, одна миска (рис.3, 4) подібна до миски з Сокільців VI (Титова 1990, с.33). Проте миска з Романкова орнаментована фестонами, нанесеними ямками-наколами, і нагадує орнаментацію горщика з Гастятина (рис. 6, 5). До того ж, подібні крапки-фестони, нанесені на горщик з Гастятина, відмічені не тільки на мисці, а й на одному з романківських вінців. За профілюванням воно відповідає струмільському. Винятком є лише те, що горизонтальні ряди гребінчастих відтисків на ньому замінені насічками, нанесеними горизонтальною ялинкою (рис.6, 4). Інша невелика посудина з дещо видовженим денцем аналогічна посудині зі Струмеля (Даниленко 1969, с.33).

У колекції Романкова виявлено також 6 фрагментів орнаментованих *красм крокуючої палички, що утворює рівчачок*. Найменш поширеними елементами орнаменту є *S-подібні насічки* нанесені горизонтальними рядами, та

вдавлення нанесені кінцем розмочаленої палички (*ланчастий орнамент*).

Окрім зовнішньої поверхні, у деяких випадках орнамент наносився і по зрізу вінця. Усього з опрацьованих 267 фрагментів вінець орнаментовано 25. На пам'ятці відмічено три прийоми орнаментування вінця: пальцеві вдавлення (12 випадків), насічки гострим інструментом (8), відтиски гребінчастого штампу, нанесені під різним кутом (5).

Простежено декілька видів обробки поверхні посуду. Насамперед це гребінчасті розчоси. Застосувався 4-х – 12-и зубчастий гребінчастий штамп. Розчоси наносилися з метою вирівнювання поверхні та для зв'язки швів. Розчоси трапляються як хаотичні, так і нанесені з певною системістю. У багатьох тонкостінних формах спостерігаються горизонтальні неперервні розчоси, в інших випадках – це вертикальні відрізки. Виняток становлять кілька фрагментів, розчоси на яких нанесені хвилою, іноді з обох боків (рис.9, 1-2).

Ззовні розчоси наносилися рідше. Серед матеріалів поселення їх можна простежити лише на 5% фрагментів. Часто вони мають не системний характер і нанесені без прикладання надмірної сили. В іншому випадку це хаотичні неглибокі розчоси, що не несуть у собі технологічних ознак, проте можуть нагадувати певний вид орнаментації (рис.9, 3). На доказ цього наводимо фрагменти з систематичним нанесенням розчосів як хвилями, так і зигзагами (рис.9, 1-2). Складається враження про певні стилі, якими володів той чи інший майстер (Sorokun 2010, p.45).

На багатьох фрагментах кераміки можна простежити сліди від інструменту, котрим оббивали зовнішню поверхню задля ущільнення маси та згладжування нерівностей. На деяких фрагментах простежуються сліди ангобу, який важко дослідити детальніше через погану збереженість поверхні кераміки.

Серед опрацьованої частини матеріалів поселення є близько трьох десятків фрагментів із просвердленими отворами. Подібні знахідки часто інтерпретуються дослідниками як сліди ремонту посуду. Цікаво, що всі без винятку фрагменти з отворами неорнаментовані; 30% із них мають розчоси ззовні; найчастіше отвір зроблено на вінці та у придонній частині, рідше – в стінках та ребрах. Отвори висвердлювалися конічним знаряддям, переважно із зовнішньої поверхні. Не слід виключати можливості

використання фрагментів з отвором (отворами) як грузил.

Кераміка представлена переважно дрібними фрагментами які мають погану збереженість. Простежено, що ступінь збереженості кераміки зумовлений її заляганням відносно рівня води. Чим вище знаходились матеріали, тим краще вони збереглись. У деяких випадках навіть зберігся оригінальний колір – від жовтого до червоного. Однак більшість фрагментів вкривають окисли заліза, що навіть різну за тістом та рівнем обпалу кераміку робить досить подібною.

Слід зазначити, що певну кількість керамічних фрагментів, виявлених під час польових досліджень, не вдавалося зберегти. Причиною цього була дуже погана їх збереженість. Обумовлено це було і не стільки умовами залягання (що, безумовно, відіграло свою роль), скільки майже повною відсутністю в тісті будь-яких домішок, що могли б скріпити глину, та, напевно, характером обпалу. Таким чином, ми маємо лише частину комплексу, що збереглася завдяки певному складу тіста та якісному обпалу. Важко сказати, який об'єм інформації безслідно втрачено.

На більш ніж 70-ти фрагментах кераміки зафіковані відбитки зерен.

Спостерігалася значна кількість комбінацій складу формувальних сумішей. Проте поки що не простежено ніякого взаємозв'язку між складом тіста та елементами орнаменту чи особливостями профілювання. Основною домішкою є органіка. У різних кількостях вона присутня в переважній більшості випадків. Наступною за поширеністю домішкою є пісок (не виключено що частіше це природна домішка в глини), та миті зерна прозорого, або рожевого кварцу. Трохи рідше трапляється домішка шамоту та товченого пісковику. Ще рідше трапляється вохра в конкреціях різних розмірів. Найменш численною є жорства, що має вигляд необкатаних зерен прозорого та рожевого кварцу.

Усі спостереження за складом тіста є візуальними і, поки не зроблено петрографічного аналізу, гіпотетичними. Проте в комплексі присутня форма, що яскраво демонструє можливу марність підрахунку відсотків за домішками. Річ у тому, що при виготовленні тіста використовувалися дві різні формувальні суміші. На фрагменті кераміки простежується шов, що умовно розділяє дві частини фрагменту. Одна виготовлена з домішкою шамоту, інша – без нього. У разі відсутності такого фрагменту можна

було б з певністю говорити про два різні горщики. Насправді ж це не поодинокий випадок. І до цього траплялись фрагменти, що були неоднорідні за тістом. Та їх не можна було вважати достатньо вагомим аргументом, пояснюючи це поганим вимішуванням формувальної суміші. Отже, є підстави для сумнівів у інформативності підрахунків, пов'язаних зі складом тіста.

На даний час на пам'ятці зафіковано 24 розвали керамічного посуду, що піддаються реконструкції (це не остаточні дані). Із загальної їх кількості тільки 7 (29%) не мають орнаменту. 17 розвалів (71%) орнаментовані, серед яких 12 розвалів (50%) орнаментовані по всій поверхні. Таким чином, якщо рахувати відсоток орнаментованої і неорнаментованої кераміки не за загальною кількістю виявлених фрагментів, а за розвалами, статистика набуває протилежного значення, а отримана інформація не відображає реальну картину щодо керамічного виробництва конкретної пам'ятки.

Простіше кажучи, якщо розбити декілька посудин, які орнаментовані виключно під вінцем, на дрібні фрагменти, а потім зробити підрахунки, то, звичайно, відсоток орнаментованої кераміки буде незначним, що викривлює реальну ситуацію. Отже, застосування згаданого спрощеного підрахунку кераміки є науково некоректним і, на нашу думку, не може використовуватися при вивчені керамічних комплексів.

Безумовно, після повного опрацювання матеріалу, статистика керамічних виробів на стоянці Романків 1 зміниться і, напевно, у бік збільшення відсотку неорнаментованого посуду, бо саме його ремонтаж і реконструкцію здійснити найскладніше. Проте вже зараз зрозуміло, що кількість орнаментованої кераміки буде значно вищою, ніж при “звичному” підрахунку.

Висновки

Нові дослідження стоянки Романків 1 на Київщині підтвердили висновок Д. Телегіна про її двошаровість. Верхній, пізньотрипільський шар лежить безпосередньо на неолітичному, що пояснює знахідки окремих фрагментів трипільської кераміки разом із неолітичною. Характер крем'яного та керамічного комплексів неолітичного шару дозволяють віднести його до києво-черкаського варіанту дніпро-донецької культурно-історичної області і попередньо продатувати кінцем VI – початком V тис. BC (cal).

Окремі елементи буго-дністровської орнаментації на кераміці з Романкова та характер крем'яного інвентарю свідчать про участь буго-дністровських переселенців у неолітизації Середнього Подніпров'я, про що неодноразово писали В.Даниленко, О.Титова, а останнім часом Л.Залізняк (Залізняк, 2005, с.122-154).

Незважаючи на різноманітність кераміки – як за мотивами орнаментації, так і за технологією виготовлення, крем'яна колекція стоянки, без сумніву, культурно гомогенна. На нашу думку, пам'ятка залишена однією групою неолітичного населення, яка мешкала тут досить короткий період. Гомогеність крем'яного комплексу при розмаїтті його керамічної складової вкотре доводить тезу, що кераміка є менш надійним джерелом культурної ідентифікації неолітичних пам'яток ніж кремінь (Переверзєв, 2008, с.193-194). Попри нечисленність крем'яного

комплексу, він усе ж достатньо показовий. Характер розщеплення та склад крем'яного інвентарю (сплощені призматичні нуклеуси, значний відсоток скребків при наявності поодиноких різців, присутність характерних трапецій та мікролітів) вказує на південне коріння мешканців поселення (Станко, 1967, с.166-167, Гаскевич, 2005, с.29-32), які під впливом північних та східних сусідів почали використовувати мікрорізцеву техніку. Відсутність кукрекського елементу, який, як правило, присутній у неоліті цього регіону, може бути свідоцтвом існування Романкова 1 у тому часі, коли кукрек як культурне явище вже зник із неолітичної карти регіону. Більш детальні висновки можна буде зробити лише після опрацювання всього матеріалу та отримання радіокарбонних дат.

ЛІТЕРАТУРА:

Гаскевич Д. Крем'яні вироби кукрецької культурної традиції в інвентарі буго-дністровських пам'яток Побужжя // Археологія. – 2005. – № 3. – с.29-32.

Даниленко В. Неоліт України. – К.: Наукова Думка, 1969. – 257 с.

Залізняк Л. Фіналний палеоліт та мезоліт континенталь-ної України // Кам'яна доба України. – Вип.8. – К., 2005. – 184 с.

Котова Н. Неолітизація України. – Луганськ : Шлях, 2002. – 268 с.

Манько В. Неоліт Південно-Східної України. – К.: Шлях, 2006. – 280 с.

Переверзєв С. Проблеми культурного поділу неоліту Волинського та Києво-Житомирського Полісся. – К.: Шлях, 2008. – С.191-196.

Сорокун А. Нове поселення Вишеньки 11 в контексті проблем дослідження неоліту Києво-Поліського регіону // Матеріали III Міжнародної наукової конференції молодих учених. – К., 2010. – Ч.4. – С.32-36.

Телегін Д., Товкачевський В. До археологічної карти Києва та його околиць за доби неоліту // Археологія. – 1990. – №3. – С. 130-133.

Телегін Д. Неолітическая керамика Романковского типа в Киевском Поднепровье // Российская археология. – М., 1995. – №1. – С.110-119.

Телегін Д. Неолитические стоянки Струмеля – Гастятина Северной Киевщины // Древности Белоруссии. – Минск, 1966. – С.63-67.

Телегін Д. Неолитические памятники Северной Украины и Южной Белоруссии // Этнокультурные лесной и лесостепной зоны Европейской части СССР в эпоху неолита. – Л.: Наука, 1973. – С.179-181.

Телегін Д. К вопросу о территории распространения памятников сурской культуры / / Материалы каменного века на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1984. – С.36-43.

Телегін Д., Титова Е. Поселения днепродонецкой этнокультурной общности эпохи недолита. – К.: Наукова думка, 1998. – 144 с.

Титова Е. О контактах населения киево-черкасской и буго-днестровской культур // Каменный век на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1990. – С.28-39.

Товкайло М. Неоліт степового Побужжя. – К.: Шлях, 2005. – 160 с.

Sorokun A. A new Neolithic settlement Vishenki 11 in the context of problems of Kyiv-Polissya region // Abstracts 14th Symposium on Mediterranean archaeology. – K., 2010. – P.45.

Pereverzev S.V., Sorokun A.A.

THE RESEARCH OF THE NEOLITHIC SITE ROMANKIV 1 IN KIEV REGION

Article represents preliminary results of investigation of Romankiv 1 site in 2009. D. Telegin' conclusion about presence of two layers at the site was confirmed in course of excavations. Characteristic features of flint and ceramic assemblages allow to affiliate this site with Kiev-Cherkasy variant of Dnieper-Donetsk cultural-historical area and to date it somewhere between the end of VIth and beginning of Vth millennium BC (cal). Certain Bug-Dniester figurative elements were recovered on Romankiv pottery. This data and peculiarities of flint tool-kit appoints the role of Bug-Dniester population in the process of development of Neolithic in the Middle Dnieper area. Flint assemblage of Romankiv is homogeneous, in spite of variability of ceramic assemblages. These points make the author to confirm the thesis that ceramic is less reliable base for the cultural identification of Neolithic sites than flint tools. The analysis of flint complex proves wrongness of calculation of the ceramic by the general number founded artifacts. The author also makes doubt the reasonableness of calculation of ceramic complex by the structure pastray.

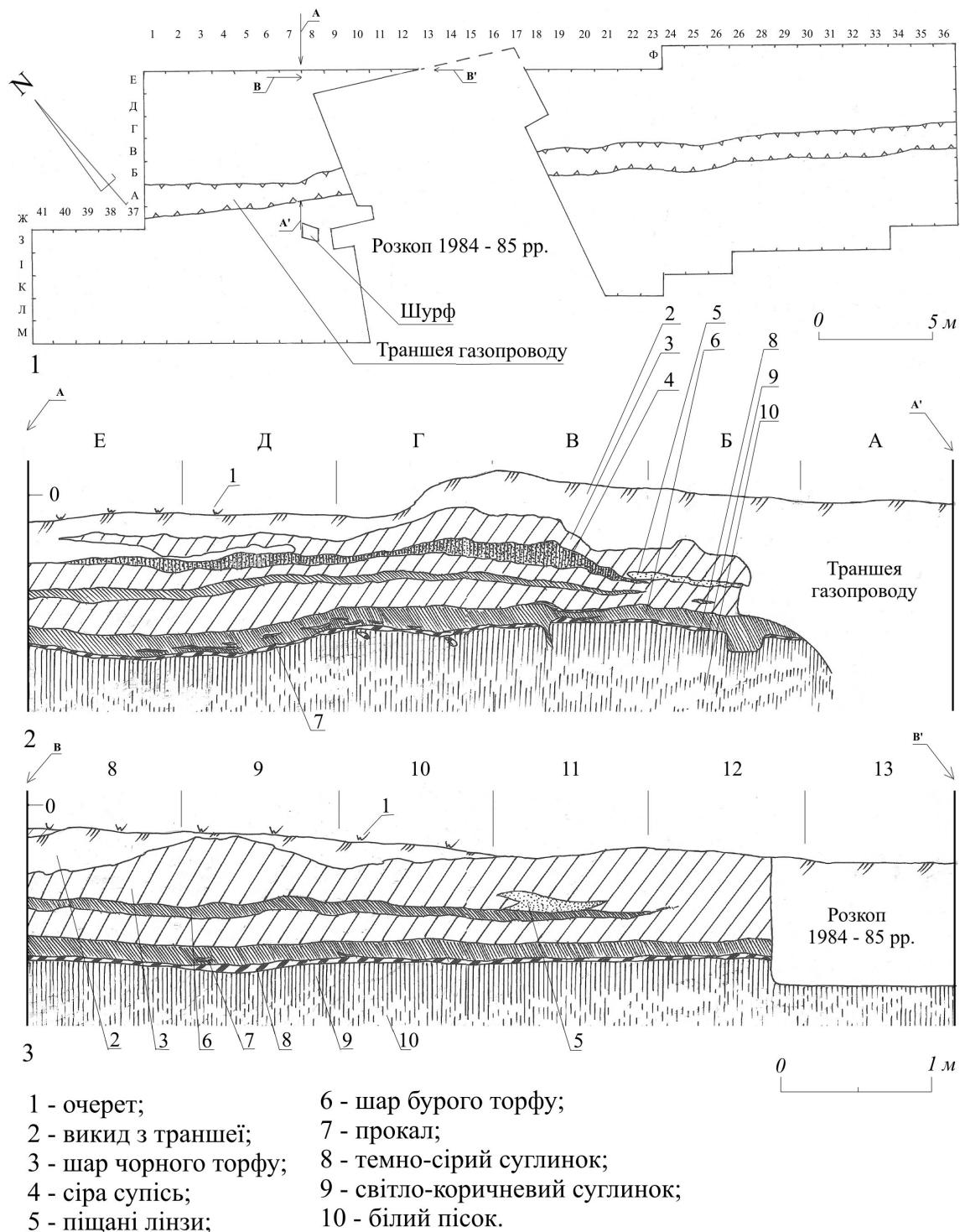

Рис.1. 1 - загальний план розкопу поселення Романків I-2009; 2 - розріз А-А';
3 - розріз В-В'.

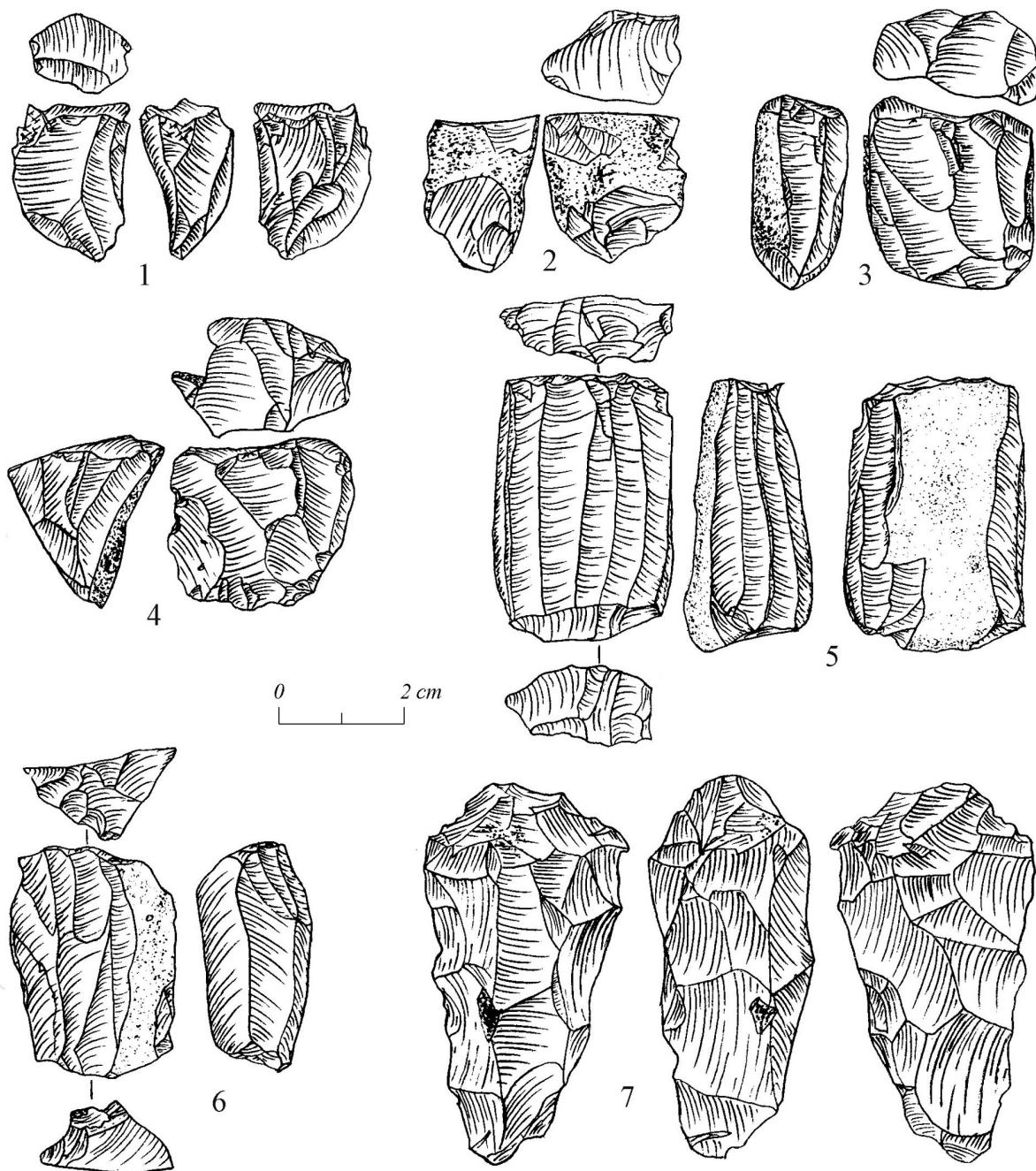

Рис.2. Романків 1-2009. 2,7 - пренуклеуси; 1,3-6 - нуклеуси.

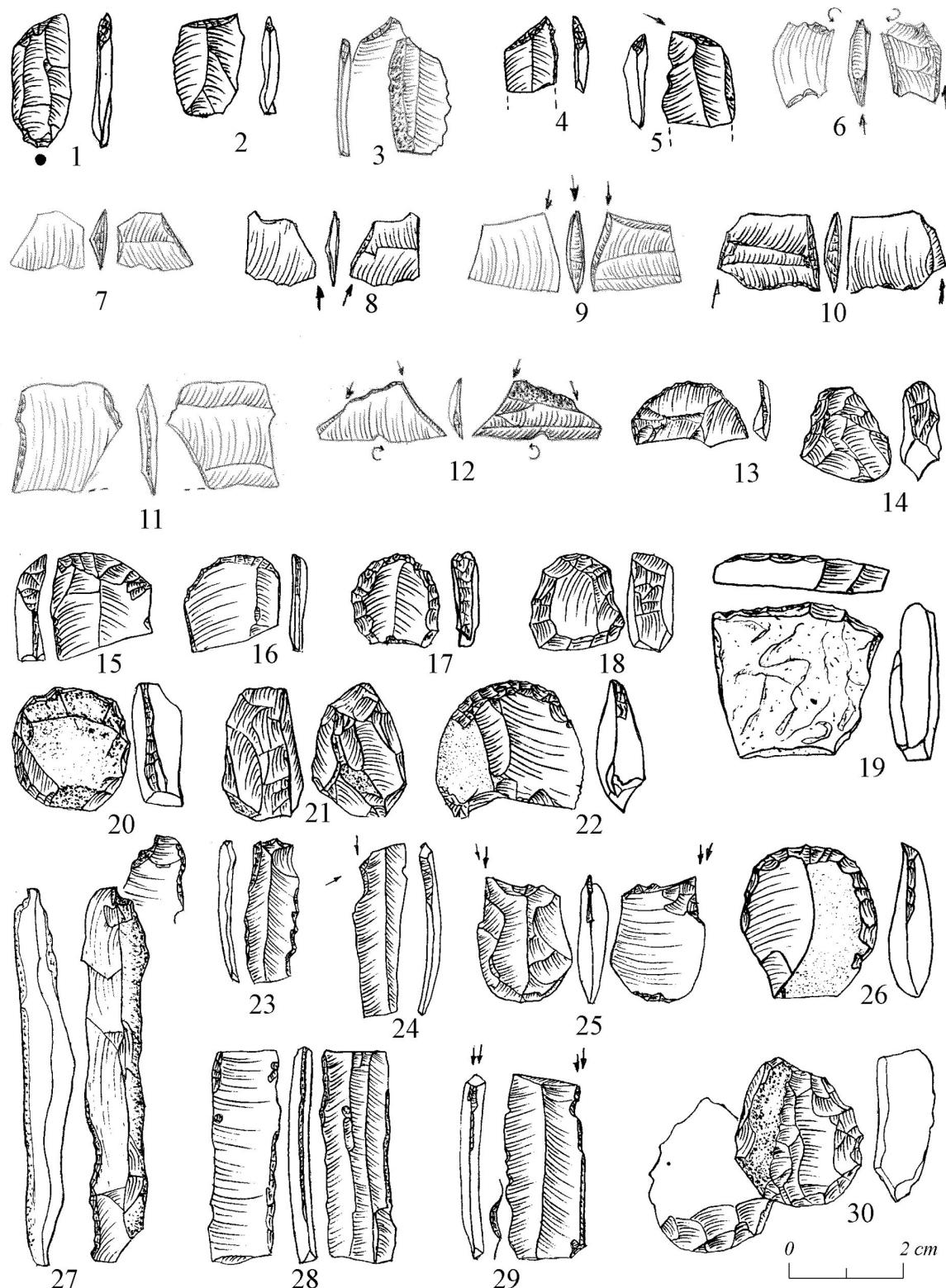

Рис.3.. Романків 1-2009. 1-13 - мікроліти; 14-22, 26 - скребки; 24-29 - різці; 25-30 - стамески; 23, 27-28 - пластини з ретушшю.

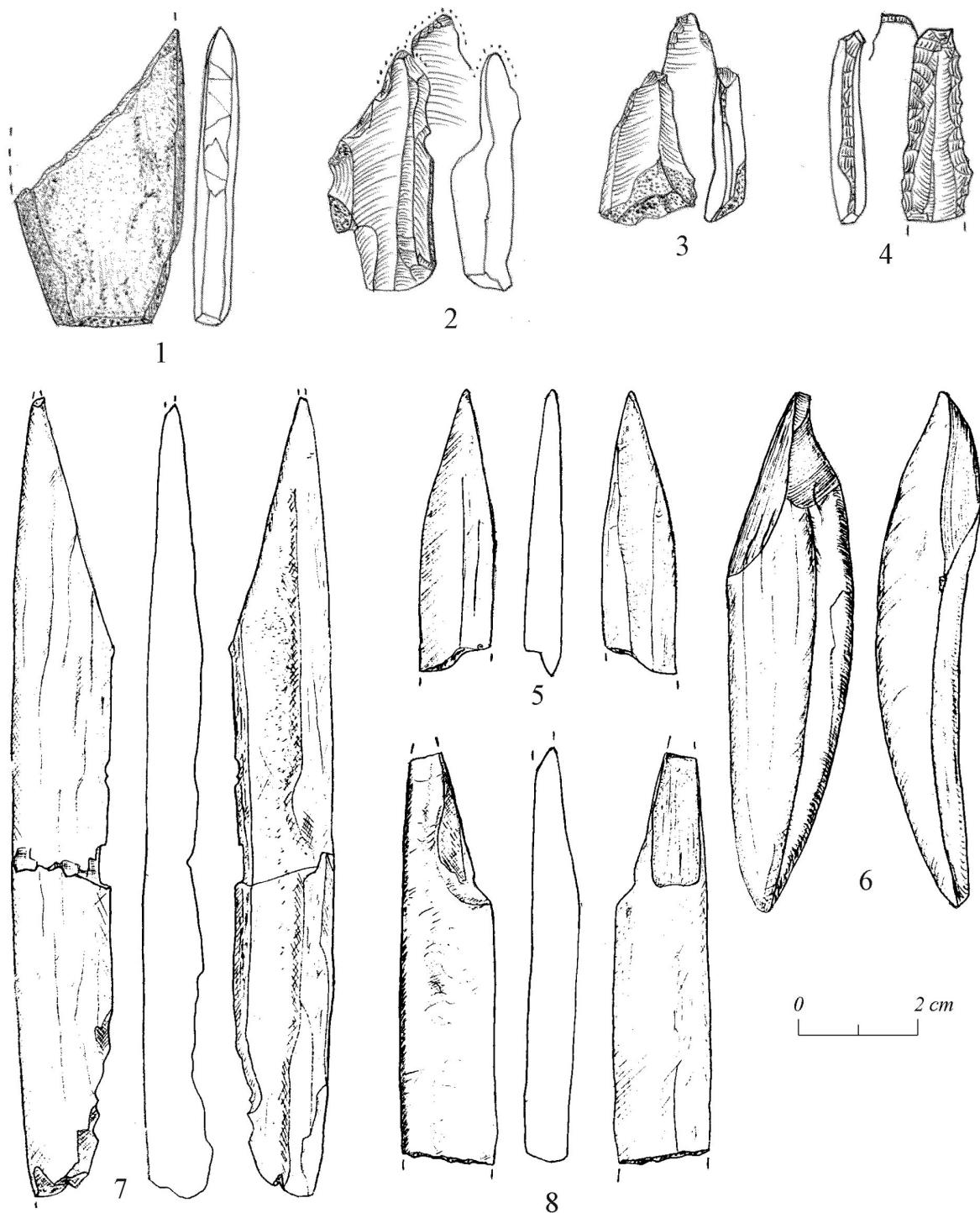

Рис.4. Романків 1-2009. 1 - кам'яна проколка; 2-4 - свердла; 5, 7-8 - кістяні проколки; 6 - оброблене ікло кабана.

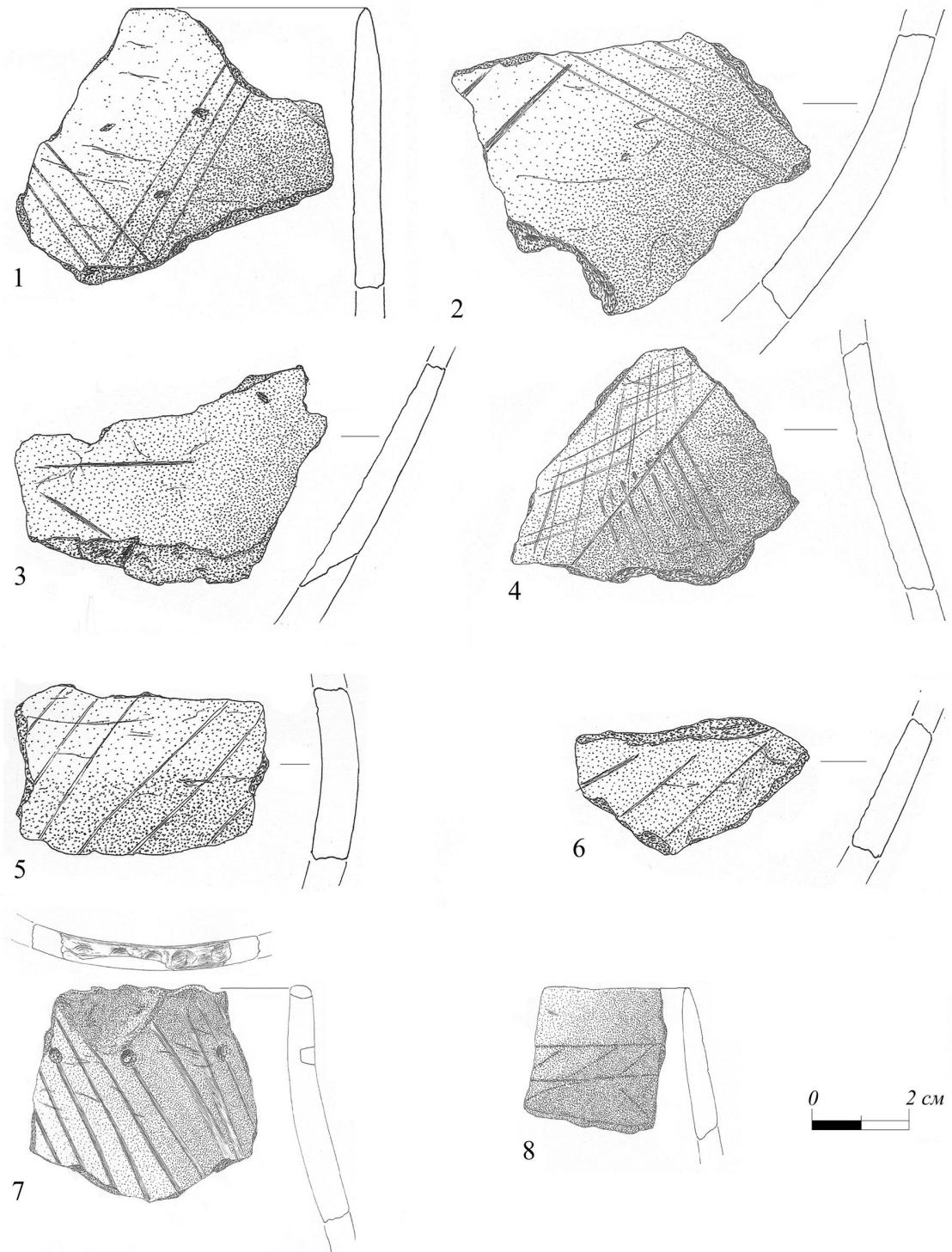

Рис. 5. Романків I-2009. 1-6 - керамічні вироби орнаментовані тонкорізними лініями; 7 - 8 - прокресленими лініями.

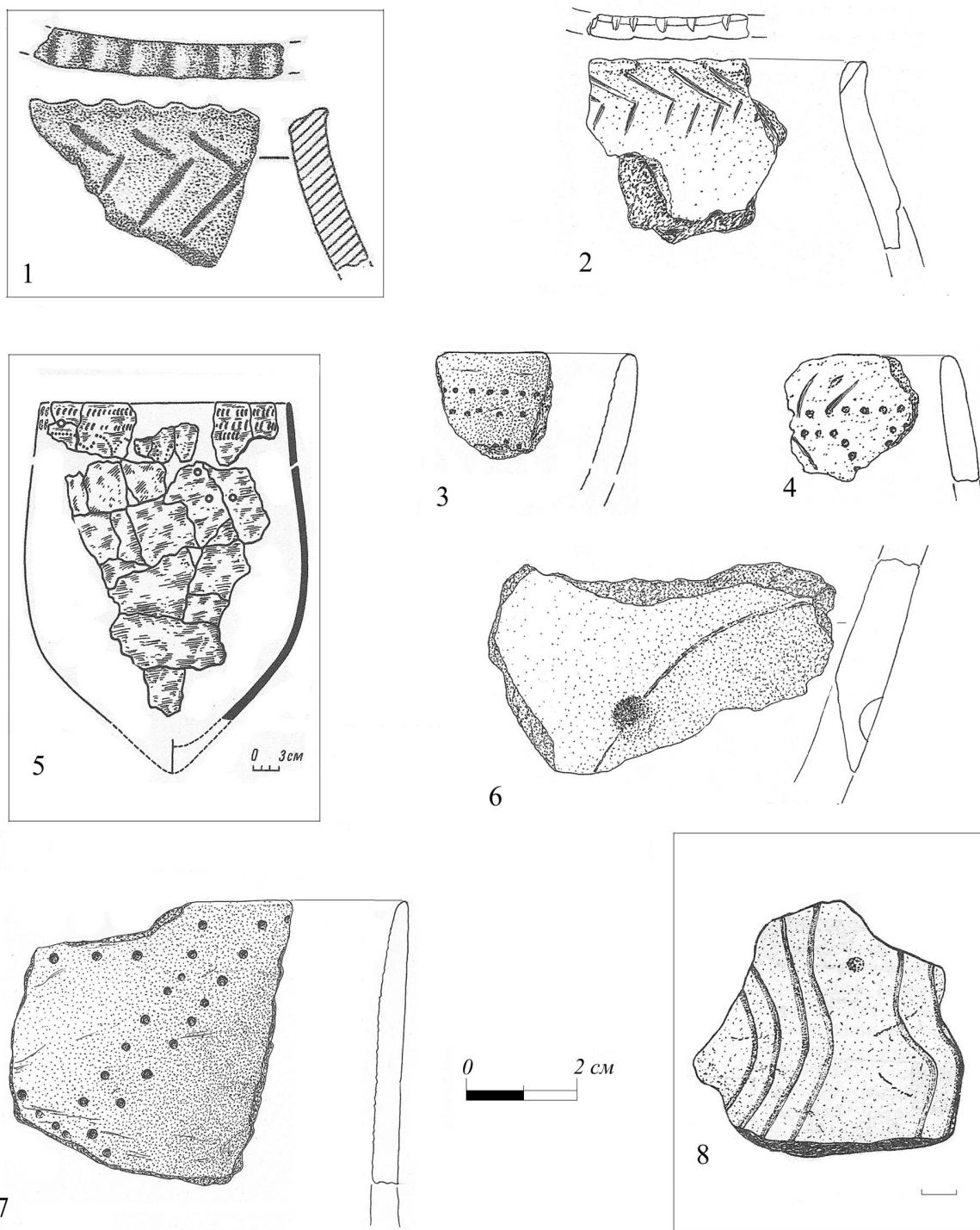

Рис.6. 1 - Ігрінь 5 (за Д.Я. Телегіним); 2-4,6,7 - Романків 1-2009; 5 - Гаствятин (за Д.Я. Телегіним); 8 - Завалівка (за Е.Н. Титовою).

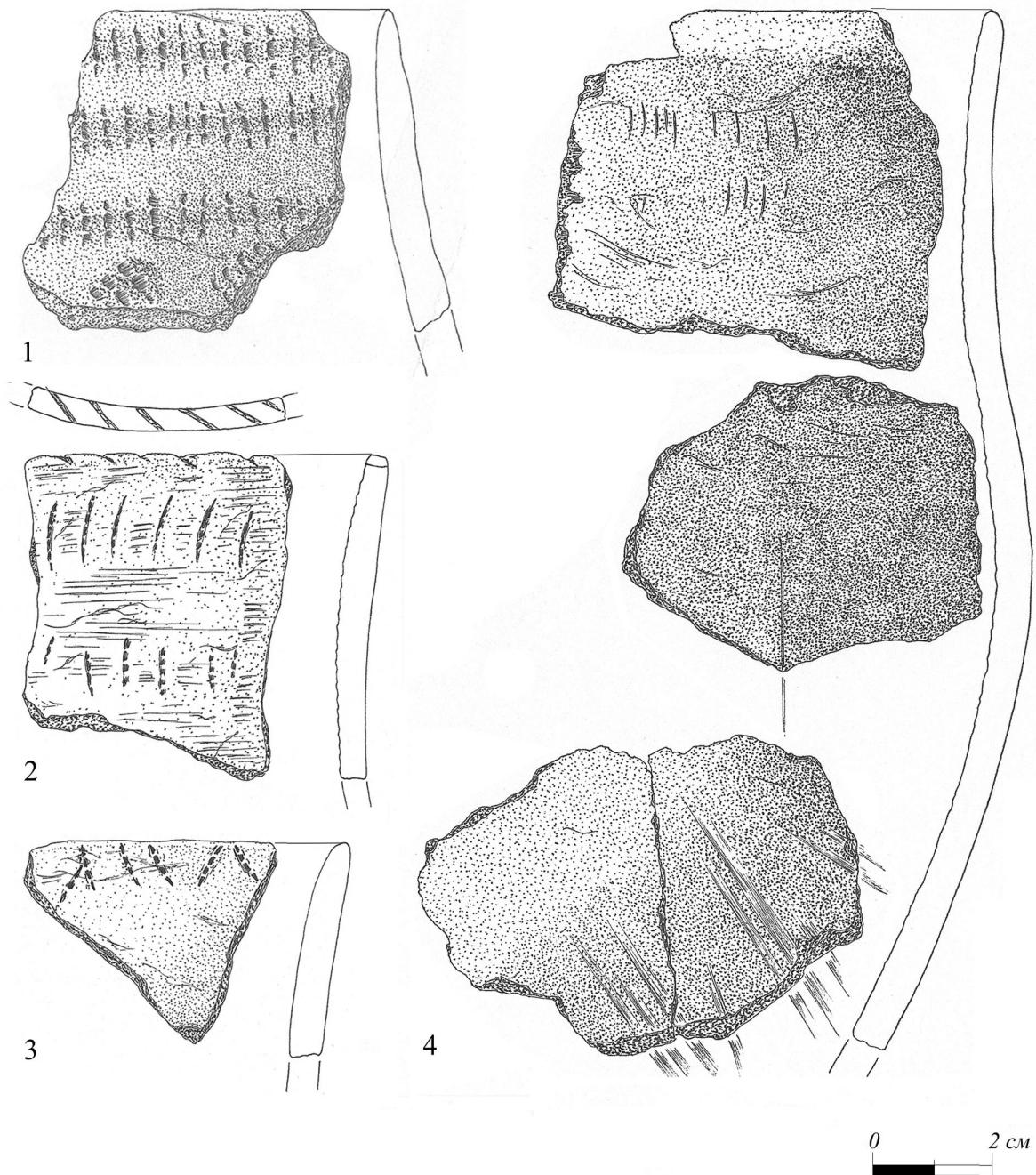

Рис.7. Романків 1-2009. 1-3 - керамічні вироби орнаментовані гребінчастими відтисками; 4 - нігтьовими насічками.

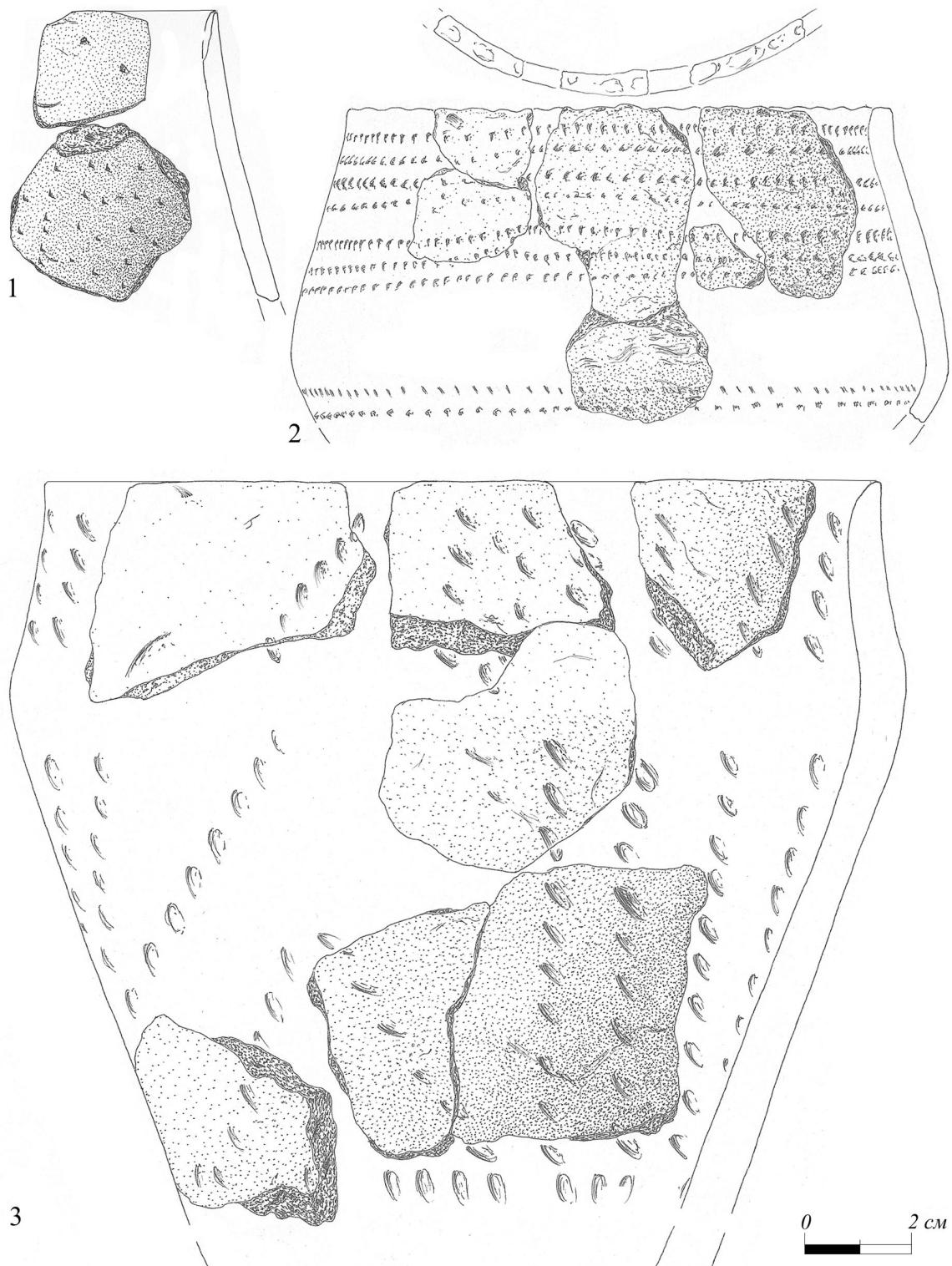

Рис.8. Романків 1-2009. 1-2 - керамічні вироби орнаментовані підтрикутними наколами; 3 - нігтьовими вдавленнями.

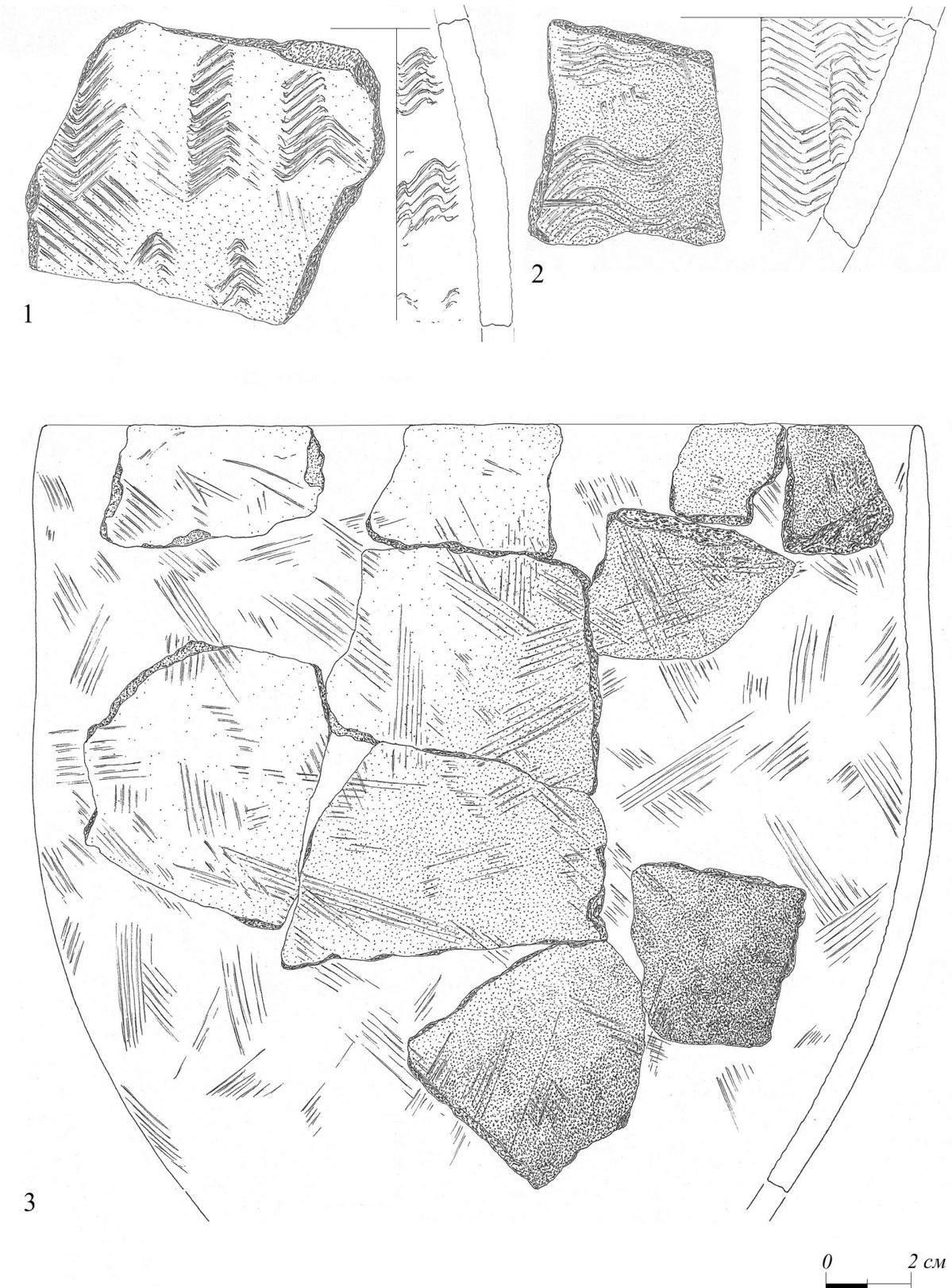

Рис.9. Романків I-2009. 1-3 - керамічні вироби орнаментовані гребінчастими розчосами.

Яневич О.О.

**ПОХОВАННЯ ТА КУЛЬТУРНИЙ
ШАР ЕНЕОЛІТИЧНОГО ЧАСУ
СТОЯНКИ БУРАН-КАЯ 4
В КРИМУ**

Стаття присвячена публікації археологічних матеріалів, визначенню хронології та культурної приналежності поховання й культурного шару енеолітичного часу нової багатошарової стоянки Буран-Кая 4 у Східному Криму.

Ранній енеоліт Криму є, фактично, “білою плямою” у первісній історії півострова. Щодо кримського неоліту та пізнього енеоліту маємо узагальнюючу монографію Д.А.Крайнова (1960) та низку статей інших дослідників (Формозов 1962; Щепинський 1968, 1977; Яневич 2004, 2007 та ін.). Натомість відомості про ранній енеоліт вичерпуються кількома сторінками за авторством А.О.Щепінського в “Археологии Украинской ССР” (Щепінський 1985, с.320-324). Основна причина такого стану речей – надзвичайно бідна джерелознавча база з цієї проблематики. Ранній енеоліт Криму репрезентують переважно стоянки відкритого типу з поруйнованим культурним шаром та нечисленні крем'яні й керамічні вироби, зібрани на поверхні (див.: Щепінський 1985). Стратифіковані ранньонеолітичні пам'ятки поодинокі. Це – Таш-Аїр I (шар Vб) (Крайнов 1960), Кукрек (верхній шар), Кая-Араси (шар 2) (Формозов 1962), Фатьма-Коба (верхній шар), Ласпі 1.

Пропонована стаття вводить у науковий обіг нові об'єкти раннього енеоліту Криму – поховання №1 та археологічний комплекс культурного шару I багатошарової стоянки Буран-Кая 4. Введення у науковий обіг їхніх матеріалів суттєво поповнює джерелознавчу базу та проливає світло на деякі аспекти культурно-історичних процесів, що відбувалися на півострові в даний проміжок часу.

Стоянка Буран-Кая 4 знаходиться у Східному Криму, в зоні Другого пасма Кримських гір, в середній течії р.Бурульча, за 5 км на південь від с.Ароматне Білогірського р-ну Автономної республіки Крим, в скельному масиві Буран-Кая. Вона являє собою великий зруйнований навіс довжиною понад 20 м, розташований на висоті 9 м над сучасним рівнем води в річці.

Пам'ятка була відкрита Кримською мезолітичною експедицією Інституту археології

Yanevych O.O.

**THE BURIAL AND CULTURAL
LAYER OF ENEOLITHIC AGE AT
THE SITE OF BURAN-KAYA 4 IN
THE CRIMEA**

АН УРСР під керівництвом О.О.Яневича у 1994-1995 рр. (Яневич 1995). Розвідувальним шурфом, доведеним до глибини 5,5 м від сучасної поверхні, було виявлено численні культурні шари енеоліту, неоліту, мезоліту, фінального та пізнього палеоліту. Скельне дно навісу в шурфі не простежене. У 2008 р. спільною експедицією Інституту археології НАН України та Токіо метрополітен університету (керівники О.О.Яневич та М.Я마다) були проведені розкопки стоянки на площі 30 кв.м. (Яневич, Я마다 2009). Були досліджені верхні відклади навісу. Вони мали наступну стратиграфію:

1. Сучасні сильно гумусовані щебисті відклади з великими каменями та брилами вапняку.

2. Стратиграфічний юніт I. Поділяється на субюніт Ia – щільний суглинок світло-коричневого кольору, гумусований, з невеликою домішкою дрібного (1,0-2,0 см) щебеню, та стратиграфічний субюніт Ib – сильно щебисті відклади, представлені кутоватим щебенем різних фракцій та дрібним камінням із незначним вмістом гумусованого седименту темно-сірого кольору. Культурний шар I (енеолітичний час).

3. Стратиграфічний юніт II – щебисті відклади, представлені дещо обкатаним дрібним (1,0-2,0 см) та середнім (2,0-4,0 см) щебенем, а також гумусованим седиментом сірого та темно-сірого кольорів. Верхня частина пачки культурних шарів II (неоліт).

Поховання №1 знаходилось у східній частині розкопу. Стратиграфічно воно пов'язане з субюнітом Ib. Скелет знаходився в його нижній частині, яка містила енеолітичний культурний шар I. Судячи з профілю відкладів східної стінки розкопу, поховання могло бути впущене з верхньої частини стратиграфічного субюніту Ib. Утім, не виключено також, що воно було зроблене

безпосередньо на рівні контакту субюніту Ib та юніту II.

Скелет лежав у випростаному положенні на спині, трохи повернений на правий бік, по осі С-ПдС – З-ПнЗ, головою на захід (рис.1). Ліва рука знаходилася на тазових кістках, права була зігнута в лікті у напрямку до обличчя. Ліва нога дещо розвернута назовні у кульшовому суглобі. Ліва ліктьова і обидві променеві кістки, лопатка, а також кістки тазу та грудної клітини були роздроблені. Можливо, ще в давнину були потривожені та втрачені окремі хребці грудного та поперекового відділів.

Зліва від поховання знаходилася кам'яна викладка шириною 30-50 см (рис.1), а на 30-40 см вище від рівня залягання кістяка був простежений кам'яний завал.

Заповнення поховання – сильно щебенисті відклади, ідентичні відкладам стратиграфічного субюніту Ib, щоправда, з дещо більшим вмістом гумусованого сірого седименту. На північ від черепа, на одному з ним рівні, були знайдені нечисленні крем'яні вироби, зокрема: два мікроліти – невеликий середньовисокий сегмент, оформленій пласкою ретушшю (рис.2, 10) та середньовисока трапеція, оформлена стрімкої ретушшю (рис.2, 11), а також свердло на платівці (рис.2, 12), п'ять платівок та три чималих відщепи. За техніко-морфологічними характеристиками мікроліти й свердло подібні до знарядь енеолітичного та неолітичних шарів і, скоріш за все, не пов'язані з похованням, а походять із культурного шару I або IIА, на рівні яких було зроблене поховання.

За антропологічними визначеннями І.Д.Потехіної, кістяк належав молодій жінці, яка померла у віці 25-30 років. Загалом за комплексом наявних краніологічних ознак череп жінки з Буран-Кая 4 віднесений до мезокранного варіанту протоєвропеїдного типу. Окрім відділі черепа та посткраніального скелета мають сліди патологічних змін. (Докладніші антропологічні характеристики див. у статті І.Д.Потехіної цієї збірки).

Культурний шар I залягав в нижній частині стратиграфічного субюніту Ib. Він простежений лише в східній частині розкопу – в кв. 8Е, 8F, 9Е, 9F. Максимальна потужність культурного шару I не перевищувала 10 см. Він мав незначне падіння з півдня на північ, у бік скельної стінки навісу. Розподіл знахідок на площі культурного шару рівномірний. Будь-яких скупчень артефактів або житлових об'єктів не простежено.

Знахідки культурного шару I представліні крем'яним комплексом, фрагментами кераміки та кістками тварин. Комплекс крем'яного інвентарю культурного шару I нечисленний, складається із 160 виробів. У якості сировини використовувався високоякісний кремінь коричнево-сірого, темно-сірого або чорного кольорів. Серед нуклеусів культурного шару I (4 екз.) виразний тільки один – одноплощинний (рис.2, 9). Поверхня сколювання в нього займає близько третини периметру. Площадка пряма, розташована під кутом близько 90° до поверхні сколювання, сформована кількома сколами. Зона розщеплення редукована крупною ретушшю. Зняття платівок з нуклеуса було припинено, очевидно, через природні каверни на одній із його сторін. Інші три нуклеуси представлені виробами на початкових стадіях розколювання. Вони мають лише по декілька негативів платівчастих сколів і морфологічно невиразні. Судячи з техніко-морфологічних ознак платівчастих сколів, техніка розколювання культурного шару I була відтискна, орієнтована на отримання платівок-заготівок середньою шириною 1,0-2,0 см.

Вироби з вторинною обробкою представлені мікролітами (3 екз.), скребачками (12 екз.) та платівками з ретушшю (10 екз.). Серед мікролітів – платівка з притупленим краєм та два сегменти. Для платівки з притупленим краєм (рис.2, 2) у якості заготівки використано мікроплатівку, отриману, судячи з рівних паралельних ребер, у відтискний спосіб. Ретуш, за допомогою якої вона оформлена, – низька, напівстрімка, знімає лише частину заготівки. Серед сегментів цілій лише один – середньовисокий, виготовлений за допомогою пласкої ретуші (рис.2, 1). Другий сегмент, представлений уламком, також оформленій пласкою ретушшю. Скребачки всі без винятку кінцеві (рис.2, 3-8). У якості заготівок їм слугували як платівки з регулярною огранкою, так і погано огранені платівчасті сколи та реберчасті платівки. Робочий край скребачок низький, у більшості виробів опуклий симетричний, в окремих випадках – прямий симетричний або опуклий скошений. Ретуш неконвергентна або краєва. Деякі із скребачок мають також дрібну дорсальну або вентральну ретуш на бокових краях (рис.2, 4-7). У однієї із скребачок наявна вентральна підтеска основи (рис.2, 8). Платівки з ретушшю мають переважно маргінальну крайову ретуш, яка є, скоріш за все, ретушшю використання.

Фрагменти кераміки культурного шару I (24 екз.) за складом формовоної маси, кольором та

обробкою поверхні, за орнаментом тощо поділяються на чотири групи. Остання, четверта група, у свою чергу, поділяється на чотири підгрупи. Подібність фрагментів кожної з перших трьох груп та кожної підгрупи четвертої групи кераміки дозволяє припустити принадлежність їх до певної посудини.

До першої групи належать чотири фрагменти неорнаментованих стінок ліпної посудини. Їх товщина, в середньому дорівнює 7 мм. Зовнішня поверхня має колір від світло-бурого до темно-бурого, плямиста, залощена до дзеркального блиску. Внутрішня поверхня чорна та сіра, загладжена, підлощена. Формовочна маса містить домішку дрібного піску. На одному з фрагментів є прогладжений канелюр. На поверхні є не пов'язані з випалом чорні плями невідомої речовини.

Друга група кераміки культурного шару I складається із п'яти фрагментів стінок та одного фрагмента дна з придонною частиною. Фрагменти стінок не орнаментовані, на трьох із них є сліди ремонтних отворів. Товщина чотирьох фрагментів 7-10 мм, одного – 12 мм. Зовнішня поверхня бура або сіро-бура, загладжена. Внутрішня – темно-бура, бура, загладжена. У складі формовочної маси є дрібнотовчена черепашка та пісок. Злам фрагментів двошаровий: зовнішній шар – світлий, внутрішній – темний. Дно пласке – без закраїн зовні та без різкого переходу всередині.

Третя група кераміки представлена вісімома фрагментами стінок товщиною 7-8 мм (рис.3, 1, 3, 5, 6). Їх зовнішня поверхня загладжена, бурого та світло-бурого кольорів. Внутрішня поверхня темно-сіра та сіра, із слідами розчосів. Злам двошаровий. У формовочній масі є домішка крупно- та дрібнотовченої черепашки й гематиту (кровавика). Структура формовочної маси грудкувата та шарувата. Простежується технологія косого стрічкового наліпу. На чотирьох фрагментах є орнамент у вигляді горизонтальних рядів вертикально спрямованих відбитків зубчастого штампу (рис.3, 1, 3, 5, 6). На одному великому фрагменті відбитки штампу нанесені діагонально, утворюючи косий хрест (рис.3, 1). Довжина штампу дорівнює не менше 4 см і складається з щонайменше 12 зубців. У всіх випадках відбитки нанесені штампом, поставленим під прямим кутом до поверхні. Відбитки чіткі та глибокі. На одному з фрагментів простежено ремонтний отвір. Кількість посудин мінімум – дві. На поверхні є не пов'язані з випалом чорні плями невідомої речовини.

Четверта група кераміки налічує вісім фрагментів. Два з них – фрагменти вінець, решта – фрагменти стінок. Усі фрагменти об'єднують домішко дрібнотовченої черепашки та окремі включення гематиту в формовочній масі. За кольором та особливостями орнаменту фрагменти цієї групи поділяються на чотири підгрупи, кожна з яких, вірогідно, репрезентує окрему посудину.

Підгрупа 4а (рис.3, 2, 4) представлена чотирма фрагментами стінок товщиною 9 мм. Зовнішня поверхня сіра, загладжена. Внутрішня поверхня також сіра, підлощена. Злам чорний. Технологія виготовлення – косий стрічковий наліп. Усі фрагменти підгрупи орнаментовані відбитками зубчастого штампу, який утворює композицію “коса ялинка”. Штамп прямий, злегка вигнутий, має довжину не менше 4,5 см і складається з щонайменше 18 зубців та закінчується довгою незазубреною ділянкою орнаментира. Одна частина штампу нанесена з сильним натиском, друга – ледве помітна. Орнамент утворює композицію із горизонтальних різнонаправлених діагональних відбитків.

Підгрупа 4б (рис.3, 7, 8) представлена фрагментом вінця та двома фрагментами стінок товщиною 6-7 мм. Формовочна маса фрагментів містить домішку дрібної черепашки та гематиту. Зовнішня поверхня плямиста – бурого та сірого кольорів, загладжена. Внутрішня поверхня також бурого та сірого кольорів, загладжена, зі слідами розчосів. Вінце (рис.3, 7) – пряме, дещо відігнуте назовні, зріз сплющений, без шийки переходить в тулуб. Орнамент з зовнішньої сторони під краєм вінця складається з одного ряду горизонтально спрямованих відбитків штампу довжиною 1,7 см, який має п'ять зубців. Відбитки нанесені під кутом до поверхні, з протягуванням. На плічках посудини є горизонтальні ряди горизонтально спрямованого зубчастого штампу. З внутрішньої сторони край вінця прикрашено горизонтальними рядами діагонально спрямованих відбитків семизубого штампу.

Підгрупа 4с (рис.3, 10). Представлена фрагментом вінця. Він розшарований: має загладжену зовнішню поверхню та зруйновану внутрішню. Злам одношаровий. Формовочна маса – із шаруватою структурою, містить домішку дрібнотовченої черепашки та гематиту. Зріз вінця – сплющений, край дещо зведений всередину, має незначне потовщення у вигляді комірця. Поверхня комірця прикрашена горизонтальним рядом вертикально спрямованого шестизубого штампу, нанесеного

з протягуванням. Під комірцем простежується ще один ряд аналогічного орнаменту.

Підгрупа 4d представлена фрагментом вінця (рис.3, 9). Його край відігнутий назовні, зріз плаский. Зовнішня та внутрішня поверхні загладжені і мають однаковий світло-бурий колір. Злам тришаровий: зовнішній шар – світло-бурий, внутрішній – чорний. Формовочна маса включає домішку дрібноточеної черепашки та гематиту. Вінце по зрізу прикрашено відбитками зубчастого штампу, нанесеного з протягуванням. Ззовні він складається з горизонтальних рядів горизонтально спрямованих відбитків зубчастого штампу, зсередини – з горизонтального ряду діагонально спрямованих відбитків зубчастого штампу, який має мінімум сім зубців.

Встановлення хронології та культурної принадливості поховання № 1 Буран-Каї 4 ускладнюється відсутністю певного похованального інвентарю. Зв'язок із стратиграфічним субюнітом Ib, який містив культурний шар раннього енеоліту, дозволяє попередньо датувати його в межах енеоліту – доби бронзи. Не виключено, що поховання належить середньостогівській або близькій їй культурі. Принаймні, цьому не суперечить обряд поховання, кам'яна закладка та принадлежність небіжчиці до мезокранного варіантуprotoєвропеїдного типу.

Вік культурного шару I Буран-Каї 4 можна визначити більш упевнено. Крем'яний комплекс та, особливо, характер орнаментації кераміки, дозволяють встановити його в межах кінця неоліту – раннього енеоліту. Найближчими аналогами керамічному комплексу стоянки в Криму є кераміка з довгим гребінчастим штампом Таш-Аїру 1 (шар Va), Заміль-Коби 2 (шар V) (Яневич 2004, с.188, рис.5, 1, 2, 8; с.190, рис.7, 13-15), Петровської Балки (Гумашьян 1990), Фатьма-Коби (верхній шар) та Кукреку (верхній шар). Поза межами півострова кераміка з подібним орнаментом зустрічається в пам'ятках азово-дніпровської культури (Котова 1994 с.30, 31, 46, 124, рис.14, 8, с.125, рис. 15, 2, с.133, рис.23, 6), характерна для ранньої середньостогівської культури (Добровольський 1927; Телегін 1973, с.81-89) і може датуватись початком V тис. до н.е. (Telegin, Lillie, Potekhina, Kovaliukh 2003, р.465-466).

Складнішим є визначення культурної принадливості шару I. Незважаючи на згадану схожість орнаментації кераміки шару до

орнаментальних мотивів кераміки степових культур півдня України, прямих аналогій його керамічному комплексу в жодній із цих культур нема. Ще виразніше культурна відмінність шару I Буран-Каї 4 від степового енеоліту простежується за його крем'яним комплексом, якому притаманні геометричні мікроліти, зокрема такі специфічні гірсько-кримські неолітичні форми, як сегменти.

Подібне до археологічного комплексу культурного шару I Буран-Каї 4 поєднання крем'яного інвентарю з геометричними мікролітами, які слугували наконечниками стріл, та орнаментованої гребінкою кераміки є характерним також для інших ранньоенеолітичних стоянок гірської частини півострова, зокрема, Кукреку (верхній шар), Фатьма-Коби (верхній шар), Шан-Коби (шар Ia) Петровської Балки (енеолітичний комплекс) та ін. Очевидно, в ранньому енеоліті в Гірському Криму існувала окрема група пам'яток, генетичною основою яких, судячи з крем'яного інвентарю, був місцевий неоліт, що відзначав свого часу ще А.О.Щепінський (1985). Водночас керамічний комплекс цих пам'яток, без сумніву, складався під впливом степового енеоліту. Такий алгоритм формування основних складових матеріальної культури раннього енеоліту Гірського Криму притаманний і попередній неолітичній порі (Яневич 2004, 2007). Економічним підґрунтям його було, скоріш за все, домінування, або, принаймні, значна роль привласнювального мисливського господарства у гірсько-кримського ранньоенеолітичного населення.

Автор висловлює щиру подяку учасникам експедиції з Токіо метрополітен університету доктору Масайоши Ямада, аспіранту Таканорі Сакашита, студентам Юта Такеда та Риутаро Миямото, секретарю Японської асоціації підводної археології пану Масаюкі Ягі, співробітникам Інституту археології НАНУ к.і.н. В.О.Маньку, Н.Р.Михайловій та к.і.н. О.П.Журавльову, школярам М.Мельнику, М.-Х.Яневич та Н.Яневич. Окрема щира подяка к.і.н. Д.Л.Гаскевичу за висококваліфіковану допомогу, надану при описі та визначенні кераміки пам'ятки.

ЛІТЕРАТУРА

- Гумашьян С.В. Неолитический комплекс двуслойного поселения на окраине г.Симферополя // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. – Херсон. – 1990. – С.34-35.
- Добровольський А.В. Звіт за археологічні досліди на території Дніпрельстану року 1927. – Збірник Дніпропетровського історико-археологічного музею. – Т.1. – Дніпропетровськ, 1929. – С.35-68.
- Котова Н.С. Мариупольская культурно-историческая область // Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України. – № 1. – Ковель: Вежа, 1994. – С.1-143.
- Крайнов Д.А. Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма // МИА. – № 91. – М.-Л.: Наука, 1960. – 191 с.
- Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. – К.: Наукова думка, 1973. – 170 с.
- Формозов А.А. Неолит Крыма и Черноморского побережья Кавказа // МИА. – №102. – Москва: Наука, 1962. – С. 89-149.
- Щепинский А.А. О неолите и энеолите Крыма // Советская археология. – 1968. - №1. – С.121-123.
- Щепинский А.А. Раковинные кучи на энеолитических стоянках Крыма // Советская археология. – 1977. – №1. – С.27-38.
- Щепинский А.А. Ранний энеолит Крыма. Памятники нижнемихайловского типа. Кеми-обинская культура // Археология Украинской ССР. – Том 1. – К.: Наукова думка. – С.320-336.
- Яневич А.А. Работа Крымской мезолитической экспедиции в 1995 году. – К., 1996. – Науковий архів ІА НАНУ. – №934. – 74 с.
- Яневич О.О. Таш-аїрська неолітична культура Гірського Криму (сучасний стан дослідження) // Кам'яна доба України. – Вип. 5. – 2004. – С.169-190.
- Яневич О.О. Олексіївська неолітична культура Рівнинного Криму // Кам'яна доба України. – Вип. 10. – 2007. – С.203-223.
- Яневич О.О., Ямада М. Звіт про розкопки стоянки Буран-Кая 4 в 2008 р. – К., 2009. – Науковий архів ІА НАНУ. – № 29425.– 185 с.
- Telegin D.Ya, Lillie M., Potekhina I.D., Kovaliukh M.M. Settlement and economy in Neolithic Ukraine: a new chronology // Antiquity. – 2003. – V.7. – № 297. – P.456-471.

Yanevych O.O.

THE BURIAL AND CULTURAL LAYER OF ENEOLITHIC AGE AT THE SITE OF BURAN-KAYA 4 IN THE CRIMEA

Paper deals with publication of archaeological materials, definition of chronology and cultural affiliations of the burial and cultural layer of Eneolithic age at new multilayered site of Buran-Kaya 4 in Eastern Crimea.

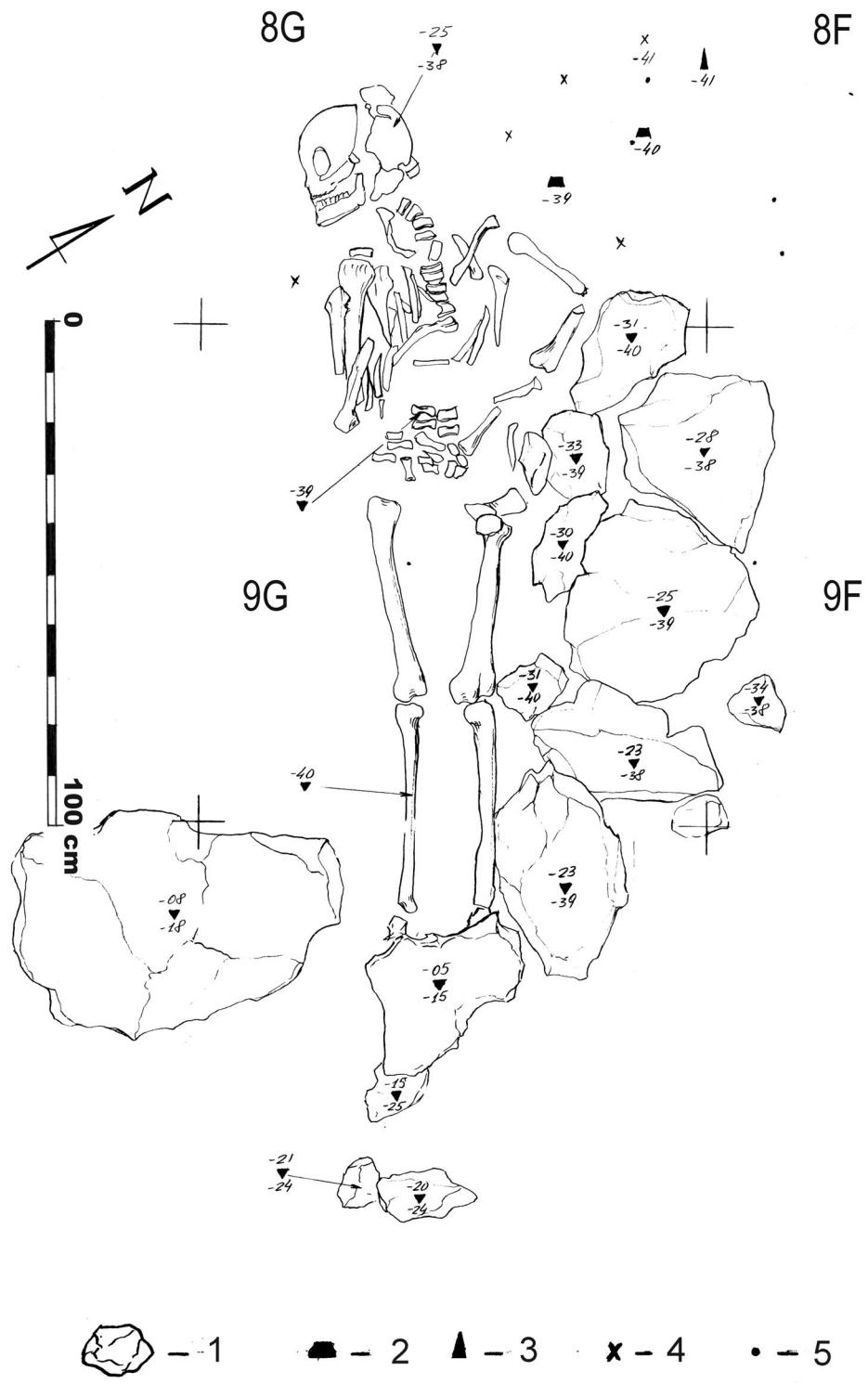

Рис.1. Буран-Кая 4. Поховання №1. Умовні позачки: 1 – камені конструкції поховання; 2 – геометричні мікроліти; 3 – свердло; 4 – платівки; 5 – відщепи.

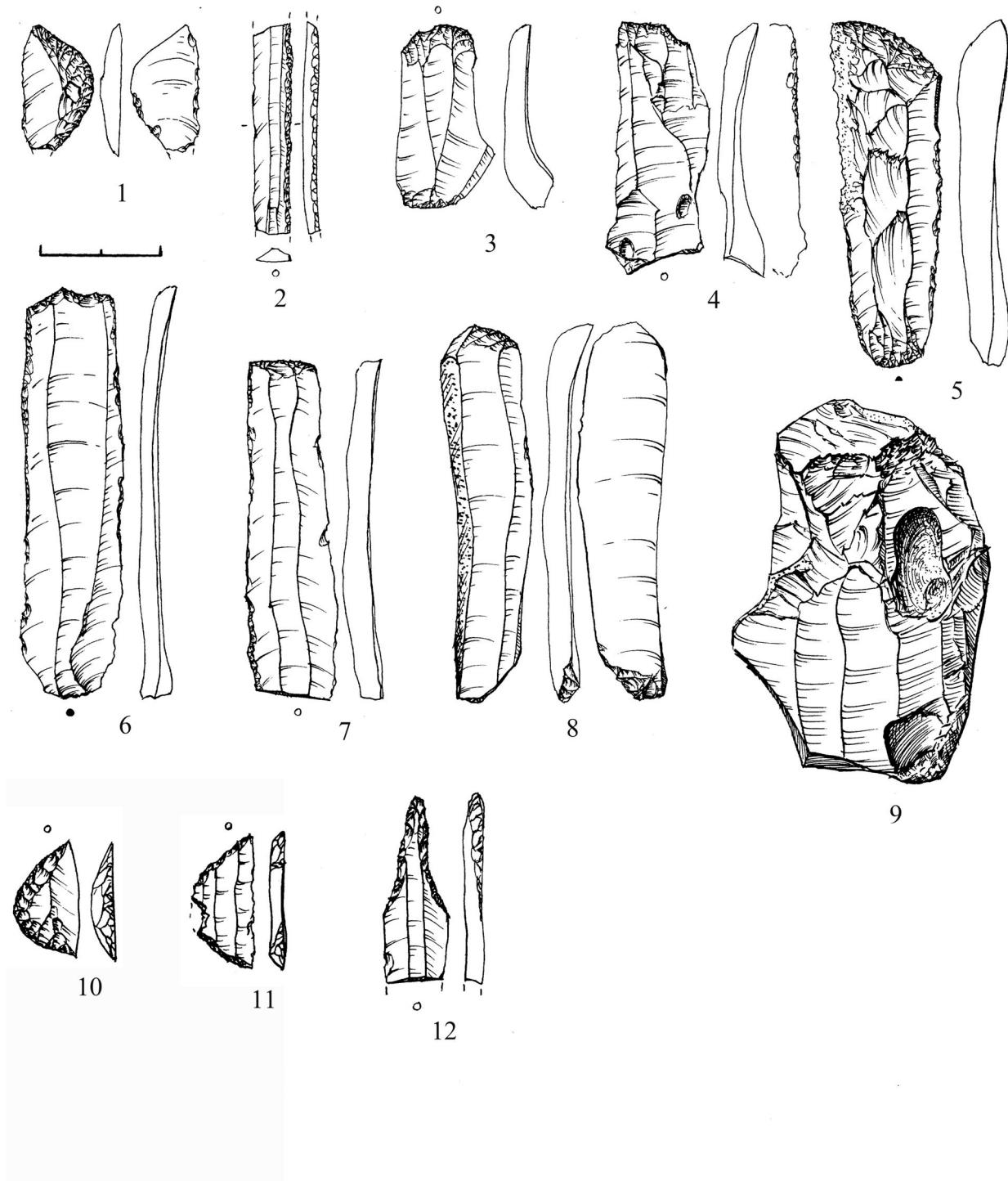

Рис.2. Буран-Кая 4. Крем'яний інвентар культурного шару I (1-9) та поховання №1 (10-12).

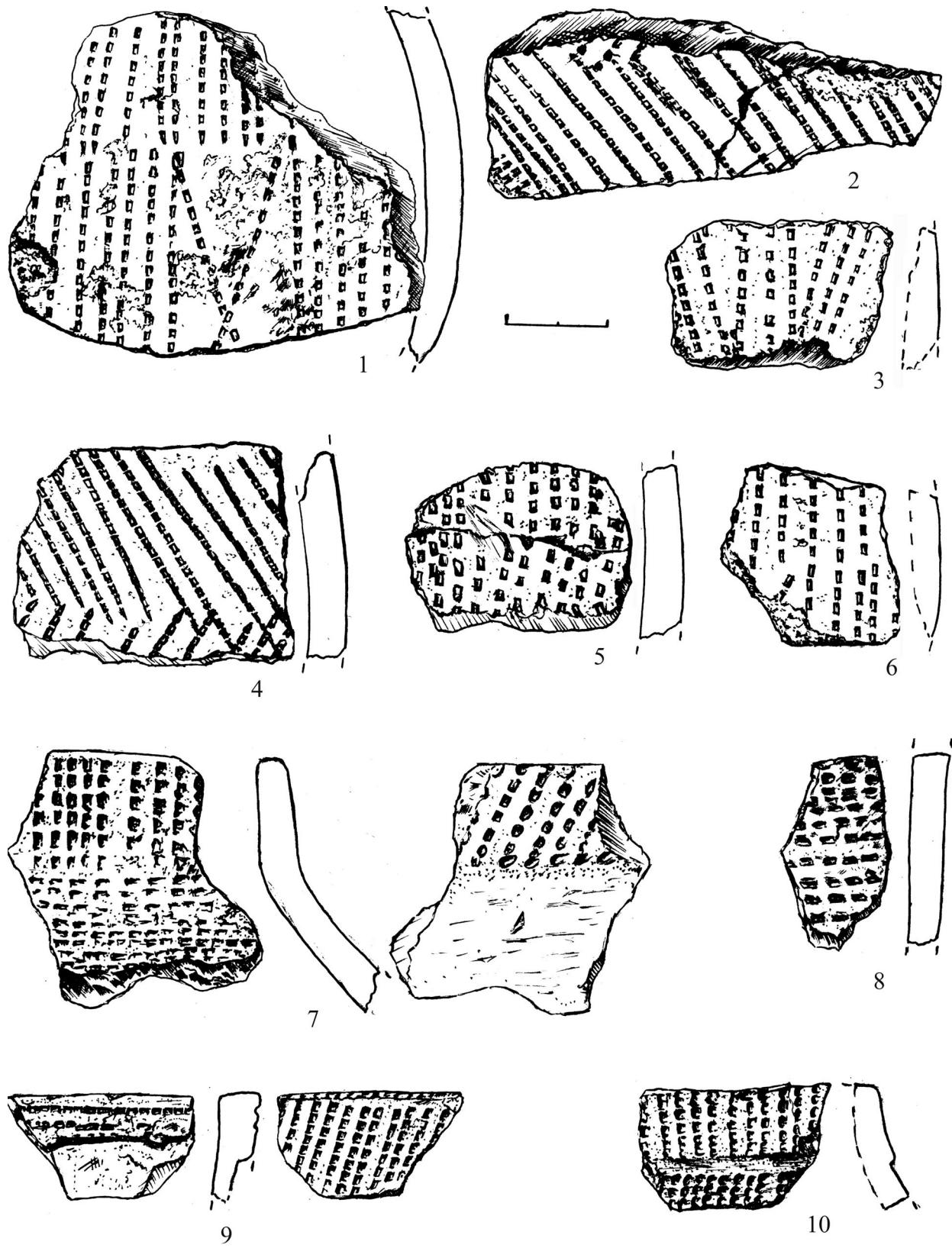

Рис.3. Буран-Кая 4. Кераміка культурного шару I (1-10).

Потехіна І.Д.

**ЕНЕОЛІТИЧНЕ НАСЕЛЕННЯ
ПІВДНЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У
СВІТЛІ НОВИХ
АНТРОПОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ З ТЕРИТОРІЙ
КРИМУ**

Стаття присвячена публікації нових антропологічних матеріалів із поховання енеолітичного шару стоянки Буран-Кая 4 та двох поховань кемі-обинської культури на території Криму. Висвітлюються особливості фізичного типу та патологічні зміни похованих, а також питання формування антропологічного складу і генетичних зв'язків енеолітичного населення Криму та суміжних територій.

Інтенсивні археологічні дослідження поховань пам'яток широкого хронологічного діапазону на Кримському півострові дали змогу отримати численні антропологічні колекції. Однак переважна більшість антропологічних матеріалів з цієї території відносяться в основному до скіфо-античного та середньовічного періодів кримської історії. На жаль, людські кістяки більш давніх епох нечасто потрапляють до рук антропологів, що призвело до утворення суттєвої лакуни у вивчені фізичного типу і антропологічного складу стародавнього населення Криму. Цілковито відсутні, наприклад, антропологічні дані з неоліту, цінним джерелом яких могла бстати колекція кістяків з могильника маріупільського типу Долинка (розкопки А.О. Щепінського), яка, мабуть, вже назавжди втрачена для дослідників.

Обмеженою залишається і джерелознавча база антропологічних даних, що стосуються населення півострова раннього енеоліту. Зокрема кемі-обинська культура, яка репрезентує тут цю епоху, досить слабо забезпечена антропологічним матеріалом. Невелика краніологічна серія, що включає один череп з Бахчисарайського району, опублікований К.Ф. Соколовою, та кілька черепів поганої збереженості з розкопок Керченської експедиції біля сіл Астаніно, Зелений Яр та Іллічове, вивчені С.І. Круц, все ще залишається єдиним джерелом краніологічних даних по кемі-обинській культурі (Соколова 1957, 1962; Круц 1972). Судячи з цих матеріалів, кемі-обинці були дуже довгоголовими та мали вузьке й високе обличчя, що дозволяє відносити їх до

Potekhina I.D.

**ENEOLITHIC POPULATION OF
THE SOUTH EAST EUROPE IN
THE LIGHT OF NEW
ANTHROPOLOGICAL DATA
FROM THE CRIMEA
PENINSULA**

стародавнього східносередземноморського типу, представлена у синхронних популяціях Кавказу і Малої Азії. Разом з тим, кемі-обинські черепи виявляють деяку подібність до черепів зі скорочених на боці поховань давньоїмної культури степової України.

До останнього часу не були відомі похованальні пам'ятки інших енеолітичних культур Криму. Між тим, антропологічні матеріали з території Криму є виключно важливими для вирішення питань ґенези населення півострова і його етноісторичних зв'язків зі степовою Україною, Кавказом, Малою Азією і Середземномор'ям. Без них вивчення процесів формування антропологічної структури Північного Причорномор'я і всього Півдня Східної Європи буде неповним.

Метою даної роботи є публікація нових антропологічних матеріалів з енеолітичних поховань Криму, зокрема, середньостоговської та кемі-обинської культур. Нижче наведені опис і результати комплексного дослідження цих матеріалів, у таблицях представлені метричні краніологічні й остеологічні дані.

Перше поховання середньостогівської культури на Кримському півострові, яке до того ж, дало якісний антропологічний матеріал, було відкрите під час археологічних робіт на стоянці Буран-Кая 4 в Білогірському районі, проведених у 2008 році Кримською пізньопалеолітичною експедицією під керівництвом О.О. Яневича та М. Ямада (Яневич, Ямада 2008). Про принадлежність поховання до культури Середній Стіг II свідчать знайдені поруч зі скелетом

фрагменти кераміки, які, за визначенням Ю.Я. Рассамакіна, є типовими для цієї культури.¹

Знахідка в передгірському Криму середньостогівського поховання, вносить корективи в уявлення про південну межу ареалу розповсюдження цієї культури, хоча для остаточних висновків з цього питання необхідно накопичення нових археологічних даних. Адже досі найбільш південною середньостогівською пам'яткою вважалося двошарове поселення Петровська Балка біля Сімферополя. У нижньому шарі тут виявлені кераміка з домішкою товченої мушлі у тісті, високогорлі горщики з гребінчастим орнаментом та інші типові для цієї культури матеріали (Гумашьян 1990).

Скелет з Буран-Каї 4 знаходився у I (енеолітичному) шарі стоянки. Він лежав у випростаному на спині положенні, дещо повернутий на правий бік, по осі С-ПдС – З-ПнЗ, обличчям на Захід (рис. 1). Ліва рука знаходилася на тазових кістках, права була зігнута в лікті у напрямку до обличчя. Ліва нога дещо розвернута назовні у кульшовому суглобі. Зліва від поховання знаходилася кам'яна викладка шириною 30-40 см, а над скелетом, на 30-40 см вище від рівня розташування кістяка, простягено кам'яний завал(?).

Як вважають автори розкопок, ліва плечова і обидві променеві кістки, а також лопатка, кістки тазу та грудної клітини були навмисно роздроблені. За нашими ж спостереженнями, наявні фрагменти довгих кісток рук, тазу, лопаток та ребер здебільшого мають свіжі поверхні на зламах, що вказує на недавній час цих пошкоджень. Можливо, в давнину були потривожені та втрачені окремі хребці грудного та поперекового відділів.

Цікавою особливістю даного кістяка є три паралельно прокреслені лінії, які мають вигляд “насічок”. Вони виявлені на медіальній поверхні лівої великої гомілкової кістки, на 2 см нижче від середини діафізу кістки (рис. 2). Довжина насічок складає 20 мм, ширина кожної – 0,7 мм, відстань між ними становить 2 мм (рис. 3). За результатами проведеної О.П.Журавльовим археозоологічної експертизи, характер борозен та їх розміри не дають підстав для того, щоб вважати їх слідами від погризів якогось із видів гризунів. Поверхня кісткової пластини з прокресленими лініями покрита такою самою патиною, як і вся кістка, отже давнє походження цих “насічок” не викликає сумнівів. Разом з тим, питання про час та обставини їх появи на кістці потребує спеціального вивчення і лишається поки що відкритим.

Кістяк зберігся в цілому непогано, загальний стан збереженості представлено на схемі (рис. 4). На черепі зруйновані обидві скроневі області та частина перенісся, що не дало можливості реставрувати все обличчя. Череп доволі грацильний, кістки склепіння мають невелику товщину. Рельєф надперенісся та надбрів'я виражений слабо, зовнішній потиличний виступ відсутній, а соккоподібні відростки малі й патологічно сплющені, особливо лівий. Верхній край орбіти досить гострий. Нижня щелепа доволі тендітна. За цими ознаками череп визначається як жіночий. Будова посткраниального скелету, і, зокрема, тазових кісток, теж вказує на жіночу стать.

Усі черепні шви відкриті на зовнішній поверхні та почали заростати на окремих ділянках внутрішньої поверхні, що відповідає вікові 25-30 років. Досить значну зношеність зубів (3-4 бали за шкалою М.М. Герасимова), очевидно, слід віднести на рахунок абразивних властивостей вживаної їжі та численних зубо-щелепних патологій (рис. 5-6), а не вікових особливостей. Кістки посткраниального кістяка, як і череп, не мають помітних вікових змін, що виявляється у відсутності ознак спрацьованості основних суглобів ніг та рук і суглобових поверхонь хребців. Таким чином, скелет належав молодій жінці, яка померла у віці 25-30 років.

Краніологічна характеристика. Череп жінки характеризується помірною довжиною і великою шириною мозкового відділу, що обумовлює його мезокранну форму (табл. 1). Слід відзначити наявність метопічного шва, що є епігенетичною ознакою. Висота склепіння від рівня поріонів велика як за абсолютною величиною, так і за покажчиком. Чоло широке. Обличчя теж досить широке, на що вказують діаметр вилиць (132 мм) та його відношення до поперечного діаметру черепа, тобто горизонтальний фацио-церебральний індекс (93,0). На жаль, висоту обличчя неможливо визначити через пошкодження. Ніс помірно широкий, при цьому спостерігається деяка асиметрія форми грушоподібного отвору та його нижнього краю, права частина якого має патологічне здуття. Альвеолярна дуга та піднебіння дуже вузькі й видовжені, що становить певну диспропорцію з широтними розмірами обличчя та черепа в цілому.

Нижня щелепа досить широка (що відповідає ширині обличчя), має вузьку гілку, помірно високе і дуже тонке тіло – тобто, є вельми грацильною.

Загалом за комплексом наявних краніологічних ознак череп жінки з Буран-Каї можна віднести до мезокранного варіантуprotoєвропеїдного типу з досить широким обличчям. На жаль, у нашому розпорядженні небагато даних про жіночі черепи із синхронних або близьких за часом поховань, за якими можна було б провести порівняльний краніологічний аналіз. Череп із Буран-Каї виявляє виражену морфологічну близькість передусім до жіночих черепів із могильників середньостогівської культури Олександрія на р.Оскол та Ігренського у Надпоріжжі, що може свідчити про існування єдиного антропологічного континууму середньостогівського населення на всьому ареалі поширення цієї культури. Разом з тим, цей череп дещо відрізняється від жіночих черепів із середньостогівського могильника Дереївка 2, які є значно більш довгоголовими і репрезентують мезоморфний середземноморський компонент у складі середньостогівців. Це спостереження лежить у руслі зробленого раніше стосовно чоловічих черепів висновку про те, що в антропологічній структурі середньостогівців були присутні при найміні два морфологічних варіанти (Потехіна 1999).

Порівняння черепа жінки з Буран-Каї з опублікованими антропологічними матеріалами Криму показує, що він значно відрізняється від черепів кемі-обинської, а також ямної та зрубної культур, які характеризуються вузьким та високим обличчям і належать до східносередземноморського типу південних європеїдів (Круц 1972; Дяченко, Покас 1986).

Результати краніологічного вивчення поховання з Буран-Каї дають підстави припустити існування єдиного антропологічного масиву середньостогівської населення, який сягав території Криму.

Остеологічна характеристика. Посткраніальний скелет характеризується загальною грацильністю. Довгі кістки кінцівок мають невеликі розміри і досить слабкий м'язовий рельєф, причому м'язи ніг були розвинуті значно менше, ніж м'язи рук, зокрема, плечових кісток. На останніх добре виражена дельтоподібна горбкуватість, що свідчить про значні навантаження на однайменні м'язи плеча. Разом з тим, слід відзначити аномальний розвиток медіальних країв дистальних метафізів плечових кісток, внаслідок чого вони набули дуже сплющеної форми (рис. 7), імовірно, в результаті специфічних навантажень.

Скелет нижніх кінцівок характеризується вигнутими всередину великими гомілковими кістками (рис. 8). Значна прижиттєва деформація властива правій ключиці, що, очевидно, є результатом перелому у молодому віці (рис. 9).

За розмірами довгих кісток кінцівок, які наведені в таблиці 2, було визначено прижиттєвий зріст жінки. Обчислений за формулами різних авторів (Dupertius, Hadden 1951; Bach 1965; Trotter 1970), він не мусив перевищувати 160 см.

Патологічні зміни. Окремі відділи черепа та посткраніального скелета жінки мають сліди патологічних змін. Перш за все, вони стосуються зубо-щелепного апарату. Особливо сильно уражена верхня щелепа. Тут відзначаються глибокий каріес першого премоляра справа та велика кістогранульома над його коренями, а також прижиттєва втрата обох перших верхніх молярів (рис. 5-6).

Серед інших патологій виявлені незначні ураження тіл хребців унаслідок міжхребцевої грижі. Про деформацію ключиці в результаті травми (перелому) та викривлення всередину обох великих гомілкових кісток вже йшлося вище.

Кемі-обинська культура. Представлені нижче матеріали з двох поховань кемі-обинської культури були отримані в результаті розкопок, які проводилися Північно-Кримською експедицією у 1975 р. в с. Уварово під керівництвом О.О. Щепинського. До останнього часу вони залишилися недоступними для вивчення, зокрема, через відсутність об'єктивної інформації про їх культурну принадлежність. Завдяки проведеному нещодавно кримським археологом Т.А. Коп'євою уточненню культурної атрибуції цих поховань, вони тепер можуть бути введені в науковий обіг (Коп'єва у друці).

Перше з них (Уварово, курган 1, поховання 1 з ліпним горщиком) представле фрагментами черепа, на жаль, недостатніми для його повної реставрації. Товщина кісток склепіння велика, частина надбрів'я, що збереглася, свідчить про значний розвиток рельєфу надорбітальної зони. Фрагменти нижньої щелепи дають уявлення про її велику масивність. За цими ознаками цілком вірогідно припустити, що череп належав чоловікові. Судячи з облітерованої ділянки вінцевої шва, чоловік помер у віці 50-55 років.

Череп із другого кемі-обинського поховання (Уварово, курган 1, поховання 9, під кам'яною закладкою) був нами частково відреставрований за збереженими фрагментами. Морфологічні особливості наявних кісток цього черепа свідчать про належність його молодому чоловікові.

Таблиця 1. Виміри жіночого черепа зі стоянки Буран-Кая 4

№ за Март іном	Ознаки		
1.	Поздовжній діаметр	170	
1в	Поздовжній діаметр від <i>ofr.</i>	169	
8.	Поперечний діаметр	142	
17.	Висотний діаметр <i>basion-bregma</i>	-	
20.	Вушна висота	114	
9.	Найменша ширина чола	-	
10.	Найбільша ширина чола	122	
5.	Довжина основи черепа	-	
11.	Ширина основи черепа	124	
12.	Ширина потилиці	103?	
29.	Лобна хорда	98	
30.	Тім'яна хорда	99	
31.	Потилична хорда	-	
23 a.	Горизонтальна окружність через <i>ofrion</i>	495	
24.	Поперечна дуга <i>po-br-po</i>	314	
25.	Сагітальна дуга	-	
26.	Лобна дуга	116	
27.	Тім'яна дуга	100	
28.	Потилична дуга	-	
7.	Довжина потиличного отвору	-	
16.	Ширина потиличного отвору	-	
FS	Висота вигину чола	-	
OS	Висота вигину потилиці	-	
	Надперенісся	1	
	Надбрівні дуги	1	
	Зовнішній потиличний виступ	0	
	Сосковидний виросток	1	
8:1	Черепний покажчик	77,5	
17:1	Висотно-поздовжній показчик I	-	
17:8	Висотно-поперечний показчик I	-	
20:1	Висотно-поздовжній показчик II	67,1	
20:8	Висотно-поперечний показчик II	80,3	
9:10	Лобний показчик	-	
9:8	Лобно-поперечний показчик	-	
29:26	Індекс вигину лобної кістки	84,5	
30:27	Індекс вигину тім'яної кістки	99,0	
31:28	Індекс вигину потиличної кістки	-	
28:27	Потилично-тім'яний індекс	-	
26:25	Лобно-сагітальний індекс	-	
45.	Діаметр вилиць	132?	
40.	Довжина основи обличчя	-	
48.	Верхня висота обличчя	-	
47.	Повна висота обличчя	-	
43.	Верхня ширина обличчя	-	
46.	Середня ширина обличчя	-	
60.	Довжина альвеолярної дуги	54	
61.	Ширина альвеолярної дуги	53	
62.	Довжина піднебіння	-	
63.	Ширина піднебіння	28	
55.	Висота носа	-	
54.	Ширина носа	25	
51	Ширина орбіти від <i>mf</i>	-	
52.	Висота орбіти	-	
	Біомаллярна ширина <i>fmo-fmo</i>	-	
	Висота назіона над <i>fmo-fmo</i>	-	
	Зигомаксилярна ширина <i>zm-zm</i>	-	
	Висота субспінале над <i>zm-zm</i>	-	
SC	Симотична ширина	-	
SS	Симотична висота	-	
MC	Максилофронтальна ширина	-	
MS	Максилофронтальна висота	-	
DC	Дакріальна ширина	-	
DS	Дакріальна висота	-	
77.	Назомаллярний кут	-	
	Зигомаксилярний кут	-	
75(1)	Кут виступання носа	-	
47:45	Лицевий показчик	-	
48:45	Верхньолицевий показчик	-	
40:5	Показчик виступання обличчя	-	
45:8	Горизонтальний фацио- церебральний індекс	93,0	
9:45	Лобно-виличний індекс	-	
52:51	Орбітний індекс	-	

Продовження таблиці 1

54:55	Носовий індекс	-
DS:DC	Дакріальний індекс	-
SS:SC	Симотичний індекс	-
MS:MC	Максило-фронтальний індекс	-
68(1)	Довжина нижньої щелепи від виростків	101
79.	Кут гілки нижньої щелепи	122
68.	Довжина нижньої щелепи від кутів	76
70.	Висота гілки нижньої щелепи	52
71a.	Найменша ширина гілки	29
65.	Виросткова ширина	117
66.	Ширина між кутами нижньої щелепи	91
67.	Передня ширина нижньої щелепи	-
69.	Висота симфізу нижньої щелепи	-
69(1).	Висота тіла нижньої щелепи	29
69(3).	Товщина тіла нижньої щелепи	9,5
C.	Кут виступання підборіддя	-
69(3):69(1)	Індекс масивності нижньої щелепи	32,8

Незадовго до смерті у нього прорізалися треті моляри на нижній щелепі, що вказує на вік приблизно 25 років. На правому суглобовому виростку великого потиличного отвору є слід травми.

Антropологічні матеріали з території Криму, хоч і нечисленні, все ж дозволяють намітити основні етапи формування фізичного типу давнього населення півострова. Вони свідчать про те, що з епохи раннього енеоліту в Криму вже не спостерігалося такої антропологічної гомогенності, як в більш ранні періоди. За наявними поки ще досить фрагментарним даними, в доенеолітичний час на цій території мешкали переважно племена, фізичний вигляд яких варіював у межах протоєвропеїдного антропологічного типу. Варіанти цього типу виявляють себе у матеріалах відомих мезолітичних поховань у печерах Фатьма-Коба і Мурзак-Коба в Гірському Криму. Протоєвропеїдним, очевидно, було і неолітичне населення, яке залишило могильник маріупольського типу Долинка і яке мало спільні генетичні корені з носіями дніпро-донецької етнокультурної спільноти, відомими за матеріалами аналогічних колективних некрополів Надпоріжжя та Приазов'я.

На початку мідного віку племена кемі-обинської культури привнесли на територію Криму риси стародавнього

східносередземноморського типу, який був тут раніше невідомий. Кемі-обинці відрізнялися доліхокранним масивним черепом і дуже високим, вузьким і добре профільованим обличчям. Генетичні зв'язки цього типу ведуть у східному напрямку (Potekhina 1998). Поєднання значної висоти обличчя з малою шириною вилиць виявлено на чоловічому черепі з ранньоенеолітичного поховання в Унакозовській печері на Північному Кавказі (Потехіна 1995), східносередземноморський тип був притаманний і дещо більш пізньому населенню Кавказа, яке залишило могильники Гінчі і Самтавро (Алексеев, Гохман 1984). Крім того, він був поширеній у неоліті й енеоліті у населення Ірану (могильник Сіалк), у носіїв джайтунської культури Середньої Азії (могильники Овадан-Депе, Чагалли-Депе, Чакмакли-Депе), Гіссарської культури Південної Туркменії (могильники Кара-Депе і Геоксюр). Цікаво, що ще в мезолітичний час західною периферією його поширення було і Дніпровське Надпоріжжя, судячи з матеріалів Волоського могильника. Проте до виявлення цього специфічного комплексу ознак у неоліті півдня України у дослідників немає підстав припускати генетичну спадкоємність східносередземноморського типу кримських кемі-обинців від мезолітичних Надпорожців.

У ранньому енеоліті в передгірському Криму фіксується також наявність іншого –

Таблиця 2. Остеологічні виміри скелету жінки з енеолітичного поховання стоянки Буран-Кая 4.

Плечова кістка	права	Ліва	Стегнова кістка		
1. Найбільша довжина	303	296	1. Найбільша довжина	-	-
2. Вся довжина	297	288	2. Довжина в натуральному стані	-	-
3. Верхня епіфізарна ширина	48	46	21. Виросткова ширина	-	76
4. Нижня епіфізарна ширина	64	64	6. Сагітальний діаметр середини діафізу	26	26
5. Найбільший діаметр середини діафізу	23	23	7. Поперечний діаметр середини діафізу	27	27
6. Найменший діаметр середини діафізу	16	15	9. Верхній поперечний діаметр діафізу	34	35
7. Найменша окружність діафізу	61	61	10. Верхній сагітальний діаметр діафізу	26	24
7a. Окружність середини діафізу	63	63	8. Окружність середини діафізу	80	80
6:5 Покажчик перетину	69,6	65,2	8:2 Покажчик масивності	-	-
7:1 Покажчик масивності	20,1	20,6	6:7 Покажчик пілястрії	96,3	96,3
Променева кістка			10:9 Покажчик платомерії	76,5	68,6
1. Найбільша довжина	223	221	Велика гомілкова кістка		
2. Фізіологічна довжина	209	206	1. Загальна довжина	337	334
4. Поперечний діаметр діафізу	15	13	2. Виростково-таранна довжина	329	329
5. Сагітальний діаметр діафізу	11	10	1a. Найбільша довжина	343	341
3. Найменша окружність діафізу	38	36	5. Найбільша ширина верхнього епіфізу	72	73
5:4 Покажчик перетину	73,3	76,9	6. Найбільша ширина нижнього епіфізу	52	48
3:2 Покажчик масивності	18,2	17,5	8. Сагітальний діаметр на рівні середини діафізу	32	33
Ліктьова кістка			8a. Сагітальний діаметр на рівні живильного отвору	37	36
1. Найбільша довжина	-	244	9. Поперечний діаметр на рівні середини діафізу	23	23
2. Фізіологічна довжина	-	208	9a. Поперечний діаметр на рівні живильного отвору	23	25
11. Передньо-задній діаметр	12	12	10. Окружність середини діафізу	86	92
12. Поперечний діаметр	17	18	10b. Найменша окружність діафізу	75	76
13. Верхній поперечний діаметр	17	17	9a:8a Покажчик перетину	62,2	69,4
14. Верхній дорзо- центральний діаметр	21	20	10b:1 Покажчик масивності	22,3	22,8
3. Найменша окружність діафізу		37	Співвідношення		
3:2 Покажчик масивності	-	17,8	R:H	74,0	74,7
11:12 Покажчик перетину	70,6	66,7	R:T	66,2	66,2
13:14 Покажчик платоленії	81,0	85,0			

мезокранного широколицього варіанту протоєвропеїдного типу, до якого належить жіночий череп із поховання середньостогівської культури стоянки Буран-Кая 4. Зіставлення цього черепа з матеріалами середньостогівських могильників Середнього Подніпров'я показало їх значну морфологічну подібність. Це дозволяє зробити припущення про існування єдиного антропологічного масиву середньостогівського населення на всьому ареалі поширення цієї культури, південна межа якої, мабуть, досягала передгірського Криму. Однак, для підтвердження цих припущень необхідні більш представницькі як антропологічні, так і археологічні дані.

Більш пізнє населення Північного Криму, знову ж таки, характеризується комплексом ознак східносередземноморського типу. Він відзначений у носіїв ямної культури, які мали масивний череп, виражену доліхокранію, вузьке і високе обличчя. Кримські "ямники" виявляють морфологічну близькість до носіїв кемі-обинської і зрубної культур цієї території, а також до ямників Північно-Західного Причорномор'я і басейну річки Молочної. Таким чином, у формуванні антропологічного типу племен ямної і зрубної культур Криму відчувається помітна участь краніологічного компоненту, що складав основу антропологічного типу кемі-обинців. Домінуючу роль у фізичному вигляді носіїв катакомбної культури в епохи розвиненої і пізньої бронзи відігравав інший комплекс краніологічних ознак.

ЛІТЕРАТУРА

В.П.Алексеев, И.И.Гохман. Антропология Азиатской части СССР. – М. – 1984 – 208 с.

Дяченко В.Д., Покас П.М. До антропології населення Північного Криму в епоху бронзи // Археологія. – 1986. – № 53.

Гумашьян С.В. Неолитический комплекс двуслойного поселения на окраине г. Симферополя // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. – Херсон, 1990.

Круц С.И. Население территории Украины эпохи меди-бронзы. – К., 1972.

Круц С.И. Палеоантропологические исследования Степного Приднепровья. – К., 1984.

Потехина И.Д. Антропологические материалы из погребений раннего медного века в Унакозовской пещере // Археология Адыгеи. – Майкоп, 1995. – С.30-34.

Населення Північного Криму, відоме, зокрема, за матеріалами з катакомбних поховань у Червоному і Переполькіно (Потехіна у друці), відноситься до мезо-брахікранного варіанту європеїдного типу. Воно характеризується більшою масивністю черепа, який має товсті стінки склепіння, мезо-брахікранну форму, низьке обличчя з сильно виступаючим вузьким носом та низькими орбітами. Такі ж морфологічні риси властиві і племенам пізнього етапу катакомбної культури Північного Причорномор'я, які сформувалися при участі північнокавказької культури Калмикії і Передкавказзя і просунулися в Північне Причорномор'я і Крим, асимілювавши місцеве населення. Результати контактів катакомбників з місцевими вузькочиличими групами виражаються в появі метисних форм, прикладом яких може служити жіночий череп із поховання 21 першого кургану в Переполькіно, у якого доволі широкий мозковий відділ поєднується з вузьким і високим обличчям.

Складні етногенетичні процеси на Кримському півострові в епоху енеоліту-бронзи відбувалися в умовах постійного притоку на цю територію антропологічно різномірних культурних груп. У ході міжкультурних контактів складався гетерогенний антропологічний субстрат, який ліг в основу генези населення цього регіону.

Автор висловлює щиру подяку Ю.Я. Рассамакіну за визначення культурної принадливості кераміки.

Потехина И.Д. Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по данным антропологии. – К., 1999. – 216 с.

Соколова К.Ф. Антропологические материалы кургана эпохи бронзы в Бахчисарайском районе // История и археология древнего Крыма. - К., 1957.

Соколова К.Ф. Черепи з кургану епохи бронзы в районі м.Бахчисарай // Матеріали з антропології України. – Вип. 2. – К., 1962.

Яневич О.О., Ямада М. Звіт про роботу Кримської пізньопалеолітичної експедиції у 2008 р. - К., 2009 // НА НАНУ. - №29425. - 185c.

Bach H. Zur Berechnung der K_цgrperh_цe aus den langen Gliedma_яlenknochen weiblicher Skelette // Anthropol. Anz. – Jg.29. – 1965 – S.12-21.

Dupertius C.W.J., Hadden A. On the reconstruction of stature from long bones // American Journal of Physical Anthropology. – 9. – 1951. – P.15-54.

Potekhina I.D. South Eastern Influences on the Formation of the Mesolithic to Early Eneolithic Populations of the North Pontic Region: the Evidence from Anthropology // Beyond Balkanization. Baltic-

Pontic Studies. – Vol.5. – Poznan, 1998. – P.226-231.

Trotter M. Estimation of stature from intact long limb bones // Stewart T.D. Personal identification in mass disasters. Smithsonian Institution. – 1970.

Potekhina I.D.

ENEOLITHIC POPULATION OF THE SOUTH EAST EUROPE IN THE LIGHT OF NEW ANTHROPOLOGICAL DATA FROM THE CRIMEA PENINSULA

The prehistory of the Crimea peninsula so far has been poorly represented with the anthropological data. An accumulation of skeletal remains from the burials of the Kemi-Oba, Sredny Stog II, Yamnaya (Pit Grave) cultures from the territory of Crimea offers new possibilities for study the physical features and anthropological structure of these tribes as well as their genetic relations with the historical environment.

Craniological study shows a strong evidence of heterogeneity of Eneolithic and Bronze Age populations of the peninsula. The bearers of Kemi-Oba culture belongs to the ancient East-Mediterranean type with dolichocranic skulls and very narrow and high face, while the skull from the Sredny Stog II culture burial in Buran-Kaya exhibits the features of the massive proto-European type with mesocranial skull and broad face. The skulls from the Yamnaya culture burials are very similar to the Kemi-Oba and Srubnaya culture skulls which were formed on the basis of the East-Mediterranean craniological component. The population of the Catacomb culture of the Late Bronze period belonged to the meso-brachicranic type of Europoids. They have very massive skulls with a very broad and low face, protruded nose and low orbits.

Рис. 1. Поховання жінки з енеолітичного шару стоянки Буран-Кая 4 (фото О.О. Яневича).

Рис. 2. Лінії на медіальній поверхні лівої великої гомілкової кістки (2 см нижче від середини діафізу) скелета жінки з енеолітичного шару стоянки Буран-Кая 4.

Рис. 3. Збільшений вигляд “насічок” на медіальній поверхні лівої великої гомілкової кістки жінки (Буран-Кая 4). Довжина насічок складає 20 мм, ширина кожної – 0,7 мм, відстань між ними становить 2 мм.

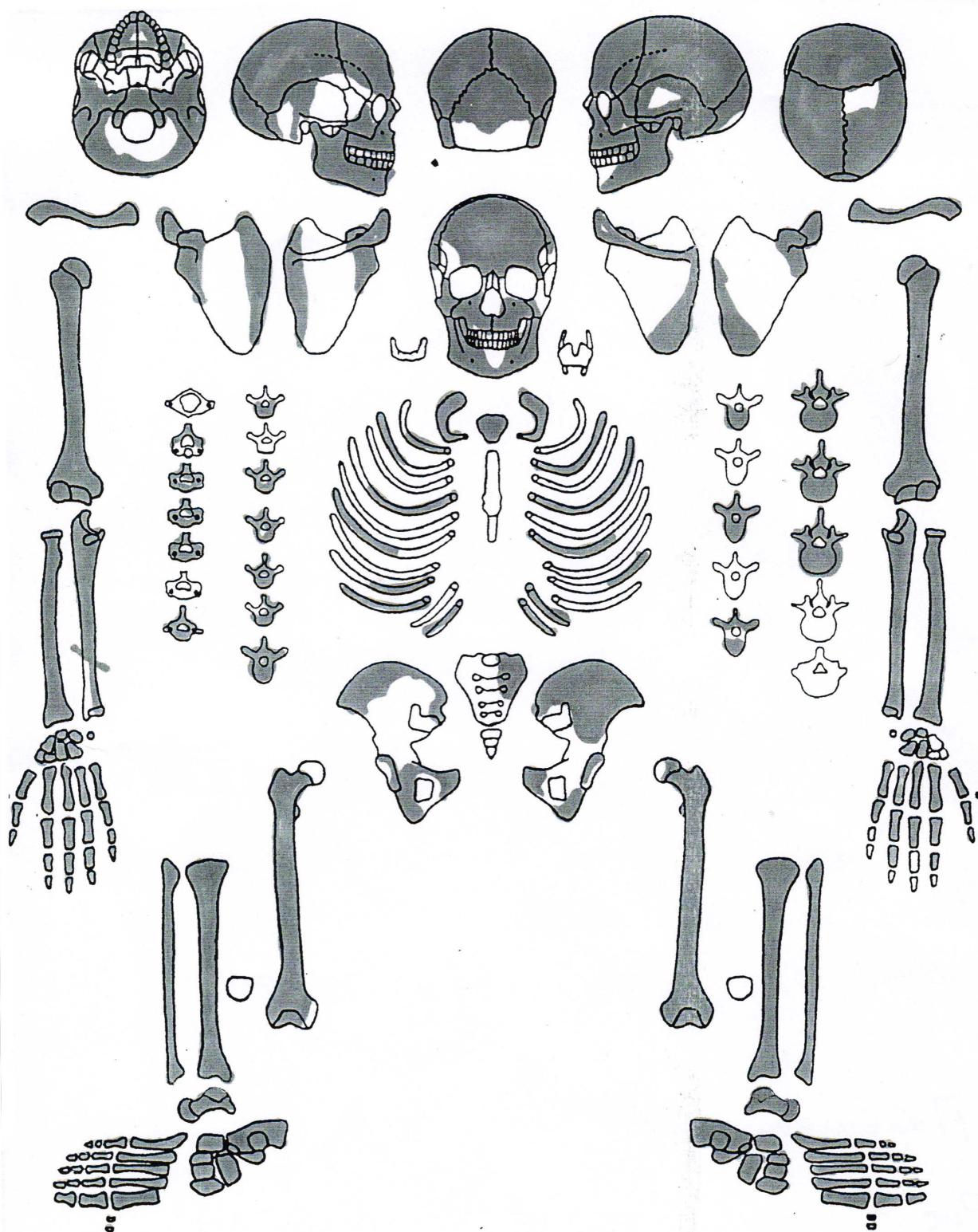

Рис. 4. Схематичне зображення загального стану збереженості скелета жінки з енеолітичного шару стоянки Буран-Кая 4.

Рис. 5. Ураження зубів верхньої щелепи жінки з енеолітичного шару стоянки Буран-Кая 4. Глибокий каріес першого премоляра справа та другого різця зліва, атрофія альвеолярного краю в результаті прижиттєвої втрати перших молярів.

Рис. 6. Верхня та нижня щелепи жінки з енеолітичного шару стоянки Буран- Кая 4, права сторона. Видно велику кістогранульому над коренями першого премоляра, пришийковий каріес третіх молярів, пародонтоз, сліди відкладення зубного каменю.

Рис. 7. Дистальні епіфізи плечових кісток жінки з енеолітичного шару стоянки Буран-Кая 4. Метафізи дуже сплощенні та аномально розширені.

Рис. 8. Великі гомілкові кістки жінки з енеолітичного шару стоянки Буран- Кая 4. Помітна значна деформація (кістки вигнуті всередину).

Рис. 9. Деформація правої ключиці жінки з енеолітичного шару стоянки Буран-Кая 4 (права ключиця – вид зверху, ліва ключиця – вид знизу).

Клейн Л.С.

**ПРО СТЕПОВЕ ПОХОДЖЕННЯ
ІНДОЄВРОПЕЙЦІВ
(З ПРИВОДУ КНИГИ
ДЕВІДА ЕНТОНІ “КІНЬ,
КОЛЕСО Й МОВА” 2007)**

В археологічній індоєвропеїстиці, як і у всякий живій галузі, великі праці зазвичай з'являються з інтервалом у два десятиліття. З часу публікації впливових праць Ренфру й Меллорі (*Renfrew 1987; Mallory 1989*) минуло два десятиліття, і от з'явилася капітальна праця Девіда Ентоні “Кінь, колесо й мова: Як вершники бронзової доби зі степів формували сучасний світ” (*Antony 2007*). Стаття містить критичний аналіз нової монографії відомого індоєвропеїста Д. Ентоні, зроблений видатним теоретиком археології Східної Європи Львом Клейном.

У книзі Девіда Ентоні понад 500 сторінок, безліч чудових карт, схем, малюнків і цифрових таблиць; бібліографія складається з більш як 800 назв – переважно російською, українською та англійською мовами, є також німецькі та французькі праці. Незважаючи на інтригуючі назви, більш доречну для науково-популярної книги, перед нами солідне дослідження з проблеми походження індоєвропейців – класичної теми дискусій лінгвістів, археологів, антропологів, а з недавніх пір і генетиків.

Автор-американець (з університету Пенсільванії) добре відомий як індоєвропеїстам Заходу, так і археологам Росії, України й Молдавії, – як своїми друкованими працями, завжди творчими, оригінальними, зі сміливими ідеями, так і своєю участю в археологічних експедиціях, особливо в Поволжі. У нього давно сформувався свій підхід до вирішення проблеми і своя концепція. З декількох гіпотез походження індоєвропейців, нині жваво обговорюваних, він віdstоює концепцію степового походження. Цю концепцію в археології висунув Ернст Вале, підхопили Гордон Чайлд і Марія Гімбутас, а останнім часом проводив Джеймс Меллорі. Концепція не нова, аргументи теж. Акцент на конях, вершниках і колісницях як розпізнавальній ознакоці культури індоєвропейців мусувався здавна в літературі (вершництво віdstоювали В.М. Даниленко і Д.Я. Телегін, колісниці – Р. Друз). Але Ентоні надав цим старим аргументам нове життя, знайшов нові докази, увів нові методичні принципи.

Klejn L.S.

**ESTEPPE ORIGINS OF INDO-EUROPEANS REVISITED
(REGARDING DAVID ANTHONY'S
BOOK "THE HORSE, THE WHEEL AND LANGUAGE" 2007).**

Особливий інтерес його праці надає те, що він узагальнив величезний археологічний матеріал, накопичений у країнах Східної Європи (Росії, Україні, Молдові, Польщі) і що крім міркувань про шляхи формування індоєвропейської спільноті, запропонував західному читачеві детальний огляд літератури й неопублікованих матеріалів із цього регіону, результати старих розкопок і експедицій останніх десятиліть. Усе це було недоступне західним археологам через мовний бар'єр та раритетність багатьох публікацій. У мене навіть склалося враження, що завдання ознайомлення колег з малодоступними даними подекуди потіснило висхідну задачу – вирішення індоєвропейської проблеми, оскільки даетсяя опис і тих культур, які в цю проблему не включені і аргументацією не є. Не будемо надто дорікати за це авторові, але, загалом, це все-таки два різні завдання.

Одразу відзначу лише дрібні погрішності у подачі російських назв. Повсюдно Молюхов Бугор подається як Молюхор Бугор (с.216, 241-242, 273 та ін.), Федорово (федоровська культура) – як Федерово (с.448 та ін.). Назва могильника Цяця (с.325 та ін.) у нього передане як екзотичне Ца-Ца (Tsa-Tsa). Балки в багатьох місцях (с.70-71, 74, 302, 316, 364, 496) подаються як Бальки (Bal'ki), а Алакуль – навпаки: як Алакул (Alakul). Схоже, що автор взагалі плутає місцями російські тверді й м'які (палatalізовані) приголосні, а це в російській мові не алофони, а фонеми, плутати їх не можна. Його транскрипції не дуже точні, а то й просто невірні (наприклад, Съезжее він

транскрибує так: see-YOZH-уау, тобто Сійожей – правильно було б sYEZZheyе).

У книзі дві частини. Перша називається “Мова й археологія” (майже як у Ренфру), друга – “Відкриття євразійських степів”.

У першій частині шість глав. У них подається лінгвістична частина концепції. Перші дві глави знайомлять читача головним чином з основами лінгвістичної методики реконструкції прамов (глава друга так і називається: “Як реконструювати мертву мову”). Наступні дві глави носять загальну назву “Мова і час” і різняться підзаголовками. У них розглядається хронологія розпаду мови, предкової для іndoєвропейських гілок (простіше говорячи, ІЄ прамови), а для цього розбирається питання глотохронології та аналізується зв’язок словника іndoєвропейців з археологічними реаліями. Дві останні глави присвячені питанням територіальним. П’ята глава висвітлює питання локалізації протоіndoєвропейської мови, тобто визначає місце прабатьківщини. А в главі шостій розбирається питання про мовні кордони та долі мови при міграціях. Це питання передачі мови, асиміляції.

Частина друга значно більша, у ній 11 глав. Перша її глава (глава 7 за загальним рахунком) носить методичний характер. Називається вона “Як реконструювати матеріальну культуру”, але це неточна назва. Мова йде скоріше про те, як коректно добувати археологічні дані (наприклад, як використовувати й оцінювати радіовуглецеві дати) і як долати відмінності поняттєвих систем археології Заходу й колишньої радянської.

Далі, з глави 8 починається огляд археологічних культур Європи (в основному Східної) і їх тлумачення в рамках обраної концепції. Починається він з неоліту Балкан і Північного Причорномор’я (глава 8), потім автор переходить до енеоліту того ж регіону (глава 9). Наступна, більша глава (10) присвячена доместикації коня й походженням вершництва, за матеріалами раннього степового енеоліту. Тут у автора є свої дуже цікаві розробки. У главі 11 автор змальовує кризу землеробської “Старої Європи” у зв’язку з погіршенням клімату та натиск на неї в розвиненому енеоліті степового населення. Це питання детальніше розглядається з тієї ж позиції В.О. Дергачовим (2007) у нещодавно виданій російською книзі “Про скіпетри, про коней, про війну”. Але Ентоні виводить із культури суворівських курганів ІЄ в Анатолію, приписуючи їм будівництво Трої I. Глава 12 уточнює зміни, що відбувалися в

фінальному енеоліті на кордонах степів – у майкопській культурі та у величезних трипільських протомістах.

Для бронзової доби автор реконструює в степу життя на возах, і, виводячи з репинської культури афанасіївську, трактує це як походження тохарів (глава 3), а потім намічає райони відбрунськування західних ІЄ мов (у тому числі прагерманської) з усатівської культури, через пізній лійчастий посуд та шнурову кераміку, тоді як ямна культура з Угорщини впливає на культури Баварії й Австрії, утворюючи протокельтські мови. Ямники, які лишилися в Угорщині, стають протоіталіками – це урнові поля й культура Вілланови (глава 14). Формування іndoіранських мов (Сингташта) відбувається на північній окраїні степів (глава 15). Потім розглядається об’єднання степової смуги в єдину систему (глава 16) і підводяться підсумки (глава 17). Такою є структура книги.

У книзі дуже багато привабливих сторін. Огляд сучасного стану матеріалу неоліту, енеоліту й бронзової доби великого регіону буде корисний не тільки західним археологам. Для них він просто неоцінений. Але й у нас самих немає такого огляду, російською мовою. Ми ледачі і недостатньо сміливі або (можна й так сказати) надто обережні. Ентоні здійснив колосальну роботу, і праця його, безумовно, не пропаде даремно.

Корисний і доданий ним до книги інструктаж із застосуванням радіовуглецевого датування з урахуванням низки сучасних виправлень, особливо у зв’язку з резервуарним ефектом: прадавні люди їли багато риби, і в їхніх кістках накопичувався старий вуглець, що надходив з океану (з води в організм риби, а звідти в людський). Тобто, подібні дати надто подавнені. Тому потрібна кореляція при аналізі вмісту 15-го ізотопу азоту в людських кістках (він теж надходить із організму риб). Питання лише в тому, наскільки реальна рибна дієта для даного контингенту.

Ентоні звернув серйозну увагу на різноманітність міграцій, на мовні процеси, що протікають при міграціях, на можливості виявлення міграцій. Я також займався цією проблемою (Клейн 1973; 1999), як і ряд радянських учених (В.С. Титов, М.Я. Мерперт, І.М. Дьяконов та ін.), і шкода, що наші розробки цього напрямку залишилися непоміченими автором книги. Були й німецькі роботи (крім Шт. Бурмейстера, на якого є посилання, Р. Гахман) – вони б збагатили аргументацію Ентоні. Але й той

приклад, який він увів в обговорення, дуже важливий – колонізація території американських індіанців чотирма потоками, кожний зі своїми особливостями. Приклад показує, наскільки можуть виявитися пов’язаними в міграційному процесі мова, релігія і побут.

Ентоні притримується досить поширеного уявлення, що коли форми у двох дуже віддалених одна від одної територіально індоєвропейських мовах мають загальну праформу, то вона є спільною індоєвропейською, оскільки не може бути локальним явищем (с. 89). Це уявлення не враховує можливості далеких і швидких міграцій, здатних розвести близькі мови на далекі відстані. Тохарські мови тому приклад. Ентоні вважає, що це східне відгалуження ІЄ древа, але багато чого зв’язує тохар з германськими та слов’янськими мовами.

Мене поєднує з автором книги неприйняття концепції Ренфру, який виводить індоєвропейців з Анатолії разом із раннім неолітом, хоча причини неприйняття різні. Ентоні вирає на занадто довгий період існування протоіндоєвропейської мови від початку неолітизації до розпаду (він відводить на існування усякої мови тисячу років). Я ж ґрунтуюся на нереальності виведення індоєвропейських народів міграціями з Анатолії – немає таких археологічних культур.

Імпонує мені картина, яку малює Ентоні: неолітична “Стара Європа” з мовами, можливо, афроазійського типу загинула, а індоєвропейська мова сформувалася на її околиці, з тубільних мов асимільованого населення, яке прийняло неоліт. Але ми розходимося в оцінці можливостей того, що це було степове населення східного краю землеробської Європи. Як на мене, то у північній окраїні землеробської Європи є не менше шансів виявитися прабатьківчиною.

Погляди Ентоні на дерево походження ІЄ мов спираються, за його вказівкою, на роботу “Дона Ріндука, Уенді Тарноу та ін.” (с.56-57). За списком літератури з’ясовується, що ім’я другого автора у цій схемі переплутане: не Уенді Тарноу, а Тенди Уорноу. Ці пенсильванські дослідники застосували кладистику, розроблену в еволюційній біології (чим вона відрізняється від кладистики Грея й Еткінсона, якої автор не приймає?). Вони побудували схему, що нагадує не дерево, а сходи, на кожній сходинці яких відбурунькувалася одна гілка. Це ніби один стовбур, від якого віходить по одній гілці на різній висоті, а в кінці – одразу три гілки (мал. 3.2).

Для вирішення індоєвропейської проблеми є два можливі шляхи. Перший – визначити за глотохронологією дату розпаду прайндоєвропейської мови (Ентоні називає її протоіндоєвропейською), а потім, виходячи з реконструкції словника цієї мови, підібрати підхожі реалії в археологічних культурах цього часу. Другий шлях – рухатися від реальних індоєвропейських мов, зафікованих найраніше. Об’єднавши споріднені, знайти предкові культури для цих окремих родин (індоіранської, греко-вірменської, анатолійської і т.п.), потім таким же шляхом визначити більші спільноти (скажемо, греко-арійську) і т.д. – і, нарешті, вийти на індоєвропейську прамову.

Для просування другим із цих шляхів до ІЄ прамови, звичайно, важлива багатоступеневість родоводу. Але в Ентоні вона носить дуже однобокий характер (багатоступеневість відбурунькування від ІЄ), тоді як можлива й інша багатоступеневість – багатоступеневість розгалуження. Скажімо, чимало лінгвістів визнають проміжні щаблі розгалуження – італо-кельтську гілку, балто-слов’янську, германо-балто-слов’янську, греко-вірмено-фрігійську й індо-іранську – дві останні входять у греко-арійську.

Величезній різноманітні подібності грецької мови та грецької культури з арійськими відзначає Ентоні (наприкінці глави 3). Але він робить із цього половинчастий висновок: діалекти, які виокремилися пізніше в грецькій мові, сусідили з діалектами, які виокремилися в мові індоіранські. Якщо вже визнавати такі величезні подібності в мові, міфології й обрядовості, потрібно піти далі, і визнати, як це й робить ряд лінгвістів, що то був один народ, одна мова, і що в історії існував час греко-арійської спільноти. Потрібно вирішувати, де й коли вона існувала.

Ентоні віддає перевагу першому шляху до ІЄ прамови, я – другому. На перший погляд, обидва шляхи рівноправні, і справа тільки у швидкості рішення. На ділі це не так. По-перше, глотохронологія поки що не дає однозначної дати. Нещодавно дві авторитетні команди після величезної праці запропонували надзвичайно розбіжні дати. Одна вказала сьоме тисячоліття до н.е. (Gray and Atkinson 2003), інша – 3000 р.до н.е. (Dyen, Kruskal and Black 1992). Одну влаштовує концепція Ренфру, іншу – концепція Гімбутас – Ентоні. З приводу останньої Ентоні відзначив, що на неї “не можна покладатися абсолютно, але це, імовірно, у вірному діапазоні” (с. 42). По-друге, реконструкція словника має

істотну невизначеність. Які терміни розвинулися з однієї словоформи в даній системі мов, а які запозичені – питання часто виявляється спірним.

Є свої труднощі і у другого способу просування до прамови (це можлива розбіжність розвитку в культурі з розвитком мовним), але там, принаймні, мета ближче.

Перейдемо до конкретних заперечень проти побудов Ентоні.

За глотохронологією найбільш стійка частина словника зі 100 слів змінюється за тисячу років у середньому на 14%, а з 200 слів – на 19%. Якщо брати більше слів, відсоток змін збільшується. Але, враховуючи критику, що нагромадилася, Ентоні приймає повільніший темп змін. Він виходить із 10% змін для всього словника за тисячу років. Ватро було б обґрунтувати цю цифру докладніше, але припустимо, що вона вірна.

Далі, Ентоні вважає, що якщо словник не збігається з іншим на 10%, то мови є незрозумілими одна для іншої. Звідки взяте це обмеження? Дослідження Р. М. Фрумкіної (1965) показали, що якщо текст зіпсований більш, ніж на 30%, то його зміст стає незрозумі-лим. Щоправда 30% тексту можуть виявитися десятма відсотками словника, але це ще потрібно перевірити. Так чи інакше, з цього Ентоні робить висновок, що за 1000 років мова стає незрозумілою прямим нашадкам, тобто вона *перетворюється в іншу*.

Враховуючи, що для гарного читання “Слова о полку Ігоревім” (віком у 820 років) потрібен переклад, хоча зміст уловлюється, можна прийняти й це допущення. Але з цього Ентоні робить зовсім неправомірний висновок, що будь-яка мова, як *гілка генеалогічного древа мов*, на час свого перетворення в іншу або інші (у відростки дерева) існувала не більше тисячі років. Він сплутав тут два види зміни мов. Перший – це їхня трансформація в ході поступового оновлення. Тут можна сказати, що мова перетворюється в іншу, скажімо, за тисячу років, хоча це непомітно для мовців і досить умовно: ще через двісті або п'ятсот років можна відміряти тисячу років тому й провести *там* умовну межу. Отже не можна використовувати цей термін як точну міру того, скільки мов змінилося за, скажімо, п'ять тисяч років. Другий вид зміни мови – це його сегментація, поділ на дочірні мови. Отут немає постійного темпу. Усе залежить від конкретної історії регіону. Народ і мова можуть ділитися дуже швидко в силу історичних подій, а можуть багато тисяч років

існувати приблизно на одній території в постійних кордонах і не ділитися взагалі.

Скажімо, грецька мова з мікенського часу змінилася відчутно (за три з половиною тисячі років!), але чи стала вона іншою? У якомусь сенсі – так, але всі її називають грецькою – і це в іншому розумінні! – як *мову етносу*, як *безперервну мовну традицію*.

Тому коли Ентоні від кожного розпаду мови відкидає назад тисячу років і там кладе початок даної мови (чи то індо-хеттської, чи то індоєвропейської, або “ранньої протоіндоєвропейської”, або “протоіндоарійської”), це не може вважатися грунтовним.

Ентоні всіляко прагне піти від занадто великої близькості до довгої хронології Ренфру. Тому щоразу при визначенні віку мови він бере саму пізню з можливих дат і зазначає: “найпізніше”, “принаймні”, “не раніше ніж”. Але непомітно ці застереження губляться, і дати зісковзують на основну шкалу.

Погляньмо що чинить Ентоні з грецькою мовою. Він пише: тепер, після розшифрування лінійного В, ясно, що грецька мова – у Греції, принаймні, з 1650 р. до н.е., тобто, з мікенського часу. Але далі він виходить із того, що тут вона й бере початок (до речі, за тією ж логікою, півсотні років тому він би починав грецьку мову на 800 років пізніше). Протогрецька існувала найпізніше – між 2000 і 1650, а виникла вона, принаймні, на 500-700 років раніше, тобто виділилася із протоІЄ – мінімум близько 2400-2200. Чому на 500-700, а не на стандартну тисячу? Взагалі-то й на 500-700 років раніше ніж 2000 і 1650, це діапазон 2700-2150, але не будемо прискіпливими.

Однак усе це за умови, що першими греками, які прийшли в Грецію, були мікенські ахейці близько 1650 р. Як відомо, багато хто не сприймає цієї гіпотези, а дотримується більш давньої концепції Хейлі – Блегена, за якою греки прийшли в Грецію з середньоелладською культурою близько 1900 г. А якщо прийняти правку Джона Каски (її зазвичай всі приймають), то з культурою ранньоелладською III близько 2150. Це базується на тому, що словник догрецького горизонту грецької мови найбільшою мірою відповідає ранньоелладській культурі I – II.

Тепер звернемося до індоіранської гілки. Ригведу в Пенджабі Ентоні датує 1500-1300 рр. до н.е. Це реалістично, має гарні підстави. Появу індоарійських імен і термінів на Близькому Сході Ентоні датує за мітannійською угодою 1380 р. до

н.е. і всією династією мітannійських царів з арійськими іменами XV століттям. Тоді ж з'явилися мар'яна в Єгипті. Але касситська династія у Вавилоні виникає в XVIII столітті, а в Хана на Євфраті в XVII; у касситів же імена богів теж індоарійські – Марутташ і Суриаш. Це на три століття раніше ніж у Еntonі. Зі своїх дат Еntonі робить висновок, що індоарійська з'явилася принаймні до 1700 р. (дає відступ у два століття), загальна ж арійська (прайндоіранська) існувала близько або до 2000 р. Ну, з тих даних, які я наважу, слід визнати, що індоарійська мова уже існувала на 1800 р. (з тим же відступом Еntonі у два століття буде 2000); а насправді, коли вона з'явилася, з цих даних сказати не можна, і коли вона виділилася із загальної арійської (прайндоіранської), теж неясно. Можливо, значно раніше.

Треба б визначити для кожної із цих гілок, словник яких набагато краще відомий, ніж прайндоєвропейська, їхній час і місце їхнього побутування. Еntonі посилається на мою роботу в індійському журналі (Klejn 1984) з цілком конкретною метою – щоб показати, що він інакше трактує культуру Заман-баба (с.504, прим.12). Між тим, він волів не помітити, що в цій роботі сформульовані аргументи на користь інтерпретації носіїв катакомбних культур Північного Причорномор'я, або принаймні однієї з них, як індоаріїв. І з тих пір (а точніше, з російської публікації 1980 р. – Клейн 1980) це трактування було прийняте багатьма російськими й українськими археологами. Еntonі воліє виводити з катакомбної культури греків, хоча сам же й визнає, що це виведення – найбільш складне (с. 369). Мушу зізнатися Девіду Еntonі, що вивести з катакомбного ареалу індоаріїв у Пенджаб значно легше. Здогадатися про цю рокіровку (катакомбників, а не зрубно-андронівців!) було нелегко, але як тільки осяння прийшло, все дуже легко стало складатися.

Адже у катакомбників і розподіл фарби цілком індійський (стопи, кисті, чоло), і гра в кості така, яка в усьому світі є тільки в індоаріїв, і принцип поховання той же (з'єднання із землею), а в проміжних катакомбах Середньої Азії є арійські вогнища, і свастика. Крім того, кам'яна бойова сокира ваджра індоаріїв дала у західних фінно-угорських мовах (у північних сусідів катакомбників) запозичення “вечер” зі значеннями “сокира” і “молоток”, чому відповідає кам'яна бойова сокира-молот катакомбників. Тільки у катакомбників виявлений у великому масштабі індоарійський

обряд співумирання (“сахамарана”), і т.д. Є й проникнення катакомбників на Близький Схід у потрібні століття. Щоб аргументація Еntonі була переконливішою, йому варто було б якось розібратися з моїми аргументами відносно індоарійської атрибуції катакомбників. Показати їхню неточність, помилковість, недостатність.

Якщо ж у катакомбних спільнотах практикувалася індоарійська мова, окрема від іранської, то індоіранська спільність пов'язується з ямною культурою (що в Росії є традиційним поглядом), а розпад індоєвропейської спільноті відсувається ще глибше.

Ямна культура у Еntonі – це та культура, до якої прив'язана протоіндоєвропейська мова. Протогерманська походить із її впливу на Нижньому Дунаї на культури лійчастих кубків і кулястих амфор. Дійсно всі три культури зустрічаються на Нижньому Дунаї. Але як вони там взаємодіють?

Ямна культура неоднорідна. Її варіанти, виділені М. Я. Мерпертом, дуже близькі між собою. Але це на основній території – від Волги до Інгулу. Тут типовою для неї є скупо орнаментована яйцеподібна кераміка з округлим денцем і маленьким вінцем. У західній же частині свого ареалу – в Одеській області, Молдавії, Румунії, Угорщині й Болгарії, де вона (у всіх цих місцях) називається “культурою поховань із вохрою” – це, власне, інша культура. Ямним у ній залишається тільки поховальний обряд, кераміка ж зовсім інша – плоскодонна з ручками, і корінням вона тягнеться до Балкан та Карпатського регіону.

Свого часу я запропонував іменувати цю культуру “нерушайською”, за типовою пам'яткою (Клейн 1975). І.Черняков (1978) невдало перейменував її в “буджакську” – за назвою географічного регіону. Поховальний обряд цієї культури дійсно схожий з ямною культурою (курган, скорчене тілопокладення, вохра). Очевидно, це дійсно результат поширення ямного впливу із причорноморських степів. Недавно вийшла стаття, автор якої, виходячи з того, що це інша культура, а з ямною їх пов'язує тільки поховальний обряд, відмовляється говорити про “ямну культурну спільність”: “дане явище слід вважати не культурою (спільністю, областю) а особливим світоглядом, своєрідною “світовою релігією”, яка поширювалася на величезній території і відбилася в поховальному обряді” (Іванова 2005: 87; 2006). Ну, ямна спільність у будь якому разі залишається як класифікаційний підрозділ, але вона не повинна інтерпретуватися

як неодмінно один етнос. Більше того, залишається й можливість поширення культурного впливу власне ямної культури на нерушайську, а разом із цим коренем у принципі могла успадковуватися й мова (хоча це зовсім не обов'язково).

Однак яка її стратиграфічна позиція? Її поховання завжди прорізають поховання усатівської культури, вона завжди пізніша, тоді як лійчасті кубки й кулясті амфори прибули на Балкани раніше носіїв усатівського горизонту. В.О. Дергачов, який визнає появу нерушайської (або буджакської) культури в результаті західної експансії ямної культури, пропонує й інше коріння нерушайської культури – з усатівської і культури шнурової кераміки. Можливо, слід врахувати ще й культуру кулястих амфор, а може й пізніх нашадків культури лійчастих кубків. Це вони могли увійти в нерушайську культуру й надати їй її змішаного вигляду, а не вона в них.

Відгалуження анатолійської гілки від праіндоєвропейського стовбура розроблене в Ентоні відверто слабко. Що зближає суворівські кургани із Тросю I і чому це повинно вважатися основою анатолійської гілки, зовсім незрозуміло. От близькість Трої II–V з баденською культурою давно помічено (роботи Нандора Калиця), а сучасна зміна хронології надає цим паралелям іншого змісту, ніж у Калиця – отут можна було б пошукати зв'язок з походженням анатолійської родини мов. Але це вже зовсім інша картина.

Інтерпретація афанасіївської культури як прототохарської – ідея не нова, але вона нарагається на низку труднощів, тому дослідники шукають інші можливості (див. Клейн 2000; Ковалев 2004).

Тепер розберемо основний аргумент Ентоні – що вовна й колісний транспорт мають в індоєвропейських мовах термінологію, яка походить з одного джерела й утворена з індоєвропейських коренів. Я залишу остронь ту обставину, що зазвичай такі висновки лінгвістів виявляються спірними. Приймемо їх за доведені. Відомо коли узвичаїлися в Європі вовняні тканини й колісний транспорт. Перші прояви віzkів – близько 3600 р. до н.е.(сліди візка під курганом у Флінтбеке, Німеччина), але масова поява: 3400-3000 pp. З вовною складніше. Перших домашніх овець вовняного напрямку Ентоні відмічає вже в 4600-4200 pp., у хвалинській культурі, у 3600-3200 pp. – в культурі лійчастих кубків (Броноцице, Польща), а в новосвободненській культурі (3400-3100 pp.) виявлена й сама тканина.

Суть у тому, що Ентоні вважає, що оскільки ця термінологія утворилася з індоєвропейського коріння, то слова ці виникли з виникненням індоєвропейської мови (гл. 4). А от це нічим не обґрунтоване. Можна лише говорити, що слова ці виникли в ІЄ мові до її розпаду, але сама мова могла виникнути задовго до цих слів і до знайомства з вовною та колісним транспортом. Тут є одне доповнення: слова утворилися в мові, природно, до її розпаду, але вже після відділення анатолійської гілки, оскільки в ній, начебто, загальної термінології колісного транспорту немає. Отже, якщо вірно, що в анатолійській гілці немає цієї термінології, то розпад ІЄ прамови (без анатолійської гілки) відбувся після 3400 г., але наскільки пізніше – неясно, а анатолійська гілка відділилася до 3600, але як давно – неясно.

Тепер щодо локалізації прамови. Ентоні вважає вирішальним фактором те, що багатьма контактами ІЄ прамова пов'язана з фінно-угорською гілкою, а з картвельською гілкою контактів мало і вони опосередковані. Це він уважає аргументом проти концепції Ренфру й на користь концепції степової локалізації. Але степ-то розміщується саме між лісовим смугою та Кавказом, так що відсутність картвельських контактів промовляє якраз проти цієї концепції, на користь концепції північноєвропейської локалізації – по сусіству з фінно-уграми, і, можливо, їхніми вимерлими родичами.

Особливе місце в концепції степової локалізації прабатьківщини за традицією займає кінь. Саме його одомашнення відбулося, згідно з Ентоні, в степах, оскільки це природна область найбільш інтенсивного побутування табунів диких коней, тоді як в решті Європи дикий кінь водився лише невеликими осередками. Мені здається, що найкращими умовами для одомашнення є не великі табуни та наявність найкращого середовища для проживання дикого коня, а наявність інших одомашнених тварин, підгодівлі й можливості відбити тварину від череди. А ці умови якраз характерні для землеробських районів, де є невеликі осередки лугової рослинності.

Багато місця відводячи судженням про візки й життя на візках (починаючи з репинської культури!), Ентоні, не наголошуючи на тому, має на увазі, що у візки були впряжені коні, тоді як усе, що ми знаємо про ранні візки з масивними дерев'яними колесами енеоліту й бронзового віку, свідчить про впряження у них волів. Дані ці зібрані О. Хойслером у декількох роботах. Вони Девіду Ентоні відомі. Ентоні ж про волів ні пари

з вуст – як не було їх. Візки ямної й катакомбної культур – не виняток. Коні, впряжені в колісниці–двохолки, беруть початок у Європі тільки з Синташти.

До Синташти для коня залишаються, головним чином, м'ясні функції. До речі, склад череди репинської культури не надто виглядає кочовим: 5% великої рогатої худоби, 9% дрібної, 55% коня, але 9% свині – тварини, зовсім непристосованої до козівництва. На доказ більш кочового характеру степового населення в ранньому бронзовому віці Ентоні включає репинську культуру в одну таблицю з ямною (табл. 13.2, чомусь поміщену після табл. 13.3 – на с. 324). Він порівнює склад череди в степовій ямній культурі Поволжя (65% вівця й коза, 15% корова, 8% кінь і 5% собака) з відповідними даними для річкових долин Подніпров'я (корів 59%, овець і кіз 29%, коня 11%, свині 9%, собаки 0,7%). Це зіставлення абсолютно неправомірне. Адже східний степ (Поволжя) представлений похованнями, а західні долини (Подніпров'я) – поселеннями. У похованнях м'ясо – то жертвонаїжа, а в поселеннях – культурний шар з побутовими відходами. Скажімо, відмінність у відсотках кісток собаки зовсім не означає, що на сході, на відміну від заходу, собаку їли, або на заході її не приносили в жертву.

До функцій коня репинської та ямної культур можливо входила, згідно з Ентоні, верхова їзда. Ентоні вважає, що вона виникла задовго до використання коня як тяглової сили в колісному транспорті. Про це свідчать сліди від тертя мундштука вудил об кінські зуби, які Ентоні і його дружина Доркас Браун, а також інші дослідники, виявили на досить ранніх зразках. Ідея перевірити зуби коня на стерпість була висунута Ентоні, і це була близькуча ідея. Навчилися навіть відрізняти сліди металевого мундштука від кістяного й від шкіряних вудил. Спочатку обстежили зуб жертвового коня з Дереївки, і зуб мав сліди від мундштука. Здавалося, що ідея чудово підтверджена. Але потім кінь виявився впущенним в енеолітичний шар згори – зі скіфського горизонту (за радіовуглецевим датуванням). А решта кінських зубів із Дереївки слідів мундштука не мали. Натомість такі сліди були наявні на одночасних зразках із Батая (Казахстан, 3700-3000 р. до н.е.) та інших одночасних пам'яток.

Я не знаю як тлумачити ці сліди. Можливо, це дійсно свідчення якоїсь прив'язі, яку використовували на перших етапах одомашнення. Що це були вудила, все-таки

сумнівно. Тому що на двох із трьох перших, найдавніших зображень вершників (мал. 16.3 – відбиток печатки з Киша 2350-2200 рр. до н.е., печатки із БМАК 2000-1800 рр. і Абакалли 2050-2040 рр. з Ура III) немає вудил, а є стрекала (бодці), а на третьому управління конем взагалі не зображене. Ентоні наводить (мал. 15.15) ранні зображення попередниць колісниць – швидких двохолок Близького Сходу, запряжених парою онагрів чи віслуків, з Тель Аграба 2700-2500 рр. і Канеша II 1900 р. Обидва зображення не демонструють ні вудил, ні пасалій. Віжки прив'язані до кілець у носі обох еквидів там і там.

Однак Лемберг-Карловський тлумачить ці зображення на користь раннього вершнищтва у степах. Він уважає, що Ентоні все-таки близче до істини, ніж його супротивники (М. Левіна й ін.), оскільки в Месопотамії кінця III тис. вершнищтво як-не-як є, а кінь там був запозичений (Lamberg-Karlovsky 2002: 67), і на нього переносили називу віслюка (“гірський осел”). Виходить, у степах вершнищтво мусило розпочатися раніше. На тисячу років?

Але навіть якщо визнати ранню появу вершнищтва, це мало що змінює в наших уявленнях про застосування коней у ямній культурі. Сам же Ентоні визнає, що вершнищтво використовувалося лише для випасу табунів і дуже довго не мало військового значення, хіба що при викраденні коней.

Набагато більше зміняться наші уявлення, якщо ми, разом з Ентоні, визнаємо, що пересувні домівки – домівки на колесах, були введені не в скіфський час, а двома тисячами років раніше. Але для обґрунтuvання цього положення у Ентоні є тільки опосередковані аргументи – відсутність слідів поселень цього часу, склад череди (хоча, як бачимо, у репинських і ямних поселеннях є свиня). Так, населення було дуже мобільним, житла були легкими, схожими на сучасні кибитки. Вози, які тягли воли, імовірно, використовувалися для їхнього переміщення на нове місце. Але для обґрунтuvання ідеї настільки ранньої заміни легкої кибитки хатиною на колесах потрібні додаткові докази. Найкращим доказом були б зображення. Їх немає. А велика кількість кераміки суперечить цій гіпотезі: при кочуванні обходяться менш ламкими посудинами.

Я висунув так багато заперечень проти положень Ентоні не тому, що книга погана. Навпаки, на мій погляд, книга дуже хороша й корисна. Я прочитав її з великою користю для

себе. Просто за нинішнього стану джерельної бази з цієї проблеми можливі різні трактування, і я дотримуюся іншого ніж Ентоні. Але його книга гарна тим, що в ній джерела представлені краще, аніж будь-де, і можна йти за автором у

ЛІТЕРАТУРА

Дергачев В.А. О скипетрах, о лошадях, о войне. Этюды в защиту миграционной концепции М. Гимбутас. – СПб.: Нестор-История, 2007.

Иванова С.В. Ранний бронзовый век и трансформация культур // Стратум плюс (2003–2004. – 2). – 2005. – С.86-92.

Клейн Л.С. Археологические признаки миграций. (IX Международный конгресс антропологических и этнографических наук, Чикаго, 1973. Доклады советской делегации). – М., 1973.

Клейн Л.С. Рец. на: Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра. Одесса, 1970 // Советская археология. – М., 1975. - №1. – С. 297-303.

Клейн Л.С. Миграция: археологические признаки // Stratum plus (Санкт-Петербург – Кишинев – Одесса), 1999. – № 1. – С.52-71.

Клейн Л.С. Тохарская миграция в свете археологии // Stratum plus (Санкт-Петербург – Кишинев – Одесса), 2000. – № 2. – С.178-187.

Ковалев А.А. Древнейшая миграция из Загроса в Китай и проблема прародины тохаров // Археолог: детектив и мыслитель. СПб.: Изд. Санкт-Петербургского ун-та, 2004. – С.249-292.

Фрумкина Р.М. Понимание текста в условиях ограниченного знания словаря // Научно-

його висновках, а можна трактувати пророблений ним матеріал інакше. Це – найкраща характеристика книги з проблеми походження індоєвропейців на сьогоднішній день.

техническая информация. – 1965. – № 4. – С.44-48.

Черняков И.Т. О “позднеямной” культуре Северо-Западного Причерноморья // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг. – Ужгород, 1978. – С.32-33.

Anthony David W. The horse, the wheel and language. How Bronze-Age riders from the steppes shaped the modern world // Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2007.

Dyen I., Kruskal J. B. and Black P. An Indo-European classification: A lexicostatistical experiment // Transactions of American Philosophical Society. – 82 (5) – 1992. – С.1-132.

Gray R.D. and Atkinson Q.D. Language-tree divergence times support the Anatolian theory of Indo-European origin // Nature. – 426 (6965). - 2003. – С.435-439.

Lamberg-Karlovsky C.C. Archaeology and language: The Indo-Iranians // Current Anthropology. – 43 (1). – 2002. – С.63-75, 83-85.

Mallory J.P. In search of the Indo-Europeans. – London: Thames and Hudson, 1989.

Renfrew C. Archaeology and language // The puzzle of Indo-European origins. –London: Jonathan Cape, 1987.

Klejn L.S.

STEPPE ORIGINS OF INDO-EUROPEANS REVISITED (REGARDING DAVID ANTHONY'S BOOK "THE HORSE, THE WHEEL AND LANGUAGE" 2007).

Since the time of influential works by Renfrew (1987) and Mallory (1989) two decades passed, and really David Anthony's capital work appeared: *The wheel, the horse and language: How Bronze Age riders from the steppes shaped the modern world* (2007). The book of more than 500 pages embraces a lot of excellent maps, schemes, pictures and numerical tables. The bibliography contains more than 800 positions, mainly in Russian, Ukrainian and English; there are also German and French works.

Despite the intriguing title suitable for popular scientific book, a solid research is presented here on the problem of Indo-European origins - the classical problem of discussions for linguists, archaeologists, anthropologists, and (since recent time) geneticists.

American author from the University of Pennsylvania is well known both to Indo-European scholars of the world and to archaeologists of Russia, Ukraine and Moldavia. He is known by his printed works, always creative, original, with bold ideas, as well as by his participation in archaeological projects, especially in Volga basin. From among a few hypotheses of Indo-European origins under discussion he has chosen the idea of steppe origin and defends it. This idea was proposed in archaeology by Ernst Wahle, then picked up by Gordon Childe and Maria Gimbutas, and in recent time developed by Jim Mallory. The idea isn't new as

well as argumentation. The stress on horses, riders and charts as distinctive attribute of the culture of Proto-Indo-Europeans was exaggerated in the literature since long ago (the Eneolithic riding was maintained by V. N. Danilenko and D. N. Telegin, the charts by R. Drews). Yet Anthony has imparted a new life to these old arguments, found new substantiations, introduced new methods.

His work is especially interesting by the fact that he summarized enormous archaeological materials accumulated in the countries of Eastern Europe (Russia, Ukraine, Moldavia, Poland). In addition to considerations on the ways of how the Indo-European community has been shaped, he has presented to the western reader a detailed survey of the literature and unpublished materials from this region, the results of old excavations and recent expeditions. This all was inaccessible to western archaeologists because of language barrier and of narrow spread of these publications.

The author pictures the crisis of agrarian “Old Europe” in the connection with the climate deterioration when in the advanced Eneolithic the onslaught of the steppe population on Europe took place. This question is elaborated in more details from the same position in the recently published (in Russian) book by Dergachev (2007) *On scepters, on horses, on war*. Yet Anthony drives IE from the culture of Suvorovo barrows to Anatolia and ascribes to them the building of Troy I. The ch. 12 specifies changes that occurred in the final Eneolithic on the borders with the steppe – in Maikop culture and in the grand Tripolye proto-towns.

For the Bronze Age the author reconstructs in the steppe the life on wheels, and having driven Afanasyevo culture from the Repin culture, treats this as the origins of Tocharians. Then he outlines the areas of separation of western IE languages (including proto-German) from Usatovo culture through the late Funnel beakers and Corded ware, while the Pit-Grave culture from Hungary impacts the cultures of Bavaria and Austria and creates proto-Celtic languages. The languages that remained in Hungary become proto-Italic – these are urn field (Urnenveld) and Villanova culture. The forming of Indo-Iranian languages (Sintashta) happens on the north border of the steppes. Then the integration of the steppe area into a unified system is considered and the sizing up follows.

The book has many attractive sides. The survey of the contemporary state of the materials of Neolithic, Eneolithic and Bronze Age of a vast region will be useful not only for western archaeologists. It is simply invaluable for them. Yet we also have not such survey, in Russian. We are idle and insufficiently bold or (it can be also so said) too careful. Anthony made a colossal work, and his work certainly will not vanish in waste.

I agree with the author in a version of Renfrew’s construction that leads Indo-Europeans from Anatolia together with Early Neolithic, although the reasons of our aversion are different. Anthony stresses the too long period of co-existence of proto-Indo-European language from neolithization till separation (he gives a thousand year for every language). I rest on unreality to lead Indo-European peoples from Anatolia with migrations – there are no such archaeological cultures.

The picture drawn by Anthony attracts me: Neolithic “Old Europe” with languages possibly of Afro-Asian type, perished, and the Indo-European language has been formed on its border from native languages of the population assimilated and having adopted the Neolithic. However we diverge in the evaluation of possibilities that it was the steppe population on the eastern border of agrarian Europe. It seems to me that the northern border of agrarian Europe has no less chance to appear the original homeland.

In my opinion the book is very good and useful. I have read it with great benefit for myself. Anthony’s book is good because in it the factual base is presented better than anywhere, and one can follow the author in his inferences, but one can treat the material elaborated by him otherwise. This is the best characteristic of a book on the problem of origins of Indo-Europeans by the present day.

Конча С.В.

СТО РОКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ІНДОЄВРОПЕЙСТИКИ

Стаття становить собою стислий нарис історії поглядів українських науковців ХХ ст. на питання зародження іndoєвропейської спільноти та розвитку найдавніших носіїв іndoєвропейських мов. Пропонується авторська оцінка основних концепцій.

Поняття *іndoєвропеїстика*, виникло як певний розділ філологічної науки і спочатку стосувалося лише регулярності співвідношення фонем і граматичних структур певного кола мов. Протягом останніх двох століть іndoєвропеїстика давно переросла суто філологічні рамки і в наш час безпосередньо торкається широкого спектру палеоетнологічних проблем.

Звернувшись до класичних праць основоположників порівняльної лінгвістики (або ж власне іndoєвропеїстики) побачимо, що їхні автори, серед яких варто назвати Августа Шлейхера, Расмуса Раска, Тімоті Бенфея, Адальберта Куна, активно вдавалися до даних різних галузей історичної науки та експериментували у сфері реконструкцій минулого давніх носіїв іndoєвропейської мови. Ці спроби не припинялися й пізніше: упродовж XIX – XX ст. історичні, етнографічні та археологічні дані використовують у своїх дослідженнях відомі філологічні авторитети, зокрема, Йоган Шмідт, Герман Гірт, Отто Шрадер, Зігмунд Файст, Пауль Кречмер, Джакомо Девото та інші. З часом до цього напрямку комплексних досліджень підключаються також археологи, що активно керуються у своїх розробках результатами, досягнутими філологією (про історію цих досліджень див.: Шрадер 1886, Mallory 1973, Kilian 1983, Сафронов 1989, с.13-27, Конча 1998).

Уже в середині XIX ст. з'являється поняття “лінгвістична палеонтологія”, що означає поєднання даних лексикології з даними географії, палеоботаніки та палеозоології, а на кінець століття окреслюється метод “лінгвістичної археології”, заснований на поєднанні досліджень культурної лексики з археологічними даними. Вочевидь, було б насищством над історією науки викинути усе це за межі іndoєвропеїстики як певного напрямку гуманітарного пізнання.

Отже, маємо усі підстави під терміном “іndoєвропеїста”, крім суто мовних студій,

Koncha S.V.

HUNDRED YEARS OF UKRAINIAN INDO-EUROPEAN STUDIES

розуміти також дослідження історії носіїв іndoєвропейської мови, про що, власне, й піде мова у цій статті.

Мабуть ніколи дискусії навколо проблематики буття давніх іndoєвропейців не досягали такої гостроти як на межі XIX-XX ст. і в перші десятиліття ХХ ст. Науковці усіх європейських країн ламали списи у безкінечних і, здався б, безплідних, але насправді позитивних для розвитку науки суперечках. Єдиною великою країною Європи, наукова і суспільна думка якої не мала жодного відношення до цих академічних баталій, була Російська імперія. Звичайно, освічені люди країни (як росіяни, так і українці) мали деякі уявлення про “арійське плем’я” його основний склад і, зокрема, про належність до цього “племені” слов’ян. Ale здебільшого уявлення ці впритул до 1917 року лишалися на самому загальному рівні, до того ж, відображуючи позицію європейської науки середини XIX ст. Зокрема, уявлення про походження іndoєвропейців зводилося до того, що до Європи їх принесла одна з тих міграційних хвиль, які накочувались з глибин Азії.

Не змінив цього стану речей і вихід 1898 року у Львові (тоді Австро-Угорщина) першого тому фундаментальної праці М.Грушевського “Історія України-Руси”. I все ж таки саме в цій праці уперше не лише в українській, а й у східоєвропейській (російській, білоруській тощо) історіографії був даний хоча й стислий, але цілком змістовний і вичерпний аналіз стану іndoєвропейстичних досліджень. Удосконалюючи своє дітище, М.Грушевський постійно поповнював його новими даними, вивчаючи роботи західних авторів, що з’являлися між часом виходу 1-го й 2-го (Львів, 1905 р.), а також 2-го й 3-го (Київ, 1913 р.) видань. Саме тому період роботи М.Грушевського над перевиданнями 1-го тому його праці (власне, над II розділом, який присвячується передісторії українських земель)

може бути визнаний за початок історії вивчення іndoєвропейської проблематики в Україні, і звідси можемо виводити розвій української іndoєвропеїстики. Далі у цій роботі ми посилаємося на текст 3-го видання (1913 р. = Грушевський 1991).

Давши досить ґрутовий огляд археологічних та антропологічних матеріалів України з найдавніших часів до середньовіччя (там само, с.26-59), М.Грушевський задається питанням про те, що стоїть за розмаїтістю культурних форм та зміною характеру матеріальних комплексів, у якому стосунку знаходяться зміни культури до історичних подій минулого і до “тих етнографічних груп, які побували колись на сій території”. Археологія сама по собі не може дати відповіді на ці питання, історичні ж писемні свідчення з’являються надто пізно. Дещо прояснити картину дозволяє звернення до даних порівняльно-історичного мовознавства, що “не тільки устанавлює відносини тих яzikів і їх споріднені, але й старається вияснити рівень культури давніх народів, їх культурні відносини, і взагалі ставить собі задачі з кругу історії культури їх” (там само, с.60).

Для М.Грушевського є очевидним, що у прямому зв’язку з перебігом етноісторичних процесів у доісторичній Україні стоїть обставина мовної спорідненості більшості мов Європи – у т. ч. слов’янських – з давніми та сучасними мовами Індії та Ірану. Адже починаючи вже з перших спроб дослідити походження іndoєвропейців, терени України розглядалися чи то як той коридор, яким далекі пращури європейських народів у вигляді мандруючих скотарських юрб просувалися з Азії до Європи, чи то як частина Євразійської степо-лісостепової зони, де власне первинна іndoєвропейська мова зародилася і де склалися основи культури іndoєвропейських племен.

На початок ХХ ст. іndoєвропеїстика на Заході пройшла вже тривалий шлях розвитку. Було запропоновано чимало концепцій і різноманітних поглядів на іndoєвропейське минуле, так що навіть поверховий аналіз цих напрацювань вимагав від дослідника чималих зусиль. Коротко торкнувшись концепції азійської прарабатьківщини, М.Грушевський констатує, що її основоположні засади застаріли (“стратили кредит”), натомість прагнення перенести пошук прарабатьківщини у Європу виглядає цілком слушним. Так само має бути поліщенім переконання в тому, що іndoєвропейці на стадії спільноти мови стояли на дуже високому (передцивілізаційному) рівні

культури. Насправді дані спільнотого словника свідчать про те, що вони ледь опанували скотарством, зародками землеробства і робили лише перші спроби в обробці металу (міді) (там само, с. 61-62).

М.Грушевський чітко усвідомлює методологічну недосконалість сучасних йому розробок і застерігає, що досягнуті результати мають дуже попередній і приблизний (“правдоподібний” характер. Переходячи до конкретних висновків, він вважає можливим прийняти передусім дві основоположні тези: “*Такими правдоподібностями вважаю виводи (прийняті рядом визначних учених) – по-перше, що вихідним осередком іndoєвропейських племен була Східна Європа, по-друге – що сі племена почали ділитися ще в неолітичній культурі*” (там само, с.62).

Принципового значення для окреслення положення у просторі первинної іndoєвропейської спільноти М.Грушевський надає наступним результатам порівняльно-історичного дослідження мов: 1) зв’язки іndoєвропейців з фіннами (фінно-угорськими племенами) намічаються значно виразніше, ніж зв’язки з семітами та іншими азійськими народами; 2) терени розміщення основної маси іndoєвропейців знаходилися на значній відстані від морів; 3) напрямок господарства був переважно скотарський; 4) вони добре знали бджолу, мед і ведмедя (там само, с.62-63).

Сукупність цих даних вказує, на думку М.Грушевського, “на найбільш правдоподібні місця іndoєвропейської правітчини (як) на пограниче степу і лісу, що тягнеться в південно-західнім напрямі через східно-європейську рівнину” (там само, с.63).

Автор підкреслює, що терени розміщення перших носіїв іndoєвропейських мов частково накладаються на ті, де у скіфський час і біля початків нашої ери мешкали давні слов’яни. Отже, М.Грушевський бачить підстави для висновку про автохтонний розвиток давніх слов’ян у Східній Європі, на теренах України зокрема, де вони розвивалися в тісному і тривалому зв’язку з пралітовцями (балтами). Для решти мовних груп, відповідно, лишається припускати міграційний рух у західному й південно-східному напрямках, що відбувався задовго до початку “залізної доби” (там само, с.63-69).

Визначення М.Грушевським прарабатьківщини іndoєвропейців не є цілковито оригінальним. Він лише приєднується до тих поглядів, які в останній чверті XIX ст. висловлювали Отто Шрадер,

Пауль Кречмер, а дещо пізніше – Гордон Чайлд, Альфонс Нерінг та інші. І все ж таки доволі показово, що не будучи фахівцем з первісної історії, археологом чи етнологом, М.Грушевський вірно визначив основні тенденції у розвитку світової іndoєвропейстики, врахував найновіші досягнення, з увагою віднісся до археологічних джерел, визначивши їх пріоритетне значення для подальшого поступу етнологічних досліджень.

Краще усвідомити значення короткого екскурсу М.Грушевського до іndoєвропейського питання дозволяє порівняння його з висвітленням передісторії слов'ян і Русі найвиднішим російським істориком тих часів В.Ключевським. У своїй “Русской истории” (перше видання – 1904 р.), праці за характером подібної до “Історії України-Русі”, В.Ключевський дає таку оцінку археологічним джерелам півдня Росії: “Народы, цепью прошедшие на протяжении веков по южнорусским степям, оставили здесь после себя бесчисленные курганы... Наука пока не в состоянии уловить прямой исторической связи этих азиатских посетителей Южной Руси со славянским населением позднее здесь появившимся” (Ключевский 2007, с. 97). Азійське походження слов'ян є для В.Ключевського аксіоматичним: “Начальная летопись не помнит времени прихода славян из Азии в Европу” (там само, с.99), що, треба думати, зумовлено впливом наукових теорій середини XIX ст. Ці тези видатного історика, на жаль, об'єктивно відображають стан російської науки тих часів. Численні праці західних дослідників і нові методи історичного пізнання на початок ХХ ст. лишилися тут практично невідомими.

При всій стисlosti висвітлення іndoєвропейської проблематики М.Грушевським, є доволі важливим той факт, що “Історія України-Русі” вважалася еталонною працею в Радянській Україні 1920-х років: вона читалася, вивчалася студентами і була перевидана після повернення у 1924 р. М.Грушевського в Україну. У ті часи, коли М.Грушевський займав провідні посади в Українській Академії наук з 1924 по 1931 роки, в Україні успішно розвивалися історія, археологія, етнографія. На жаль, нема даних про те, чи займався тоді хтось із українських дослідників ціле спрямовано іndoєвропейською проблематикою.

Варто відмітити цікавий факт, який, вочевидь, відображає певною мірою сприйняття західними науковцями М.Грушевського як ученого європейського рівня, що має, зокрема, певне

відношення й до іndoєвропейстики. Мова йде про публікацію в ювілейній збірці на пошану М.Грушевського статті видатного етнолога, професора Віденського університету Освальда Менгіна “Етнічне визначення культури східної стрічкової кераміки” (Menghin 1928). У цій своїй роботі О.Менгін, знаний пізніше, як один із фундаторів “теорії культурних кіл”, спираючись на новітні наукові дані робить одну з перших спроб визначити етнічну належність трипільської культури (що її німецькі вчені вважали за східне відгалуження культури лінійно-стрічкової кераміки). Трактуючи події з позиції прибічників походження іndoєвропейців із Центральної Європи (Г.Гірт, Г.Косина тощо), О.Менгін схиляється до ототожнення носіїв трипільської культури зі спільними пращурами вимерлих іndoєвропейських народів – хеттів і тохарів (щойно на той час відкритих), із яких перші просунулися згодом до Малої Азії, а другі – до Китаю.

Лишастися тільки гадати, яким напрямком пішла би наступними роками українська етнологічна наука за умов більш-менш вільного розвитку і, зокрема, яке місце в її парадигмі зайняло б іndoєвропейське питання, важливість якого була так виразно окреслена М.Грушевським. Але вже з початку 30-х років репресії, що хвилями прокотилися по країні, унеможливили розвиток буль якої незалежної думки. Більшість українських науковців-гуманітаріїв були заарештовані (у т. ч. М.Грушевського), частина фізично знищена, інші були змушені відмовитися від наукової діяльності.

У радянському мовознавстві тих років (1930-1950) єдино правильним ученым була проголошена теорія стадіального розвитку мов Н.Марра, яка заперечувала століттями відпрацьовані принципи порівняльно-історичного мовознавства, нівелюючи будь які просування в напрямку наукового осмислення глотогонічних процесів (Аллатов 1991, с.32-167). Навіть самі поняття “мовна родина”, “іndoєвропейці” на довгі роки були віднесені до категорії “ідеологічно ворожих” (там само, с.61-63, 80, 153).

З “реабілітацією” порівняльно-історичного мовознавства на початку 1950-х, іndoєвропейстика поволі починає свій розвиток у Радянському Союзі, як філологічна дисципліна (див., зокрема, Дегтерєва 1961). Однак в Україні, через подвійність ідеологічного контролю, цей напрямок науки ще довгий час практично не розвивався. Лише з відлигою 1960-х в тут знову з'являються розробки дослідників, які хоч і не мали змоги вийти на передові позиції у відповідних галузях наукового

пізнання, але, принаймні, намагалися засвоїти й осмислити досягнуті у світовій науковій практиці результати й напрацювання.

Поряд із суто філологічними розробками, з'являються в цей час також праці етнологічного характеру, що містили спробу дослідити спосіб життя, культурний рівень та історичні долі носіїв іndoєвропейських мов. Відповідні питання підіймаються в роботах археологів В.Даниленка, Д.Телегіна, М.Брайчевського.

Найбільш ґрунтовно й детально торкається іndoєвропейської проблематики Валентин Миколайович Даниленко в монографіях “Неоліт України” (1969 р.) та “Енеоліт України” (1974 р.), що мали, без перебільшення, епохальне значення в історії вивчення пізньої кам'яної доби в нашій країні.

Як уже згадувалося, майже за сімдесят років перед тим М.Грушевський зазначив, що поділ іndoєвропейських племен мав розпочатися ще в умовах неолітичної культури. На жаль, до 1950-х років вивчення неолітичної доби в Україні просувалося доволі кволо. Поставивши за мету заповнити цю прогалину, В.Даниленко за понад двадцять років наполегливої праці особисто відкрив десятки важливих пам'яток, а головне ним були створені схеми систематизації, періодизації і хронологізації матеріалів неоліту – енеоліту України. Дослідником була виділена низка неолітичних культур – буго-дністровська, сурсько-дніпровська, приазовська та інші; було визначене місце цих культур у контексті загальноєвропейського розвитку.

Торкаючись питань генези культур неоліту і походження населення, що населяло в ті часи українські терени, В.Даниленко доходить висновку про переважно східний напрямок їхніх витоків: “Усі охарактеризовані лінії розвитку... неолітичної доби сягають тих форм розвитку, які виникали в області євразійського пограниччя, приблизно окреслені Східним Приазов'ям, Прикаспієм і Уралом” (Даниленко 1969, с.230). Згідно з побудовами автора, упродовж VII-V тис. до н. е. з Волго-Уральських і Прикаспійських степів до теренів України просувалися хвилі населення, які принесли сюди перші навички землеробства, скотарства, виробництва кераміки. Носії майже всіх неолітичних культур України мають східне походження, за винятком дніпродонецької, але включно з буго-дністровською, населення якої, на думку В.Даниленка, стало основним етнічним субстратом для трипільської культури (Даниленко 1969, с.223-224; 1974, с.33).

З початком енеоліту й утвердженням розвинутого рухливого скотарства у степах, значення східних впливів не припиняється – усі основні групи носіїв ямної культури (до якої В.Даниленко відносить і пам'ятки середньостогівського типу) так само прибувають на українські терени зі сходу, маючи надкаспійське, надволжє або північно-кавказьке коріння (Даниленко 1969, с.224-228; 1974, с.140-157).

Перспективи етнічної інтерпретації культурних пам'яток В.Даниленко намічає з афористичною чіткістю: “Цілком природно, що дослідник, який ставить питання про етнічну належність будь-якої археологічної культури, відразу входить у контакт з іndoєвропейською проблемою” (Даниленко 1969, с.172) (принагідно ще раз зауважимо, що цієї “природності” українська наука була позбавлена 50 років). Для дослідника є очевидним, що в період свого формування первинна область носіїв іndoєвропейських мов мусила займати досить обмежений простір і мати цілком виразну матеріальну специфіку. Але як віднайти первинний іndoєвропейський осередок серед десятків великих археологічних культур і сотень більш-менш своєрідних груп пам'яток, відкритих у Європі й на Близькому Сході?

В.Даниленко намагається підійти до вирішення цієї проблеми шляхом послідовного виключення великих культурних областей (“ліній етнокультурного розвитку”), завідомо пов’язаних з неіndoєвропейськими етномовними масивами. Такими визначаються культури мезоліту та неоліту Середземномор’я й Західної Європи, генетично пов’язані, на думку автора, з північно-африканською (“капсійською”) культурною традицією; балканські землеробські культури з близькосхідними витоками, пов’язані, на думку автора, з «кавказіонським» або семітським етномовним середовищем; культури крайньої півночі і північного сходу Європи, носії яких тоді вже представляли уральський мовний масив (там само, с.230-233). Завідомо неіndoєвропейськими, за В.Даниленком, є також культури Північно-Центральної Європи з маглемьозькою (“північно-тарденуазькою”) та свідерською традиціями обробки кременю (там само, с.233). В етномовному відношенні їхніх носіїв автор визначає як “палеоєвропейців” (на жаль, не пояснюючи, який саме зміст він вкладає у це поняття). До “палеоєвропейців” або ж “пізніх кроманьонців” віднесені В.Даниленком і носії дніпро-донецької культури, що населяли головним

чином північ України, але в пізньому періоді неоліту просунулись долиною Дніпра до морів, роз'єднавши своїм вторгненням суцільний масив степових культур східного походження (там само, с.192, 233; Даниленко 1974, с.139-141).

Таким чином, претендентами на первинних іndoєвропейців лишаються носії культур середньої смуги Європи, включно з культурами степової й лісостепової зон України. Принципово важливим для розуміння етно-глотогонічних процесів, що протікали в означеній області за доби неоліту (що хронологічно співвідноситься з завершенням формування і початком диференціації іndoєвропейської спільноти) В.Даниленко вважає зроблений ним висновок про східні (волго-каспійські) витоки переважної більшості неолітичних культур України. Головним маркером, що визначає, на думку автора, південно-східний напрямок генетичних зв'язків культур України, є тип кераміки – “глибокі шиподонні посудини, що містять у (глиняний) масі домішку товченої мушлі”. Така кераміка є притаманною як неолітичним пам'яткам східної й південно-центральної України, так і низці неолітичних культур Прикаспію. Однак аналогічна кераміка властива й неоліту Прибалтики, включно з її найбільш західними частинами (культура Ертеб'ольле). Остання обставина є підставою для включення прибалтійського неоліту до “іndoєвропейської ойкумені” у якості одного з її “маргінальних районів” (Даниленко 1969, с.237; 1974, с.149).

Наявність у культурі шиподонного посуду з мушлею у В.Даниленка виступає чи не головною матеріальною ознакою “іndoєвропеїзації”: “Що стосується початку іndoєвропеїзації даної території (Західної Прибалтики), то її слід відносити... до початку формування культури Ертеб'ольле, посуд якої має вже відмічені південно-східні зв'язки” (Даниленко 1969, с.233).

Але разом з тим до кола ранніх іndoєвропейських культур потрапляють також культура лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК), трипільська та деякі подібні до неї й, імовірно, генетично з нею пов'язані культури Подунав'я, керамічний комплекс яких зовсім не схожий на ранню кераміку степової України та Прибалтики. Тим не менш, В.Даниленко пов'язує з ними початок іndoєвропеїзації Центральної Європи та Балканського півострова (там само, с.236-237).

Територіальний збіг та землеробський характер буго-дністровської та трипільської культур слугує підставою для констатації генетичного зв'язку між людністю цих культур

(там само, с.234-235). Генетичний зв'язок носіїв КЛСК з неолітичними племенами України постулюється на підставі подібностей в орнаментації посуду (там само, с.236; Даниленко 1974, с.135-136). Усе це дає автору підстави включати як носіїв КЛСК, так і трипільців, разом із частиною населення Балканського півострова, до кола нашадків найдавніших скотарів надкаспійської області (= іndoєвропейців).

Загальний підсумок щодо походження іndoєвропейців є таким: «У керамічному неоліті – кінець VII – початок IV тис. до н. е. – іndoєвропейська ойкумена охоплювала південні райони Східної Європи, прикаспійсько-прикавказьке порубіжжя Азії, а у вигляді маргінальних областей – Середню і навіть Північну Європу... Безсумнівно, що в чотирикутнику, обмеженому Східним Приазов'ям, Прикаспієм, лісостеповим Подонням і Приуральським Заволжям, лінії іndoєвропейського етноісторичного розвитку відрізнялися значною стійкістю та архаїзмом... Докерамічний неоліт – VIII-VII тис. до н. е. – час східної, евразійської (тут мається на увазі порубіжжя Європи й Азії – К.С.) локалізації іndoєвропейської ойкумені й, вірогідно, час її формування» (Даниленко 1969, с.237-238).

Іншими словами, прабатьківщина іndoєвропейців, за В.Даниленком, знаходилася в надкаспійських степах (і напівпустелях). Як відомо, близький погляд на розміщення первинного центру поширення іndoєвропейських мов висловлює у ці ж часи Марія Гімбулас, але характеризує трактування іndoєвропейської інвазії до Європи у вигляді потужних мілітарних вторгнень спеціалізованих конярів-завойовників (Gimbutas 1963, 1970, Гімбулас 2006, с.387-444). За В.Даниленком же, іndoєвропеїзація Східної та Центральної Європи починається на самому світанку неоліту і здійснюється ранніми скотарями з примітивними зародками землеробства, які заступили в Європі нечисленних мезолітичних мисливців – палеоєвропейців.

На сьогодні є, звичайно, очевидним, що культурогенетична схема В.Даниленка становить суто історіографічний інтерес. Тим не менш, аналіз його етногенетичних побудов є важливим, по-перше, через непересічне місце цього дослідника в історії української археологічної та етнологічної думки, а, по-друге, через те, що його погляди певною мірою обумовили, як видається, позицію деяких сучасних дослідників неоліту (Н.Котова та ін.) а також фактично лягли в основу концепції

походження іndoєвропейців Ю.Павленка, яка набула певної відомості в останні півтора десятиріччя.

Отже, відмітимо основні прорахунки недоліки в етногенетичних побудовах В.Даниленка.

1. Визначаючи, фактично, головним культурним показником “іndoєвропейськості” гостородоний посуд з мушлевою домішкою, В.Даниленко ігнорує той факт, що на півночі цей посуд зустрічається у поєднанні з місцевими крем’яними комплексами маглемезького походження (Римантене 1971, с.61; Кольцов 1977, с.192; Зализняк 1991, с.41), що їх він кількома сторінками вище визначив як завідомо неіndoєвропейські. Поєднання “західних” (надбалтійських) традицій обробки кременю зі “східними” (надкаспійськими?) технологіями вироблення керамічного посуду переконливо засвідчує те, що останні, як виразна культурна інновація тієї доби, поширювались шляхом запозичення. Визнання цієї досить очевидної обставини одразу ж ставить під сумнів і твердження про генетичний зв’язок культур з шиподонною керамікою неоліту України та неолітичних культур Прикаспію, що є найбільш принциповим положенням у запропонованій В.Даниленком схемі.

2. Припущення про наявність генетичного зв’язку між населенням БДК і трипільською культурою не підтвердилося у світлі сучасних даних (Круц 1997, с.235-236).

3. Очевидним насильством над сукупністю добре відомих уже на той час даних виглядає думка про генетичний зв’язок між бугодністровською культурою (БДК) і культурою лінійно-стрічкової кераміки (а фактично з контексту побудов автора випливає ідея походження КЛСК з БДК).

4. У надкаспійсько-уральському регіоні, якому дослідник надав настільки важливого значення у посередництві поширення відтворюальної економіки з Близького Сходу до Східно-Центральної Європи, і досі не виявлені сліди скотарсько-землеробських культур давніших за український та європейський неоліт (Котова 2002, с.74; Залізняк 2005, с.120-122; Выборнов 2008, с.208).

5. Впливи і, можливо, окрім переселення з боку Північного Кавказу і Східного Надчорномор’я дійсно фіксуються за неолітичними матеріалами східних теренів України (Котова 2002, с.77-80; Манько 2006, с.81-84). Проте матеріали імовірного північно-каказького походження обмежуються східною

Донеччиною, їхні носії перебували в регіоні нетривалий час і значної ролі у його подальшому розвитку не відіграли (Залізняк 1998, с.170, 198; 2005, с.96, 97; Манько 2006, с.110).

Таким чином, можемо зробити висновок, що, окрім певної подібності форм посуду, даних для тверджень про потужні хвилі міграцій з “циркумкаспійської” області, що, нібито, зумовлювали розвиток усього українського неоліту, у розпорядженні В.Даниленка не було.

У чому ж полягає причина такої настійливої прихильності до каспійського регіону, з якого дослідник наполегливо намагався вивести не лише суміжні культури Надазов’я й Донеччини, а й таку далеку і зовсім відмінну від Закаспійського неоліту культуру, як КЛСК?

Гадаємо, належить відкинути припущення про, здавалося б, природний для тих часів “реверанс” у бік “старшого брата”. Адже, по-перше, В.Даниленко був людиною іншої вдачі, а, по-друге, його російські колеги були схильні пов’язувати неолітизацію півдня Східної Європи якраз із західними Балкано-Дунайськими центрами (Даниленко 1974, с.132-133).

Можливо пояснення нетривіальним рішенням патріарха українського неолітознавства слід шукати в тому, що у 1950-х роках область Каспійського моря стає об’єктом особливої уваги з боку низки західних авторів, що торкалися питань походження іndoєвропейців.

Найбільш повного обґрунтування “прикаспійська” версія походження іndoєвропейців набула у праці Альфонса Нерінга (Nehring 1954). Певний час цей автор поділяв надчорноморський варіант “степової” концепції, але надалі змінив свої погляди під впливом даних про зародження землеробства-скотарства на Близькому Сході, а також з огляду на обґрунтований у 1953 р. Паулем Тіме “лососевий аргумент” (див. про це: Дегтерёва 1961, с.202-205). Запропонована А.Нерінгом модель передбачає зародження первинної спільноти іndoєвропейців у Закавказзі, північно-східніше Месопотамії, звідки її представники, рухаючись узбережжям Каспію (на що вказує спільність назви лосося *laks в іndoєвропейських мовах), просунулись до Північнокавказько-Надволжьких степів. Опанувавши степовими просторами, скотарі близькосхідного походження збільшуються чисельно і вже невдовзі починають завоювання Європи.

Праця В.Даниленка не містить посилань на роботи А.Нерінга та інших прибічників походження іndoєвропейців з євразійського степу

(В.Копперс, В.Бранденштайн та ін.), але їхній вплив явно відчувається. Про відповідні погляди автор міг дізнатися з історіографічних екскурсів відомих йому іndoєвропейських праць (В.Пізані, Дж.Девото, Б.Грозного), а також з деяких тогочасних радянських публікацій.

В останніх, крім того, зустрічаємо ремарки, в яких легко можна помітити прямі прототипи низки висловлюваних В.Даниленком положень. Так, німецький мовознавець Г.Кун у роботі 1954 р. досить категорично висловлюється на користь походження західної гілки іndoєвропейців з українських лісостепів (Кнабе 1959, с.253) (пор. майже безапеляційне твердження В.Даниленко про походження КЛСК від буго-дністровської культури). За А.Шерером (праця 1956 р.), витоки іndoєвропейської прамови слід шукати між Волгою і Доном, оскільки (на його думку) іndoєвропейський мовний тип за своєю структурою займає проміжне положення між північно-кавказьким і фінно-угорським “мовними комплексами” (Дегтерєва 1961, с.200) (і саме з трикутника між Волгою, Доном і Кавказом виводить В.Даниленко весь український неоліт й іndoєвропейців відповідно). На думку В.Копперса: “з точки зору етнології, іndoєвропейський етнічний комплекс має розглядатися як суміш двох компонентів: скотарського внутрішньо-азійського і матріархально-агарного, у визначенні якого слід говорити, у першу чергу, про кавказький етнічний світ” (Дегтерєва 1961, с.36). Порівняймо з цим виділення В.Даниленком двох ліній етнокультурного розвитку українського неоліту – скотарської та землеробсько-скотарської, перша з яких тягнеться зі степового порубіжжя Азії, а друга розвивається в умовах регулярних впливів з Кавказу (Даниленко 1969, с.224-229; 1974, с.87, 108, 151).

Не можна, звичайно, стверджувати, що всі побудови й висновки В.Даниленка щодо генетичних відносин між культурами зумовлені цілковито запозиченими ідеями. Тим не менш, складається враження, що він не стільки виводив свої етнологічні конklузії з наявних археологічних даних, скільки, навпаки, підпорядковував напрямок археологічного пошуку заздалегідь очікуваному етнологічному результату. Адже цілком очевидно, що наявним фактажем неможливо пояснити висновок про грандіозний рух неолітичних племен від Каспійського моря до Північного (або хоча б і лише тільки до Карпат), що зумовило прив’язку усього українського неоліту до прикаспійського коріння.

Маємо, відтак, підстави вважати, що вже поверхове ознайомлення з поглядами західних прибічників “степової прарабатьківщини” підказало В.Даниленку ключові ідеї для інтерпретації археологічних матеріалів. Вочевидь, хід міркувань дослідника підводив його до висновку про взаємопідкріплення двох положень: 1) ідеї про східний (каспійсько-степовий) шлях поширення до Європи здобутків близькосхідної неолітичної революції, 2) гіпотези про становлення іndoєвропейської спільноти між Кавказом і Уралом. Очевидні прогалини в аргументаційній базі одного з цих положень мали компенсуватися самим фактом існування другого. Проте спроба посилити обидві досить-таки вразливі моделі шляхом їх об’єднання вочевидь не увінчалася успіхом.

* * *

З кінця 1960-х років іndoєвропейської проблематики регулярно торкається у своїх працях інший видатний український дослідник доби неоліту-енеоліту, Дмитро Якович Телегін. Ставлячі в монографії, присвяченій дніпро-донецькій культурі (ДДК), питання про етнічну належність її носіїв, дослідник звертається до розробок західних авторів з палеолінгвістики. Побудовані на основі даних про доісторичні мовні зв’язки схеми розміщення мов у IV-III тис. до н.е. відводять праслов’янській мові місце у сусідстві з германською і балтською, на північному заході, фінно-угорськими на північному сході та іndo-іранськими на південному сході. ДДК відповідає якраз вказаному простору: продатована Д.Телегіним другою половиною V – III тис. до н.е., ця культура збігається в часі з періодом диференціації іndoєвропейської спільноти і виділення з її складу окремих мовних груп. Тим самим намічається перспектива ототожнення дніпро-донецьких пам’яток із праслов’янами (Телегін 1968, с.235-238).

В іndoєвропейстиці першої половини ХХ ст. склалося переконання, що типологічно близькі культури лісової зони, позначені присутністю гостродонної кераміки з гребінцевою, накольчастою та ямкоподібною штамповкою, належать суцільному протофінно-угорському (уральському) масиву (Телегін 1968, с.233; Kilian 1983, s.155, abb.66). Д.Телегін, паралельно з археологами, що досліджували суміжні з ДДК на заході лісові культури, дійшов висновку про необхідність розмежування масиву лісових східноєвропейських культур, виділяючи, насамперед, північно-східну і південно-західну культурні області. Мезолітичне підґрунтя і

характер крем'яного інвентарю цих областей є різними. Різняться й керамічні комплекси: північно-східна область відзначається ямково-накольчастим орнаментом на кераміці, південно-західна – гребінцевим і гребінцево-накольчастим (Телегін 1968, с.223-227, 233-234).

Сукупність даних підживодить дослідника до висновку, що південна частина області лісових культур може бути ототожнена з нерозчленованим ще прабалто-слов'янським етномовним масивом, за північною ж (“ямковою”) зоною лишається її прагінно-угорський етномовний статус. Тривалий час обидві культурні області розвивалися в умовах тісних контактів, що відповідає лінгвістичним даним про зв’язки ранніх балтів і слов’ян з фінно-уграми.

Вивчаючи матеріали степової зони, Д.Телегін робить висновок про генетичний зв’язок між матеріалами середньостогівської культури доби міді й заступаючими їх на цій території пам’ятками культур ямних поховань. Оскільки ж ямна культура (у західній літературі – “культура поховань з вохрою”) давно вже ототожнювалась з іndo-іранським етномовним масивом, то й її генетична попередниця – середньостогівська культура може відповідати, на думку Д.Телегіна, тому самому мовному масиву на попередньому етапі його розвитку (Телегін 1973, с.146). Оскільки ж середньостогівська культура іndo-іранців частково синхронна ДДК, то цим доповнюється створення “рамки” праслов’янської культури, якою і є ДДК.

Намагаючись підкріпити свої висновки даними лінгвістики, Д.Телегін звертається до розробок О.Трубачова щодо етномовної інтерпретації гідронімів України. З книги відомого московського лінгвіста випливає, що ранні слов’янські гідроніми концентруються в південній частині Прип’ятського басейну (а це якраз територія ядра ДДК), іранські зосереджені в степах і лісостепах (відповідаючи ареалам середньостогівської і ямної культур), у північній частині Прикарпатської зони концентруються іллірійські гідроніми, а в дністро-бузькому регіоні - фракійські (Трубачев 1968). На думку Д.Телегіна, ці дані підтверджують раніше зроблені висновки про мовну інтерпретацію ДДК і середньостогівської культур, а також дозволяють конкретизувати етномовну ситуацію на південніших теренах: синхронні ДДК культури лінійно-стрічкової кераміки, тисъка і лендельська визначаються як ранні іллірійці, трипільська і споріднені з нею культури Карпато-Дунайського регіону – як фракійці (Телегін 1990, 1996, с.36).

Поряд із цим, Д.Телегін приєднується до побудов німецьких дослідників 1920-30-х років та їхніх послідовників пізніших часів про неперервність розвитку германських племен у “нордичній області” (Північна Німеччина, Південна Скандинавія) з часів неоліту та імовірність інтерпретації як ранніх германців носіїв культур лійчастих кубків, кулястих амфор і тамтешніх культур зі шнуровою керамікою (Телегін 1996, с.34).

Таким чином виходить, що не пізніше IV тис. до н.е., а враховуючи калібровані поправки – вже у V тис. до н.е., етномовна ситуація у Центрально-Східній Європі була практично ідентичною до тієї, яка вимальовується за античними джерелами другої половини I тис. до н.е. – початку I тис. н.е. Упродовж чотирьох тисяч років мови давніх племен Європи розвивалися в межах тих етногеографічних ареалів, які утворилися вже в епоху неоліту – початку енеоліту і жодні культурні зрушенні – на кшталт руху культур шнурової кераміки або міграції груп носіїв культур курганів і полів поховань у II тис. до н.е. – практично не міняли цієї картини.

Що стосується зародження іndoєвропейської мовної спільноти, то відповідні процеси автор відносить у глибини мезоліту: *“Ми тут входимо з уявлення про те, що складання і розпад іndoєвропейської мовної спільноти треба відносити ще до донеолітичного часу, тобто до мезоліту чи навіть до палеолітичної епохи”* (Телегін 1996, с.30), не зазначаючи при цьому з якими конкретно пам’ятками і культурами їх належить пов’язувати.

Поглиблення коріння іndoєвропейської спільноти в мезоліт можна визнати виправданим (Конча 2004, с.194-198), особливо у світлі останніх уточнень глотохронологічних розрахунків (Gray, Atkinson 2003). Однак відтворена Д.Телегіним етнокультурна mapa V-IV тис. до н.е. опиняється перед проблемою, обумовленою ретроспективою подальших генетичних зв’язків культур, інтерпретованих як іndoєвропейські. Так, на сьогодні більшість авторів (включно з Д.Телегіним) вважають, що культури балканського енеоліту, зокрема трипільська і лендельська, а також, очевидно, КЛСК, є закоріненими в ранній неоліт анатолійського півострова. Середньостогівська культура, за висновками Д.Телегіна, формується в донсько-волзьких степах на основі груп з вірогідною азово-прикаспійською мезолітичною основою. Дніпро-донецька культура тяжіє до кола надбалтійських і північноморських культур з різко відмінним від

населення південних культур пізньокроманьонським в антропологічному відношенні населенням (Телегін 1968, с.188, 219-238; 1996, с.32-33).

Отже, далекі пращури суміжних у V-IV тис. до н.е. племен Центральної Європи мали витоки на протилежних окраїнах субконтиненту. Упродовж VII-VI тис. до н. е. вони розвивалися взаємоізольовано і, не знаючи одно про одного, під тиском демографічного зростання дуже повільно рухались назустріч. Опинившись врешті сусідами, вони не могли взаємоасимілюватись у мовному відношенні, оскільки, як знову ж таки наголошує сам Д.Телегін, упродовж усієї історії означених спільнот відмінності між ними були величезними, зв'язки ж і контакти – незначними (Телегін 1996, с.34-37).

Враховуючи ці аспекти етнокультурної історії, механізм виникнення мовної спорідненості між представниками цих трьох (як мінімум) великих культурних областей виглядає абсолютно незрозумілим.

Слід ще сказати кілька слів про гідронімічні дані, що відіграють важливу роль в інтерпретаційній системі Д.Телегіна.

Як добре відомо, античні джерела I тис. до н.е. засвідчують фракійців північніше Дунаю, де, судячи з археологічних даних, їхні поселення часом сягали Дністра й Південного Бугу. У степолісостеповій зоні мешкали іраномовні етноси – скіфи, сармати, у ранньому середньовіччі – алани. Прашури слов’ян займали в ці самі часи частини басейнів Прип’яті й Дніпра. З огляду на це, відносити залишені цими народами гідроніми в глибини тисячоліть і асоціювати їх з культурними формаціями енеолітичної доби немає жодної необхідності. Більше того, це суперечить методології лінгвістичних досліджень, оскільки за три тисячі років (що спливли між добою енеоліту і часом фіксації відомих нам іллірійських, фракійських, скіфо-сарматських топонімів і лексем), будь яка мова дуже суттєво змінюється внаслідок природної еволюції. Відповідно, багато гідронімів, зафікованих у джерелах античної доби, на сьогодні мають інший вигляд, і лише спеціальний філологічний аналіз може встановити історичну тотожність цих назв, трансформованих плинном часу (пор., зокрема, Гиндин 1981, с.59-69; Шрамм 1997). Отже, цілком очевидно, що прямолінійний перенос сучасного топонімічного тла та етно-лінгвістичних реалій пізньої античної доби у глибини тисячоліть є неприпустимим.

Таким чином, яскраво виражений “автохтоністський” підхід Д.Телегіна (до речі, у

багатьох деталях співзвучний розробкам його німецького колеги й однодумця Александра Гойслера), на жаль, ніскільки не роз’яснює проблеми витоків іndoєвропейців, як не дає й переконливої картини етномовної ідентифікації археологічних культур. Цілий ряд обставин промовляє за те, що лише якась одна з окреслених Д.Телегіним ліній культурогенетичного розвитку – чи то балкано-карпатська (з анатолійською основою), чи лісова “пізньокроманьонська” з імовірним продовженням у вигляді культур кулястих амфор та шнурової кераміки, а чи степова, найбільш яскраво втілена колом культур ямних поховань, – може втілювати іndoєвропейський етномовний масив; решта ж були асимільованими і в лінгвістичному відношенні зникли практично безслідно.

* * *

З числа названих культурних областей степова на 1980-ті роки продовжує виглядати найбільш реальним претендентом, оскільки саме з неї дослідники практично одностайно виводять давніх аріїв, відомих із ранніх джерел Індії та Ірану. Вона, безперечно, справляла відчутний вплив на розвиток населення Центральної Європи і Балкан близько другої половини IV – III тис. до н.е. Упродовж 1960-1980-х років степову концепцію походження іndoєвропейців послідовно розвиває Марія Гімбулас та ціла плеяда її прибічників – як лінгвістів, так і археологів (Дж.Меллорі, Д.Ентоні, П.Фрідріх, Е.Поломе та б. ін.), що з 1973 р. гуртуються навколо часопису “The Journal of Indo-European Studies”.

На початку 1990-х років спробу розібрatisя в проблемі і водночас заповнити окремі білі плями, що намітилися на кінець 1980-х років у розробці концепції степової прабатьківщини, зробив київський історик Юрій Павленко (Павленко 1994, с.40-90).

Не будучи ані лінгвістом, ані фаховим археологом, Ю.Павленко, тим не менш, першим серед українських дослідників здійснив системно-вичерпний підхід до проблематики. Він аналізує історіографію проблеми походження іndoєвропейців, враховує вже не вибірковий лінгвістичний матеріал, як його попередники, а мінімально необхідний. Але, як і у інших авторів, основу дослідження складають у нього археологічні матеріали.

Безумовно, роботі дослідника дуже посприяла поява низки російськомовних іndoєвропейстичних праць (Гамкрелидзе, Иванов 1984, Андреев 1986, Старостин 1988, Сафронов 1989 та ін.). З падінням у ці роки радянської системи полегшився доступ

до іноземної наукової літератури, перегляд якої переконав його в слушності степової концепції. Однак поява нових даних, які вимагали нового рівня осмислення проблеми, зокрема й ознайомлення з альтернативними поглядами (К.Ренфрю, А.Гойслер, Д.Телегін, В.Сафонов, Я.Маккаї та ін.) спонукали Ю.Павленка дати власне розгорнуте бачення іndoєвропейського минулого.

Набір вихідних засад є, можна сказати, традиційним для прибічників степової прабатьківщини: 1) близька спорідненість іndoєвропейців з урало-алтайцями (в новій інтерпретації В.Андреєва); 2) тісні контакти з картвелами та представниками північно-кавказьких мовних груп; 3) скотарський спосіб життя і, особливо, конярство, що, згідно з новітніми даними, зароджувалось саме у європейському степу, між Волгою й Дніпром (Павленко 1994, с.42-47).

Разом з тим, автор приймає «реабілітовану» в праці Т.Гамкрелідзе та В.Іванова стару ідею про те, що іndoєвропейці, добре знаючи лісову флору та фауну, були мешканцями лісів помірного типу.

Сукупність усіх цих критеріїв підводить Ю.Павленка до переконання в тому, що племена ранніх іndoєвропейців у VIII – VII тис. до н. е. мешкали уздовж вкритого на той час лісами Чорноморського узбережжя і кавказьких передгір'їв до Каспійського моря. Спираючись на археологічні дані з цих теренів, свідчення спільноЯndoєвропейської культурної лексики, а також етнографічні паралелі, автор змальовує широку картину розвитку іndoєвропейської спільноти упродовж кількох тисячоліть.

У період, що відповідає ранньому етапу розвитку мовної єдності, іndoєвропейські племена були рухливими лісовими мисливцями. Поступово вони опановували рибальством, що сприяло осілості окремих племен. У другій половині VI тис. до н. е. під впливом контактів з північно-кавказцями (пращурами адиго-абхазьких та нахсько-дагестанських народів, що приходять з Закавказзя) іndoєвропейці знайомляться зі скотарством та землеробством. Поступово просуваючись у північному напрямку долинами річок, ранньонеолітичні іndoєвропейці утворюють в степовій смузі України приазовську, кримську, сурсько-дніпровську та буго-дністровську культури (Там само, с. 50 - 59).

В розвиненому неоліті-енеоліті у іndoєвропейських племен бурхливо розвивається скотарство, відбувається приурочення коня та починається обробка міді. Нові явища радикально

змінюють спосіб життя іndoєвропейців, стають причиною їх широкої експансії на сусідні терени, що призводить до поступової дезінтеграції етномовної єдності і виникнення чисельних мовних гілок і груп, що з цього часу відгалужуються від спільногостовбура. Археологічним відбитком іndoєвропейців є в цей період, насамперед, маріупольська та середньостогівська культурно-історичні спільноти (V - IV тис. до н. е.) (Там само, с. 61 - 72).

Торкаючись проблеми просування іndoєвропейських груп на історично засвідчені терени мешкання, Ю.Павленко зосереджує головну увагу на процесах, що розгорталися у західночорноморсько-нижньодунайському регіоні, полишаючи остеронь ті з них, які мали би привести до поширення іndoєвропейських мов у Центральній Європі (там само, с.70-82). За іndoєвропеїзацію Північної Європи, зокрема Прибалтики, «відповідають» у дослідника, головним чином, носії культури кулястих амфор, що виникає, на його думку, у Північно-Західному Надчорномор'ї (там само, с.87-89).

Віддаючи належне внескові Ю.Павленка у розвиток української іndoєвропейстики, не можна лишити поза увагою й очевидні недоліки та прорахунки у його побудовах.

1. Чи не найголовнішим критерієм для визначення розміщення іndoєвропейців виступають дані про зовнішні мовні зв'язки. При цьому вважається, що картвели, північні кавказці, уральці, семіti у VII-V тис. до н.е. знаходилися приблизно там, де і в історичні часи (у чому, звичайно ж, певності бути не може).

2. Для раннього періоду іndoєвропейської історії основною територією розселення їхніх племен визначаються степи північніше Кавказу. Однак, за визнанням самого автора, археологія неоліту цих теренів досліджена вкрай слабко, а, відтак усі побудови про зв'язок теоретично можливих місцевих спільнот – як із синхронними спільнотами теренів України, так і пізнішими культурами скотарів енеоліту – є цілковито умоглядними. Як уже зазначалося вище, новітні археологічні дослідження (Залізняк 1998, 2005; Манько, 2006 та ін.) не дають підстав для висновку про походження культур неоліту України з північнокавказьких теренів.

3. Археологічним еквівалентом іndoєвропейців періоду мовної єдності в межах України називаються приазовська, сурська, гірсько-кримська й буго-дністровська культури. Проте, усі ці культури, за визнанням фахівців, мали різне походження, різне мезолітичне підґрунтя, різні

напрями зовнішніх зв'язків при відносно слабкому рівні взаємних контактів (Котова 2002, с.74-80; Залізняк 2005, с.151-154), що до певної міри визнається і самим автором (Павленко 1994, с.53-58). Механізм виникнення і підтримування за таких умов мовної єдності (а йдеться про епоху, коли іndoєвропейці становили ще не коло споріднених мов, а єдиний мовний простір) лишається не поясненим і незрозумілим.

4. Археологічним еквівалентом просування до Центральної Європи західних іndoєвропейців (кельто-італо-іллірійців) виступають у Ю.Павленка пам'ятки середньостогівської та ямної культур. Проте, поширення цих пам'яток обмежується на заході східно-угорською низовою, а впливи "ямників" на сусідні культурні групи не є настільки відчутними, аби побачити за ними процес мовно-культурної асиміляції степовиками місцевих етнокультурних масивів (Mallory 1989, р.246-253; Конча 2001, с.39-40).

5. Культура кулястих амфор, що, на думку Ю.Павленка, зароджується у Надчорномор'ї і поширюється на північний захід – до Прибалтики, насправді поширюється у зворотньому напрямку (Мэллори 1997, с.80; Szmit 1999).

Таким чином, створена Ю.Павленком картина минулого іndoєвропейців не має, на жаль, за собою переконливої археологічної верифікації, а відтак не виходить за межі умоглядності. Аргументи скотарства, конярства, колісного транспорту як критерій на користь степової прарабатьківщини, значною мірою нівелюються свідченнями не менш давнього опанування великою рогатою худобою, конем, колісним транспортом у Центральній Європі (культури лійчастих кубків, лендельська, баденська), причому залежності від степових впливів у цих випадках не прослідковується (Jaïdiewski 1981, с.156-248; Kilian 1983, с.77-111).

Сказане не означає, що імовірність зародження іndoєвропейської спільноти у степах між Карпатами й Уралом на сьогоднішньому рівні знань є виключеною. Оскільки немає сумніву, що саме причорноморсько-уральські степи були працолискою іndo-іранської гілки іndoєвропейців (пор., зокрема, Пустовалов 2001), природною й логічною, попри всі складності, видається ідея зародження десь поруч коріння решти мовних груп.

Брак археологічних даних на користь іndoєвропеїзації Центральної та Західної Європи з боку степів призвів до появи в західних країнах низки комбінаційних побудов, автори яких,

залишаючись на позиціях прибічників степової прарабатьківщини, намагаються пояснити процес іndoєвропеїзації Європи не через пряму інвазію степовиків, а через поетапну передачу культурних здобутків і впливів, складну систему контактів між племінними елітами, посередництво змішаних груп на культурному прикордонні тощо (Коњко 1990; Anthony 1991). В Україні своєрідний варіант такого "комбінаторного" підходу до пояснення феномену іndoєвропеїзації був запропонований Леонідом Залізняком. Досліджуючи упродовж тривалого часу матеріали епіпалеоліту та мезоліту України і реконструюючи культурно-історичні процеси на теренах між Віслою і Сіверським Дінцем, автор робить висновок про наявність за цієї доби низки міграційних хвиль, що рухались з боку Південної Прибалтики до західних і навіть центральних районів Східної Європи (Зализняк 1991, с.5-56; 2006б, с.3-15). Одна з хвиль цього руху (яніславицька), що з Південної Прибалтики через Полісся сягнула Дніпро-Донецького межиріччя, може опосередковувати історичний зв'язок між групами центрально-європейського та степового населення в якості історичного підґрунтя іndoєвропейців (Залізняк 1994, с.97-98, мал. 21; 1998, с. 316-318; Zaliznyak 1994, 2005).

Згідно з пропонованою концепцією, у VII-VI тис. до н.е. відбулося просування мешканців лісових низин басейну Прип'яті й Середнього Дніпра до лісостепової смуги України (насамперед до Надпоріжжя та басейну Дінця), про що свідчать знахідки вістер яніславицького типу у Надпоріжжі та на Дінці і північноєвропеїдний тип поховань в неолітичних могильниках Надпоріжжя та Надазов'я (Залізняк 1991, с.41; 1994, с.97; 2002, с.129). Рух північних племен продовжується і в неоліті (VI тис. до н.е.), коли його опосередковує потужне пасмо пам'яток дніпро-донецької культури, що тягнеться від прип'ятського Подніпров'я до узбережжя Азовського моря (Залізняк 1994, с.97, 89, мал.21).

Біля південної окраїни масиву ДДК – у Надпоріжжі та Надазов'ї – концентруються знаменіті неолітичні могильники маріупільського типу (частина з них прямо співвідноситься з ДДК), антропологічне обстеження яких засвідчує надзвичайну близькість, а за І.Гохманом – майже тотожність значної частини поховань з приблизно синхронними матеріалами Данії з могильників Ведбек, Скотехолм, Ертебелле (Потехина 1992, с.15; Залізняк 1994, с.98, 1998, с.204, 205; 2005, с.98-100). Свого часу антропологічний тип поховань у маріупільських могильниках

послугував для В.Даниленка вирішальним аргументом для виключення “кроманьонського клину” ДДК з кола іndoєвропейських культур, носієм яких, на думку цього автора, мала бути людність іншого антропологічного типу. Натомість для Л.Залізняка ця обставина стає ще однією принциповою підвалиною його концепції – адже, на його думку, вона виразно унаочнює рух населення від Північного й Балтійського морів до Надпоріжжя та Надазов’я. Північні европеїди в лісо-степах лівобережної України, за Л.Залізняком, стали антропологічним підґрунттям найдавніших скотарів-іndoєвропейців IV-III тис. до н. е. Саме цим пояснюється північно-европеїдна зовнішність іndoєвропейських скотарів за Ригведою та іншими писемними джерелами (Залізняк 1998, с.261).

Сукупність даних дозволяє автору зробити такий висновок щодо іndo-європейської праобразківщини: “*Можна припустити, що праобразківшиною іndoєвропейців були Німецька, Польська, Поліська, Наддніпрянська низина та басейн Дінця. У VI-V тис. до н.е. ці общири були заселені масивними північними европеїдами з Балтії. У V тис. до н. е. на їх генетичній основі формується група споріднених неолітичних культур, що знаходилися під впливами землеробськоїprotoцивілізації Балкан. Наслідком контактів з останньою стала трансформація праindoєвропейців у ранньоскотарське рухливе мілітаризоване суспільство. Відокремлення скотарства в самостійну галузь спочатку відбулося на південнно-східному крилі іndoєвропейців, тобто в лісостепах та степах України. Тому перший імпульс до іndoєвропеїзації Євразії походить саме звідси*” (Залізняк 1994, с.99; 1998, с.261, 262).

Іншими словами, Л.Залізняк констатує існування єдиного мезолітично-ранньонеолітичного етнокультурного масиву між Нижнім Рейном і Сіверським Дінцем. На сході цього простору згодом формуються ті гілки іndoєвропейців, які ведуть своє історичне коріння зі степів. Західні та північні групи іndoєвропейців розвиваються на місцевій основі, але під впливом своїх східних (степових) родичів (Залізняк 1994, с.100, 1998, с.261).

На думку дослідника, від іndoєвропейських племен степової України походять носії іndo-іранських мов. Дещо меншу роль ці степовіnomadi відіграли в генезі греків, іллірійців, хеттів, вірмен, і ще меншою мірою вони брали участь у

формуванні кельтів, італіків, германців, балтів, слов’ян (Залізняк 1994, с.93, 100). Але розвиток і західних, і північних мовних груп не обійшовся без імпульсу, який ішов зі степів у вигляді інвазій носіїв середньостогівської та ямної культури у наддунайський регіон і стимулював зростання ролі скотарства у місцевого населення вже на етапі культури лійчастого посуду. Ця тенденція ще більше проявилася у рухливих лісових іndoєвропейських скотарів культур кулястих амфор та шнурової кераміки, які з областей між Ельбою та Віслою ширілися просторами Північної та Північно-Східної Європи до басейнів Дніпра та верхів’їв Волги (Залізняк 1994, с.95, мал. 20; 1998, с.261, рис.103; 2005, р.27, fig.10). Шнуровики Центрально-Східної Європи через низку пізніших культур (унетицька, курганна, полів поховальних урн) пов’язані з прямими пращурами історичних германців, балтів, слов’ян, якось мірою – кельтів, іллірійців, фракійців (Залізняк 1999, с.127-130).

Констатація руху ймовірних пращурів степових іndoєвропейців у мезо-неолітичні часи з лісової зони Полісся на південний схід – у степ визначає вектор, протилежний наміченому В.Даниленко і Ю.Павленком. Цей момент, разом із балто-дніпро-донецьким мезо-неолітичним підґрунттям іndoєвропейців та східним степовим імпульсом долиною Дунаю в Центральну Європу, є принциповим елементом запропонованої Л.Залізняком моделі формування найдавніших іndoєвропейців. На його думку, ця схема дозволяє пояснити відсутність матеріалів, які б засвідчували походження західних гілок іndoєвропейців зі степу; вона узгоджується з наявністю потужного шару архаїчної іndoєвропейської гідронімії в Центральній Європі, з іndoєвропейською екологічною термінологією та мовними контактами з фінами, картвелами, носіями хатто-хуритської лексики (Залізняк 1994, с.96-97, 1998, с.254-262).

Таким чином, модель Л.Залізняка, начебто, усуває одвічну дилему вибору між центральноєвропейським та степовим (дніпровсько-волзьким) центрами іndoєвропеїзації і конкретизує природу історичного зв’язку між ними (пор. інші спроби прослідкувати цей зв’язок: Mallory 1989, р.246-253).

Однак прийняти систему побудов автора на даному етапі розвитку його концепції не дозволяють наступні обставини.

1. Сучасні дослідження, не в останній чергі розробки самого Л.Залізняка, свідчать, що дніпро-донецька культура Середнього Дніпра

формувалася на місцевому ґрунті під сильним буго-дністровським впливом з Південного Бугу, звідки кукрекські крем'яні вироби потрапили на Київщину (Залізняк 2005, с.80, 82, 89, рис.34, 64). Донецька група пам'яток ДДК (або донецька культура в складі дніпро-донецької культурної області) має в своїй основі місцеві (зимівниківські), а також кукрекські матеріали (Манько, 2006 с.22-32). Таким чином, постмаглемозъкий (яніславицький) компонент в ДДК обмежується північними окраїнами цієї культурної області, фактично не виходячи за межі Полісся (Залізняк 2005, с.89, 109, 151, 153).

2. Пам'ятки, що містять яніславицькі елементи (вістря) у Надпоріжжі й басейні Сіверського Дніця, відносно нечисленні, природа появи цих елементів в інокультурному середовищі не до кінця зрозуміла (Залізняк 2002; Манько 2006, с.27-29). Сам автор, постулюючи просування до лісостепу груп яніславицьких мисливців з півночі, визнає, що вони “були поступово асимільовані автохтонами степів та лісостепів, злившиесь із кукрецьким населенням Надпоріжжя” (Залізняк 2005, с.86).

3. Азово-дніпровська культура, з якою пов'язана більшість могильників маріупільського типу, за висновками сучасної дослідниці цієї культури Н.Котової, має східні витоки (Котова 2002, с.79). Отже, походження неолітичного “кроманьонського” антропологічного компоненту півдня України знаходиться під питанням (В.Даниленко свого часу вбачав його ймовірні витоки у Приураллі). Однозначності висновків щодо етногеографічних зв'язків людей, похованих у маріупільських могильниках, перешкоджає фрагментарність даних про антропологічний склад населення Східно-Центральної Європи в цілому (пор., зокрема, Манько 2006, с.29).

4. Навіть якщо прийняти тезу про північне (постмаглемозъке) коріння населення дніпродонецької культурної області, проблемним лишається питання про його генетичний зв'язок з культурами енеолітичних скотарів (середньостогівської, ямної тощо), якого Л.Залізняк практично не торкається у своїх побудовах.

До сказаного варто додати, що з точки зору мовного розвитку виглядає сумнівним існування єдиного мовного (інформаційного) простору в межах величезної області між Рейном і Дінцем. Існування в цих рамках різних по суті культур (Хойніце-Пеньки в Польщі, Ольдеслое у Північній Німеччині, Яніславиця в Литві, Білорусі, Північній

Україні), наявність доволі різних варіантів у рамках яніславицької культури (Залізняк 2005, с.84-89) вказує на переважання диференційних процесів у вказаному ареалі. Спільні елементи згаданих культур пояснюються не стільки їх взаємозв'язками, скільки сяганням спільногоКультурного кореня – культури Свадборг у Данії й Північній Німеччині та, ймовірно, споріднених з нею груп південно-східної Прибалтики (Kozlowski 1975, р.74; Залізняк 1989, с.39-40; 1998, с.240-243). Виглядає очевидним, що на час початку опанування відтворювальною економікою населення лісових низин між Рейном і Дніпром-Дінцем вже не було однорідним у мовному відношенні, а відтак видається методологічно не коректним постулювання вказаного ареалу у якості прабатьківщини іndoєвропейців (детальніше: Конча 2004, с.199-200; 2004а, с.95-96).

Сказане не означає, що запропонована Л.Залізняком модель позбавлена перспектив і не має права на існування – лише подальші дослідження можуть підтвердити її слухність або ж спростувати. Про імовірні шляхи уточнення й удосконалення (з точки зору мовних інтерпретацій) концепції Л.Залізняка автор цих рядків уже писав (Конча 2004, с.199-201).

Приблизно те саме можна, очевидно, сказати й щодо Надчорноморської версії Ю.Павленка, життездатність якої може бути обумовлена більш переконливим обґрунтуванням механізму проникнення іndoєвропейського елементу зі степів до лісових масивів Центральної й Північної Європи та визначенням його місця в етнокультурних процесах, що розгорталися у регіоні на зламі енеоліту – бронзи.

* * *

Обмежені обсяги статті не дозволяють розглянути тут праці ряду інших українських авторів, які торкалися іndoєвропейської проблематики: С.Березанської, В.Отрошенка (2000), Ю.Рассамакіна (1997), С.Пустовалова (2001) та ін. Роботи цих авторів або мають оглядово-історіографічний характер, або ж стосуються, головним чином, історії іndo-іранських племен степової зони, відтак виходячи за межі нашого розгляду.

Підводячи підсумок, доводиться констатувати, що нікому з українських авторів так і не вдалося, на жаль, побудувати внутрішньо несуперечливу дериваційно-просторову схеми археологічного розвитку, яка могла б бути органічно накладеною на якусь із лінгвістичних моделей еволюції іndoєвропейської мовної сім'ї.

Це означало б створення достовірної реконструкції найдавніших етапів історії іndoєвропейців. Утім, не вдалося поки що зробити цього й зарубіжним дослідникам (див., зокрема: Мэллори 1997; Конча 2004а)*.

Спільною рисою розглянутих концепцій українських авторів є те, що усі вони намагалися обґрунтовувати формування іndoєвропейської спільноти на східно- і північноєвропейському етнокультурному підґрунті, лишаючи, фактично, осторонь південний (балкано-анатолійський) напрямок пошуку, хоча він здобув, особливо останнім часом, значної популярності й визнання в розробках західних авторів (див. критику цього підходу: Павленко 1994, с.41-43, 72-75; Залізняк 1994, с.84-87). Варто відмітити також спільну для всіх авторів (починаючи, фактично, вже з М.Грушевського) тенденцію до зміщення культурно-хронологічних рамок пошуку первинної іndoєвропейської спільноти (іndoєвропейців на рівні єдиної прамови) з епохи мілitarних "номадів"

ЛІТЕРАТУРА

Аллатов В.М. История одного мифа. Марр и марризм. – М., 1991.

Андреев Н.Д. Раннеиндоевропейский праязык. – Л., 1986.

Выборнов А.А. Неолит Волго-Камья. – Самара, 2008.

Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. – Т.1-2. – Тбіліси, 1984.

Гімбутас М. Цивили-за-ция Великой Богини: Мир Древней Европы. – М., 2006. (Пер. с англ.: San-Francisco, 1991).

Гиндін Л.А. К хронологии и характеру славянизации Карпато-Балканского пространства // Формирование раннефеодальных славянских народностей. – М., 1981. – С.52-97.

Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 1. – К., 1991.

Даниленко В.Н. Неолит Украины. Главы древней истории юго-восточной Европы. – К., 1969.

Даниленко В.Н. Энеолит Украины. – К., 1974.

Дегтерєва Т.А. Пути развития современной лингвистики. – Кн. I. – М., 1961.

Залізняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К., 1991.

Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994. – 256 с.

Залізняк Л.Л. Передісторія України Х-V тис. до н.е. – К., 1998. – 308 с.

Залізняк Л.Л. Первісна історія України. – К.: Вища школа, 1999. – 264 с.

з колісницями та курганами до епохи раннього неоліту і навіть мезоліту – доби перших кроків в опануванні відтворюальною економікою та керамічним виробництвом. Майже інтуїтивна у більшості авторів, ця тенденція, якоюсь мірою, знаходить підтримку в новітніх глотохронологічних розрахунках (Gray, Atkinson 2003) і, дуже ймовірно, може мати цікаві перспективи.

*Універсальний принцип відносності знання людини про себе та оточуючий світ виключає навіть теоретичну можливість остаточного вирішення будь-якої наукової проблеми. Науковці своїми дослідженнями можуть лише більше чи менше наблизятися до абсолютної істини, але, на жаль, ніколи її не досягнуть. Крім того, незрозуміло чому критеріем "правдивості" реконструкції генези іndoєвропейців мають бути саме лінгвістичні моделі, неузгодженість із якими нібито свідчить про помилковість археологічних схем. Може статися й навпаки. Лінгвісти теж помиляються. (Редколегія).

Залізняк Л.Л. Шпанська культура. Реальність і фантазії // Кам'яна доба України. – К., 2002. – С. 121-131.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. – К., 2005. – 184 с.

Залізняк Л.Л. Гребениківська мезолітична культура: походження, хронологія, історична доля // Археологія. – 2006. – №4. – С.3-18.

Залізняк Л.Л. Культурно-історичні провінції території України у первісну добу // Археологія. – 2006б. – №3. – С.3-15.

Ключевский В.О. Русская история. Полный курс лекций. – Кн.1. – Минск: Харвест, 2007.

Кнабе Г.С. Вопрос о соотношении культуры и этноса в современной зарубежной литературе // СА. – 1959. – № 3. – С.243-257.

Кольцов Л.В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики. – М. 1977.

Конча С.В. Проблема прабатьківщини іndoєвропейців в історіографії // Архео-ло-гія. – 1998. – № 3. – С.77-90.

Конча С.В. Концепція "степових інвазій" М.Гімбутас. Спроба критичного аналізу // Археологія. – 2001. – № 3. – С.35-43.

Конча С.В. Перспективи етногенетичних реконструкцій за кам'яної доби (мате-рі-али іndoєв-ро-пейстики) // Кам'яна доба України. – Вип. 5. – К., 2004. – С.191-203.

Конча С.В. Степова концепція походження іndoєвропейців на сучасному етапі // Археологія. – 2004. – № 1. – С.87-98.

- Котова Н.С.* Неолитизация Украины. – Луганск, 2002.
- Круц В.О.* Світ землеробів // Давня історія України. – Т.1: Первісне суспільство. – К., 1997. – С.234-273.
- Манько В.О.* Неоліт Південно-Східної України. – К., 2006.
- Мэллори Дж. П.* Индоевропейские прароды. (Пер. с англ.) // Вестник Древней Истории. – 1997. – № 1. – С.61-82.
- Отрощенко В.В.* Етнічні процеси в Україні у кам'януму віці та в палео-металічну епоху // Етнічна історія Давньої України. – К., 2000. – С. 7-44.
- Павленко Ю. В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. – К. 1994.
- Потехина И. Д.* Население Украины в эпоху неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. Автореф. дисс. канд. ист. наук. - К., 1992.
- Пустовалов С.Ж.* Катакомбна спільність та індоевропейська проблема // Магісте-ріум. – Вип. 6: Архе-оло-гічні студії. – К., 2001. – С.64-68.
- Рассамакін Ю.Я.* Енеоліт України та індоевропейська проблема // Давня історія України. – Том 1: Первісне суспільство. – К., 1997. – С.273-309.
- Римантене Р.К.* Палеолит и мезолит Литвы. – Вильнюс, 1971.
- Сафонов В.А.* Индоевропейские прароды. – Горький, 1989.
- Старостин С.А.* Индоевропейско-севернокавказские изоглоссы // Древний Восток: этно-культурные связи. – М., 1988. – С.112-163.
- Телегін Д.Я.* Дніпро-донецька культура. – К., 1968.
- Телегін Д.Я.* Середньостогівська культура епохи міді. – К., 1973.
- Телегін Д.Я.* Иллирийские и фракийские гидронимы правобережной Украины в свете археологических исследований // Вопросы языкоznания. – 1990 – № 4. – С.46-60.
- Телегін Д.Я.* Про роль носіїв неолітичних культур дніпро-донецького регіону в етногенетичних процесах: балти і слов'яни // Археологія. – 1996. – № 1. – С.30-40.
- Трубачёв О.Н.* Названия рек Правобережной Украины. - М., 1968.
- Шра-дер О.* Сравнительное языкознание и первобытная история. – СПб., 1886. – 2-е изд.: М., 2002 (пер. с нем.: Iena, 1883).
- Шрамм Г.* Реки Северного Причерноморья. – М., 1997 (пер. с нем.: Goettingen, 1973).
- Anthony D.W.* The Archaeology of Indo-European origins // The Journal of Indo-European Studies. – 1991 – Vol.19. – № 3&4. – P.193-222.
- Gimbutas M.* The Indo-Europeans: Archeological problems// American Anthropologist. – 1963. - T.LXV. – P.815-836.
- Gimbutas M.* Proto-Indo-European Culture: the Curgan Culture during 5, 4, and 3th millenia B.C. // Indo-Europe and Indo-Europeans. – Pennsilvania, 1970. – P.155-197.
- Gray R.D., Atkinson Q.D.* Language tree divergence times support the Anatolian theory of Indo-European origin // Nature. – №426. – 2003. – P.435-439.
- Jajdiewski K.* Pra-dzi-e-je Europy Środkowej. – Wrocław, etc., 1981.
- Kilian L.* Zum Ursprung der Indogermanen. - Bonn, 1983.
- Коњко А.* The migration of steppe and forest-steppe communities into Central Europe // The Journal of Indo-European Studies. – 1990 – Vol.18. – №3&4. – P.309-329.
- Kozłowski St.K.* Cultural Differentiation of Europe from 10th to 5th Millennium B.C. – Warsaw, 1975.
- Mallory J.P.* A history of the Indo-European problem // The Journal of Indo-European Studies. – Vol.1. – № 1. – 1973 – P.21-66.
- Mallory J. P.* In Search of Indo-Europeans. – London, 1989.
- Menghin O.* Die ethnische Stellung der Ostbandkeramischen Kulturen. Der Tocharer und Hettiter // Ювілейний збірник на пошану М.С.Грушевського. – Т.І. – К., 1928. – С.3-25.
- Nehring A.* Die Problematik der Indogermanenforschung // Würzburger Universitätsreden. – B.17. – 1954. – S.5-24.
- Szmit M.* Between West and East: People of the Globular Amfora culture in Eastern Europe. – Poznań, 1999.
- Zaliznyak L.* The Late Mesolithic and Neolithic Subbase of Indo-Europeans // The Indo-Europeanization of Northern Europe. – Vilnius: University Press. – 1994. – P.31-32.

Koncha S.V.

HUNDRED YEARS OF UKRAINIAN INDO-EUROPEAN STUDIES

Paper represents a brief review of the history of opinions of Ukrainian scientists of the XX-th century in the concern of questions of origins of Indo-European entity and development of the earliest carriers of Indo-European languages. Own author's evaluations of suggested concepts are proposed.

Фігурний Ю.С.

**ЕТНОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
ЛЕОНІДА ЗАЛІЗНЯКА В
ІНСТИТУТІ
УКРАЇНОЗНАВСТВА
КНУ У 1993-2004
РОКАХ**

Відомому українському археологу Л.Залізняку виповнилося 60 років. Однак крім археології вчений лишив помітний слід і на ниві української етнології. Стаття присвячена аналізу внеску Л.Л.Залізняка у розвиток української етнології доби незалежності.

Ця стаття аж ніяк не претендує на остаточність суджень і рафіновану аналітичність, проте її автор сподівається, що вона стане цікавим фактологічним матеріалом для майбутніх дослідників, які будуть поглиблено вивчати розвиток української етнології кінця ХХ – початку ХХІ ст., у тому числі й науковий доробок Л. Залізняка як фахового українського етнолога.

У 1991 р. українці відновили державну незалежність України, але свято швидко скінчилося і настала сумна реальність. Холодним душем для української науки було різке скорочення фінансування Академії наук. Першопричиною було припинення наукових розробок в галузі ВПК, які здійснювалися академічними інститутами. Однак постраждали не лише військові програми, але й уся академічна наука. Держава, фактично, припинила фінансування власне наукових досліджень, виділяючи кошти лише на мізерну зарплатню науковцям. Негаразди зачепили й українську археологічну науку. Адже з початку 90-х припинилося фінансування видавничої діяльності та польових робіт численних експедицій Інституту археології НАНУ.

Для вітчизняних учених настали важкі часи: живи як хочеш, роби що хочеш, одним словом – виживай як можеш. Багато з них перекваліфікувалися у спеціалістів інших галузей “капіталістичного” господарства, але завзята когорта ентузіастів, продовжувала працювати за фахом, не втрачаючи надії на кращу долю. Одним із таких завзятців був Леонід Львович Залізняк – професійний археолог, фахівець з первісної історії України та знавець найдавнішої української

Figurnyj Yu.S.

**LEONID ZALIZNYAK'
ETHNOLOGICAL
INVESTIGATIONS AT THE
INSTITUTE OF UKRAINIAN
STUDIES OF KIEV STATE
UNIVERSITY IN THE YEARS
1993-2004**

минувшини, який своїми працями зробив чималий внесок у нове українське відродження.

Згідно з наказом Міністерства освіти України від 24 січня 1992 р. розпочав свою діяльність Інститут українознавства Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Його директор П.П.Кононенко комплектує підрозділи науково-освітньої установи науковцями різних спеціальностей. Зокрема у відділ етнології прийшли три сумісники з Інституту археології НАНУ – С.П.Сегеда, Л.Л.Залізняк та В.Д.Баран. Відомі вчені активізували тривалий і болючий процес відновлення української етнології, пробуджуючи своїми роботами інтерес в української громадськості до проблеми походження українського народу. На думку автора, саме ці дослідники відділу етнології Інституту українознавства стояли біля витоків нової української етнології, одними з перших у незалежній Україні ефективно і предметно розробляючи проблему україногенези. Передусім це стосується Л.Л.Залізняка, який присвятив тематиці походження українців кілька десятків наукових робіт, у тому числі книжок, торкнувшись у них цілої низки важливих питань українознавчої тематики. Ці праці стали міцним підґрунтям для становлення і розвитку модерної української етнології третього тисячоліття.

Процес становлення сучасної етнологічної науки в Україні тривалий і суперечливий, як і становлення самої незалежної України. Нерідко “революційні” зміни в країні обмежувалися появою нової символіки та гучними деклараціями благих намірів. Зокрема переіменування Інституту етнографії АН УРСР на Інститут етнології НАНУ виглядає формальним актом, за яким не сталося

якихось суттєвих, глибинних змін. За двадцять років незалежності доленосна для української нації проблема витоків українського народу так і не стала пріоритетною в наукових планах не тільки провідної етнологічної установи України, але й більшості інших етнологічних структур країни. Не дивно, що в підручнику “Українська етнологія” за редакцією відомого українського етнолога професора Валентини Борисенко серед довгого переліку етнологічних установ України не знайшлося місця бодай згадати про відділ етнології Інституту українознавства КДУ імені Тараса Шевченка, який одним із перших почав відроджувати українську етнологію на зорі незалежності (Українська етнологія, 2007).

Нагадаємо, що в Радянському Союзі та країнах соцтабору етнологія вважалася буржуазною науковою. Відомий дослідник Михайло Тиводар зазначає, що з 30-тих років ХХ ст. з метою відмежування від “буржуазної етнології” та уніфікації термінології адміністративно нав’язувався термін “етнографія”. Зокрема нарада етнографів 1929 р. констатувала: “Оскільки етнологія претендує на звання окремої від соціології дисципліни, вона повинна бути визнана не чим іншим, як буржуазним сурогатом суспільствознавства” (Тиводар 1998, с.5) Тому в “Радянській енциклопедії історії України” термін “етнологія” трактувався як поняття, що його застосовують здебільшого німецькі буржуазні вчені, як синонім лексеми “етнографія”. Ці науковці вважають етнологію науковою, що нібито повинна вивчати лише “загальні” закони розвитку культури народів і протиставляють її етнографії, якій, у свою чергу, відводиться лише роль описової дисципліни. Тому у виданнях радянського часу термін “етнологія” не зустрічається (Рад. енцикл. 1970, т.2, с.123).

Тоталітарна держава не тільки ігнорувала етнологію як систему наукових знань, вона методично винищувала найяскравіших представників цієї науки в Україні. За свідченням того ж Михайла Тиводара, у 20-ті роки ХХ ст. в Україні при Українській академії наук (УАН) спочатку працював Музей антропології і етнології ім. Хв. Вовка. З 1925 р. його перейменували у Кабінет антропології та етнології, а з 1929 р. почав видаватися щорічник “Матеріали до етнології”. Однак уже на початку 30-х років ХХ ст. з розгортанням більшовицьких репресій проти української науки та культури, всі етнологічні науково-дослідні і музейні установи УАН були ліквідовано, а більшість етнологів (етнографів) була репресована. Лише з 1973 р. в СРСР почали

робитись обережні спроби реабілітувати і реанімувати заборонений термін “етнологія”. Але навіть у 1991 р. професор Ленінградського державного університету Р.Ф. Ітс писав, що “пропонована деякими радянськими дослідниками заміна назви “етнографія” на “етнологія”... не виправдана і не сприяє термінологічній ясності” (Тиводар 1998, с. 4, 5).

У наш час існують різні трактування понять етнологія та етнографія. Так, М.П. Тиводар вважає, що етнографія, народознавство, культурна антропологія, соціальна антропологія тощо є синонімами терміну “етнологія”. Вони охоплюють як описовий, так і теоретичний аспект вивчення народів світу. Однак щоб уникнути термінологічних непорозумінь, він пропонує користуватися лише одним терміном на означення науки про народи світу та їх культури – “етнологія” (Тиводар 1998, с. 6).

На думку ж автора, етнологія і етнографія (народознавство) це цілком самостійні науки, тому не можна автоматично підмінити одне визначення іншим. Етнологія – це наука, що вивчає закономірності виникнення, функціонування і взаємодії етнічних спільнот, а також концептуальні проблеми походження етносів, їх місце серед інших народів, найважливіші історичні етапи формування етносів. Етнографія, у перекладі з грецької мови, дослівно означає “опис народів”, тобто є науковою емпіричною, описовою, яка методом безпосереднього спостереження вивчає побут, матеріальну й духовну культуру народів. На відміну від неї етнологія є науковою теоретичною, яка, використовуючи порівняльно-історичний, типологічний та інші методи, досліджує концептуально-теоретичні проблеми етнічних спільнот у цивілізаційному просторі та часі (Фігурний 2006, с. 87, 88).

Зі здобуттям Україною незалежності, термін “етнологія” був реабілітований і почав активно використовуватися вітчизняними науковцями. Вже згадувалося про перейменування Інституту етнографії АН УРСР на Інститут етнології НАНУ. А серед перших шести підрозділів Інституту українознавства КДУ ім. Тараса Шевченка, що розпочали свою діяльність у 1992 р., були як відділ етнології, так і відділ народознавства, який у січні 1994 р. був перейменований на відділ історії та теорії українознавства (Довідник.., с.79, 96).

Історію відділу української етнології можна розділити на три періоди: 1-й – зародження та формування (1992-1993 р.), 2-й – становлення і перетворення на один із провідних в інституті (1994-2000 р.), 3-й – реформування та відновлення

наукового потенціалу (вересень 2000 р. – до сьогодення). Л.Л. Залізняк, який по сумісництву почав працювати провідним науковим співробітником відділу етнології з 1993 р., зробив чималий внесок у становлення його наукового потенціалу та формування колективу дослідників. Саме в період роботи у відділі вчений написав значну частину своїх етнологічних праць.

Варто зазначити, у відділі етнології Л.Л. Залізняк прийшов уже доктором історичних наук, відомим фахівцем з первісної археології. Значну увагу в своїх працях він приділяв, зокрема й етнокультурним процесам у первісну добу. Адаптувавши свої знання з палеоетнології первісності під потреби українознавства, учений досліджує низку палеоетнологічних проблем в давній історії України, зокрема проблему походження індоєвропейської сім'ї народів та україногенези.

З індоєвропейською в Україні склалася парадоксальна ситуація. Більшість світових учених включає Україну до прабатьківщини індоєвропейців, а українська наука, попри величезну кількість джерел, продовжує ігнорувати цю актуальну проблематику. Лише за доби незалежності з'явилися вчені, які фахово розуміються в індоєвропействі. Серед них, крім Л.Залізняка, можна назвати Ю.Павленка, Ю.Масенкіса, В.Отрошенка, С.Кончу. Помітну роль у пробудженні інтересу наукової громадськості до цієї проблематики в Україні відіграли праці Л.Залізняка (1994, с.78-102; 1998, с.248-272; 1999, с.97-145; 2005, с.5-68) та його зусилля у підготовці молодих вітчизняних індоєвропейців. Ці завдання ставив перед собою дослідник у 90-ті рр. ХХ ст., працюючи у відділі етнології Інституту українознавства. Зокрема під його керівництвом у 1999 р. захищені кандидатські дисертації С.В.Кончі на тему “Проблема походження індоєвропейців (аналіз концепцій)” та автора цих рядків, які безпосередньо торкаються індоєвропейської проблематики.

Однак найбільше уваги Л.Залізняк у відділі етнології приділив проблемі походження українців. Поглиблене вивчення історіографії питання не могло не викликати в ученого, який звик іти у своїх висновках від фактів, а не навпаки, сумніву щодо декларованої офіційною радянською історіографією версії походження українців, білорусів та росіян з друзок розтрощеної татарами давньоруської народності. Великі сумніви викликав сам факт існування давньоруської народності як окремого східнослов'янського

етносу. Натомість обстоювана М.С.Грушевським ранньосередньовічна версія походження українців видалася досліднику переконливою. Учений поклав багато років та зусиль на обґрунтування цієї концепції, залучаючи для цього нові факти та аргументи з різних наукових дисциплін – етнології, мовознавства, антропології, історичні джерела та новітні етнологічні методики та підходи.

Струнка і переконлива концепція неперервного розвитку українського етно-культурного організму з раннього середньовіччя через добу Київської Русі, епоху козацтва, Малоросію, Радянську Україну до нашого часу знайшла відображення у цілій низці праць Л.Залізняка, присвячених ключовим проблемам доісторії України та національній історії українців. Першою серед них були “**Нариси стародавньої історії України**”, видані видавництвом “Абрис” у 1994 р., але підготовлені роком раніше. З цієї книги, у якій подаються, зокрема, й відомості про мисливців льодовикової доби та післяльодовикової Європи, читач дізнається про формування та розселення з території України пращурів індоєвропейських народів та найдавніших слов'ян. На наш погляд, ця монографія на той час була не тільки значним внеском в українську етнологію, але й ковтком свіжого повітря для громадян незалежної України у перші роки її існування. Адже в ній в доступній формі давалися переконливі відповіді на багато гострих, злобденних питань, що постали перед громадянами постколоніальної України в перші роки незалежності. А саме: Хто є безпосереднім нащадком культурно-історичної спадщини Київської Русі?; Чи була Україна європейською державою?; Що таке імперії взагалі і радянська імперія зокрема?; У чому полягає своєрідність “російського шляху”, і яке місце займає у ньому Україна?; Як Російська імперія зламала хребет українській нації у XVII-XVIII ст. і знищила українське козацтво?; Чому імперський державний устрій не має майбутнього? Автор переконаний, що якщо пересічний українець знайде правильні відповіді на ці запитання, Україна, українці та їх державність мають перспективу у майбутньому.

У тому ж 1994 р. вийшла друком книжка Л.Залізняка “**Україна в Російській імперії**”. У ній чотири розділи з красномовними назвами: “Стародавній Київ – праукраїнське місто”; “Від козацької України до Новоросії”; “Україна між Європою і Азією”; “Кінець імперії” та добірка документів у додатку “Як нишили українську націю”. Написана доступною мовою, в гострому

публіцистичному стилі праця торкалася актуальних проблем національної історії від княжої Русі до пострадянської незалежної України.

У 1996 р. побачила світ брошура Л.Залізняка **“Походження українського народу”**. Проблема витоків будь-якого народу належить до числа найважливіших в його історії, тому без її об'єктивного наукового вирішення неможливо побудувати міцний фундамент національної державності. Адже історична пам'ять є важливою складовою самосвідомості етносу. Книга була спробою розвитку та додаткової аргументації новими, у тому числі археологічними фактами поглядів М.Грушевського, А.Кримського, О.Шахматова на походження українців.

Автор аналізує головні концепції етногенезу українців і приходить до висновку, що найбільш переконливою і життєздатною є ранньосередньовічна версія походження українського народу. На її основі Л.Залізняк формулює власну схему україногенезу: “Історичні корені українського народу сягають середини I тис. н.е. Багато слов'янських народів фактично є відгалуженнями від праукраїнського дерева, яке протягом останніх 1,5 тис. років розвивалося між Прип'яттю, Східними Карпатами та Київським Подніпров'ям. Безперервний історичний розвиток, або етногенез, українців розпочався на землях Волині, Поділля, Прикарпаття наприкінці V ст. з формуванням тут працької археологічної культури. У VIII-IX ст. остання трансформувалася в культуру лука-райковецьку, пам'ятки якої належать пращурам українців – літописним деревлянам, полянам, уличам, тиверцям, білим хорватам, волинянам. Саме вони були підґрунттям першої української держави – Київської Русі. Як імперія ранньосередньовічного типу Русь підкорила інші народи: прабілорусів, псково-новгородців, праросіян, різні балтські, угро-фінські, тюркські племена. Після падіння Київської держави під ударами татар український етнос продовжував розвиток на своїх споконвічних землях Південної Русі в несприятливих політичних умовах. Знесилений безкінечною кривавою боротьбою з войовничими степовиками, він був поневолений агресивними сусідами, а його етнічні землі загарбані татарами, Угорщиною, Польщею, Литвою, Московським князівством. Останні сім століть української історії були безперервною національно-визвольною боротьбою проти поневолювачів за побудову самостійної Української держави” (Залізняк 1996, с.75, 76).

У 1997 р. побачила світ програмна українознавча праця Леоніда Залізняка **“Від склавинів до української нації”**, яка вийшла другим виданням у 2004 р. Цікава історія її написання. Восени 1996 р. до помешкання Залізняків зателефонував відомий політичний діяч, голова Української республіканської партії Михайло Горинь. Під враженням прочитаної ним брошури Л.Залізняка **“Україна в Російській імперії”** він запропонував перевидати книжку великим накладом коштом УРП. Допрацьовуючи рукопис автор фактично написав нову, в 3,5 рази більшу книгу, яка отримала відмінну від першооснови назву. Видавництво УРП вже підготувало книгу до друку, коли відбулася зміна голови партії. Новий лідер Ярошинський відмінив усі розпорядження попередника і повернув рукопис автору. Лише через рік вдалося знайти видавця. Ним виявився великий патріот України Микола Степанович Ляшенко. Він своїм коштом протягом 90-х років видав близько півтори сотні українознавчих книжок серії **“Бібліотека українця”**, в тому числі кілька праць Л.Залізняка.

Цей навчальний посібник з української етнології для студентів та викладачів гуманітарних факультетів, був підготовлений в Інституті українознавства КНУ імені Тараса Шевченка в рамках програми **“Україна в системі освіти, науки і культури”** і став помітною подією в українській етнологічній науці. Автор у своїй книзі з сучасних наукових позицій проаналізував ключові моменти української історії, що визначили драматизм історичної долі українців та їхньої держави. З огляду на своєрідність геополітичної позиції України на карті Євразії автор докладно розглядає етно-культурні, соціально-економічні та історичні процеси в регіоні у доісторичні часи. Велика увага приділена проблемам походження українського народу та його східнослов'янських сусідів, історичної спадщини Київської Русі, місцю України в системі світових цивілізацій, устрою імперій взагалі та Російської зокрема. Окремий розділ присвячений критичному аналізу концепції давньоруської народності як ідеологічної конструкції кремлівських етнологів доби пізнього сталінізму, спрямованої на відсторонення українців від історичної спадщини княжого Києва. Особливий наголос учений робить на фатальних наслідках перебування України у складі Російської імперії, сучасних проблемам будівництва незалежної України, її майбутньої долі та місця у світовій історії.

Важливі проблеми української етнології та праісторії Л.Залізняк постійно поєднував із

дослідженням культурно-історичних та соціально-економічних процесів, що відбувалися на території Україні за доби первісності. У 1998 р. вийшло друком його монографічне дослідження **“Передісторія України Х-ХІІІ тис. н.е.”**. Його основна частина присвячена фінальному палеоліту й мезоліту але в останньому розділі **“Україна та проблема іndoєвропейської батьківщини”** автор торкається і питань палеоетнології. Зокрема, спираючись на двохсотрічні досягнення світової іndoєвропейстики, він викладає власне бачення походження народів іndoєвропейської мовної сім'ї, аналізує роль і місце території України в генезі найдавніших іndoєвропейців.

Особливої уваги заслуговує навчальний посібник Л.Залізняка для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів освіти **“Первісна історія України”** (1999). Цей популярний у викладачів та студентів посібник підготовлено у відділі етнології Інституту українознавства Київського університету імені Тараса Шевченка в рамках програми **“Україна в системі освіти, науки і культури”**. У книзі висвітлюються маловідомі, проте надзвичайно актуальні проблеми стародавньої історії України на широкому тлі історії Європи: від появи найдавніших людських істот на теренах України до постання держави Київська Русь та початків формування української нації. Значну увагу Леонід Залізняк приділив проблемам походження людини, способу життя прильдовикових мисливців, ролі трипільської культури в передісторії України, етногенезу та розселенню іndoєвропейських народів, витокам слов'янства та історії формування українського народу, етнічним процесам у Київській Русі, культурно-історичному місцю України в Європі та серед світових цивілізацій.

У вступі до підручника, його автор, зокрема, зазначає: **“Обов’язковою передумовою успішної розбудови самостійної Української держави є висока самосвідомість нації. А це глибоке знання національної культури, географії, історії та культури, популяризації цих знань, у тому числі підготовка нових підручників, навчальних посібників.** Особливо слід наголосити на поширенні саме об’єктивної, науково вивіреної інформації, адже численні аматорські праці з історії та культури України присвячені, на нашу думку, історичній міфотворчості. Користь від таких **“суперпатріотичних”** творів для молодої Української держави сумнівна, а шкода очевидна. По-перше, вони дезінформують і дезорієнтують

її громадян, по-друге, дискредитують українську науку в боротьбі з ідеологічними противниками самостійної України” (Залізняк 1999, с. 5).

У 2001 році вийшов друком курс лекцій Л.Залізняка **“Україна в колі світових цивілізацій”**, який неодноразово перевидавався до 2006 р. включно. У цій книзі вчений, досліджуючи витоки українського народу, залучає результати сучасних археологічних і етнологічних досліджень, нові історичні документи і матеріали, на основі чого визначає місце і роль України в колі світових цивілізацій. У спеціальному розділі присвяченому питанню походження українського, білоруського та російського народів, автор вкотре звертає увагу на ту шкоду, якої завдають проблемі українського етногенезу як імперські псевдонаукові, так і аматорські ультрапатріотичні концепції.

Проаналізувавши три головні концепції україногенези, вчений зазначає: **“Трипільсько-арійська версія походження українців є типовим прикладом історичної міфотворчості.** Вкрай слабко аргументована науковими фактами, вона є породженням аматорства, широкого патріотизму, зрозумілої недовіри до офіційної науки та постколоніального комплексу меншовартості. За пізньосередньовічною концепцією україногенези українці як етнос з’явилися лише в XIV-XV ст. внаслідок розчленування татарами, литовцями та поляками єдиного давньоруського народу на окремі східнослов’янські етноси. Ця заідеологізована версія відображає імперські претензії на історичну спадщину Київської Русі і, фактично, є черговою трансформацією російської імперської ідеї ХХ ст.”.

На думку Л.Залізняка, **“найбільш аргументованою є ранньосередньо-вічна версія походження українців, біля витоків якої стояв М. Грушевський.** Він протиставив претензіям російських істориків на спадщину Київської Русі неперервну тягливість етноісторичного розвитку на українських теренах від античності, які мешкали в лісостепах України в IV-V ст., до сучасних українців. Сучасний рівень історичних знань дає вагомі підстави говорити про початок формування українського етносу близько 1500 років тому. Головним аргументом є безперервність етноісторичного розвитку на українських теренах з середини I тис. н. е., про що свідчать дані археології, антропології, мовознавства, письмові джерела. Україногенез підкорявся універсальним загальноєвропейським історичним закономірностям і суттєво не відрізнявся від етногенезу інших народів середньої смуги Європи.

Середньовічна Європа постала на руїнах Римської імперії. Визначальна роль останньої і зумовила народження переважної більшості великих європейських етносів (поляків, чехів, сербів, німців, французів, англійців) зразу ж після бурхливої доби падіння Риму, а саме в середині I тис. н. е. Всі вони зароджуються в V-VII ст., а в кінці IX-X ст. творять свої перші самостійні держави” (Залізняк 2002, с.22, 23).

Після реорганізації Інституту українознавства КНУ імені Тараса Шевченка та створені на його базі влітку 2000 р. двох окремих науково-дослідних підрозділів – НДІУ МОН України та Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка, Л. Залізняк залишився працювати в останньому (за сумісництвом на 0,5 ставки). У 2004 р., за наказом ректора В. Скопенка всіх сумісників, у тому числі Л.Л.Залізняка, було звільнено з Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка. Своєрідним прощанням з Alma Mater був вихід у світ у 2004 р. другого, доповненого видання книги “Від склавінів до української нації”, яку її автор видав під грифом Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, хоча вже й не був його співробітником.

Працюючи в Інституті українознавства КНУ, Леонід Залізняк, крім численних книжок, написав понад 80 наукових статей з проблематики етнології та українознавства, а також близько 50 публіцистичних статей для українських газет та журналів.

Ще одним напрямком українознавчої роботи дослідника були численні виступи по радіо з лекціями з давньої історії, етнології, українознавства. Так у 1994 р. Леонід Залізняк прочитав на українському радіо два курси лекцій: “Україна та Росія: різні історичні долі”, “Маловідомі сторінки історії України” (всього 15 радіобесід). Виступи на радіо були добре сприйняті слухачами, отримали велику кількість позитивних відгуків і сприяли освіті та вихованню у громадян незалежної України поваги до своєї минувшини, історії, культури, народних традицій, врешті-решт до власної Української держави. І в наступні роки українознавчі передачі Леоніда Залізняка на державному радіо користувалися великою популярністю, наприклад, цикл лекцій 1998 р. “Сучасні проблеми націотворення в Україні”.

Упродовж багатьох років Л.Залізняк їздив по Україні в складі лекторію з українознавства Міністерства Оборони України та товариства “Знання”. Численні лекції на тему “Історія

української державності” були прочитані перед офіцерами Збройних Сил України у військових гарнізонах Севастополя, Сімферополя, Євпаторії, Дніпропетровська, Новомосковська, Києва, Кривого Рогу, Харкова. Курс лекцій охоплював тематику: “Походження українського народу”, “Від Київської Русі до козацької України”, “Історичні етапи формування української нації”, “Україна в системі світових цивілізацій” та ін. Курси лекцій на тему “Актуальні проблеми історії України та українства”, “Ключові проблеми етнічної історії українців”, “Історія української державності” та ін. Л.Залізняк неодноразово читав на курсах підвищення кваліфікації наукових кадрів з українознавства Міністерства Освіти та товариства “Знання” у Чернігові, Харкові, Донецьку, Луганську, перед громадськістю Києва. Велику освітню роботу з поширення знань в галузі української етнології професор Л.Залізняк веде в Національному університеті “Києво-Могилянська академія”, де останні 15 років читає студентам курси лекцій з археології та етнології України.

У 2008 році побачила світ чергова книга Л. Залізняка присвячена українській етнологічній проблематиці: **“Походження українців: між наукою та ідеологією”**. Книга містить доступний широкому колу читачів виклад основних теорій походження українського народу (трипільської, пізньосередньовічної та ранньосередньовічної), які фігурують в сучасній українській етнології. Дослідник наголошує на важливості й актуальності теми україногенезу не лише для розуміння нашої історії, а й для усвідомлення природи і логіки суспільних та політичних процесів, що відбуваються в українському сьогоденні, а також застерігає від небезпеки використання науки з політичною та ідеологічною метою.

Леонід Залізняк, як один із фундаторів ранньосередньовічної версії походження українців, дискутує як з ультрапатріотичними прибічниками походження українців від трипільської культури, так і з послідовниками радянських догм про появу українського народу не раніше пізнього середньовіччя. “Патріотизм українського вченого полягає у максимальному наближенні до істини. Ніякі патріотичні міркування не можуть бути підставою для прикрашення чи подавнення історії свого народу”, – звертається вчений до прибічників трипільської версії україногенези.

Вивчаючи етно-культурні процеси у первісних мисливських суспільствах, Л.Залізняк переконався, що етнічний поділ є видовою ознакою *Homo sapiens*. Адже він породжений

специфічною системою відтворення людини сучасного типу – екзогамією. Дослідник дискутує з так званими “мордіалістами” або “модерністами”, які розглядають україногенез через призму модерних націй, вкорочуючи вік українського народу в руслі радянської традиції до кількох останніх століть. Трансформувавшись за короткий час з істориків КПРС та спеціалістів з соцбудівництва на селі у фахівців з націогенези вони перенесли в нову, маловідому для них галузь етнології ідеологічні стереотипи радянської науки. Кон’юнктурний шлях “від МТС-ів до національних процесів” деяких модерністів привів до модернізації радянських ідеологем. Ними, фактично, заперечується існування українського етносу у домодерні часи, що суперечить висновкам сучасної етнології, яка бачить витоки великих етносів середньої смуги Європи у ранньому середньовіччі.

Саме універсальні принципи сучасної європейської етнології покладені в основу схеми україногенези Л.Залізняка. Головними серед них є наступні:

1. Народи – це етнокультурні організми, що проходять життєвий цикл від народження, через дитинство, зрілість, старість до етнічної дезінтеграції та асиміляції іншими етносами.

2. Вік етносу визначає етнокультурна неперервність його розвитку, що встановлюється за допомогою комплексу джерел та методик різних палеоісторичних дисциплін (археологія, історичні джерела, мовознавство, етнографія, антропологія тощо).

3. Зародження великих етносів середньої смуги Європи відбувалося в ранньому середньовіччі.

4. Племінний етап розвитку європейських етносів почався на зорі середньовіччя і закінчився у IX-X ст. виникненням їхніх перших держав – Англійської, Французької, Чеської, Сербської, Хорватської, Польської, Руської.

ЛІТЕРАТУРА:

Довідник до 5-річчя Інституту українознавства. – К., 1997.

Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. – К.: Абрис, 1994. – 254 с.

Залізняк Л. Україна в Російській імперії. – К.: Бібл.українця, 1994. – 128 с.

Залізняк Л. Походження українського народу. – К.: Бібл. українця, 1996. – 80 с.

5. Державотворчий народ імперії може породити дочірні етноси у провінціях контролюваної ним імперії. Вони виникали внаслідок синтезу місцевих традицій з культурою та мовою імперського народу-завойовника і починали власне історичне буття з моменту відокремлення від імперії. Так римляни породили романську групу народів, а давньоукраїнці (руські) княжого Києва руську групу східних слов'ян (білоруси, псково-новгородці, росіяни).

Досліджуючи проблему державотворчого етносу Київської Русі Л.Залізняк звертає увагу на автохтонне населення Південної Русі. Аналіз його етно-мовних особливостей та неперервна тяглість етнокультурного розвитку між південними русичами Х-ХIII ст. та козацькою Україною, українська сутність якої не ставиться під сумнів, дає підстави вважати південних русичів українцями на середньовічному етапі розвитку. Іншими словами, мешканці княжих Києва, Чернігова та Галича були настільки ж українцями, як тогочасні мешканці Гнезно, Парижу та Лондону були відповідно поляками, французами та англійцями. Фактично це були хоча й далекі, але прямі пращури сучасних українців, поляків, французів та англійців на їх середньовічному етапі розвитку. Ці висновки узгоджуються з засадничими принципами сучасної європейської етнології.

Визнаний фахівець з археології кам'яної доби та первісної історії доктор історичних наук, професор Леонід Залізняк своїми працями з проблем індоєвропейстики та україногенези зробив вагомий внесок і у відродження знищеної в 30-х рр. ХХ ст. української етнології. Сьогодні він знаний у цій сфері науки не менше, ніж в археологічній галузі, має величезну читацьку аудиторію, численних прихильників та послідовників.

Залізняк Л. Від склавинів до української нації (Курс лекцій). – К.: Бібл. українця, 1997, 2004. – 256 с.

Залізняк Л. Первісна історія України (Навч. посібник). – К.: Вища школа, 1999. – 264 с.

Залізняк Л. Україна в колі світових цивілізацій. – К., 2001. – 96 с.

Залізняк Л. Біля витоків етнічного поділу людства // Етнічна та ет-нокультур-на історія України. – К., 2005. – С.5-68.

- Залізняк Л. Походження українців: між науковою та ідеологією. – К.: Темпора, 2008. – 104 с.
- Українська етнологія (Навч. посібник) / За ред.. В. Борисенко. – К., 2007. – с.91
- Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т.2. – С. 123.

- Тиводар М. Етнологія. – Ужгород, 1998.
- Фігурний Ю. Етнологія // Україна-Етнос. Науковий понятійно-термінологічний словник-довідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 87-88.

Figurnyj Yu.S.

LEONID ZALIZNYAK' ETHNOLOGICAL INVESTIGATIONS AT THE INSTITUTE OF UKRAINIAN STUDIES OF KIEV STATE UNIVERSITY IN THE YEARS 1993-2004

Known Ukrainian archaeologist L. Zaliznyak has 60 years old. But beyond the archeology scientist leave clear mark in the field of Ukrainian Ethnology as well. The paper analyzes the contribution of L.L. Zaliznyak in the development of Ukrainian Ethnology of the age of independence.

ВІД РЕДАКЦІЙ:

Звертаємо увагу читачів, що в 11 числі часопису “Кам’яна доба України”, 2008 р. видання, в статті Степанчука В.М., Васильєва С.В., Боруцької С.Б., Зубова О.О., Кухарчука Ю.В., Сапожникової Г.В., Харламової Н.В. “Середньопалеолітична стоянка Заскельна VI (Колосовська) в Криму: деякі аспекти вивчення шарів, що містили рештки людини” на стор. 51 після списку літератури та перед резюме англ. мовою за технічних причин було пропущено наступний текст:

Дослідження виконане в рамках українсько-російського науково-дослідного проекту “Пізні неандертальці середнього палеоліту Криму: міждисциплінарне дослідження”, що здійснюється за результатами спільного конкурсу НАН України та РГНФ – 2007 (проект № 4-07; 4-08/07-01-91100а/Ук.)

Наукове видання

Кам'яна доба України
Збірник наукових статей

Випуск 13

Здано до складання 20.08.2010 р. Підписано до друку 01.10.2010 р.
Формат 60x84/8. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 40,5. Обл. вид. арк. 38.
Тираж 500 прим. Зам. №07/120.

Видавництво “Шлях”.
04071, м. Київ, вул. Введенська, 32/69,
тел. (044)425-70-06

**Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавничої справи ДК №47 від 28.04.2000 р.**

Видрукувано ФОП Манько Д.О.
91015, м. Луганськ, кв. Зарічний, 1б/79,
тел.: (050) 565-09-24